ȚIGANII

Angus Fraser

20 DE ANI HUMANITAS

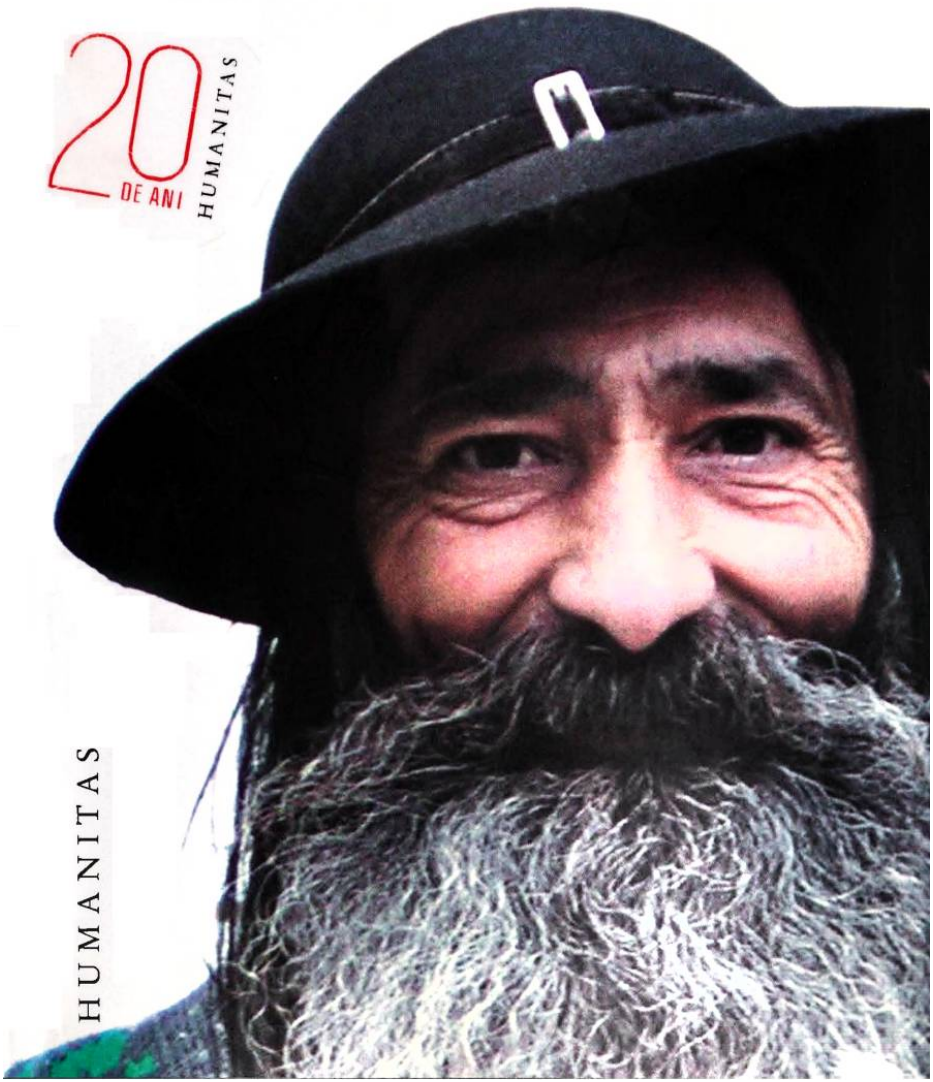

HUMANITAS

ANGUS FRASER

ŢIGANII

Originile, migraţia şi prezenţa lor în Europa

Ediția a doua

Traducere din engleză de DAN ŞERBAN SAVA

HUMANITAS
2010

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

THE GYPSIES, 1992

Sir ANGUS FRASER a fost preşedintele Comisiei de Taxe Vamale şi Accize a Marii Britanii, iar între 1988 şi 1992 consilier al prim-ministrului pentru Eficiența Guvernării. A fost înnobilat în 1985. A scris numeroase studii asupra țiganilor.

CUPRINS

MULȚUMIRI
INTRODUCERE
1. ORIGINI
   Mărturiile lingvistice
   Antropologia fizică
   Paralele etnice
   Lexicostatistica
2. PRIMELE MIGRAȚII
   Persia
   Armenia
   Coeziunea socială
3. ÎN IMPERIUL BIZANTIN ŞI ÎN BALCANI
   Bizanțul şi Grecia
   Serbia, Bulgaria, Muntenia, Moldova
4. MAREA ŞMECHERIE
   Salvconductele imperiale
   Noi scrisori de protecție
   Creşterea încrederii
5. COTITURA
   Germania, Austria, Elveția
   Franța
   Spania şi Portugalia
   Țările de Jos
   Italia
   Ungaria şi Transilvania
   Boemia, Polonia-Lituania şi Ucraina
   Scoția şi Anglia

Scandinavia
Imagini şi stereotipii
Tipare europene
6. STRÂNSOAREA LANȚURILOR
Expulzarea, asimilarea, dezrădăcinarea
Deportarea
În cadrul Imperiului Otoman
Supraviețuirea speciei
Slabe pâlpâiri de lumină
7. FORȚELE SCHIMBĂRII
Percepții noi
Influența în muzică
Peisaje rurale şi peisaje citadine
Dezrobirea
Noi migrații
Conservare şi mutație
8. APROPIEREA DE AVERNUS
„Combaterea neplăcerilor produse de țigani”
Holocaustul uitat
9. EPOCA MODERNĂ
Trecerea frontierelor
Chestiuni de politică
Populații şi grupări
Schimbări de limbaj
Tradiția schimbării
Pelerini şi penticostali
Opre, Roma!
Bibliografie
1. Lucrări bibliografice
2. Periodice
3. Studii generale
4. Cadrul asiatic
6. Istoria europeană înainte de 1800
7. Secolele al XIX-lea şi al XX-lea
8. America de Nord

9. Antropologie fizică
10. Limbă
11. Muzică
12. Basme populare
13. Codul de curățenie
14. Religie
15. Alți nomazi
16. Țiganii în artă şi literatură

MULȚUMIRI

Rămân îndatorat lui James Campbell de la Worcester College, Oxford, pentru foarte pătrunzătoarea privire aruncata asupra manuscrisului acestei cărți, lui John Davey de la Editura Blackwell pentru răbdarea de care a dat dovadă până la terminarea ei, precum şi fiului meu, Simon, care a menținut computerul în stare de funcționare în momentele de criză din timpul scrierii acestei cărți.

INTRODUCERE

Aceasta este povestea unui popor rătăcitor, care în Evul Mediu ajunge în Balcani şi apoi, treptat, se răspândeşte peste întregul continent european şi dincolo de acesta. Bătând la porțile Europei de Vest în straie de pelerini, țiganii au stârnit o puternică curiozitate, după care au început să circule tot felul de teorii în legătură cu originea lor. Stabilirea prin deducție lingvistică a locului de unde a început diaspora va fi posibilă mult mai târziu. În ciuda expunerii constante la multe influențe şi presiuni, țiganii au reuşit în decursul veacurilor să-şi păstreze o identitate distinctă şi să dea dovadă de o remarcabilă putere de adaptare şi de supraviețuire, într-adevăr, dacă luăm în considerare vicisitudinile de care s-au lovit – faptele relatate aici reprezentând o istorie a ceea ce alții au întreprins pentru a le distruge individualitatea –, va trebui să conchidem că principala realizare a țiganilor este chiar faptul că au reuşit să supraviețuiască ca atare.

Întrucât s-ar putea ca afirmația conform căreia țiganii sunt „un popor european" să nu fie un adevăr general acceptat, ar fi mai bine să începem prin a lua în discuție motivele care au stat la baza includerii lor în colecția „Popoarele Europei"[1].

Dacă un popor este reprezentat de un grup de bărbați, de femei şi de copii având o limbă şi o cultură comună şi aparținând aceluiaşi tip rasial, grup ce poate

fi cu uşurinţă deosebit de cel al vecinilor, atunci ţiganii au încetat de multă vreme să mai reprezinte aşa ceva. În decursul veacurilor s-a produs o uimitoare diversificare a lor. La fel s-a întâmplat şi cu sensurile date termenului de „ţigan" – o problemă de ordin semantic pe care nu ei au creat-o. Acest cuvânt este denumirea (sau mai degrabă una din cele multe) dată lor de către cei din afara etniei.

În secolul XX confuzia în terminologie devine deosebit de acută. La un moment dat cuvântul „ţigan" dobândeşte o conotaţie eminamente rasială. Definiţia iniţială dată de *The Oxford English Dictionary* (ediţia a 2-a, 1989) este:

> *ţigan...* Membru al unei rase nomade (ei înşişi numindu-se *romi),* de origine hindusă, care a apărut pentru prima data în Anglia în secolul al XVI-lea şi despre care s-a crezut că provine din Egipt,
>
> Aceştia au pielea de culoare roşcat-închis şi părul negru. Îşi câştigă existenţa din confecţionarea de coşuri, din geambaşie, din ghicit etc. şi de obicei trezesc suspiciune datorită vieţii nomade şi obiceiurilor lor. Limba lor (zisă romani) este un dialect hindus, foarte stâlcit, cu un număr mare de cuvinte provenind din diferite limbi europene.

Pe lângă acest sens, cuvântul a dobândit şi altul mai larg. Astăzi denumirea este adesea aplicată, fără deosebire, oricărei persoane itinerante, dar care nu este în mod vădit un vagabond. În schimb, alte descrieri, mai vagi poate ca sens (întrucât curând termenul „ţigan" dobândeşte un înţeles peiorativ), vor începe să se bucure de trecere atât în interiorul cât şi în afara comunităţii respective: cel mai des întâlnit este sensul de „călător" şi echivalentul său în alte limbi. Întreaga chestiune a fost exagerată de sensibilităţi actuale în ceea ce priveşte discriminarea pe motive rasiale, astfel că niciunul din termenii utilizaţi de cei din afara etniei nu reprezintă o descriere care să satisfacă şi să fie lipsită de

ambiguitate.

Pericolele sunt amplu ilustrate de evoluția termenului „țigan” din legislația engleză, începând cu sfârşitul anilor 1950. În cele două utilizări stabilite de lege în această perioadă, termenul de „țigan” a fost golit, mai întâi accidental, iar apoi în mod deliberat, de orice sens rasial sau etnic. Legea Drumurilor din 1959, dată pentru consolidarea legislației anterioare, omite vechea expresie, mult prea cuprinzătoare, „sau altă persoană ce călătoreşte”, atunci când se referă la persoanele care comit un delict, în momentul în care ridică sau instalează o tabără sau o tarabă pe un drum (ce include carosabilul, acostamentul şi parcările). Lista potențialilor delincvenți este astfel redusă la „boccegii, alți negustori ambulanți sau țigani”. Nu avem nicio dovadă că, prin aducerea în prim-plan a cuvântului „țigan”, legiuitorii au reflectat îndelung asupra implicațiilor, ceea ce înseamnă că necesitatea interpretării lui nu mai putea fi deloc evitată. Dintr-o singură lovitură aceştia reuşiseră să creeze o problemă de semantică delicată care – lucru uşor previzibil{2} – trebuia să fie reglementată într-o instanță. Când, în cele din urmă, chestiunea este prezentată în 1967 în fața înaltei Curți de Justiție, judecătorii ajung la concluzia că, în context, termenului nu i se poate acorda sensul de bază menționat de dicționar, respectiv „membru al rasei romilor”. Nu puteau concepe că parlamentul ar fi putut intenționa să condamne pe cineva, având ca motiv simpla apartenență la o rasă. Din acest motiv dispun ca termenului de „țigan” să i se confere sensul de „persoană care duce o existență nomadă, fără un serviciu şi un domiciliu stabil”. Cineva, au susținut judecătorii, „ar putea fi țigan într-o zi şi într-alta nu”.{3}

Acest concept se reînnoieşte în anul următor, când este adoptată Legea Amplasări: Caselor Mobile din 1968, pentru reglementarea clauzei referitoare la „organizarea taberelor de țigani”. Legea respectivă îi defineşte pe

țigani ca „persoane cu un mod de viață nomad, indiferent de rasă sau origine," altele decât proprietarii de circuri ambulante sau persoanele angajate în acestea. Astfel, etichetarea cuiva drept „țigan" avea să depindă în mod expres de felul de viață şi nu de originile culturale sau etnice. Această definiție este astăzi singura păstrată în jurisprudența britanică, întrucât exprimarea „sau țigani" a fost în cele din urmă eliminată din legislația referitoare la drumuri, ca fiind discriminatorie.

Sensul etnic este totuşi reafirmat într-un alt context juridic, în care precedentele create în legătură cu drumurile şi locurile de oprire a caravanelor nu sunt neapărat relevante. Acest lucru a avut loc datorită unei hotărâri judecătoreşti, decurgând din Legea Raporturilor Interrasiale din 1976 prin care, în Marea Britanie, se acorda protecție împotriva discriminării pe motive rasiale, aceasta însemnând: „culoare a pielii, rasă, naționalitate sau origine etnică sau națională". Numărul controverselor i chestiunea dacă țiganii sunt sau nu protejați de legislația referitoare la relațiile dintre rase va creşte neîntrerupt în decursul anilor, începând chiar cu prima lege din 1965, şi se va cheltui mult efort şi multă energie cu afişele „Interzis țiganilor" puse de către unii cârciumari. Sub incidența primei legi, afişele nu erau ilegale dar vor deveni ulterior. Unii dintre cârciumari, totuşi, pentru mai multă siguranță, recurg la afişe „Interzis nomazilor", un termen care va genera litigii şi mai încurcate. Astfel că, atunci când Comisia pentru egalitate rasială va contesta asemenea afişe, precum cel din localul *Pisica şi oaia* din estul Londrei, implicațiile vor reține mai întâi atenția Judecătoriei de Ocol din Westminster în 1987, iar apoi, în 1988, a Curții de Apel.

Problema în litigiu era întrebarea dacă interzicerea accesului la bunuri sau servicii reprezintă sau nu discriminare „pe motive rasiale". Judecătorul de Ocol a refuzat însă să accepte argumentul Comisiei pentru egalitate rasială, conform căreia termenul de „nomad"

este sinonim şi interschimbabil cu cel de „țigan” şi că țiganii reprezintă un grup etnic. Concluzia la care a ajuns este că anunțurile de tipul celui din localul *Pisica şi oaia* nu contravin legii şi ca urmare respinge acțiunea. Curtea de Apel[4] menține hotărârea, în sensul că cei trei judecători sunt de acord că termenul „nomad” nu este sinonim cu cel de „țigan” şi că acea categorie de persoane exclusă de afiş nu se limitează la țigani: ca atare nu s-a efectuat în mod direct o discriminare Judecătorii confirmă totuşi că țiganii reprezintă, în sensul legii, un grup rasial. Astfel că un afiş cu textul „Interzis țiganilor” este considerat ilegal; în plus, un altul cu textul „Interzis nomazilor” va constitui în mod indirect o discriminare în detrimentul țiganilor, prin impunerea unei condiții (de a nu fi nomazi) care îi va afecta pe aceştia mai mult decât pe membrii altor grupuri rasiale.

Sunt necesare scuze pentru faptul că ne-am lansat aici în atari subtilități de ordin juridic, dar acestea se datorează descoperirii faptului că problema identității țiganilor însoțeşte trecerea lor prin Europa, chiar din momentul sosirii lor aici. Pe de altă parte, aceste dezbateri juridice din tribunalele engleze servesc foarte bine la ilustrarea unei importante dileme ce se încăpățânează să rămână prezentă în orice discuție referitoare la țigani. Este oare modul de viață factorul determinant în definirea lor? Acesta ar putea reprezenta o identificare suficientă în cazuri precum cele mai sus menționate, dar e departe de a constitui un răspuns complet, căci unde oare vor fi cuprinşi acei țigani numeroşi, care se mai simt încă țigani, deşi au adoptat un mod de viață sedentar şi au încetat să mai „călătorească”. Pe de altă parte, a acorda importanță esențială criteriilor de ordin biologic sau genealogic poate conduce uşor la delimitări absurde: populațiile țigăneşti, la fel ca şi altele, dovedesc un amestec de rase ancestrale.

Un sumar calcul matematic ne va arăta că, dacă de la sosirea țiganilor în Europa, la fiecare o sută de căsătorii ar fi existat în medie patru căsătorii încheiate în afara etniei, pentru populația țigănească actuală din Europa acest lucru ar fi condus la o descendența neţigănească de circa 70%. Dacă am lua doar trei căsătorii la fiecare sută şi tot am ajunge la un procentaj de 60%. (în timpul celui de al Treilea Reich, dificultățile de ordin conceptual şi practic în modul de abordare a problemei rasiale au fost rezolvate prin crearea unui vast aparat de stat pentru studierea genealogiei țiganilor şi prin elaborarea de norme pentru stabilirea gradului de ascendență țigănească suficientă pentru ca cineva să fie clasificat ca atare, iar apoi trimis spre lagărele morții.)

În cele din urmă se ajunge tot la criteriile „etnice", în sensul în care Curtea de Apel din Anglia utiliza termenul în iulie 1988, şi ne va fi de ajutor dacă stăruim ceva mai mult asupra raționamentului foarte pertinent din hotărârea respectivă. S-a constatat că „sunt foarte mulți oameni care călătoresc prin țară în locuințe mobile, furgonete, autobuze transformate, rulote, furgoane şi alte vehicule cu motor, ducând un mod de viață nomad... În mod vag pot fi numiți «țigani», dar ca grup nu prezintă trăsăturile vreunui grup rasial menționat în Legea Raporturilor Interrasiale". O hotărâre dată anterior de către Camera Lorzilor{5} stabilea că termenul „etnic", din sus-menționata lege, nu era utilizat într-un sens strict biologic sau rasial, stabilind în acelaşi timp două trăsături esențiale ale unui grup etnic în cadrul contextului respectiv: prima se referea „la îndelungata istorie comună, de care grupul este conştient că îl distinge de un alt grup, şi a cărei amintire este păstrată vie"; a doua trăsătură era reprezentată de „o tradiție culturală proprie, incluzând obiceiurile de familie şi cele sociale cât şi moravurile, adesea, dar nu în mod obligatoriu, asociate cu respectarea tradiției religioase". Fără a fi totuşi esențiale, alte caracteristici ce ar putea

duce la diferențierea unui grup etnic de un altul sunt: originea geografică comună sau descendența dintr-un număr de strămoşi comuni, o limbă comună specifică grupului, o religie comună dar diferită de cea a grupurilor apropiate sau a marii comunități şi, în cele din urmă, faptul de a reprezenta o minoritate sau un grup oprimat în cadrul unei comunități mai largi.

Prin aplicarea acestor criterii la țigani, situația din Anglia, care în iulie 1988 a provocat mari greutăți unuia dintre cei trei judecători ai Curții de Apel, a îmbrăcat următorul aspect:

> Țiganii preferă sa fie numiți „nomazi" întrucât consideră că termenul acesta este mai puțin înjositor. Pentru publicul larg, aceasta ar putea sugera dorința lor de a-şi pierde identitatea distinctă. Mai mult de jumătate dintre ei locuiesc acum în case, ca majoritatea celorlalți oameni. Oare şi-au pierdut acum țiganii identitatea lor distinctă, de grup, încât, în sensul prevederilor legii, nu mai reprezintă o comunitate ce poate fi recunoscută datorită originilor sale etnice?

Judecătorul a răspuns la această întrebare acceptând faptul că, dacă unii țigani nu se mai pot deosebi de restul populației, acest lucru nu este suficient pentru a se stabili pierderea, în ochii grupului şi a celor din afara lui, a unei identități sociale determinate istoric. „În ciuda prezenței lor îndelungate în Anglia, țiganii nu s-au contopit pe deplin cu restul populației, aşa cum au făcut-o saxonii şi danezii, pierzându-şi în totalitate identitatea lor distinctă. Ei, sau cel puțin o mare parte a lor, au păstrat o individualitate şi o conştiință de sine proprie, aceea de a fi încă țigani."

Fără îndoială că acest argument va mai continua să producă agitație. În Marea Britanie problemele legate de definiție sunt, de fapt, deosebit de acute, datorita elementului neţigănesc, foarte însemnat, din descendența romilor de aici, precum şi datorită istoriei

îndelungate a altor grupări de nomazi, prezente aici cu mult înainte de sosirea țiganilor şi cu care acestea s-au suprapus în multe aspecte ale vieții sociale şi ale mijloacelor de subzistență. Natura literalmente insulară a societății britanice în totalitatea ei a condus în rândul populației nomade la o estompare a deosebirilor etnice, mai ales întrucât valurile recente de țigani „străini" veniți din alte părți au fost mult mai reduse numeric decât într-o serie de alte țări. În plus, ma există şi o dimensiune ideologică care tinde sa provoace confuzie în această chestiune: ca reacție împotriva preocupărilor despre „puritatea sângelui", greşit orientate în trecut, încercarea de a identifica sau de a vorbi despre diferite categorii în cadrul comunității de nomazi a devenit în Marea Britanie un subiect de discuție nu foarte onorabil şi de un gust îndoielnic. La mulți specialişti în antropologie socială se poate într-adevăr detecta o mare doză de suspiciune în legătură cu orice fel de subliniere a originii indiene a țiganilor, aceştia din urmă putând fi cu uşurință acuzați de exotism, romantism sau escapism.

La ce orientare ne putem aştepta din partea țiganilor înşişi, autodefinirea fiind un mecanism important în stabilirea identității etnice? Cine va fi considerat „noi" şi cine „ei"? În ochi; lor, separarea fundamentală se face între ei şi *gadźo* (plural *gadźé)*[6], care este numele cel mai răspândit în dialectele limbii romani, dat celor din afara etniei. (în Spania, termenul utilizat de țigani este *payo.* Nomazii scoțieni, de regulă, utilizează termenul *flattie,* în timp ce în Irlanda acesta este *buffer*, niciunul dintre termeni nefiind de origine țigănească.) Totuşi nu există niciun cuvânt romani corespondent pentru termenul „țigan". Un țigan englez îşi poate spune *romanichal* (țigan), cuvânt utilizat de asemeni în SUA, Canada şi Australia, de către țigani ce se trag din imigranți țigani de origine engleză. În Europa, țiganii stabiliți din vechime poartă o mare varietate de nume

precum: *calé* (negri) în Spania şi în sudul Franţei, *kaale* în Finlanda, *sinti* în Germania şi *manouches* în Franţa. În multe ţari există numeroşi reprezentanţi ai unui val mai recent de ţigani migratori plecaţi, cu peste un veac în urmă, din estul Europei, care îşi spun *romi* şi a căror limbă a fost puternic influenţată de şederea îndelungată a strămoşilor lor în teritoriile de limbă română, de unde şi denumirea de romi valahi. (Cuvântul *rom* nu are nicio legătură cu România, ci se traduce ad litteram cu „om" sau „bărbat".) Aceşti romi valahi se împart şi ei în mai multe triburi: căldărari, geambaşi, ciurari etc. Ajunşi aici, simpla dihotomie „noi" şi „ei" îşi pierde valabilitatea. Fiecare grupare de ţigani tinde să se considere ca fiind cea autentică. Este suficient de clar unde se situează fiecare dintre aceste grupări în raport cu *gadźé.* Mai sunt însă şi ceilalţi, adesea în aceeaşi ţară, situându-se la limita dintre ei şi *gadźé.* Ţiganii recunosc că aceştia nu fac parte dintre *gadźé,* având trăsături comune cu ei înşişi, dar îşi dau totuşi seama că nici nu sunt la fel ca ei. Pentru ţigani deosebirile sunt importante în chestiunile legate de relaţiile sociale, de căsătorie, precum şi altele, şi totuşi clasificările sunt rareori clare şi necontradictorii. Atitudinile reciproce ale grupărilor de ţigani reprezintă un factor auxiliar în nesfârşitele polemici dintre cei din afara etniei în legătură cu cine să fie sau să nu fie desemnat „ţigan veritabil"; pe de altă parte, ele fac ca discuţiile pe criterii geografice, „ţiganii francezi" de exemplu, să fie inutile, generalizarea în privinţa ţiganilor fiind astfel cât se poate de dificilă şi înşelătoare.

O ultimă precizare în legătură cu conştiinţa de a face parte dintr-o entitate mai largă. Începând cu anii 1960, acţiunile de autoapărare ale organizaţiilor naţionale ale ţiganilor, acţiunile în vederea recunoaşterii acestora cât şi cele de luptă împotriva politicilor de respingere şi asimilare a lor, au condus la legături internaţionale contrare caracterului fragmentat al societăţii ţigăneşti,

care pune un accent special pe deosebire şi distincţie. Aceasta reprezintă începutul unei noi conştiinţe în ceea ce priveşte legăturile istorice şi culturale dintre ţigani.

Poate că termenul englezesc de „popor” („un grup de persoane ce constituie o comunitate, trib, rasă sau naţiune” – *Oxford English Dictionary),* indefinit şi ambiguu, acoperă cu greutate acest bogat mozaic de fragmente etnice care alcătuiesc în zilele noastre populaţiile numite „ţigani” de către cei din afara etniei. Să ne întoarcem totuşi la întrebarea iniţială, şi anume în ce măsură sunt ei „un popor al Europei”? Există mulţi ţigani în afara Europei, unii descinzând din strămoşi care n-au migrat niciodată dincolo de hotarele Asiei, iar alţii, mai mulţi la număr, care au emigrat ei înşişi din Europa sau se trag din ţigani care au emigrat la rândul lor. Pentru toţi aceştia, cu excepţia prime categorii, îndelungata asociere şi combinare cu alte popoare din Europa a marcat adânc şi pentru totdeauna limba, obârşia, cultura şi societatea lor. După atâtea secole, sunt pe deplin îndreptăţiţi să pretindă a fi consideraţi „din Europa”. Ţiganii sunt într-adevăr printre puţinii paneuropeni de pe continent.

A venit momentul să trecem acum la examinarea originii lor. Procedând astfel, se pune întrebarea dacă vom găsi poate mai multă unitate rasială, etnică, lingvistică printre strămoşii ţiganilor, decât reiese din diversitatea descendenţilor lor din secolul XX.

1.
ORIGINI

Pentru aproximativ jumătate din istoria lor există puține mărturii scrise la care se poate apela în încercarea de a călca pe urmele țiganilor. Apoi, odată ce referințele istorice încep într-adevăr sa se acumuleze, ele vor veni, în mod invariabil, din afara etniei, şi este posibil să fi fost scrise în ignoranță, sub impulsul prejudecăților şi al insuficientei înțelegeri.

„Adevărata istorie a rasei țigăneşti se află în studiul propriei lor limbi", a declarat un mare savant. În mod incontestabil, studiul limbii romani poate dezvălui foarte multe informații despre originea şi evoluția limbii înseşi. Limita până la care aceasta poate fi echivalată cu originea şi evoluția vorbitorilor limbii romani este mai mult o chestiune de ordin speculativ şi, în cele din urmă, echivalarea nu poate fi luată drept bună. Cu toate acestea, în încercarea de a umple vidul informațional inițial va trebui să ne îndreptăm atenția asupra analizei filologice, pentru a putea verifica în ce măsură deducția lingvistică poate corecta ceea ce istoria nu a reuşit să înregistreze.

Mărturiile lingvistice

Primele mostre de limbă romani – culese probabil în vreo berărie din Sussex – apar relativ târziu, fiind publicate în Anglia în 1547. Abia după câteva secole se va recunoaşte adevărata valoare a acestor frânturi, întrucât ele au rămas mult timp ascunse în *Prima carte de introducere în cunoaştere* de Andrew Borde, sub forma unor mostre de „grai egiptean".

Până în vremea lui Borde, limba avusese tot atâta timp la dispoziție pentru dezvoltare cât separă engleza modernă de limba veche anglo-saxonă, întrucât țiganii şi-au părăsit țara de baştină, limba romani nefiind nici pe departe unitară. Chiar şi cele câteva expresii de „grai egiptean", menționate de Borde, indică prezența unor împrumuturi din limbile greacă, slavă şi română. În prezent, după o evoluție de peste un mileniu, nu există o variantă standard a limbii romani şi nici modele scrise care să stimuleze uniformitatea. În schimb există o multitudine de dialecte (peste 60 numai în Europa) cu un grad însemnat de înrudire între ele, dar adesea reciproc neinteligibile.

Având deci exemple de limbă romani, pentru a ilustra istoria acestei limbi, propun să ne oprim îndeosebi asupra celor mai bune trei studii scrise vreodată despre dialectele individuale. Primul, intitulat *Studii asupra țiganilor*, de Alexandre Paspati, a apărut la Constantinopol în 1870 şi debuteaza cu deja mai sus menționata afirmație, conform căreia „istoria adevărată a rasei țigăneşti se află în studiul idiomului lor". Urmează apoi studiul *Dialectul țiganilor din Țara Galilor*, de John Sampson, încununarea unei perseverente activități ştiințifice, publicat în 1926. Al treilea studiu, intitulat *Limbajul țiganului căldărar Johan Dimitri Taikon din Suedia* (1963), a fost elaborat de doi suedezi, O. Gjerdman şi E. Ljungberg.

Aceste trei lucrări ne permit să examinăm limba romani în trei puncte geografice extreme ale răspândirii ei în Europa. În acelaşi timp, ele reprezintă şi trei tipuri

importante de vorbitori ai limbii romani. În anii 1850, Paspati a început să îşi strângă materialul printre ţiganii nomazi, de la periferia Constantinopolelui şi din partea europeană a Imperiului Otoman. Paspati nu a fost un învăţat care s-a izolat de lume: el însuşi a subliniat faptul că limba ţiganilor trebuie studiată în cort, printre aceştia, şi a procedat ca atare, cu timpul devenind şi un prieten înţelegător al acestora. Rezultatul s-a concretizat sub forma unei cărţi cu valoare perenă, chiar dacă transcrierile fonetice şi etimologiile sunt fluctuante. Interesul este sporit şi de importanţa regiunii pe care Paspati a cercetat-o, aceasta fiind un întins loc de popas în timpul primei migraţii spre vest a ţiganilor, care i-a adus pe aceştia pentru prima dată în Europa. Denumirea prescurtată a dialectului înregistrat de el este „varietatea greacă”.

John Sampson şi-a strâns materialul pe parcursul a trei decenii, începând din 1894. Bibliotecar al Universităţii din Liverpool, acesta s-a dovedit a fi în fundul sufletului un poet, un romantic şi un răzvrătit. Ţiganii l-au primit ca pe unul de-al lor, şi în Ţara Galilor a înregistrat cu multă dăruire existenţa unui dialect admirabil alcătuit, care s-a păstrat într-o formă mai puţin alterată decât oricare alt dialect ţigănesc din Anglia acelor zile. Ţiganii care vorbeau acest dialect l-au moştenit de la strămoşii lor, a căror prezenţă în Ţara Galilor datează aproape din secolul al XVII-lea; ei reprezintă de aceea o populaţie ţigănească de mult stabilită în aceeaşi ţară.

Pe de altă parte, dialectul ţiganilor căldărari înregistrat de Gjerdman şi Ljungberg în anii 1940 era vorbit de un colon din Suedia, din prima generaţie, care a trăit şi călătorit prin Norvegia, Finlanda, Rusia şi în Balcani, prin Polonia, Germania şi Franţa. Taikon ilustrează astfel tendinţele migratoare ale unui grup de romi valahi care s-a remarcat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, atunci când s-a deplasat spre vest,

venind din Balcani, din stepele Rusiei şi din câmpiile Ungariei, stârnind la fel de multă agitație ca şi strămoşii lor care cu secole înainte pătrunseseră în vestul Europei.

E momentul acum să ne referim în câteva cuvinte şi la transcrierea fonetică, întrucât o comparație efectuată între lucrările lui Paspati, Sampson şi Gjerdman şi Ljumberg ne obligă să ne oprim şi asupra problemelor de acest gen. Necazurile apar întrucât, limba romani fiind pentru multă vreme graiul unui popor iletrat, normele de scriere au lipsit cu desăvârşire. Adesea cei care făceau transcrierile au utilizat normele fonetice ale propriilor limbi materne, acestea diferind considerabil în privința armoniei dintre ortografie şi pronunție. Un alfabet pur fonetic precum cel al IPA (Asociația Fonetică Internațională), în care fiecare simbol indică un anumit sunet şi nu altul, nu ar permite nicio ambiguitate. Dar, în timp ce un atare alfabet serveşte în mod admirabil scopului în cadrul unei lucrări de ordin tehnic, acesta face uz de mai multe litere decât cele 26 ale alfabetului latin, iar simbolurile necunoscute îl pot cu uşurință încurca pe cititorul obişnuit. Propun, în acest sens, adoptarea unui compromis, şi anume literele a căror valoare sonoră aproximativă este foarte puțin probabil să fie serios confundată de către cititorul englez sunt lăsate singure, dar pentru anumite sunete transcrise diferit în limbile europene şi în engleză chiar, se vor utiliza unele diacritice şi combinații speciale de litere. Semnele utilizate pentru aceste cazuri speciale sunt indicate mai jos, în ultima coloană.

Sunetul din cuvântul englezesc	*Paspati*	*Sampson*	*Gjerdman Ljungberg*	
*ch*urch	tch	č	tš	ċ
*j*udge	dj	ǰ	dž	dż
*sh*e	sh	š	š	ṡ
treasure	z	ž	ź	ż
in*k*-*h*orn	kh, k	k'	kh	kh
to*p*-*h*ole	ph, p	p'	ph	ph
an*t*-*h*ill	th, t	t'	*th*	*th*
lo*ch* (pronunție scoțiană)	kh	χ	x	x

(Semnele convenționale din ultima coloană corespund celor adoptate la Congresul Mondial Romani din 1990, cu excepția sunetului *dź,* în cazul căruia congresul a optat pentru o altă reprezentare grafică.)[7] Ultimele remarci de făcut în privința transcrierii fonetice a limbii romani sunt acelea că, acolo unde este necesar, vocalele lungi vor fi indicate printr-o linie aşezată deasupra vocalei (ā etc.), iar accentul va fi marcat printr-un accent ascuțit deasupra vocalei accentuate, ca în cazul lui *é.*

Lingvistica comparată furnizează într-adevăr o mare bogăție de informații în legătură cu obârşia dialectelor țigăneşti, chiar dacă nu oferă nicio garanție în ceea ce priveşte genealogia țiganilor. Acum 200 de ani s-a înțeles pentru prima dată că limba romani trebuie să fie de origine indiana, din cauza asemănărilor dintre vocabularul ei şi cel al unor graiuri indiene. Anii care s-au scurs au adus multe clarificări, deşi nu s-a ajuns la certitudini. Întrucât atât de multe lucruri depind de deducția lingvistică, este la fel de oportună trecerea în revistă a tehnicilor lingvisticii comparate, bazate pe toate cele trei aspecte principale ale limbii: sunete, structură şi lexic.

La stabilirea afinităților dintre limbi, două dintre cele mai importante indicii sunt: caracterul comun al vocabularului fundamental şi asemănarea în ceea ce

priveşte structura gramaticală. Al treilea indiciu îl reprezintă regularitatea corespondențe; sunetelor, şi anume consistența relațiilor între sunete la cuvintele cu sensuri corespondente în ambele limbi, astfel că, de regulă, un anumit sunet dintr-o limbă devine un alt sunet în cealaltă.

E de la sine înțeles că două limbi strâns înrudite vor avea un număr mare de cuvinte asemănătoare. Cantitatea nu este totuşi aspectul principal: importantă este îndeosebi studierea cuvintelor conservatoare cu sens de bază, cel mai puțin probabil de a fi fost împrumutate din altă parte. Aceste elemente conservatoare ale lexicului includ pronumele personale *(eu, tu* etc.), verbe care exprima activități de bază sau stări (de ex. *a bea, a vedea, a dormi),* adjective desemnând însuşiri elementare (de ex. *mic* sau *fierbinte)* sau substantive reprezentând lucruri cu arie mare de răspândire (ex. *apă* sau *om),* părți ale corpului (ex. *păr, cap, nas)* sau rude de sânge (precum *frate, tată, soră).*

În ceea ce priveşte particularitățile gramaticale, morfologia unei limbi (şi anume modificarea cuvintelor individuale prin flexiune sau modificări ale vocalei din rădăcină) este mult ma. conservatoare decât sintaxa ei (construcția locuțiunilor şi a frazelor). Când dăm peste asemănări de ordin morfologic, de exemplu la declinarea substantivelor sau la conjugarea verbelor, ar fi exagerat să le punem pe seama întâmplării şi e foarte puțin probabil (dar nu şi imposibil) ca ele să fie rezultat al împrumutului. Nu putem fi mai categorici de atât, întrucât, în ultimă instanță, nu exista nimic ce nu poate fi răspândit dincolo de barierele lingvistice.

Dacă la limba romani şi la anumite limbi din India aplicăm cele trei teste privind raporturile de evoluție: comunitatea vocabularului de bază, similaritatea structurii gramaticale şi regularitatea corespondenței de sunete, toate rezultatele vor sugera o origine unitară.

Următorul tabel reprezintă o mostră a comunității de

lexic, pe bază de cuvinte importante, de largă utilizare. (în acest stadiu, doar sanscrita şi hindi[8] sunt citate ca reprezentând limbile din India; urmează a se stabili ulterior care dintre aceste limbi indice are cele mai mari afinități cu limba romani.)

Asemănările dintre sanscrită sau hindi şi limba romani în cadrul acestor exemple extrase din vocabularul de bază sunt clare, cu excepția poate a cuvintelor pentru noțiunile de *frate* şi *soră,* la care vom reveni mai târziu. Lista ar fi putut fi mult mai lungă. Fiecare din cele trei dialecte romani conține 500 de cuvinte sau mai multe, a căror origine indică poate fi mai uşor recunoscută.

Engleză	*Sanscrită*	*Hindi*	*Romani*		
			dialect	*dialect*	*dialect*

Engleză	*Sanscrită*	*Hindi*	*Romani*		
			dialect grecesc	*dialect galez*	*dialect căldărar*
big (mare)	vadra	bara	baró	bāró	baró
brother (frate)	bhrātṛ	bhāī	pral, plal	phal	pral
(to) drink (bea)	píbati (băuturi)	pī-	pī-	pī-	pē
father (tată)	tāta	tāt	dat, dad	dad	dad
hair (păr)	vāla	bāl	bal	bal	bal
head (cap)	śiras	sir	šeró, seró	šēro	šeró
hot, warm (cald, fierbinte)	tapta	tattā	tattó	tatō	tató
I (eu)	máyā (instr.)	main	mē	mē	mē
man (bărbat)	mānuṣa	manuṣya		manúš	manúš
nose (nas)	nakka	nāk	nak	nakh	nakh
our (nostru)	asmāka		hamārā	amaró	amaró
(to) see (a vedea)	dṛkṣati (vede)	dēkh-	dik-	dikh-	dikh-
sister (soră)	bhaginī	bahn	pen, ben	phen	phei
(to) sleep (a dormi)	svápati (doarme)	sōnā	sov-	sov-	sov-
sun (soare)	gharmá (căldură)	gham (căldură)	kam	kham	kham
water (apă)	paniyá	pānī	paní	pānī	pai
you (tu)	tuvām	tū	tu	tū	tu

Înainte de a urmări a doua şi a treia pistă de indicii – aparatul gramatical şi mutaţiile de sunet – este necesar să aruncăm o privire de ansamblu asupra grupului de limbi indo-ariane. În cadrul marii familii de limbi cunoscute şi sub denumirea de indo-europene, ce cuprinde majoritatea limbilor din Europa şi pans în Asia Centrală, grupul principal de limbi, cel mai estic, este cunoscut sub numele de indo-iranian şi este format din subfamiliile de limbi indo-ariane şi iraniene. Din indo-

ariani sau inzi s-au desprins cândva unii dintre vorbitorii indo-europeni (păstorii nomazi cunoscuți în istorie sub denumirea de arieni) care, după ce generații la rând au migrat din stepele eurasiatice spre răsărit, în mileniul II Î.C., sau poate mai devreme, au pătruns în nordul subcontinentului indian. Cea mai veche formă de limbă indo-ariană este consemnată în textele sacre ale Vedelor şi dintr-unul din dialectele care stau la baza sanscritei din Vede a evoluat sanscrita clasică, cu vasta ei literatură. Această primă perioadă este cunoscută ca indo-ariana veche. Sanscrita clasică a devenit o limbă păstrată în mod artificial, fiind scrisă după canon: în ea nu apar dialecte şi nici divergențe de ordin geografic, dezvoltarea cronologică fiind limitată. Perioada indo-ariană mijlocie debutează aproximativ în jurul secolului al VI-lea î.C., când încep să se dezvolte diverse forme populare, reducând unele din dificultățile sanscritei. Aceste limbi prăkrit (prăkrit = natural, nerafinat), care prezintă într-adevăr deosebiri dialectale, par să fi depăşit sanscrita în viața de toate zilele, începând cu secolul al V-lea î.C. Totuşi, sanscrita a continuat să joace un rol important, similar latinei în Europa, rămânând chiar în zilele noastre una dintre limbile oficiale ale Indiei. Limba prăkrit, la rândul ei, a început (în jurul secolului al VI-lea d.C.) să fie depăşită de cel mai avansat dintre dialectele indo-arianei medii: apabhramsa (cădere, prăbuşire). Acest succesor este o limbă cu înveliş prăkrit, reglementată însă după modelul exterior al sanscritei; au avut loc modificări în ceea ce priveşte sunetele, dar cele la nivel de categorii gramaticale şi sintaxă au fost mult mai limitate. Avem puține date cu privire la detaliile tranziției de la indo-ariana medie la formele mai vechi ale limbilor moderne, clasificate drept indo-ariana nouă, o tranziție produsă pe parcursul mai multor veacuri, până în jurul anului 1000 d.C., când inovațiile gramaticale se răspândesc din ce în ce mai mult, iar modificările locale devin din ce în

ce mai pronunțate. Aceasta înseamnă că, pe tot parcursul respectivei perioade – de altfel deosebit de importantă pentru stabilirea originii şi a afinităților limbii: romani – pluteşte un văl de obscuritate.

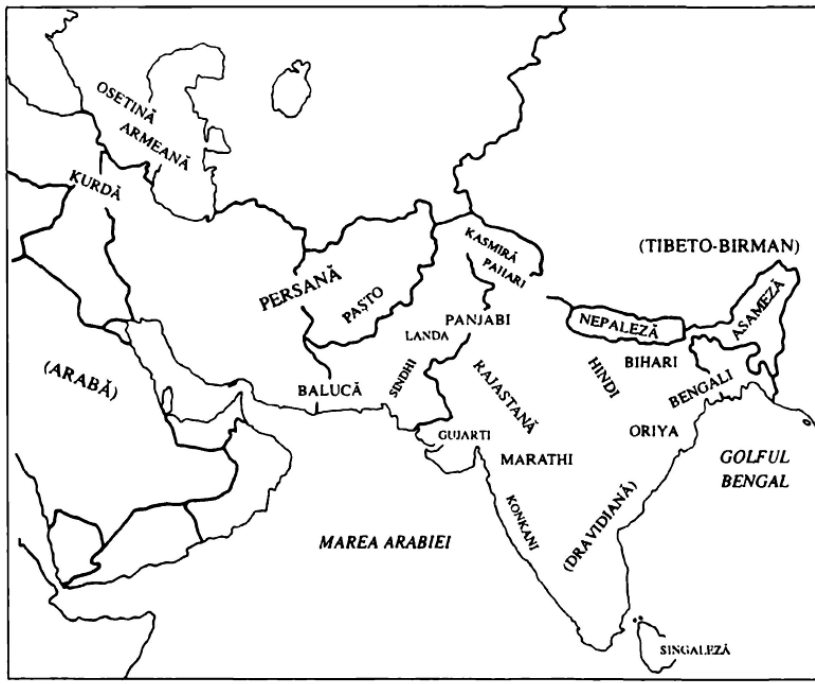

Harta 1. Câteva limbi indo-iraniene.
(Limbile non-indo-iraniene sunt citate între paranteze.)

Vasta restructurare a indo-arianei, ce caracterizează limba contemporană, a condus la marea varietate de dialecte – câteva sute – care devin apoi principalele limbi utilizate în India, Pakistan, Bangladesh, Nepal şi Sri Lanka, fiind vorbite în prezent de peste 650 de milioane de oameni. Acestea includ îndeosebi:

grupul dardic: kaşmiriana
grupul nord-vestic: sindhi, lahndă (sau punjabi de vest)
grupul nordic: pahari de vest, nepaleza

grupul central: punjabi, rājasthānl, gujarati, hindi de vest

grupul de mijloc: hindi de est

grupul estic: bihărl, oriya, bengali şi assameză

grupul sudic: marathl, konkani, goaneză şi singhaleză.

Sunt de asemeni utilizate şi grupări alternative, iar numărul de limbi din cadrul acestora este considerabil mai mare decât cel din lista de mai sus. Riscul în cazul clasificării este că se poate crea impresia unor arii lingvistice clar delimitate şi autonome, în vreme ce situaţia este total diferită. Şi astăzi chiar, limbile vorbite în India amintesc de situaţia existentă în lumea romanică şi slavonă din timpul Evului Mediu, când limbile şi dialectele formau un tot organic, contopindu-se imperceptibil, fără hotare ferme şi stabile. Aceste hotare au trebuit să aştepte apariţia statelor moderne şi a limbilor naţionale literare (deşi există încă o fuzionare la nivel local, în limbajul rustic, de ambele părţi ale unei frontiere).

O serie de limbi vorbite pe subcontinentul indian nu aparţin familiei de limbi indo-europene. Cele mai importante dintre acestea sunt limbile dravidiene, din sudul şi centrul Indiei şi din Sri Lanka (de ex. telugu şi tamil), care au supravieţuit din acea Indie în care au pătruns nou-veniţii arieni. După unele ipoteze, limba romani se pare că s-ar fi desprins din migraţia indo-ariană principală înainte de pătrunderea pe subcontinentul indian. Totuşi, sanscrita conţine împrumuturi lexicale din dravidiană, care se întindea cândva mult mai la nord, o parte din ele regăsindu-se şi în limba romani. De unde rezultă că separarea limbii romani de celelalte limbi indo-ariene a avut loc pe teritoriul indian.

Asemănările dintre morfologia limbii romani şi cea a sanscritei sunt imediat vizibile, dacă se compară, de exemplu, terminaţiile verbelor, declinarea substantivelor

sau sufixele primite de adjective, de gradele de comparație, de adverbe şi de participii. Este, de asemenea, de necontestat faptul că, mai recent, în limba romani, la fel ca şi în alte limbi indice moderne, au avut loc o serie de modificări ale sunetelor care separă limba prăkrit de sanscrită. Această legătură cu limbile moderne o demonstrează mai departe numeroasele particularități ale procesului de formare a cuvintelor şi ale aparatului gramatical – felul în care au evoluat pronumele personal şi cel interogativ (*kon*? – cine?); terminațiile *-o* şi *-i* pentru formele masculine şi feminine; crearea substantivelor abstracte prin adăugarea sufixului *-ben* sau *-pen* (de ex. În dialectul romani galez *taco* = adevărat şi *taciben* = adevăr; în dialectul roman; grecesc: *cor* = a fura, *coribé* = furt); înlocuirea genitivului cu o construcție de tipul „calul patern" (de ex, adăugarea unei terminații adjectivale la substantivul „tată" pentru a putea exprima construcția „calul tatălui": în dialectul căldărarilor *dadésko gras).* Toate aceste caracteristici, cât şi altele, confirmă asemănarea cu mai multe dintre limbile indice moderne, indicând în acelaşi timp că limba romani datează probabil din vremurile post-sanscritice.

Întrebarea chinuitoare este dacă se poate continua, pentru a focaliza cercetarea şi a identifica mai exact regiunea sau poporul din care se trag nomazii vorbitori ai limbii romani, prin stabilirea unei legături certe dintre aceasta şi unul din grupurile de limbi menționate anterior. Ajunşi la acest punct, din nefericire, lingvistica începe să ne dezamăgească. Deşi se poate merge mai departe în încercarea de reconstituire a unei proto-limbi (un strămoş ipotetic al tuturor dialectelor țigăneşti)[9], cum de altfel paleontologia lingvistică a făcut-o în multe alte situații, rămâne un fapt bine cunoscut că încă se ştie prea puțin despre apariția dialectelor indiene moderne pentru a putea duce cercetarea dincolo de compararea generală a trăsăturilor evolutive comune,

care nu permit însă o suficientă punere de acord, în scopul identificării cu certitudine a limbii cu care limba romani se înrudeşte cel mai mult.

Căutarea unei atari limbi a dezlănțuit o polemică chiar din momentul descoperirii legăturii limbii romani cu India, cu circa două veacuri în urmă. Nimeni nu a propus vreodată drept candidată o limbă din ramura mijlocie, estică sau sudică, dar într-un moment sau altul restul de limbi au fost toate chemate în ajutor. Argumentele, în cea mai mare parte, se bazează pe fonologie, prin stabilirea unor detalii în sistemul sunetelor conservate de limba romani şi de o altă limba indică, dar reduse sau pierdute într-altele, sau, dimpotrivă, şi mai concludent, prin identificarea de mutații de sunete împărtăşite şi de către altă limbă. Ocazional, sunt invocați şi alți factori, precum compararea de paradigme verbale şi pronominale.

În secolul XX au existat două curente de gândire principale. Într-una din tabere se situează partizanii originii nord-vestice sau dardice a limbii romani. Unul dintre aceştia, John Sampson, susține că limba romani îşi are originea în provinciile nord-vestice, părăsirea acelor ținuturi făcându-se devreme, pe la sfârşitul secolului al IX-lea d.C. În cealaltă tabără, remarcabil reprezentată de Sir Ralph Turner, fost director al Şcolii de Studii Orientale şi Africane din Londra{10}, se află toți aceia care încearcă să demonstreze că limba romani aparținea inițial grupului central de limbi (reprezentat acum de hindi) cu care împărtăşeşte primele inovații. În ceea ce priveşte conexiunile exacte în interiorul grupului, Turner subliniază că, la vremea când limba romani s-a separat probabil de grup, diferența dintre dialectele care aveau să devină hindi şi rājasthānî, de exemplu, era prea mică pentru ca noi să putem astăzi să scoatem la iveală aceste urme. Dar Turner a fost suficient de sigur pe sine ca să excludă din rândul rudelor apropiate pe „strămoşii limbilor singhaleză,

marathi, sindhi, lahndă, punjabi, dardică şi pahari de vest şi probabil gujarați şi bengali". Într-adevăr, limba romani prezintă unele trăsături lexicale şi fonologice dardice sau nord-vestice, dar Turner explică aceste trăsături ca fiind acumulări ulterioare, rezultat al unei migrații din zona centrală către nord-vest, probabil înainte de anul 250 î.C. O atare migrare explică, de asemeni, şi faptul că limba romani a păstrat o serie de sunete care aveau să fie modificate radical în grupul central, dar nu şi în cel nord-vestic, mai conservator din punct de vedere lingvistic. Şederea în aceste noi ținuturi, continuă argumentația, a durat mai multe veacuri, până ce, în final, cu puțin înainte de secolul al IX-lea d.C., se va produce diaspora țiganilor.{11} Turner şi-a prezentat argumentația în mod convingător, probele sale dând impresia de soliditate, iar în lucrările generale referitoare la țigani apărute ulterior, s-a manifestat tendința adoptării explicite sau implicite a punctului său de vedere, chiar dacă datele menționate de unii adepți ai acestuia variază într-adevăr.

Mai recent însă, acest consens s-a destrămat. Într-adevăr, parcă pentru a sublinia diversitatea de interpretări ce se pot da pe baza aceluiaşi set de date, lingvistul american Terrence Kaufmann sugerează că datele de ordin fonologie pot fi cel mai bine explicate prin postularea ideii că proto-țiganii au pătruns în teritoriile iraniene înainte de anul 300 î.C., ca rezultat poate al incursiunilor întreprinse de Alexandru cel Mare în nord-vestul Indiei între anii 327-326 î.C.{12}

Antropologia fizică

Lingvistica istorică nu poate determina originea rasială şi etnică a primilor vorbitori ai limbii romani. Nu

există nicio legătură intrinsecă sau necesară între limbă şi rasă: există într-adevăr cazuri bine documentate, când întregi grupuri etnice au trecut în decursul timpului de la o limbă la alta. Deci nu se poate garanta existența unor legături de rasă între diverse grupuri de oameni pentru simplul motiv că vorbesc limbi înrudite. Ajunşi la acest stadiu, trebuie să vedem până la ce nivel antropologia fizică poate acoperi golurile lăsate de lingvistică. Până la cel de-al Doilea Război Mondial, antropologia fizică cuprindea studiul comparat al trăsăturilor anatomice la diferite populații umane sau indivizi. Prin antropologie fizică se înțelegea îndeosebi efectuarea de măsurători ale corpului şi ale părților acestuia, în special ale craniului.

Rezultatele celei mai extinse cercetări antropometrice comparative asupra țiganilor, efectuată de către un specialist în antropologie fizică, profesorul Eugene Pittard, au fost făcute publice în 1932.{13} Pittard s-a concentrat asupra țiganilor din Balcani, în speranța că această analiză îi va furniza suficiente date în legătura cu ce numea el „les vrais Tziganes”. Prin folosirea ruletei şi a şublerului în cazul măsurătorilor efectuate asupra unui număr mai mare de țigani decât au fost cercetați vreodată, Pittard ajunge la concluzia că populația țigănească tipică depăşeşte uşor media europeană de înălțime, având membrele inferioare comparativ mai lungi, în relație cu torsul; capetele lor manifestau o puternică tendință spre forma dolicocefalică („cu capul alungit”, şi anume cranii lunguiețe şi înguste), având părul negru, urechile mici, ochii mari cu irisul foarte pigmentat iar nasul prelung, îngust şi drept. Pittard le-a atribuit:

> un loc foarte onorabil în estetica trupului omenesc. Printre ei se găsesc adesea bărbați foarte chipeşi şi femei foarte frumoase. Tenul măsliniu *[teint legerement basane*], părul negru ca tăciunele, nasul drept şi bine conturat, dantura albă, ochii larg deschişi şi de culoare căprui-

> închis, cu o expresie vie sau languroasă, suplețea generală a ținutei cât şi armonia mişcărilor lor îi plasează, în ceea ce priveşte frumusețea fizică, cu mult deasupra multora dintre popoarele europene.

După măsurători efectuate pe sute de bărbați şi de femei şi consemnarea a patru dimensiuni ale corpului şi membrelor, cinci ale capului, cinci ale feței şi zece ale trăsăturilor, Pittard s-a văzut confruntat cu două probleme majore. Prima o reprezintă faptul că nu de puține ori descoperirile sale intrau în conflict cu indiciile consemnate de predecesorii săi (care au făcut cercetări pe un număr mai restrâns de indivizi); din acest motiv el a fost nevoit să-şi strângă datele examinându-i pe „les vrais Tziganes", pe cât posibil fără amestec din partea altor rase (şi în acest sens a considerat viața de nomad drept o măsură de conservare a purității rasiale). Confruntat cu cea de-a doua problemă, a trebuit să se recunoască înfrânt: datele referitoare la multele grupuri etnice din India fiind prea puține sau prea inexacte pentru a putea ajunge la vreo concluzie în legătură cu originea țiganilor. În cele din urmă, el însuşi a subliniat faptul că diversitatea unor date referitoare la țigani ar putea indica originea lor complexă.

În general, trebuie menționat faptul că mare parte din activitatea anterioară, legată de tipurile de rase şi bazată cu precădere pe măsurători ale craniilor, s-a dovedit a fi inexactă şi fără validitate statistică. Într-adevăr, se acceptă astăzi că structurile craniene sunt insuficient determinate de factorii ereditari şi că, pentru a indica continuitatea îndelungată a unui grup de oameni, nu trebuie pusă prea multă bază pe argumentele care pleacă de la forma capului. După Pittard{14}, activitatea depusă în acest domeniu nu a adus mai multă certitudine. Totuşi, în mod constant, sunt dezvoltate noi tehnici şi noi indicatori. Studierea grupelor sanguine – cu genetica lor precis înțeleasă – a ajuns să ofere un

mijloc alternativ de clasificare a indivizilor, înlocuind în mare parte examinarea fizică directă. Mai recent, această metodă a fost extinsă prin includerea şi a altor caracteristici biochimice ereditare. Ştiința despre genetica populațiilor, pentru care grupele sanguine furnizează majoritatea datelor, se dovedeşte uneori a fi în stare să dea de urma rutelor parcurse de om în timpul migrațiilor sau invaziilor. La prima vedere, studiile efectuate asupra grupelor sanguine par să promită întru câtva succesul şi în cazul țiganilor.

Începând cu anii 1940, în urma unor cercetări, s-a descoperit că grupele de sânge provenind de la eşantioane de populații țigăneşti din Europa sunt de tip B într-o proporție situată adesea cu mult peste nivelul european. Clasificarea ABO pare să sprijine puternic ipoteza originii indiene (grupa B fiind de două ori mai frecventă, şi chiar mai mult, pe subcontinent decât în Europa, deşi structura variază de la o zona la alta). Valorile factorului rhesus la țigani, deşi nu diferă atât de mult de valorile din Europa, sunt de asemenea compatibile cu originea lor indiană. În plus, alte studii din Suedia, Marea Britanie şi Slovenia furnizează rezultatele care deviază şi ele de la tiparele stabilite de studiile anterioare asupra țiganilor, deşi în acelaşi timp diferă în mod semnificativ şi față de tiparele identificate în cadrul populațiilor vecine. De fapt, această direcție de cercetare biologică{15} se ciocneşte, ca şi Pittard, de aceeaşi problemă. Este posibil ca la determinarea eşantionului țigănesc cercetătorul să fi întâmpinat dificultăți, fondul genetic al fiecărei cohorte putând fi extrem de variat, întrucât țiganii oricum au suferit un melanj rasial: de la plecarea lor din India, ar fi fost suficient ca la o sută de căsătorii una, în medie, sa fie încheiată în afara etnie pentru ca, în prezent, proporția strămoşilor de altă origine decât indică să depăşească jumătate din numărul total al acestora. În plus, grupurile mici şi izolate se deosebesc genetic unele de

altele datorită modificărilor genetice accidentale. În prezent, se continuă activitatea promițătoare în acest domeniu{16}, dar mai înainte de a ne aştepta la o îmbogățire a cunoştințelor noastre rămâne valabilă concluzia la care ajungea Mourant în 1983 în chestiunea țiganilor: „Se simte nevoia unei cercetări ulterioare considerabile a acestui interesant grup de populații, cu trimitere specială la acei factori care diferă, din punct de vedere al frecvenței, între Europa şi nordul Indiei.”{17}

Pe scurt, antropologia fizică şi genetica populațiilor, în stadiul lor de dezvoltare teoretică şi aplicativă din prezent, sunt sugestive dar nu şi concludente. Acestea mai degrabă nu ne conduc până la nivelul atins de lingvistica istorică, exceptând faptul că, într-adevăr, ele tind să confirme – într-un fel pe care lingvistica nu-l poate face – atât legătura indiană dintre limbă şi vorbitorul original, cât şi faptul că originea acestora trebuie căutate în subcontinentul indian, chiar dacă combinația dintre lingvistică, antropologia fizică şi genetică nu ne furnizează niciun indiciu în legătură cu împrejurările istorice care au condus la migrația şi răspândirea vorbitorilor de romani sau la motivul pentru care s-a produs un atare exod.

Paralele etnice

Cu toate acestea există cel puțin o implicație de ordin etnic pe care o putem deduce pe baza limbii. Ea rezidă în denumirea foarte răspândită pe care țiganii o dau celor din aceeaşi rasă cu ei – *rom* în limba romani din Europa; *lom* în dialectul armean şi *dom* în cel sirian şi persan al limbii romani. Se poate arăta (date fiind modificările fonetice curente în variantele armeană şi

europeană ale limbii romani) că, între toate aceste cazuri şi termenii *domba* din sanscrită sau *dom* sau *dum* din indiana modernă, care se referă la un anumit conglomerat de triburi, există o corespondenţă fonetică exactă. Menţionarea domilor ca lăutari merge până în secolul al VI-lea. În sanscrită termenul a dobândit sensul de „om dintr-o castă inferioară care trăieşte din cântat şi din muzică". În limbile indiene moderne termenii corespondenţi au o varietate de sensuri similare: de ex. „casta muzicanţilor ambulanţi" (sindhi), „slugă" (lahndă), „muzicant ambulant" (punjabi), „individ oacheş de castă inferioară" (pahari de vest). Numele ar putea pastra condiţia şi casta originară a strămoşilor ţiganilor din Asia şi din Europa, deşi nu reuşeşte să stabilească nicio legătură între limba romani şi vreunul dintre dialectele indiene. Este foarte posibil ca domii, la fel ca şi alte triburi nomade din India, să fi fost de origine dravidiană. Aceştia mai există încă sub forma unor triburi rătăcitoare, îndeletnicindu-se cu o mare varietate de meserii şi activităţi: împletitori de coşuri, gunoieri-măturători, lăutari, fierari şi lucrători în metal. A considera că domii reprezintă cel puţin grosul grupului sau grupurilor care au emigrat este o ipoteză suficient de plauzibilă. În ceea ce priveşte motivele exodului, nu putem decât să le ghicim: foametea, poate, sau războiul.

O atare legătură cu domii nu pare să satisfacă însă pe toată lumea, unii căutând alte elemente de referinţă. Vreme de aproape un veac şi jumătate au fost lansate ipoteze conform cărora populaţia banjara, o rasă amestecată de negustori rătăcitori, cunoscută în India drept unul din triburile nomade şi înţesate de răufăcători, este strâns înrudită cu ţiganii.{18} Mulţi dintre ei trăiesc azi în centrul şi sudul Indiei, vorbind adesea dialectul regiunii în care locuiesc. Trebuie totuşi menţionat faptul că propria lor limbă, banjari sau lamani{19}, se aseamănă foarte puţin cu limba romani.

Unii țigani, apoi, care în timpurile moderne cercetează problema propriei origini, s-au simțit atraşi de unele ipoteze alternative{20}, după care strămoşii lor ar fi mai degrabă războinicii *kshatriyas,* reprezentând al doilea rang între cele patru caste ale societății hinduse, decât un amestec pestriț de cântăreți şi vagabonzi din casta inferioară. Aceştia au primit sprijin din partea unor scriitori indieni{21}, în ipoteza lor că țiganii se pot trage din războinicii jat şi rajput.{22} Acest amestec ar putea constitui deja unul din modurile prin care se explică gama fizionomiilor ce se disting în cadrul populațiilor țigăneşti contemporane; dar în bună măsură acestor războinici li se atribuie un număr mare de adepți – banjara şi alții – care slujeau ca fierari, prezicători, artişti etc., deosebirile sociale dintre războinici şi aceştia ştergându-se treptat. Asemenea teorii sunt adesea asociate cu o mare doză de subiectivitate. Subtilitatea prin care în secolul al XII-lea – după bătălia de la Tarāīn din 1192, în care luptătorii rajput au fost înfrânți de către ghaznavizii turco-afgani – un al doilea val de războinici ar fi fost suprapus unui val de războinici jat din secolul al VIII-lea, cu greu va câştiga admirația cititorului mai sceptic.

Totuşi, atâta timp cât nu va fi posibilă o limitare a opțiunilor de timp şi de spațiu, vor mai exista controverse în legătură cu determinarea castei, ocupației şi a originii celor care au părăsit subcontinentul indian cu un mileniu sau mai mult în urmă, sau dacă părăsirea s-a făcut sau nu sub formă de grup individual. Unii cercetători, precum Sampson, susțin pe bază de argumente lingvistice că țiganii, atunci când au intrat pe teritoriul persan, trebuie să fi reprezentat o unică rasă, vorbind o unică limbă. Alți cercetători însă, precum Turner, au furnizat dovezi lingvistice contrare, susținând că deosebirile de ordin morfologic, lexical şi fonologie dintre dialectele european, armean şi asiatic al limbii romani ar putea fi mai uşor de explicat dacă ar fi

existat mai multe exoduri sau dacă ar fi existat deja unele diferențieri în cadrul limbii, la vremea când exodul a avut loc. Acest ultim punct de vedere pare să fie cel mai convingător; cu toate acestea nu trebuie exclusa posibilitatea conform căreia diversele grupuri de migratori au păstrat legătura sau au intrat din nou în legătură între ele, exercitând reciproc o oarecare influență de ordin lingvistic.

Lexicostatistica

Dezbaterea ar putea fi mult scurtată dacă ar exista o tehnică care să permită o datare absolută a evenimentelor din preistoria limbii, în acelaşi fel în care rata constantă a înjumătățim izotopilor de Carbon-14 în cazul substanțelor organice a permis ca datarea cu carbon radioactiv să se bucure de atâta succes în alte domenii, în anii 1950, lingvistul american Morris Swadesh a reuşit într-adevăr să dezvolte o metodă care pretinde că permite datarea aproximativă a ramificațiilor lingvistice, din punctul de vedere al timpului real. Această metoda este, de regulă, cunoscută sub denumirea de glotocronologie sau lexicostatistică{23}, fiind bazată pe remarca generală conform căreia deosebirea dintre membrii unei familii de limbi este cu atât mai mare cu cât prăpastia temporală ce îi separă pe aceştia, după momentul devierii de la strămoşul comun, este ma adâncă. Se adoptă presupunerea fundamentală conform căreia vocabularul de bază (spre deosebire de fonologie şi de structură) reprezintă un sector al limbii în care rata schimbărilor este relativ constantă. S-a discutat deja despre importanța vocabularului de bază în procesul de analizare a legăturilor de limbă (p. 22). Swadesh a încercat să confere exactitate acestei metode

tradiționale selectând o listă de 200 de termeni, redusă ulterior la 100, ce putea fi utilizată nu doar la evaluarea legăturilor dar şi la calcularea intervalului de timp scurs.

Procedeul urmat de către specialiştii în glotocronologie este de a identifica, în limbile studiate, cuvintele care sunt cele mai apropiate de fiecare din sensurile din lista-diagnoza şi apoi de a nota perechile ce pot fi considerate ca fiind înrudite, şi anume cuvintele ce amintesc de acelaşi cuvânt originar din limba străbună comună. În celelalte cazuri, termenul originar s-a pierdut sau i-a fost modificat sensul într-una sau în cealaltă limbă (sau în ambele). Numărul de cuvinte înrudite este utilizat la măsurarea intervalului minim de timp scurs de la separarea celor două limbi. S-a calculat o rată standard de conservare pe baza unei medii a ceea ce s-a întâmplat de fapt în 13 perechi de limbi. Pentru lista de cuvinte de fond cuprinzând 100 de termeni, rezultatul reprezintă o rată medie de conservare de 86% pe mileniu, iar doua limbi a căror desprindere a început cu o mie de ani în urmă, vor avea cuvinte înrudite în proporție de 74% (86% din 86 reprezentând 74). S-a elaborat o formula pentru calcularea duratei existenței separate a două limbi odată ce s-a stabilit procentajul de cuvinte înrudite.

Defectul principal al acestei tehnici este acela că nu dă un randament corespunzător în cazurile în care unele stadii de dezvoltare ale limbilor pot fi datate şi prin alte mijloace. Ipoteza inițială a unei rate constante de conservare nu este confirmată; este foarte dificil, într-adevăr, să desluşeşti un motiv *a priori* pentru a admite că limbile suferă în mod constant o pierdere de cuvinte, chiar şi în acele arii ale vocabularului care sunt cel mai puțin permeabile la influență culturală. Învățămintele sociolingvisticii arata că factorii sociali, care diferă în funcție de perioada istorică, spațiu geografic şi popor, sunt foarte relevanți în ceea ce priveşte schimbările de

ordin lingvistic[24]. În cazul limbii romani, spre exemplu, ne-am putea gândi la o serie de motive pentru care aceasta ar putea manifesta deschidere față de influențele din afară şi, în sens contrar, altele pentru care ar opune rezistență la înnoire. Nevoia țiganilor de a vorbi limba țării gazdă şi absența unui standard de scriere a propriei limbi au făcut ca limba romani să fie extrem de vulnerabilă: de regulă, convergența se produce cel mai repede atunci când indivizii vorbesc o altă limbă, în acelaşi timp cu a lor proprie. Pe de altă parte, avantajul păstrării limbii romani ca limbaj secret ar conduce în direcția opusă; acelaşi lucru s-ar putea produce şi în cazul mişcărilor frecvente, ceea ce i-ar face pe țigani mai puțin expuşi la aculturație, în contact cu alte societăți.

Efectuarea unui experiment cu această tehnică a meritat totuşi, întrucât aceasta oferă o măsurare a similarităților şi diferențelor între limbi şi dialecte, de unde şi gradul de legătura dintre ele. În cazul unei comparații efectuate între limba romani şi cele opt limbi din grupurile dardic, nord-vestic, nordic şi central (kaşmiriana, multani, sindhi, kotgarhi, hindi de vest, punjabi, marwari şi gujarati) trei se situează în fruntea listei cu un procentaj de 50% de cuvinte înrudite cu limba romani. Acestea sunt limbile hindi, multani (un dialect lahndă) şi kotgarhi (dialect al limbii pahari de vest). Imediat în urma lor se află punjabi, marwari (dialectul principal al limbii răjastham) şi gujarati, în timp ce sindhi se află mai în urmă. Absolut la coada listei se află kaşmiriana, cu un procentaj de circa 30%: această deosebire bruscă contrastează în mod bizar cu numeroase ipoteze anterioare, conform cărora limba romani face parte din grupul dardic. Totuşi, doar deosebirea dintre cuvintele înrudite şi cele neînrudite este prea simplistă pentru a conferi pondere măsurii în care cuvintele, deşi înrudite, s-ar fi dispersat datorită schimbărilor de ordin fonetic. Dacă – cu riscul

introducerii unor speculații suplimentare – se înlocuieşte notația binară a lui Swadesh cu una în cinci trepte, de la 4 la 0, în care se scade câte un punct pentru fiecare fonem care diferă,{25} atunci hindi va trece în frunte, urmată de kotgarhi, în timp ce multani se va situa mult mai în urmă, aproximativ la acelaşi nivel cu punjabi.

Ajungând la acest punct, nu poți rezista să calculezi pe scara lui Swadesh timpul minim scurs de când limba romani a început să se îndepărteze de celelalte limbi indo-ariane. În legătură cu primele trei din clasament (hindi de vest etc.), formula lui Swadesh indică o dată în jurul anului 390 î.C. sau mai devreme. În cazul kaşmirianei, pe de altă parte, se obține o dată situată în jurul anului 1700 î.C. Aceste date par să se situeze între limitele credibilității, deşi cea pentru kaşmiriană – 1700 î.C. – este mult mai timpurie decât rezultatul produs de formulă pentru desprinderea celorlalte limbi de aceasta. În plus, data se potriveşte mulțumitor cu aşteptările: grupul dardic, din care face parte şi kaşmiriana, a început probabil sa se izoleze de tendința principală de evoluție a limbilor indo-ariene la scurt timp după sosirea arienilor în nord-vestul Indiei. În ceea ce priveşte anul 390 î.C. pentru hindi şi celelalte, Turner susține într-adevăr că limba protoromani a părăsit probabil grupul central înainte de mijlocul secolului al III-lea î.C. Într-adevăr, Kaufman a postulat ideea unei plecări definitive din India în secolul al VI-lea î.C.

În concluzie deci, avem câteva coincidențe interesante. Dar Turner şi ceilalți mai susțin că, după părăsirea zonei centrale, proto-țiganii au mai zăbovit probabil o perioadă îndelungată în nord-vestul subcontinentului. Ne-am putea aştepta ca această concentrare a populației să ducă la îmbogățirea bruscă a vocabularului comun prin acțiunea limbilor învecinate. Redobândirile vor răsturna toate calculele în legătură cu intervalul de timp; aceasta ar putea

reprezenta un factor de producere a rezultatelor diferite în privința disocierii kaşmirianei de limba romani, în comparație cu celelalte limbi neo-indo-ariene (kaşmiriana fiind puternic influențată de unele dintre acestea). Cea mai validă utilizare a tehnicii pare a fi nu stabilirea intervalului de timp ce separă două limbi, ci sprijinirea comparației lor riguroase, atât prin furnizarea unor date concrete şi a unui cadru standard, cât şi prin concentrarea asupra unui număr de concepte exprimate prin cuvinte care sunt mai durabile în sine decât majoritatea cuvintelor.

În decursul veacurilor, limba romani şi vorbitorii acesteia au fost expuşi la o multitudine de influențe istorice, demografice şi sociolingvistice, acelaşi lucru, însă pe alte căi, s-a petrecut şi cu limbile şi popoarele din India. După scurgerea unui timp atât de îndelungat, încercarea de a determina cu exactitate poporul (sau combinația de popoare) din care se trag țiganii europeni sau poporul cel mai îndeaproape înrudit cu aceştia în zilele noastre poate să fie o speranță deşartă. Totuşi abandonarea acestei căutări ar fi un lucru prematur. Din fericire, în domeniul lingvistic, în lucrări precum monumentala *Cercetare lingvistică a Indiei* de Grierson{26}, există material din abundență pentru o susținută evaluare fonologică, lexicostatistică şi morfologică a limbii romani în comparație cu limbile indo-ariene moderne. Asemenea studii mai pot încă să ofere noi comparații, pe o bază largă şi sistematică, necesare pentru a da naştere unor noi perspective privitoare la poziția limbii romani în cadrul limbilor indo-ariene şi pentru a limita şirul actual de opțiuni înşelătoare.

2.
PRIMELE MIGRAȚII

Persia

Abia în Persia începem să dăm peste câteva texte ce pot servi întru câtva la înțelegerea preistoriei țiganilor, deşi n-ar trebui să li se acorde prea multă însemnătate: limba va rămâne principalul sprijin pentru câtva timp de acum înainte.

Istoricul arab Hamza din Ispahan (950 d.C.) relatează că monarhul persan Bahram Gur („marele vânător" din rubaiatele lui Omar Khayyam, a cărui domnie s-a încheiat în 438 d.C.), după ce a hotărât că supuşii săi trebuie să lucreze doar jumătate de zi, iar restul acesteia să-l petreacă mâncând şi bând împreună în sunetul muzicii, într-o bună zi a întâlnit un grup care bea vin fără să asculte muzică. Când le-a reproşat că neglijează muzica, cei din grup, prosternându-se în faţa lui, i-au răspuns că au încercat să angajeze un lăutar, dar că nu au fost în stare să-l găsească. Monarhul l-a convins pe regele Indiei să îi trimită lăutari – 12.000 la număr – pe care i-a răspândit în toate colțurile regatului persan, unde aceştia apoi s-au înmulțit. „Descendenții lor", notează Hamza, „se mai află încă acolo, deşi în număr mic. Ei alcătuiesc populația zott."

Cincizeci de ani mai târziu, regăsim o relatare a

legendei în poemul epic național persan *Şah-Name* (Cartea regilor), terminat în 1010 şi în ale cărui 60 000 de versuri, poetul Firdousi povesteşte istoria țării. Şi el menționează cererea lui Bahram Gur adresată regelui indian Shangul de a îi trimite lăutari şi artişti: „păturile nevoiaşe de aici beau vin fără să asculte muzică, o situație cu care cei mai înstăriți nu pot fi de acord. De aceea, dintre acei luri, alege şi trimite-mi zece mii de bărbați şi de femei care cântă la lăută." Bahram Gur le-a dat acestor luri grâne, vite şi măgari şi i-a trimis în provinciile regatului său ca să poată munci ca agricultori şi în acelaşi timp să facă muzică pentru săraci. Într-un an de zile, în mod necugetat, lurii au mâncat tot grâul şi toate vitele; regele i-a dojenit pentru risipa de care au dat dovadă

> şi apoi i-a izgonit, poruncindu-le să-şi încarce toată averea pe spinarea măgarilor şi să se întrețină din cântecele lor şi din zdrăngănitul arcuşurilor mieroase; şi în fiecare an să umble prin țară şi să cânte pentru desfătarea celor bogați şi a celor săraci. Lurii, potrivit acestui mandat, umblă astăzi prin lume, căutând de lucru, întovărăşindu-se cu câinii şi cu lupii, furând la drumul mare pe timp de zi şi pe timp de noapte.[27]

În căutarea urmelor lăsate de țigani, prea adesea s-a presupus că orice grup nomad la care se face referire şi care se îndeletniceşte cu aceleaşi ocupații ca şi țiganii poate fi pentru acest motiv socotit grup de țigani. Şi aceasta poate fi una dintre acele ocazii, exodul țiganilor fiind cu greutate încadrat în timpul domniei lui Bahram Gur. Denumirile date acestor menestreli rămân însă semnificative. În ceea ce priveşte cronologia, este poate înțelept ca, plecând de la răspândirea legendei despre Bahram Gur, să tragem concluzia că menestrelii indieni, de felul celor menționați de aceasta ca zott sau luri, s-au stabilit pesemne în Persia cu mult înainte de secolul al X-lea, acordând în acelaşi timp tradiției suficientă vreme

pentru a câştiga recunoaştere, pentru ca apoi Hamza din Ispahan să-i poată plasa în timpul domniei lui Bahram Gur.

Zotti (plural *zott)* şi *lull* sau *luri* sunt încă denumirile persane pentru ţigani; în Siria, Palestina şi Egipt, denumirea *luri* se regăseşte în varianta *nuri* (plural *nawar). Zott* este o versiune arabizată a cuvântului *jat*, numele unui trib din India. Dacă ţiganii sunt sau nu identici cu populaţia *jat* din India (puternic reprezentată în statul Punjab) e o chestiune dezbătută vreme de peste o sută de ani şi, aşa cum s-a menţionat deja, această ipoteză găseşte încă adepţi. Dacă ar fi să acceptăm toate aceste prime referiri la adresa populaţiei *zott*[28] ca fiind referiri la adresa ţiganilor, atunci tabloul istoric al primelor migraţii ale ţiganilor s-ar închega şi completa foarte curând. De la cronicari şi de la geografi aflăm despre o serie de situaţii când oamenii au fost strămutaţi din valea râului Indus spre vest, către Persia şi dincolo de aceasta. În timpul expansiunii arabe din secolul al VII-lea, multe detaşamente din Sind vor sluji în armata persană şi, când cursul evenimentelor va deveni ostil regelui regilor, acestea vor trece de partea arabilor, vor îmbrăţişa credinţa islamică, stabilindu-se la Basra. Alte colonii *zott* apar apoi şi în alte zone ale imperiului. Când însă, odată cu invadarea Sindului la începutul secolului al VIII-lea, valul arab ce se năpustise asupra Asiei şi-a atins extremitatea răsăriteană a viitorului său imperiu, un mare număr de jati şi alţi locuitori din Sind au fost deportaţi pe malurile Tigrului. Ulterior, alte grupuri de mărime considerabilă vor fi strămutate în câteva ocazii succesive, pentru colonizarea nordului Siriei. Prima pătrundere a ţiganilor în teritoriile creştine va fi apoi reprezentată de un eveniment consemnat de cronicarul arab Tabari care relatează că, în anul 855, când armatele Bizanţului au atacat Siria, un mare număr de zott au căzut prizonieri şi au fost duşi de acolo împreună cu femeile, copiii şi

vitele lor.

Dificultatea constă în faptul că numele de Zott a fost acordat cu destulă uşurinţă şi fără deosebire oricărei persoane provenind din valea Indului. Aceste documente ne dezvăluie ce s-a întâmplat cu multe segmente de populaţie de origine indiană, îndeosebi cu populaţia jat. Dacă ne spun ceva despre strămoşi; adevăraţi ai ţiganilor, aici lucrurile sunt cât se poate de îndoielnice. Faptul că ţiganii venind din India au fost denumiţi *zott* de către arabi nu reprezintă probabil mai mult decât transferul asupra acestora a numelui unui popor indian, cu care arabii avuseseră cele mai dese contacte; în aceeaşi măsură în care rolul francilor sau francezilor în istoria Europei a generat denumirea „Firanja", din latinescul Francia, în limba arabă modernă, cu sensul de „Europa". mod similar, în Afganistan, cuvântul *jat* reprezintă în zilele noastre un termen înjositor, folosit pentru a desemna un număr mare de comunităţi de diferite origini şi cu statut social modest, deşi în primul rând se referă la o populaţie nomadă de origine indo-pakistaneză.)[29]

Mărturiile lingvistice din India furnizează un sprijin modest ipotezei în legătură cu jat-ii. O altă importantă obiecţie o reprezintă faptul că istoria migraţiilor concentrate în sudul Persiei nu prea se potriveşte cu rutele de dispersare ce se pot deduce din modul în care limba romani s-a dezvoltat pe teritoriul persan. Trebuie totuşi menţionat faptul că, la fel cum şi cunoştinţele noastre despre apariţia noilor limbi indo-ariene suferă, într-un moment crucial, datorită datelor insuficiente de-a lungul câtorva veacuri, şi deducţiile de ordin lingvistic sunt stingherite de dificultatea de a evalua ritmul larg răspânditei restructurări lingvistice petrecute probabil în timpul şederii ţiganilor în Persia. Cucerirea arabă din 642 a determinat nu doar o schimbare a religiei pentru perşi, dar şi o schimbare la nivel de limbă: a pus capăt utilizării persanei ca limbă oficială şi a condus la un

declin catastrofal în ceea ce priveşte folosirea ei în scopuri literare. A inaugurat o perioadă îndelungată în care limba persană a absorbit un mare număr de elemente arabe, comparabile în cantitate şi caracter cu componentele latine din engleza modernă (preluate din franceză şi latină). De abia în a doua jumătate a secolului al X-lea, limba persană, scrisă acum cu caractere arabe şi fiind considerabil modificată, devine din nou limba literară dominantă. Cele mai timpurii texte în noul stil datează din secolul al IX-lea, reprezentând teoretic momentul de început al limbii persane moderne. Este frapantă discontinuitatea dintre persana medie şi cea modernă, dar ceea ce documentele nu reuşesc să releve este cât de rapid şi cât de profund a reuşit să pătrundă elementul arab în diferitele regiuni sau în rândul claselor sociale mijlocii şi inferioare.

În Persia țiganii au fost considerați intruşi: au trebuit să învețe limba pentru a putea comunica cu locuitorii. Contactele lingvistice trebuie să fi avut loc mai degrabă cu dialectele dinamice ale țăranilor decât cu limbajul strict al literaților, imortalizat în dicționare. Dar nu ar trebui exagerat nici efectul bilingvismului lor: relația dintre furnizorii de mărfuri sau servicii şi clienții lor este cu mult mai superficială decât cea care există în comunitățile bilingve. În ciuda acestui fapt, odată aflată în afara Indiei, limba romani îşi va dezvolta unele din trăsăturile cele mai importante şi caracteristice.

Întreaga familie de dialecte romani se poate grupa în trei ramuri principale: europeană, armeană şi asiatică (alta decât cea armeană). Turner le-a etichetat mai potrivit: grupurile rom, lom şi dom, în funcție de tratarea fonetică a cuvântului derivat din termenul sanscrit *domba.* Varietățile non-europene ale limbii romani pot fi astfel denumite *lomavren* (grupul armean) şi *doman* (grupul asiatic). Sampson a arătat că, în cazul ramurii europene şi lomavren, consoanele sonore (produse prin vibrația corzilor vocale) *bh, dh, gh, dzh* din

sanscrită devin forme afone (produse fără vibrația corzilor vocale) *ph, th, kh* şi *ch (h* reprezentând aspirația sunetelor însoțite de răsuflare, în timp de pierderea aspirației în cazul lui *bh, dh, gh* şi *dzh* şi transformarea în *b, d, g, dz* – un principiu totalmente contrar – reprezintă semnul distinctiv al grupului asiatic. Este posibil ca prima schimbare (care în *lomavren* s-a dovedit a fi mai puțin regulată decât a dat de înțeles Sampson) să fi rezultat din influența grupului armean, multe dialecte posedând sunetele afonice dar nu şi pe cele fonice.

Sampson era convins ca aceste evoluții sunt consecințele unei ramificări ce a avut loc pe teritoriu persan probabil, dând naştere celor două ramuri pe care le-a denumit grupurile *ben* (domari) şi *phen* (europeană şi lomavren), pe baza formelor pentru cuvântul „soră". Astfel

sanscrită	*domari*	*lomavren*	*varietatea europeană*	*engleză*	*română*
bhaginī	ben	phen	phen	sister	soră
bhrātr	bar	phal	phral[4]	brother	frate

Pentru moment este convenabilă adoptarea denumirilor lui Sampson, deşi ideea sa despre o grupare *phen* unitară rămâne discutabilă. Limba țiganilor *ben* (domari) include dialectele vorbite de populațiile *nawar* (Palestina şi Siria) *kurbat* (din nordul Siriei) şi *karad* (din Asia Mică, Transcaucazia şi Persia).{30}

Față de majoritatea dialectelor europene, cele *domari* au decăzut mai mult, şi atunci când s-a trecut la cercetarea lor acestea erau deja puternic impregnate cu elemente arabe, adesea însă urmele au fost răzlețe.{31} În ciuda stăruinței lui Sampson că ambele provin din aceeaşi sursă, am remarcat deja faptul ca unele diferențe existente între *domari* şi varietatea europeană a limbii romani generează dubii în legătură cu nivelul

presupus al gradului de uniformitate al originii comune.

Când o limbă se scindează în altele noi, fragmentele ce rezultă din această scindare se pot deplasa mai rapid sau mai încet de-a lungul aceloraşi căi sau al unor căi divergente. Nu putem şti cât de rapid s-au produs schimbările în cazul grupurilor *ben* şi *phen,* cât de devreme s-a produs separarea dintre ele sau cât timp a rămas fiecare grup în Persia. Diferența dintre ele este suficient de mare pentru a indica o scindare relativ timpurie. Absența unora dintre cele mai importante împrumuturi de origine persană din dialectele *ben* poate indica faptul că aceştia au fost primii care au părăsit Persia. Când şi cum au ajuns în Siria, rămâne necunoscut: până în secolul al XIX-lea vom auzi puține lucruri despre ei, în afara unor date ocazionale şi ambigue, precum cele oferite de un îndreptar arab din secolul al XIV-lea, intitulat *Mesalek Alabsar* (Călătorii ale ochilor) scris de Al-Umari, funcționar al cancelariei mameluce, care vorbeşte de mai multe triburi de „lors" din Egipt şi (în special) Siria, descriind îndemânarea lor de acrobați.

Numărul elementelor persane din dialectele țiganilor europeni indică o şedere prelungită.{32} Printre acestea sunt (în dialectul țigănesc galez) *cdkano* (setea); darlav (mare); *kis* (mătase); *kisti* (curea, brâu); *koro* (orb); *posum* (lână) şi *ves* (pădure). Dintre aceste cuvinte doar cele pentru „orb" şi „lână" s-au regăsit în vorbirea *domari* consemnată de Macalister. Aici, la fel ca şi în alte ocazii, s-ar putea lărgi în mod considerabil lista de împrumuturi posibile sau probabile, dar cu prețul introducerii unui grad mai mare de speculație. De exemplu cuvântul romani *baxt* (noroc, succes) este în mod obişnuit considerat un împrumut, provenind de la cuvântul iranian *bakht* (noroc, fericire), de recunoscut în cuvântul *baksheesh*, dar putând la fel de bine fi un termen original. Întrucât limbile iraniene şi cele indo-ariene sunt strâns înrudite, având o serie de trăsături

comune, nu este întotdeauna uşor să hotărăşti între două etimoane rivale. În mod asemănător, în cadrul familiei de limbi iraniene, se naşte uneori îndoiala dacă un anumit cuvânt împrumutat provine din limba persană, kurda sau osetă, sau poate într-adevăr din armeană care, deşi nu mai este considerată ca făcând parte din această familie, conține totuşi un număr ridicat de împrumuturi iraniene.

În ceea ce priveşte plecarea din Persia, folosind ca argument absența din limba țigănească a cuvintelor arabe, unii savanți au susținut la începutul anilor 1970 ca strămoşii țiganilor europeni au trecut prin Persia probabil înainte de primele invazii ale arabilor. Aceasta ar însemna că țiganii au părăsit acest teritoriu înainte de mijlocul secolului al VII-lea, cu mult mai devreme decât se susține de regulă. Un atare argument pare totuşi să se ciocnească de două inconveniente. Presupunerea că, odată cu ocuparea Persiei de către arabi, limba acestora a început să pătrundă la toate nivelurile, aducând imediat limba romani sub influența ei, ar reprezenta o hipersimplificare a procesului lingvistic. În orice caz, în limba romani din Europa *exista* câteva împrumuturi din arabă: *berk* (piept, sân – deşi limba romani a păstrat şi termenul indic *cuci)-, xumer, xumel* (aluat, fărâmituri); *kisi* (pungă de bani). Poate că ar mai trebui adăugat şi termenul *lav* (cuvânt) – ca în *Lavengro,* de George Barrow – derivat sau influențat poate de termenul arab *lafz* care a fost preluat atât în Persia, cât şi (mai târziu) în India. Oricât de rare şi discutabile ar fi aceste împrumuturi, sunt poate totuşi suficiente pentru a sugera imposibilitatea ca strămoşii țiganilor europeni să fi părăsit Persia mai înainte ca cucerirea arabă să fi reuşit să introducă în limbajul oamenilor simpli un număr suficient de cuvinte semitice.

Armenia

Armenia, unde țiganii *phen* se pare că s-au dus după ce au părăsit Persia, a căzut şi ea sub dominația arabă în secolul al VII-lea, deşi limba armeană nu a ajuns să fie îmbibată cu elemente arabe, precum limba persană. Nu se poate ca şederea țiganilor în Armenia să fi fost de scurtă durată. Dialectele europene ale limbii romani conțin un număr de cuvinte împrumutate din limba armeană precum: *bov* (cuptor); *dudum* (pepene, tigvă); *dzolano* (catâr); *kotor* (bucată); *kaco* (nasture); *mortsî* (piele) şi posibil *grai* (cal) – poate din cuvântul armean *grast* – animal de povară. Din limba osetă, vorbită în nordul Armeniei, provine probabil cuvântul *vordon* (căruța), care devine mult mai târziu cuvântul țigănesc pentru căruța cu coviltir trasă de cai, cu care în mintea omului de rând este adesea asociat țiganul. Dar niciunul dintre aceste cuvinte nu se întâlneşte în dialectele *ben* din Asia. Nu se întâlnesc nici în frânturile de *lomavren,* în dialectul țiganilor cunoscuți sub numele de *bosa,* pe care secole mai târziu îi găsim rătăcind prin Armenia, Turcia, Persia şi în sudul Caucazului. Când în veacul al XIX-lea dialectul țigănesc vorbit de către populația *bosa* (şi care s-a autointitulat *lom)* a început să fie studiat, acesta îşi pierduse din vigoare fiind puternic stâlcit. Deşi înțesat cu împrumuturi armene, faptul că practic nu are în comun cu dialectul romani din Europa niciun element derivat din armeană avansează posibilitatea ca sciziunea țiganilor *phen* să fi avut probabil loc înainte de căderea lor totală sub influența limbii armene sau că, într-adevăr, în dialectele *lomavren* şi cel european toate modificările au avut loc separat.{33}

Putem doar să ghicim motivul producerii unui exod din Armenia, dar nu putem susține ca acesta s-a datorat

lipsei influenţelor divergente. Este posibil ca intrarea în Imperiul Bizantin să fi fost un proces treptat, stimulat la început de starea de frământare a ţării, generată de îndelungata rivalitate dintre bizantini şi arabi: o mare parte din teritoriu a fost devastat de armatele Bizanţului şi, în cele din urmă, anexată progresiv în primele decenii ale secolului al XI-lea. Cucerirea bizantină a fost de scurtă durată şi, curând dupa aceea, selgiucizii – unul din clanurile turceşti din Asia Centrală – şi-au început incursiunile în Armenia, până ce numai Cilicia, pe coasta Mediteranei, a rămas sub stăpânire armeană.

Coeziunea socială

După ce am luat urma limbii romani până la poalele muntelui Ararat, ca în versurile lui Cowper:

> filologi
> ce prin spaţiu şi timp o silabă urmând
> de-acasa pornesc şi prin noapte gonesc
> spre Galia şi Grecia,
> şi-n Arca lui Noe se-opresc

se recomandă o estimare a posibilelor simplificări pe care abordarea lingvistică a pre-istoriei lor le poate încuraja. Se naşte pericolul ca, vorbind despre succesive „scindări" lingvistice şi divizări în diferite „cete", să se creeze o imagine inconştientă despre migraţia ţiganilor sub forma unor cete care mărşăluiesc afară din India şi în anumite puncte ale traseului se scindează în două subdiviziuni, fiecare apucând-o pe un drum diferit dar, în general, orientat spre vest. O asemenea gândire este uneori încurajată de hărţile produse şi în care săgeţile indică direcţiile probabile de avansare ale primelor migraţii ale ţiganilor. Dar, în realitate, nu se poate sa se

fi întâmplat aşa.

Nu cunoaştem nimic cu certitudine despre organizarea socială şi cultura primilor ţigani, tot ce putem este să facem conjecturi. Nu ni se pare un lucru prea fantezist dacă ne bazăm ipotezele pe două presupuneri: prima, că aceşti ţigani au reflectat un model indian de existenţă socială şi a doua, că aceia dintre ei care nu s-au stabilit într-un loc au manifestat aceleaşi trăsături speciale observate în cazul multor grupuri de nomazi. Atunci ca şi acum, o trăsătură a existenţei sociale în India o reprezintă răspândirea sub-castelor etnice sau *jatis* (jati = naştere), care pentru funcţionarea de zi cu zi a societăţii hinduse a ajuns să dobândească mai multă relevanţă decât castele principale (*varnas*). Relaţiile dintre sub-caste se bazau pe profilarea muncii. Caracterul monoprofesional al unei *jati* conduce la interdependenţă economică; poate de asemenea să genereze o mişcare sau o răspândire teritorială constantă, în vederea găsirii de suficiente solicitări pentru meseriile în discuţie, şi nu este dificil ca, printre grupurile nomade deosebit de numeroase pe continentul indian, să se stabilească analogii cu ţiganii{34}. O altă trăsătură caracteristică pentru *jati* este endogamia sau căsătoria în interiorul grupului, şi asta presupune păstrarea legăturii în interiorul unei *jati,* dar şi păstrarea unui hotar între aceasta şi alte comunităţi. Modelul indian ar indica de asemenea şi o ideologie destul de rigidă referitoare la puritate şi impuritate (care ar putea fi un factor important în delimitarea unor atari hotare).

În lumina acestor fapte şi a evoluţiei ulterioare a ţiganilor, mulţi indivizi din grupurile iniţiale au umplut probabil o nişă economică: prin furnizarea de mărfuri sau de servicii specializate, muncind în număr relativ mic şi fiind în permanentă mişcare, întrucât nu şi-au permis să inunde piaţa şi au avut nevoie de o gamă largă de clienţi. Este imposibil de spus dacă aceşti

clienți erau orășeni, săteni, agricultori, păstori nomazi sau o combinație a acestora. Altora nu li s-ar fi părut anormal modul de viață nomad al țiganilor: în Iran şi în țările învecinate, nomadismul era larg răspândit, chiar şi la mijlocul secolului XX, aproximativ 10% din populația Iranului rămânând nomadă în ciuda încercărilor sporadice de sedentarizare a triburilor. Există totuşi o deosebire importantă între țigan: şi nomazii obişnuiți, şi anume pentru primi] înseamnă deplasarea dintr-un loc într-altul pentru a-şi vinde produsele sau pentru a-şi face meseria, în timp ce pentru ceilalți nomadismul reprezintă deplasarea sezonieră pentru creşterea vitelor şi pentru agricultură. Nomazii şi păstorii nomazi pot trăi împreună în simbioză: chiar şi în zilele noastre un număr mare de grupuri de păstori din Turcia, Iran şi Belucistan au cel puțin un grup de nomazi ataşat lor, poate ca vânzători de mărunțişuri, alteori însă, aceşti nomazi pot avea clienți sedentari, din mediul rural.

Dacă lucrurile s-au întâmplat astfel, date fiind constrângerile stilului lor de viață – nomadism, dispersie, caracter minoritar şi în consecință o potențială slăbire a legăturilor colective în cadrul grupului – atunci cum oare au reuşit mulți dintre aceşti primi țigani să-şi păstreze identitatea socială şi culturală comună în timpul unei îndelungate perioade de deplasare treptată spre vest. Punând această întrebare nu putem să nu ne mirăm de extraordinara lor tenacitate. Diaspora țiganilor a fost uneori comparată cu cea a evreilor, totuşi în cazul primilor avem de a face cu diaspora unui popor fără o castă a preoților, fără un standard recunoscut al limbii, fără texte care să păstreze cu sfințenie credințe şi un cod moral şi, în ultimă instanța, fără păzitori ai tradițiilor etnice. Dezrădăcinați din India şi ducând o existență mobilă, identitatea instabilă a devenit inevitabilă. Etnicitatea lor avea să fie croită şi modelată de o multitudine de

influențe interne şi externe. Ei vor asimila nenumărate elemente care nu au niciun fel de legătura cu India şi. În cele din urmă, vor înceta cu desăvârşire să mai fie indieni. Totuşi identitatea, cultura lor, în ciuda transformărilor, va rămâne net distincta de cea a populației *gadzé* care îi înconjoară şi de care va depinde existența lor economică. În visurile lor nu se regăseşte nicio țară a făgăduinței şi ei înşişi vor uita de antecedentele lor indiene, manifestând prea puțin interes față de începuturile istoriei lor, lăsând în seama populație: *gadźé* ca, secole mai târziu, să le redescopere şi să le urmărească în mod obsesiv trecutul şi originea.

3.
ÎN IMPERIUL BIZANTIN ŞI ÎN BALCANI

Bizanțul şi Grecia

Selgiucizii au dovedit un extraordinar apetit pentru război, forța lor crescând fenomenal de repede. Invadarea Armeniei de către aceştia la mijlocul veacului al XI-lea a produs dislocarea poporului armean, ideea deplasării țiganilor spre vestul Imperiului Bizantin – Constantinopol şi Tracia –, de unde ulterior s-au răspândit în Balcani şi în întreaga Europă, devenind o ipoteză tentantă{35}: Bizanțul se afla acum în pragul declinului rapid al măreției sale de odinioară, când Constantinopolul cârmuise peste cea mai bogată împărăție a lumii creştine. În 1071, la Manzikert, lângă lacul Van din Armenia, o armată bizantină a fost înfrântă de turcii selgiucizi, iar ca urmare Imperiul Bizantin va pierde o mare parte din Anatolia.

Cultura greacă din Bizanț a supraviețuit încă multă vreme după cedarea teritoriului; chiar şi în Anatolia musulmană limba greacă nu a dispărut de tot. Țiganii au fost expuşi influențelor lingvistice din partea acesteia cu mult timp înainte ca ei să traverseze Dardanelele, impactul limbii greceşti asupra celei țigăneşti fiind puternic – mult mai puternic decât cel exercitat de limba persană. (Notabilă de asemenea pentru implicațiile

istorice este absența, în varietatea europeană a limbii romani a elementului turcesc, cu excepția împrumuturilor care, mult mai târziu şi într-o manieră limitată, vor pătrunde în limba acelor țigani a căror activitate se va limita la zona Balcanilor.)

Prima referire la prezența țiganilor în Constantinopol provine cel mai probabil dintr-un text hagiografic georgian *Viața Sf Gheorghe Atomtul,* compus în jurul anului 1068 în mănăstirea Iberon de pe muntele Athos. {36} Aici citim că, în anul 1050, împăratul Constantin Monomachos, sâcâit fiind de animalele sălbatice care îi devorau vânatul din parcul imperial Philopation din Constantinopol, a cerut ajutor unei „populații de samariteni, descendenți ai lui Simion Magul, pe nume adsincani, bine-cunoscuți pentru arta lor de a ghici şi de a face farmece". Aceşti adsincani au pus pe jos bucăți de carne descântate care au ucis pe loc animalele. Denumirea *adsincani* utilizată în acest text este forma georgiană a grecescului *atsínganoi* sau *atzínganoi,* termenul folosit de bizantini când se refereau la țigani. Nemțescul *Zigeuner,* franțuzescul *tsiganes,* italienescul *zingari* şi maghiarul *cigányok,* la fel ca şi forme similare folosite în alte câteva limbi au derivat toate de la denumirea bizantină. Originea lui *atsínganos* a fost mult dezbătută şi nici până astăzi nu s-a reuşit înlăturarea tuturor dubiilor. Cel mai larg acceptat punct de vedere este cel conform căruia termenul este o formă greşită a numelui sectei eretice *athínganoi* folosit în cazul țiganilor pentru că ambele grupuri s-au bucurat de reputația similară de a prezice viitorul şi de a face farmece. Ereticii *athínganoi* au fost drastic reduşi numeric, poate chiar suprimați în urma persecuțiilor din secolul al IX-lea.

Următoarea referire la *athínganoi,* termen utilizat în mod clar aici cu sensul de țigani, provine din veacul al XII-lea şi se găseşte într-un comentariu făcut de canonicul Teodor Balsamon (decedat în 1204) la

canonul LXI al Conciliului de la Trullo (692). Conform acestui canon orice credincios care exploata publicul prin expunerea de urşi sau alte animale pentru amuzament sau prin ghicitul viitorului era pasibil de excomunicare pe o perioadă de şase ani:

> Aceia care poartă urşii în zgardă se numesc ursari. Ei leagă aţe vopsite pe capul şi întregul corp al animalului. Apoi obişnuiesc să taie aceste aţe şi să le ofere împreună cu fire din blana animalului, ca amulete sau ca leac contra bolilor sau a deochiului. Alţii, care se numesc *athínganoi,* obişnuiesc să poarte în jurul trupului şerpi încolăciţi şi unuia îi spun că e născut sub o stea nefastă, iar altuia sub una norocoasă, şi mai obişnuiesc să prezică norocul şi ghinionul din viitor.{37}

Într-un comentariu la canonul LXV al Conciliului de la Trullo, Balsamon se referă din nou la aceşti athinganoi; explicând natura ventrilocilor el scrie: „Ventriloci şi vrăjitori sunt toţi aceia care sunt inspiraţi de Satana şi pretind că pot prezice necunoscutul, cum sunt, de exemplu: *kritriai*-i, athinganoii, falşii profeţi, «eremiţii» şi alţii". Mesajul a fost repetat un secol şi ceva mai târziu de către Athanasos I, Patriarhul Constantinopolului, într-o scrisoare circulară adresată clericilor, instruindu-i cum să-şi povăţuiască enoriaşii să nu se întovărăşească cu ghicitorii, ursarii, îmblânzitorii de şerpi şi „îndeosebi să nu permită ţiganilor (*adingánous*) să le intre în case pentru că propovăduiesc lucruri diavoleşti". Câteva decenii mai târziu, învăţatul Iosif Bryennius (1340–1431), într-un tratat asupra cauzelor nenorocirilor care se abătuseră asupra Imperiului Bizantin, deplângea faptul că oamenii se întovărăşesc zilnic cu „magicieni, ghicitori, *atbingánous* şi îmblânzitori".

O variantă interesantă în ceea ce priveşte terminologia apare într-un canon bizantin din secolul al XV-lea, care prevede cinci ani de excomunicare pentru

„toți cei care se duc la egiptence *(aiguptísas)* pentru ghicit sau cei care aduc prezicători care să-i descânte când sunt bolnavi sau suferă de ceva". Faptul că denumirea de *aiguptíssas* se referă la țigăncile care se îndeletnicesc cu ghicitul şi nu la egiptence este dovedit şi de versiunea slavă a canonului în care cuvântul apare tradus ca *ciganki*{38}. Nu putem fi niciodată la fel de siguri că alți scriitori bizantini i-au avut în vedere pe țigani atunci când s-au referit la egipteni, deşi este foarte tentant să interpretăm astfel lunga descriere{39} pe care Nicephorus Gregoras o face unei trupe de acrobați şi jongleri egipteni care şi-a făcut apariția în Constantinopol în primele decenii ale secolului al XIV-lea şi care apoi a călătorit mai departe prin Tracia şi Macedonia, ajungând chiar şi până în Spania. Cu toate acestea, este cât se poate de clar că legenda despre originea egipteană era răspândită în Bizanț în secolul al XV-lea, dacă nu chiar de mai devreme (bineînțeles sprijinită şi de asocierea secretă a Egiptului cu ocultismul şi prorocitul). Mai mult ca probabil că termenul pentru țigani, *guphtoi,* din greaca modernă provine de la utilizarea cu acest sens.

Alte referiri la țigani, fie ca egipteni, fie cu alte denumiri, apar în versuri populare datând din secolul al XIV-lea şi servesc pentru a arăta că bizantinii i-au asociat pe aceştia cu creşterea urşilor şi confecționatul sitelor, dar şi că unele dintre denumiri începuseră să fie utilizate ca o insultă disprețuitoare.

Începe astfel să iasă la lumină o imagine fragmentată şi impresionistă despre viața şi condiția țiganilor în cadrul larg al societății bizantine. Când aceştia şi-au făcut pentru prima oară apariția în Bizanț, credulitatea şi superstiția erau răspândite la toate nivelurile, incluzându-i chiar şi pe împărați. Nu este deloc surprinzător că țiganii au exploatat repede această răspândire în ghicit şi prezicerea viitorului. Erau de asemenea binecunoscuți ca artişti – ursari, îmblânzitori

de şerpi şi de alte animale, acrobaţi şi scamatori. Din referirile disprețuitoare din literatura populară putem deduce că aceştia nu s-au bucurat de o reputație bună. Bineînțeles că este o imagine unilaterală: nu vom putea niciodată şti care este opinia țiganilor în legătură cu societatea bizantină sau cum i-a tratat aceasta.

La acea dată Bizanțul se afla în fața prăbuşirii. La începutul secolului al XV-lea imperiul se reducea la cetatea Constantinopolului, la Salonic şi la Morea sau Peloponez, partea sudică a Greciei continentale. Capitala era împresurată de otomani care cuceriseră deja Asia Mică şi care, după prima stabilire a lor în Europa, lângă Gallipoli în 1354, au reuşit să cucerească Bulgaria, mare parte din Grecia şi să aducă Serbia şi Țara Românească la statutul de vasalitate. Țiganii se stabiliseră în toate aceste țări cu mult înainte ca acestea să fie cucerite de turci. După cât se pare, țiganii s-au răspândit din Tracia, trecând prin Macedonia spre Grecia continentală şi cea insulară, precum şi spre nord către teritoriile care mult mai târziu aveau să devină Iugoslavia şi România. Este posibil ca unele dintre aceste migrații să fi avut vreo legătură cu înaintarea constantă a turcilor otomani.

În cursul secolului al XIV-lea țiganii s-au stabilit în Peloponez şi într-o serie de insule greceşti. Într-un pamflet din 1416 compus de scriitorul satiric bizantin Mazaris şi intitulat *Şederea lui Mazaris în Hades*, se găseşte o scrisoare imaginară datată 21 septembrie 1415, adresată din Peloponez unui anume Holobolos aflat în Infern, care descrie condițiile de atunci din peninsulă: „În Peloponez... trăiesc de-a valma numeroase neamuri cărora nu este deloc uşor nici foarte necesar să le delimitezi hotarele, dar fiecare ureche le poate cu uşurință deosebi dup limba pe care o vorbesc, şi iată care sunt cele mai renumite: lacedaemonienii, italienii, peloponezienii, slavii, ilirii, egiptenii [aiguptioi] şi evreii (şi nu puțini sunt corcituri) în toate cele şapte

naţii."{40} Dacă putem accepta că aceşti „egipteni" erau de fapt ţigani – şi luând în considerare celelalte referiri contemporane în legătură cu prezenţa lor în Peloponez, aceasta nu este o presupunere prea îndrăzneaţă – numărul lor trebuie să fi fost considerabil de mare pentru a putea fi apreciaţi drept una dintre naţiile principale care trăiau în peninsulă ia acea vreme.

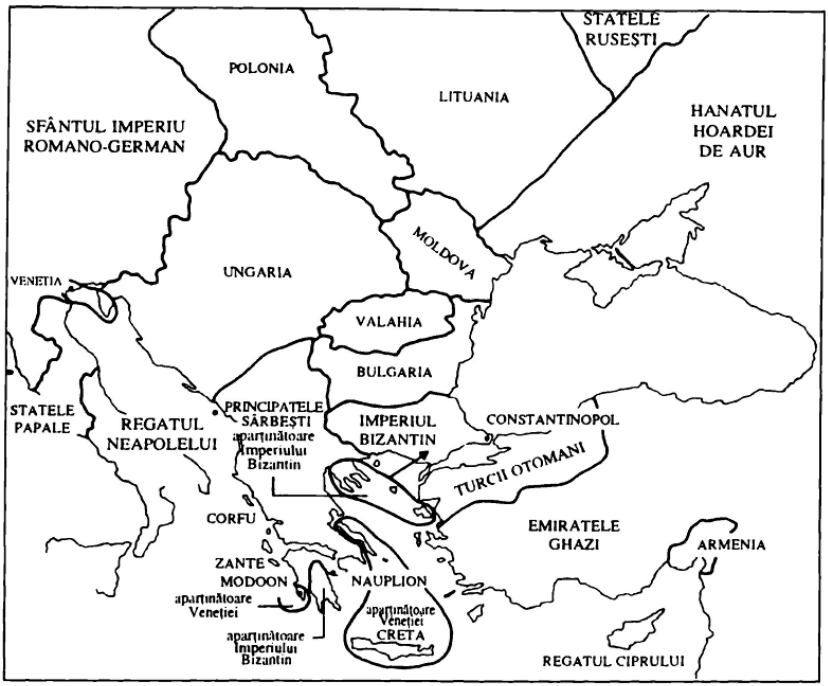

Harta 2. Europa Răsăriteană, cca 1360.

Ei au dovedit o categorică preferinţă de a se stabili în teritoriile veneţiene, atât în Peloponez cât şi în insulele învecinate, fără îndoială pentru că coloniile deţinute de Veneţia, cel mai prosper de altfel dintre jefuitorii imperiului răsăritean, s-au bucurat de o relativă stabilitate şi securitate, în vreme ce alte zone au suferit mult de pe urma incursiunilor întreprinse în mod constant de către turci. Descrierea unui popor, efectuată de călugărul franciscan Symon Simeonis care a vizitat

Candia (Herakleion) de pe insula Creta în 1323, menționează următoarele:

> Acolo, în afara cetății, am văzut de asemeni un neam, urmând ritul grecesc şi pretinzând a face parte din familia lui Chaym (Ham). Ei nu se opresc niciodată sau doar rareori într-un loc mai mult de treizeci de zile dar, întotdeauna pribegi şi rătăcitori, blestemați parcă de Dumnezeu, după cea de-a treizecea zi se deplasează precum arabii, de la un răzor la altul, de la o peşteră la alta, cu corturile lor dreptunghiulare, joase şi întunecate. {41}

Insulele Ionice, la vest de Grecia continentală, aflate de asemenea sub guvernare venețiană, au primit şi ele contingente substanțiale de țigani. Pe insula Zante, în 1518, Jacques le Saige descrie fierari ale căror metode de lucru se aseamănă foarte mult cu cele ale țiganilor fierari din Grecia continentală, sugerând astfel o migrație directă din Peloponez.{42} Există întinse relatări în legătură cu o aşezare țigănească pe insula Corfu, începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, înainte ca insula să cadă în 1386 în mâinile venețienilor. La vremea când s-a aflat despre aceşti țigani din Corfu impozitele lor anuale deveniseră suficient de ridicate pentru a forma o feudă independentă, *feudum acinvanorum* (care a supraviețuit până în veacul al XIX-lea) şi deci sosirea lor în Corfu trebuie să fi avut loc cu mult mas devreme. Numărul lor a fost probabil îngroşat de prezența țiganilor în mulțimea de călători loviți de sărăcie *[hommes vageniti),* care la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XV-lea a pătruns în insula Corfu, venind peste mare din Epir, unde țiganii trăiau pe atunci într-un număr considerabil. Sistemul feudal a fost acela care a asigurat cadrul guvernării venețiene în Corfu. Un decret venețian din 1470, ce îi conferă lui Michael de Hugot{43} feuda țiganilor, indică faptul că stăpânul feudei avea o autoritate largă nu numai asupra țiganilor stabiliți în insula Corfu, ci şi

asupra celor care trăiau în posesiunile veneţiene de pe coasta Epirului. Slujba era rentabilă, întrucât robii aveau multe plăţi de făcut, în bani şi în natură, către seniorul feudal, care avea dreptul de a judeca şi pedepsi pe oricine în probleme de ordin civil şi penal, cu excepţia omuciderii: acestea erau privilegii negate altor seniori feudali. În plus fiecare ţigan străin *(cinganus forensis)* era obligat la plata unei taxe când intra sau părăsea teritoriul aflat sub jurisdicţia guvernatorului veneţian al insulei Corfu, la fel ca şi plata unor impozite anuale pe perioada şederii.

În Grecia continentală, ţiganii s-au stabilit în număr mare în zona oraşului veneţian Nauplion, în partea răsăriteană a Peloponezului şi de asemenea în Modon (Methoni), o altă colonie veneţiană, pe coasta sud-vestică a peninsulei. La Nauplion, după cât se pare, ţiganii s-au constituit într-un grup organizat, având în frunte un lider militar, căci într-o decizie datată 12 august 1444{44}, Consiliul Veneţian al Celor Patruzeci l-a reinstalat pe un anume *Johannes cinganus* (Ioan Ţiganul) în funcţia de *drungarius acinganorum (drungarius* era comandantul unui grup de soldaţi) la câtva timp după ce fusese destituit de către guvernatorul veneţian. Acţiunea guvernatorului a fost condamnată ca fiind „contrară privilegiilor acordate predecesorilor şi urmaşilor numitului Ioan atât de către guvernul nostru cât şi de către nobilul Ottaviano Bono" (guvernator al oraşului Nauplion între 1397-1404). Dacă Ioan a fost într-adevăr ţigan, atunci avem de a face cu prima atestare a unor privilegii acordate unui conducător de origine ţigănească. Dacă ar fi vorba de vreo feudă – ca în cazul de faţă, dată fiind situaţia din insula Corfu –, privilegiile i-ar fi fost acordate doar lui Ioan. Pe de altă parte, dacă aceste privilegii ar fi avut un caracter mai general, atunci nu se poate presupune decât că veneţienii, care în Nauplion se aflau într-o situaţie dificilă datorită frecventelor raiduri turceşti, se

aşteptau în schimb să li se acorde asistență militară în eventualitatea unui atac; poate sperau de asemenea că țiganii vor cultiva pământul depopulat.

Portul maritim Modon, cu o colonie țigănească considerabil de mare, era foarte bine amplasat, la jumătatea distanței dintre Veneția şi Iaffa, reprezentând un binevenit popas pentru pelerinii ce călătoreau spre Țara Sfântă, pe această foarte frecventată rută.

Mai multe jurnale ale pelerinilor menționează cartierele țigăneşti văzute acolo.{45} Lionardo di Niccolo Frescobaldi, care a vizitat Modon-ul în 1384, relatează că a văzut un număr de *romiti* în afara zidurilor oraşului, pe care i-a luat drept penitenți rugându-se pentru iertarea păcatelor.{46} Mărturiile călătorilor care i-au urmat dovedesc că era vorba de țigani. Probabil că tocmai această întâlnire a țiganilor cu pelerinii, în locuri precum Modon, a fost aceea care a condus la adoptarea de către țigani a acelei înfățişări când au avut nevoie de o acoperire care să le faciliteze ajungerea în vestul Europei.

La un secol după Frescobaldi, un număr mare de mărturii despre colonia din Modon provine de la pelerinii germani şi elvețieni, care la acea vreme deveniseră conştienți de existența țiganilor în țările lor de baştină şi îi denumeau pe cei din Modon *Zigeuner;* comentariile lor erau nuanțate de luările de poziție față de țigani obişnuite în țările de baştină. Astfel, Bemhard von Breydembach, scriind despre pelerinajul său din 1483, îi condamnă, numindu-i „trădători şi hoți care susțin că vin din Egipt atunci când sosesc în ținuturi germane”.{47} Breydembach a fost însoțit de un desenator, Eberhard Reiiwich, şi acestuia îi datorăm un desen al Modonului cu cartierul țigănesc în fundal. Konrad Grünemberg (1486) afirma că toți țigarm „îşi au originea şi numele de acolo”. Dietrich von Schachten (1491) şi Peter Fassbender (1492) îi menționează ca fiind în principal fierari. Alexander, conte palatin de Rin, descrie un deal

în apropiere de Modon, numit Gype, care în 1495 număra în jur de 200 de colibe locuite de țigani: „Unii numesc dealul din apropierea Modonului Micul Egipt.” Relatarea lui Arnold von Harff din Colonia, datată 1497, este cea mai cuprinzătoare:

> De asemeni, am ieşit la periferie, unde locuiesc mulți oameni oacheşi, săraci şi goi, în colibe acoperite cu stuf, vreo trei sute de gospodării. Se numesc țigani (*suyginer*); noi îi numim păgâni din Egipt atunci când ajung pe aceste meleaguri. Oamenii aceştia sunt meseriaşi de tot felul: cizmari, cavafi şi chiar fierari. Foarte ciudat e să-i vezi cum pun nicovala direct pe pământ şi o folosesc şezând precum croitori; noştri. Lângă el, tot pe pământ, şade nevasta şi toarce, focul arzând între ei. Alături de ei, pe jumătate îngropați în pământul de lângă foc, se află doi saci din piele ca nişte cimpoaie. În timp ce toarce, femeia ridică din când în când un sac, pe care îl presează apoi. Acesta trimite un curent de aer pe sub pământ direct în foc, ca omul să poată lucra. De asemeni, oamenii aceştia vin dintr-un ținut pe nume Gyppe, situat la aproximativ patruzeci de mile de oraşul Modon. În ultimii şaizeci de ani, ținutul acesta a ajuns sub stăpânirea sultanului turcesc, dar unii din conducătorii locali nu au vrut să slujească sub acesta şi s-au refugiat în țara noastră şi la Roma, la Sfântul Părinte, în căutare de sprijin şi de mângâiere sufletească. Prin urmare acesta le-a dat scrisori de recomandare, către împăratul roman{48} şi către toți principii imperiului, ca să li se acorde salvconduct şi sprijin, deoarece au fost alungați din cauza credinței lor creştine. Au arătat aceste scrisori tuturor principilor, dar nimeni nu i-a ajutat. Au pierit în sărăcie şi suferință, lăsând scrisorile copiilor şi servitorilor, care până în ziua de azi rătăcesc prin aceste ținuturi pretinzând că vin din Micul Egipt. Dar acest lucru este fals, deoarece părinți; lor s-au născut în ținutul Suginien din Gyppe, care se întinde la mai puțin de jumătate din distanța dintre Colonia şi Egipt. Prin urmare, aceşti vagabonzi sunt nişte nemernici, care spionează ținutul nostru.{49}

Povestea cu scrisorile de recomandare este întru câtva

denaturată, dar relevantă pentru capitolul care urmează, referitor la venirea țiganilor în vestul Europei.

O mulțime de speculații au fost generate de utilizarea de către Harff a denumirilor Gyppe şi, în special, Micul Egipt, despre care unii țigani au pretins că este țara lor de baştină, când la începutul secolului al XIV-lea au invadat vestul Europei. Dar se pare că denumirea nu a reprezentat izvorul legendei despre originea egipteană a țiganilor; mai degrabă la început a provenit doar de la acea legendă şi a fost utilizată pentru locul de tabără al coloniei de țigani de dincolo de Modon.

Când elvețianul Ludwig Tschudi a trecut prin Modon (1519), nu a mai găsit acolo decât 30 de colibe țigăneşti. Declinul populației țigăneşti poate fi explicat prin continua lor plecare din fața înaintării turcilor, fapt ce a condus la o drastică reducere a comerțului şi a circulației pelerinilor, culminând cu capturarea, în anul 1500, a însuşi oraşului Modon.

Limba romani a suferit modificări considerabile în timpul lungii şederi a țiganilor în teritoriile de limbă greacă. Astfel a evoluat pronunția: *m* a devenit *v* la mijlocul cuvintelor (de ex. *naman* din sanscrită, „nume”, în hindu este *nam* şi *nav* în limba romani din Europa); sunetul *h* s-a pierdut în poziția inițială şi mediană, mai târziu fiind frecvent înlocuit de *v* sau *y* (de ex. *hasta* din sanscrită, însemnând „mână”, devine *hath* în hindu şi *vast* în varianta europeană a limbii romani, iar sunetul *f* a fost introdus în limbă în împrumuturi de origine greacă (de ex. În romani cuvântul *foros* înseamnă oraş). Un număr considerabil de cuvinte greceşti, pe care țiganii le-au luat cu ei în peregrinările ulterioare, se găsesc în cadrul fiecărei varietăți europene a limbii romani, fără a le mai aminti pe acelea aflate doar în unele dialecte şi care par să fi fost mai degrabă împrumuturi târzii şi mai mult locale. Printre achizițiile timpurii au fost cuvintele noi: cer, săptămâna, sâmbătă şi vineri; gâscă, porumbel, cioară şi păun; vişină şi

zmeură; os şi ciorbă; plumb şi cupru; odaie, scaun, păpuşă şi leagăn; cheie, toiag şi cleşti; fierăstrău, cui şi scândură; oală, farfurie şi săpun; drum, oraş şi conac. Două importante împrumuturi au fost *petalo* pentru potcoavă şi *paramisus* pentru poveste; unul pentru muncă, iar celălalt pentru agrement. Au preluat cuvântul *zeravo* pentru „stânga”, dar nu şi pe cel pentru „dreapta”; apoi *komi,* pentru „mai mult”, dar nu şi cuvântul pentru „mai puțin”. Termenul *kralis,* pentru „rege”, a fost derivat din greacă, care, la rândul ei, l-a împrumutat din limbile slave. Au preluat numeralele greceşti pentru cifrele 7, 8 şi 9, 30, 40 şi 50 (deşi varietatea engleză şi cea galeză a limbii romani le-au eliminat aproximativ cinci secole mai târziu, recurgând la forme indirecte, după modelul 3+4, 2x4, 4+5, 3x10). Începuseră să formeze unele cuvinte cu ajutorul sufixelor greceşti, utilizând terminațiile – *mos* pentru substantive abstracte, *-os* pentru împrumuturile de gen masculin, iar *-men* şi *me* pentru construirea participiilor la diateza pasivă. Unul din participiile formate astfel, *mărime,* din verbul grecesc cu sensul de „a murdări”, a devenit o expresie folosită pentru un concept fundamental în sistemul țigănesc de tabuuri ale necurăției. Dezvoltarea conceptului respectiv într-un teritoriu de limbă greacă este cu totul alt aspect. În mod similar, cuvântul *kris,* pentru curte (din acelaşi cuvânt, *krisis,* „judecată”, şi care a dat în engleză cuvântul „criză”) va dobândi o dimensiune îndeosebi țigănească printre romii valahi, sugerând mecanismul lor de reglementare a disputelor, precum şi de pedepsire a abaterilor de la codul moral țigănesc. Totodată, dacă țiganii au adoptat termenul grecesc pentru „broască”, au făcut aceasta pentru că termenul indian *beng* (care a păstrat sensul de „broască”, în varietatea siriană a limbii romani) dobândeşte sensul de „diavol”, sub influența, cum presupune Paspati{50}, reprezentărilor naive ale Sfântului Gheorghe călare, ucigând balaurul, pe care

țiganii trebuie să-l fi întâlnit pe întregul teritoriu al Imperiului Bizantin. Aceste împrumuturi, dar şi altele, arată că pentru mult timp contribuția greacă la vocabularul limbii romani din Europa rămâne mult mai importantă decât oricare alta, cu excepția cuvintelor provenite din indo-ariană. Se pare totuşi că aceasta a reprezentat ultima fază a ceea ce ar fi putut fi o limbă unică în Europa, deoarece, după ce limba romani a depăşit regiunile de limbă greacă, dialectul comun european a început să piardă teren. Deşi n-ar trebui să insistăm prea mult asupra acestor lucruri, este interesant de remarcat faptul că, dacă aplicăm metodele glotocronologiei (v. mai sus pp. 37-38) la varietățile greacă şi galeză ale limbii romani, ca şi la dialectul țiganilor căldărari, rezultatele ne arată că unitatea vocabularului de bază a început să slăbească pe la anul 1040, urmată fiind de o altă scindare, pe la 1200, în rândul celor care pătrunseseră în Balcani.

În Bizanț şi Grecia, țiganii s-au familiarizat nu doar cu unele cuvinte greceşti, dar şi cu lumea creştină. Pe drumuri, ca şi în porturi, au întâlnit călători din întreaga Europă şi e posibil să fi deprins şi cunoaşterea altor limbi. Mai mult ca sigur au auzit şi de Țara Sfântă şi au remarcat că pelerinii erau călători privilegiați. Toate aceste cunoştințe aveau să se dovedească într-o zi profitabile pentru ei, atunci când s-au decis să-şi continue migrația spre vestul lumii creştine.

Serbia, Bulgaria, Muntenia, Moldova

Cursul pe care diferențierea lingvistică avea să-l urmeze fusese deja stabilit înainte de finele secolului al XIV-lea, la acea dată țiganii fiind deja larg răspândiți în toate provinciile Peninsulei Balcanice. În Serbia, unde

slavii de sud, sub conducerea lui Ştefan Duşan, reuşiseră în cele din urmă să înfiinţeze un regat, trebuie respinsă această identificare cu ţiganii a acelor *cingarije* înregistraţi printre meseriaşii desemnaţi în edictul lui Ştefan de ctitorire a mânăstirii Sfinţilor Mihail şi Gavril din Prizren din 1348. În acest caz, denumirea induce în eroare, însemnând doar „cizmari".{51} Dar într-un document din 1362, al învecinatei Republici din Ragusa (Dubrovnik), la cererea a doi „egipteni", Vlahus şi Vitanus *(ad petitionem Vlachi et Vitani Egyptiorum),* se află înregistrat un ordin către un meşter aurar, de a li se returna acestora cele opt monede de argint încredinţate spre păstrare. În 1378, Ivan Şişman, ultimul ţar al Bulgariei, lasă Mănăstirii Rila (Rilski Monastir) câteva sate ce cuprindeau *Agupovi Kleti. Kleti* erau „colibe", dar discuţia rămâne deschisă, dacă *agupovi* înseamnă într-adevăr „egipteni", şi anume ţigani sedentari. De necontestat rămâne însă afirmaţia generală că ţiganii trebuie să fi pătruns în Bulgaria aproximativ la acea dată, întocmai ca şi în ţările învecinate.

Pe atunci înaintarea otomană înghiţea pas cu pas întreaga Peninsulă Balcanică. La 1371, Ivan Şişman fusese forţat să se declare vasal al sultanului, şi tot turcii ocupaseră deja cea mai mare parte din Macedonia. În 1389, Serbia a fost redusă şi ea la starea de vasalitate, iar în 1391 Bosnia şi Muntenia au fost obligate să plătească tributuri anuale; în 1396 Bulgaria a fost în întregime anexată.

În istoria ţiganilor, Muntenia şi Moldova ocupa un loc special, şi chiar de tristă faimă, întrucât aici ţiganii au fost în mod sistematic transformaţi în robi. În secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, valahii vorbitori de latină, ai căror descendenţi trăiesc pe teritoriul României moderne şi al Moldovei, au migrat din Transilvania, mai întâi spre Muntenia şi apoi spre Moldova, care au devenit principate independente. Ambele erau state creştine, de religie ortodoxă, deşi uneori Muntenia pare să fi înclinat

spre Roma. Dar aceste perioade de reală independență au fost scurte şi, o mare parte din existența lor, Țările Române s-au aflat sub controlul puterilor învecinate. Dar ambele şi-au elaborat propriile metode, foarte asemănătoare, de a trata populațiile țigăneşti şi de a se asigura menținerea lor ca importantă forță de muncă.

Încă din cele mai vechi documente, reiese că țiganii fuseseră aduşi la o anumită formă de servitute față de domnitor sau de mănăstiri. Cea dintâi menționare a țiganilor în arhivele româneşti se face într-un document emis la 1385 de către voievodul Dan I, stăpân peste întreaga Muntenie, în favoarea Mănăstirii Fecioara Maria, de la Tismana. Prin acest document voievodul confirmă actul prin care 40 de familii de țigani *(atsingani)* erau donate Mănăstirii Sf. Anton de la Vodița, ce ținea de Manăstirea Tismana, de către unchiul său voievodul Vladislav, în timpul domniei acestuia (1364–1377). În anul 1388, Mănăstirii Cozia i-au fost donate 300 de familii de țigani din partea principelui valah Mircea cel Bătrân. Un document de la 1428, provenit din Moldova, menționează darul a 31 de corturi de *tsigani* şi a 13 corturi de tătari, făcut de Alexandru cel Bun Mănăstirii Bistrița. Un număr considerabil de documente româneşti de mai târziu, emise în slavonă între secolele al XIV-lea şi al XV-lea, confirmă, toate, înrobirea țiganilor la scurt timp după sosirea lor în aceste principate dunărene.

Se pare că, la început, în mare a fost vorba de exploatarea fiscală, iar atunci când au avut loc donațiile de familii de țigani, de fapt s-a transferat dreptul de a reclama plata tributului (în muncă, bani şi produse). Cu trecerea timpului însă, aceasta s-a transformat în drepturi asupra persoanei plătitoare de tribut. De fapt, țiganii căpătaseră importanță economică, fapt care i-a făcut pe cârmuitori să se opună plecării lor. Principatele au pierdut bogăția de care se bucuraseră cândva datorită faptului că erau străbătute de importante rute

comerciale. Mai întâi bisericile şi mănăstirile, iar apoi boierii au ajuns la concluzia că ţiganii reprezintă o valoare inestimabilă pentru ei. Ţăranii pauperizaţi îşi vindeau pământul şi puteau fi transformaţi în robi pentru muncile agricole; în schimb, ţiganii au ocupat nişa dintre ţăran şi stăpân, fiind apreciaţi ca meşteşugari specializaţi în lucrări de fierărie, lăcătuşerie, producerea obiectelor din cositor şi altele. Atât timp cât erau nomazi, nu se putea avea încredere în promptitudinea şi disponibilitatea lor. Pentru a-i împiedica să fugă, boierii şi biserica i-au transformat în robi, iar pentru a face supravegherea lor deplină, fiecare ţigan fără stăpân a fost declarat proprietate a statului.{52}

Ţiganii care aparţineau coroanei plăteau un tribut anual, dar nu erau obligaţi sa rămână într-un singur loc. De fapt, deseori erau mânaţi dintr-un loc într-altul. Vara, ei trăiau în corturi, iar în timpul iernii în colibe şi adăposturi subterane, în pădurile din apropierea satelor. Ţiganii aflaţi în proprietatea mănăstirilor şi a boierilor şi-au văzut drepturile personale diminuate până la o totală dependenţă de bunul plac al stăpânilor: ei şi copiii lor au devenit robi ce puteau fi vânduţi, schimbaţi sau cedaţi. Orice român, bărbat sau femeie, căsătorit cu un ţigan devenea la rându-i rob. Unii locuiau în sate şi, pe lângă faptul ca lucrau pământul stăpânului, munceau ca bărbieri, croitori, brutari, zidari şi ca slugi; femeile erau folosite la pescuit, treburile casnice, albitul rufelor, cusut şi brodat. Libertatea însă nu aveau să o dobândească pe de-a-ntregul, în Moldova şi Muntenia, decât în 1856{53}.

4.
MAREA ŞMECHERIE

Pe la sfârşitul veacului al XIV-lea Regatul Ungariei a rămas singura mare putere europeană în faţa otomanilor. Regatul se întindea mult dincolo de graniţele actuale ale Ungariei, incluzând Transilvania şi o mare parte din ceea ce, în veacul al XX-lea avea sa devină Iugoslavia şi Cehoslovacia. Nu se ştie cu deplină certitudine când au apărut ţiganii pentru prima dată în aceste ţinuturi Oraşul Agram (Zagreb) aparţinea atunci Ungariei şi, începând din 1382, timp de peste 80 de ani, arhivele judecătoreşti din Agram menţionează o serie de măcelari cârcotaşi, cu numele de Cigan sau Cygan, Chickan sau Czyganychyn.{54} În alte surse datând din anii 1370, termenul *cygány,* denumirea maghiară a ţiganilor, apare atât ca nume de familie cât şi în numele unor sate.{55} Mai mult încă, o scrisoare din 1260 de la Ottokar al II-lea al Boemiei către Papa Adrian al IV-lea, în care primul povesteşte despre victoria sa asupra lui Bela al IV-lea al Ungariei, îi menţionează pe *cingari* printre cei care au format armata lui Bela.{56}

La început frecvenţa mare a cuvintelor *cygan, cygány* intensifică pasiunea căutării. Apoi începe să se strecoare prudenţa, denumirile geografice care la prima vedere par a fi indicii valoroase se limitează la o zonă restrânsă din nord-vestul Transilvaniei şi la teritoriul învecinat, şi exact acolo vom da peste o familie de nobili cu numele

de Zygan, a cărei genealogie merge până la prima invazie a ungurilor din secolul al IX-lea[57]. În ceea ce priveşte numele de persoane care au la bază cuvântul *cygan* şi care se limitează la Croaţia, niciuna dintre referiri nu este într-adevăr convingătoare: persoanele în discuţie sunt prea puternic ancorate în modul lor de viaţă şi meseria lor, dar şi mult prea puşi pe ceartă. Se presupune că este iar un mijloc de diversiune, dar imposibil de spus dacă se poate stabili vreo legătură sau nu cu familia nobiliară *Zygan*. În ceea ce-l priveşte pe regele Ottokar, soldaţii ţigani din armata înfrântă dispar, când la o mai atentă citire a scrisorilor lui, termenul de *Cingarorum* va fi înlocuit cu cel de *Bulgarorum.*

Odată eliminate aceste improbabilităţi, se va constata că primele relatări în legătură cu prezenţa ţiganilor în Ungaria sunt de dată relativ târzie.[58] în 1416, oraşul Braşov (fost Kronstadt) din sud-estul Transilvaniei dă bani şi hrană „seniorului Emaus din Egipt şi celor 120 de tovarăşi ai acestuia". Nu posedăm alte date în legătură cu Emaus sau cu direcţia în care acesta a pornit împreună cu tovarăşii lui. Dacă însă s-a îndreptat spre vest, atunci cu siguranţă că pot fi consideraţi vestitorii evenimentelor din anul următor, când se produce o dramatică cotitură în istoria ţiganilor şi începe o nouă şi larg atestată perioadă de sosiri în centrul şi vestul Europei, unde ţiganii îşi fac apariţia sub forma unor grupuri de pelerini, organizate, solicitând şi obţinând subvenţii. După 1417 se produce de fapt o atare agitaţie, încât devine cât se poate de tentant să afirmăm că ţiganii au reprezentat un nou fenomen pentru Europa situată la vest de Balcani.

Este puţin probabil ca afluxul lor să fi fost atât de neaşteptat şi de dens. De exemplu, arhivele oraşului Hildesheim din Saxonia Inferioară înregistrează o donaţie făcută în 1407 „tătarilor, în biroul secretarului primăriei, când li s-au examinat scrisorile". În mod

explicit, termenul nord-german „tătari", folosit în consemnări ulterioare, se referă la țigani şi este posibil ca şi în acest caz termenul să fi fost utilizat cu acelaşi sens. În mod similar, arhivele din Basel, Elveția, menționează în 1414 acordarea de pomeni unui *păgân* (Heiden) „prin voința Domnului". *Heiden* (păgân) este un termen mult utilizat ulterior în legătură cu țiganii în ținuturile de limbă germană şi olandeză, devenind aproape la fel de obişnuit ca şi termenul „țigan" *(Zigeuner).* O serie de cronicari occidentali, mai puțin demni de încredere în ceea ce priveşte datele, îi menționează pe țigani în Hessa în 1414 şi în Meissen şi Boemia în 1416.

Numărul insuficient de dovezi nu este neapărat un argument împotriva unor scurte infiltrări ale țiganilor înspre vest la diferite momente înainte de 1417: atâta timp cât numărul lor a fost redus şi nu au atras atenția asupra lor este foarte posibil ca aceştia să nu fi fost remarcați şi consemnați în mod oficial. De fapt, nimic din istoria lor anterioară, alcătuită din fragmente, nu ne-a pregătit pentru ceea ce s-a întâmplat într-adevăr în 1417 şi în anii imediat următori. În dialectul vorbit de țiganii din Spania, expresia „o xonxanó baró" (marea şmecherie) se referă la o anumită metodă de a uşura pe un credul de o mare sumă de bani. Cel mai mare şiretlic din întreaga istorie a țiganilor a fost acela jucat la începutul veacului al XV-lea pe seama Europei occidentale.

În mod subit țiganii încep să se poarte într-un mod nemaiîntâlnit până atunci. Nu mai dau deloc dovadă de discreție, încercând aproape în mod vădit să atragă atenția asupra lor. Nu mai sunt deloc o gloată dezorganizată, ci se deplasează aparent cu un scop, având în frunte conducători cu titluri impresionante. La început nu sunt hărțuiți sau hăituiți, ci tratați cu anumită considerație. Ca şi când vreun geniu nelăudat, stimulat probabil de toate presiunile din Balcani, şi-ar fi

dat seama de potențialele avantaje ce se puteau trage din mediul religios al timpului şi şi-ar fi elaborat o strategie de exploatare a acestuia şi de a-şi spori şansele de supraviețuire.

Este dificil astăzi să înțelegem atitudinea oamenilor din Evul Mediu față de penitenți, pentru că noi am pierdut astăzi atât conştiința lor acută a păcatului, cât şi siguranța pedepsirii lui. În afara Bisericii – comunitatea tuturor credincioşilor – stăteau la pândă păgânismul, diavolul şi iadul, concepute într-o formă cât se poate de materială, stăteau la pândă în aşteptarea celor care se abăteau de la calea credinței. Pentru țigani era important faptul că încă se mai considera a fi o îndatorire a omeni şi a ajuta un pelerin aflat în călătorie, chiar şi după ce pelerinajele au cunoscut un declin de popularitate. Astfel, persoanele caritabile se puteau bucura de binecuvântarea ce se pogora asupra pelerinului, acesta devenind un instrument de obținere a grației. Cârmuitorii puteau să-i încurajeze, acordându-le scrisori de recomandare. Carol cel Mare impusese prin lege obligația de a li se asigura pelerinilor adăpost, vatră şi foc, oriunde ar fi călătorit aceştia. Dându-se drept penitenți şi pelerini, țiganii puteau să-şi asigure o primire mai călduroasă decât cea de care avuseseră parte până atunci. Este posibil ca unii să fi şi probat eficacitatea scrisorilor de protecție (dacă e cazul celor din Hildesheim, vezi supra p. 73) şi după cât se pare unii au încercat să țintească cât mai sus posibil. În acest scop niciun alt nume nu putea fi invocat cu mai mare eficacitate decât cel al împăratului Sigismund.

Sigismund (1368–1437) era rege al Ungariei din 1387. În 1411 Colegiul Electorilor îi acordă şi coroana Germaniei, numindu-l de facto împărat al Sfântului Imperiu Roman (deşi papa nu îl va încorona decât în 1433) şi în curând acest om de stat ingenios a fost prea mult atras de problemele Boemiei şi ale imperiului ca să mai acorde atenția necesară guvernării Ungariei şi

stăvilirii turcilor. Între 1414 şi 1418 vizitează o serie de țări din interiorul şi exteriorul imperiului, precum şi oraşul Konstanz, devenit pentru o perioadă de timp centrul lumii creştine, datorită conciliului ecumenic promovat de către Sigismund, care încearcă să câştige prestigiu ca restaurator al unității Bisericii, punând capăt schismei papale. La începerea conciliului din 1414 mulți principi, episcopi şi abați se vor stabili în oraş şi însuşi Sigismund va petrece acolo o mare parte de timp între anii 1417-1418. Conciliul a reuşit într-adevăr să restabilească unitatea Bisericii, dar nu a putut împiedica răspândirea ereziilor din Boemia, în ciuda condamnării lui Jan Hus, după respingerea de către Sigismund a salvconductului pe care el însuşi i-l eliberase.

Salvconductele imperiale

Spre oraşul Konstanz s-au îndreptat şi unii țigani. Se pare că la Lindau, pe malul lacului Constanța, țiganii au obținut scrisorile de care aveau nevoie de la Sigismund (doritor poate a afla veşti din regatul său ungar) sau de la o persoană oficială a cancelariei sale, doar dacă bineînțeles nu şi-au procurat documentele necesare pe căi mai ocolite. Practica emiterii de salvconducte era foarte răspândită în Evul Mediu, ele fiind precursoarele paşapoartelor de mai târziu. Asemenea documente erau întocmite pentru o persoană specificată (şi suita acesteia), dar, fără îndoială, țiganii au găsit că era foarte prudent şi economic să îşi confecționeze copii după acestea. În orice caz, mult mai târziu, Sebastian Munster relatează în *Cosmographia universalis* (1550) că nişte țigani i-au arătat lângă Heidelberg copia unei scrisori obținute la Lindau de la împăratul Sigismund,

prin care li se acorda libera trecere. Motivul peregrinării lor, menționat în documentul arătat lui Münster, a găsit mulți adepți în anii care au urmat, deşi în cele din urmă au apărut şi variante: am văzut deja versiunea prezentată de Arnold von Harff (p. 62). După Münster:

> se spune că strămoşii lor din Micul Egipt *(in minori Aegypto)* au renunțat pentru câțiva ani la religia creştină şi s-au întors la păcatele păgânilor şi apoi, dupa ce s-au căit, le-a fost impusă penitența ca tot pentru atâta vreme unii din ei să pribegească prin lume şi să ispăşească vina pacatului lor.{59}

În unele schimburi verbale ce au avut loc cu ocazia acestei întâlniri, Münster pretinde că țiganii i-au spus că patria lor se află dincolo de Țara Sfântă şi de Babilon şi că pentru a ajunge acolo trebuie trecut prin țara locuită de pigmei Când Münster i-a replicat: „Atunci Micul Egipt nu se află în Africa, lângă Nil, ci în Asia de-a lungul Gangelui sau Indului", acesta a fost contrat probabil cu altă vorbă de duh.

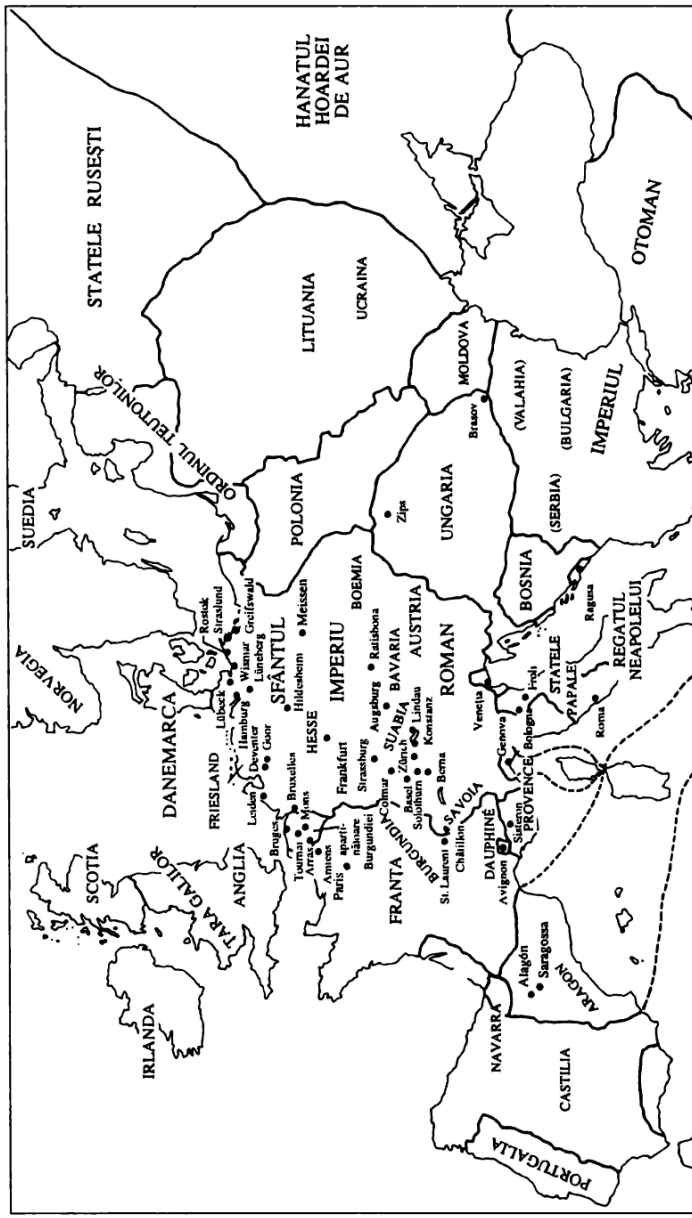

Harta 3. Europa 1417, cu locurile pe unde au trecut țiganii între 1407–1427.

Münster mai menționează că posedau o limbă proprie, pe care a socotit-o Rotwelsch, jargonul hoților din Germania.{60}

În 1417 rapoartele municipale din Hildesheim, care

cu un deceniu înainte menţionaseră intrigate vizita unor „tătari”, de data aceasta înregistrează, mai explicit, acordarea de pomeni „tătarilor din Egipt, pentru a-l cinsti pe Dumnezeu”, oraşul găsind însă că este prudent să-i ţină sub supraveghere. Este posibil ca membrii acestui grup să fi aparţinut aceluia prezentat de Hermann Cornerus în *Chronica novella,* scrisă în latină în jurul anului 1435, primul raport contemporan despre răspândirea ţiganilor, după ce aceştia s-au înarmat cu documente imperiale. Referindu-se la ultimele luni ale anului 1417, Cornerus, originar din Lübeck, face următoarea relatare în legătură cu trecerea ţiganilor prin ţinuturile nordice ale Germaniei, Holstein, Mecklenburg şi Pomerania:

> O ceată ciudată de nomazi nemaivăzuţi până atunci au venit din regiunile estice în Alemania (Suabia), călătorind prin întreaga regiune până în ţinuturile de la malul mării. Au ajuns şi în oraşele de pe coastă; plecând de la Liineberg, pătrunzând în Prusia, ei au trecut prin Hanburg, Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund şi Greifswald. Au călătorit în cete, şi-au petrecut nopţile în câmp, în afara oraşelor, întrucât, dedându-se excesiv hoţiei, s-au temut că în oraşe aveau să fie făcuţi prizonieri. Numărul lor se ridica la circa 300 de bărbaţi şi femei, fără a socoti copiii şi sugarii. Având un aspect fizic foarte urât, fiind tuciurii ca şi tătarii, îşi spuneau *secani.* Printre ei se aflau şi căpetenii, un duce *[ducem]* şi un conte *[comitem]* care împărţeau dreptate şi ale căror ordine erau respectate. Erau totuşi mari hoţi, îndeosebi femeile şi mai mulţi dintre ei au fost prinşi şi omorâţi. Aveau de asemenea asupra lor scrisori de recomandare, din partea unor principi şi îndeosebi de la Sigismund, regele romanilor, în baza cărora statele, principii, cetăţile, oraşele, episcopii şi prelaţii cărora aceştia se adresau, trebuiau să-i primească şi să-i trateze cu bunăvoinţă. Unii dintre ei călătoreau călare, iar alţii pe jos. Motivul pentru care rătăceau prin ţări străine se spune că ar fi fost renunţarea la credinţă şi apostazia lor, după convertirea lor la păgânism. Episcopii lor i-au condamnat ca, în semn de penitenţă, să pribegească vreme de şapte

ani prin țări străine.{61}

Acest important text ne furnizează o mulțime de date în legătură cu organizarea acelor țigani şi primirea lor. Adesea par să se fi divizat în grupuri mai mici, dar depinzând toți de acelaşi şef; s-au deplasat în armonie, urmându-se îndeaproape. Au prezentat scrisori de protecție, dar au fost tratați cu neîncredere. Mai întâi nemții i-au găsit foarte urâți din punct de vedere fizic, bineînțeles din cauza culorii pielii şi, în plus, se mai bucurau şi de reputația de a fi iuți de mână. Un alt cronicar din Liibeck, pe nume Rufus, relatează în mare aceeaşi întâmplare, cu excepția faptului că îi descrie pe țigani ca fiind într-adevăr tătari (nume care se pare că se păstrează în nordul Germaniei şi în Scandinavia) şi ridică numărul lor la 400.

Incursiunea în oraşele baltice n-a avut decât un succes parțial. Scrisorile de protecție n-au fost suficiente pentru a preîntâmpina răzbunarea cruntă în cazurile de furtişaguri: nu se ştie exact dacă aceste măsuri aspre au fost luate de către autorități sau de către orăşenii înşişi. În mod evident, aceste oraşe hanseatice nu au fost în întregime pe gustul țiganilor, pentru că în 1418 toate urmele lăsate de aceştia se vor găsi mult mai la sud. În iunie, oraşul Frankfurt pe Main dă „nevoiaşilor din Micul Egipt” 4 lire şi 4 şilingi pentru pâine şi carne – aceasta fiind prima referire la „Micul Egipt” ca loc de baştină. Mărturii din aceeaşi perioadă referitoare la țigani avem şi din Alsacia, oarecum îndoielnice în ceea ce priveşte oraşul Strassburg, dar mult mai demne de încredere în cazul oraşului Colmar care, după cea mai veche cronică a oraşului, a fost vizitat la 10 august de 30 de *Heiden* (păgâni) însoțiți de femei şi copii. După ce au plecat, în locul lor au venit alți o sută. Din nou este subliniata culoarea întunecată a pielii; elemente noi însa vor fi cerceii de argint şi chiromanția practicată de femeile îmbrăcate în zdrențe, ca nişte cuverturi. În

Elveția, mărturiile sunt substanțiale şi clare, deşi mulți cronicari se vor copia şi recopia reciproc, toți în afară de unul trăind mult prea târziu pentru a putea fi martori oculari. Zürich, Basel, Solthurn şi Berna sunt creditate cu asemenea vizite. Cronicarii îi prezintă pe țigani ca pe un popor foarte ciudat şi întunecat la piele, având proprii duci şi conți şi susținând că țara lor de baştină este Micul Egipt. (Una din cronicile de la Zürich adaugă faptul că unii țigani susțineau că provin de la Igritz – o interesantă completare, întrucât Igritz este o mică localitate în nordul Ungariei, lângă Miskolc.) Au relatat că au fost alungați de turci şi condamnați la penitență şi deplină sărăcie timp de şapte ani. În ceea ce priveşte botezul şi înmormântarea urmau obiceiurile creştine. Erau prost îmbrăcați, dar aveau mult aur şi argint, obişnuiau să mănânce şi să bea bine, plătind bine. O notă discordantă o reprezintă Conrad Justinger, singurul cronicar contemporan cu evenimentele. Referindu-se la anul 1419 (deşi acesta este posibil să-l fi confundat cu anul 1418), cronicarul menționează sosirea în Elveția a mai mult de 200 de *Heiden* botezați care îşi instalează tabăra pe câmpiile dinaintea Bernei, până când au fost izgoniți de autorități, pe motiv că furtişagurile lor i-au exasperat pe locuitori.

Se pare că în septembrie 1418 țiganii au părăsit Elveția pentru un timp. Grupurile de țigani care s-au manifestat vizibil în Europa în următorii ani nu au fost numeroase, ca şi cum, într-adevăr, n-ar mai fi rămas decât un nucleu, sub comanda câtorva conducători. Uneori acest nucleu s-a păstrat ca atare, alteori s-a fragmentat în detaşamente mai mici. Astfel, în noiembrie 1418, după cronica lui Mülich, în oraşul Augsburg soseşte o ceată de țigani formată din „doi duci, 50 de bărbați, multe femei şi copii şi au pretins că vin din Egipt”.

Următoarea serie de mărturii îi menționează pe țigani în Franța. La 22 august 1419, o ceată de „sarazini”

apare în orăşelul Châtillon-en-Dombes (astăzi Châtillon-sur-Chalaronne) care la acea vreme depindea de Savoia. Aceşti țigani au prezentat scrisori din partea ducelui de Savoia şi din partea împăratului; autenticitatea documentului savoiard se pare că a fost garantată.{62} Au fost bine primiți, li s-a dat vin, ovăz şi trei florini. Două zile mai târziu, Andrei, duce al Micului Egipt, cu o suită de peste 120 de însoțitori, soseşte la St. Laurent, în apropiere de Mâcon, la numai şase leghe depărtare de Châtillon. Oraşul îi aprovizionează cu pâine şi vin; într-o frazeologie ciudată, arhivele îi descriu ca fiind „oameni de o statură uriaşă, înspăimântători la păr cât şi în alte privințe". Şi-au ridicat tabăra pe câmp, şi atât bărbații cât şi femeile au practicat chiromanția şi vrăjitoria. Când arhivele menționează unele din înşelătoriile lor, ducele este numit în mod caustic „Andrei, ce singur îşi spune duce al Micului Egipt". Cinci săptămâni mai târziu (1 octombrie 1419), țiganii sunt menționați la Sisteron în Provence, din nou ca „sarazini". Li s-a refuzat intrarea şi au rămas timp de două zile pe un câmp „ca soldații" (fără îndoială, în corturi), unde li s-a trimis hrană, pentru ei şi pentru cai.

Trei luni mai târziu întâlnim un duce Andrei însoțit de o ceată de țigani, de această dată în Țările de Jos. Probabil erau țiganii care cu un an înainte fuseseră în Franța. Nu putem avea însă deplină siguranță în această privință. Se pare că țiganii n-au avut nicio dificultate în a-şi asigura copii ale salvconductelor lor şi oricine s-ar fi întâmplat să se afle în fruntea unei anumite cete s-ar fi putut da drept conducătorul trecut pe document; pe de altă parte, nu se poate exclude posibilitatea ca doi conducători să fi purtat acelaşi nume. În orice caz, în ianuarie 1420, rapoartele municipalității din Bruxelles arată că o ceată condusă de „ducele Micului Egipt, pe nume Andries" i-a uşurat pe cetățeni de o anumită cantitate de bere, de vin, de pâine, o vacă, patru oi şi de 25 de monede de aur. Apoi,

în martie, bilanțul din Deventer înregistrează o donație făcută din ordinul consiliului municipal „seniorului Andreas, duce al Micului Egipt” (Hoefscheid Heren Andreas, Hertoch van Cleyn Egypten) „care datorită credinței creştine a fost alungat din țara lui, a sosit în oraşul nostru însoțit de 100 de persoane, bărbați, femei şi copii, şi de circa 40 de cai, şi a prezentat scrisori din partea Regelui Roman, ce conțineau invitația de a li se da de pomană şi de a fi tratați cu blândețe în toate țările în care s-ar fi dus”. În total, ceata a primit 25 de florini bani peşin, pâine, bere, heringi şi paie; oraşul a mai suportat cheltuielile ridicate de curățarea şurii în care aceştia au dormit şi de însoțirea lor spre răsărit, până la Goor.

În acelaşi an este sugerată prezența țiganilor în Friesland şi lângă Leiden, dar aceste mărturii nu sunt demne de încredere. Mai exactă însă este menționarea unu’ duce şi a unur conte în fruntea unei cete de „egipteni11 ce îşi face apariția în septembrie 1421, la Bruges, în Flandra. Numele celor doi nu au rămas înregistrate nicăieri, dar vom avea mai mult noroc, în acest sens, cu mărturiile ce provin din învecinatul Hainault şi din Artois. La 30 septembrie 1421, consiliul municipal din Tournai delibera în privința „egiptenilor” cu care acesta s-a pomenit în fața porților oraşului. A urmat un deznodământ generos, „seniorului Miquiel, principe de Latinghem, în Egipt” s-au dăruit 12 monede de aur, pâine şi un butoi de bere, „din milă şi compasiune pentru ajutorarea lui şi a altor bărbați şi femei din ceată, pe care sarazinii i-au alungat din țara lor pentru că au trecut la credința creştină”. Aceasta este prima oară că auzim de „seniorul Miquiel, prinț de Latingham”, o denumire toponimică ce mai degrabă aminteşte de Flandra decât de Egipt. Un duce cu numele de Mihail, suspect de asemănător, apare însă la puțin timp după acesta, în apropiere, la Mons care, de fapt, va fi vizitat de două ori în octombrie. Prima dată,

localitatea este vizitată de o ceată de 80 de țigani, sub conducerea ducelui Andrei, iar a doua oară, de 60 de țigani conduşi de ducele Mihail, presupus frate al celui dintâi. Egiptenii revin la Tournai în mai anul următor, când vor fi adăpostiți în piață.

„Şi aceşti egipteni", povesteşte cronicarul, „aveau un rege şi mai mulți seniori de care ascultau, şi privilegii, încât nu-i putea pedepsi nimeni, decât aceştia." Cronicarul nu menționează nume, dar oferă detalii despre hoțiile săvârşite de aceştia, ghicitul practicat de femei (însoțit de hoția de buzunare a copiilor), şi abilitatea bărbaților la geambaşie.

Rapoartele consiliului municipal din Arras, în Burgundia, furnizează detalii pitoreşti în legătură cu 30 de „străini din țara Egiptului" care sosesc în 11 octombrie 1421 conduşi fiind de către un conte, în posesia unor scrisori de la împărat. Au rămas acolo vreme de trei zile, dormind noaptea pe câmp, fără a se mai dezbrăca. Bărbații erau tuciurii, cu părul lung şi bărbi bogate, în timp ce femeile îşi înfăşurau capul de parcă ar fi purtat turbane şi se îmbrăcau în cămăşi, adânc decoltate, peste care purtau o manta aspră prinsă pe umăr; atât femeile cât şi copiii purtau cercei în urechi. Toate aceste accesorii se deosebeau de veşmintele purtate în Europa. Orăşenii uimiți i-au chivernisit cu bere şi cu cărbuni de foc.

Noi scrisori de protecție

Chiar de la sosirea lor în 1417 țiganii au susținut că pelerinajul lor avea să dureze şapte ani. După scurgerea a cinci ani, scrisorile lor, apropiindu-se de limita termenului de valabilitate, începeau să-şi piardă valoarea, aşa că era momentul prelungirii lor. În plus,

înscrisul lui Sigismund nu era valabil dincolo de hotarele Sfântului Imperiu Roman şi deja (după cum am văzut la Châtillon) ţiganii, pentru orice eventualitate, prezentau şi scrisori din partea altor demnitari. Singura protecţie universală ar fi fost cea a papei. Prima menţionare a unor scrisori papale aflate în posesia ţiganilor se face la 16 iulie 1422, într-o cronică elveţiană: se spune că în acea zi, ducele Mihail din Egipt şi însoţitorii săi au arătat cetăţenilor din Basel „salvconducte valabile din partea papei şi a regelui nostru, cât şi din partea altor stăpâni". Ameninţător, cronicarul mai notează: „şi asta nu le-a fost de niciun folos, n-au fost bineveniţi". Dacă această dată este corectă, atunci înseamnă că ducele Mihail a reuşit să ajungă la Vatican înaintea altui conducător al ţiganilor, a ducelui Andrei, despre care se spune că, împreună cu o ceată de aproximativ o sută de oameni, ar fi ajuns la Bologna la 18 iulie 1422 unde a zăbovit două săptămâni. Conform unei cronici din Bologna, ducele Andrei a relatat că, atunci când a părăsit credinţa creştină, regele Ungariei i-a confiscat pământurile şi când a vrut să revină la creştinism împreună cu 4000 de oameni, au fost botezaţi şi regele le-a poruncit să pribegească şapte ani prin lume şi să meargă la papa de la Roma; numai după aceasta se puteau reîntoarce în propria lor ţară. Când au ajuns la Bologna, mai susţineau ei, erau deja de cinci ani pe drumuri şi mai mult de jumătate dintre ei muriseră. Au invocat un nou decret emis de regele Ungariei care, în răstimpul acestor şapte ani, le permitea să fure fără a fi răspunzători în faţa legii, oriunde s-ar fi dus. Ducele Andrei trăsese la hanul Regelui *(nell' albergo del re)* în timp ce însoţitorii lui se stabiliseră în afara şi în interiorul porţilor oraşului.

Mulţi locuitori s-au dus să-i vadă, datorită nevestei ducelui, care putea să ghicească şi sa prezică ce avea să

se întâmple în viața unui om, la fel ce se întâmpla şi în prezent, câți copii avea, dacă nevasta era blânda sau rea, şi multe alte lucruri. În multe cazuri ea spunea adevărul. Şi dintre cei care s-au dus la ghicit, puțini au fost aceia cărora nu li s-a furat punga de bani sau cărora țigăncile nu le-au tăiat bucăți din haine. Femeile din ceată mergeau prin oraş în grupuri de câte şase sau opt, intrau în casele orăşenilor, îndrugau tot felul de scorneli, timp în care altele puneau mâna pe tot ce se putea lua. În acelaşi fel vizitau şi magazinele, sub pretextul de a cumpăra ceva, dar una din ele începea să fure. Multe hoții s-au comis la Bologna în acest fel. Aşa că s-a dat de ştire prin oraş ca vizitarea țiganilor se pedepsea cu o amendă de cincizeci de lire şi cu excomunicarea, pentru că țiganii erau cei mai vicleni hoți din lume. Li s-a permis chiar celor ce fuseseră jefuiți să-i fure la rândul lor pe țigani, ca să-şi acopere paguba; ca urmare câțiva cetățeni s-au strecurat noaptea într-un grajd, unde țiganii îşi țineau câțiva cai, şi l-au furat pe cel mai frumos. Străinii, vrându-şi calul înapoi, s-au învoit să dea înapoi o mare parte din obiectele furate. Dar văzând ca nu mai erau multe lucruri de furat pe acolo, țiganii au plecat spre Roma. De remarcat faptul că aceştia sunt cel mai urât soi de oameni întâlnit, prin aceste ținuturi. Erau uscățivi, tuciurii şi mâncau ca porcii. Femeile lor umblau de colo, colo, cu schimbul, purtând o mantie aspra peste umeri, cercei în urechi şi-un val lung pe cap. Una dintre femei a născut un copii chiar în piața oraşului şi după trei zile a plecat mas departe, cu celelalte femei.{63}

La 7 august 1422 îi întâlnim la Forli, la şase leghe de Bologna, pe drumul spre Roma. Fratele Hieronimus, cronicarul din Forli, a estimat numărul lor la 200. Uimitor, dar unii susțineau că vin din India *(aliqui dicebant, quod erant de India)*{64}. După cum se pare, deşi chestiunea nu este pe deplin clarificată, martorii au fost aceia care au susținut aceasta şi nu țiganii, despre care nu se cunoaşte să fi pretins aşa ceva. Noțiunile despre India şi geografia ei erau extrem de vagi la acea dată (cum însuşi Columb avea s-o dovedească), numele a fost într-adevăr folosit uneori cu referire la Etiopia. Două zile după aceasta, țiganii au plecat spunând că se duc să-l

vadă pe papă. Apoi au dispărut cu totul. Dar periodic, decenii după aceea, în 1427 la Paris şi Amiens, în 1429 la Douai, Rotterdam şi Utrecht, în 1430 la Fermo în Italia şi la Middelburg, pe insula Walcheren, şi în următorii ani şi în alte părți, căpetenii ale țiganilor pot fi văzute prezentând scrisori papale. Acestea nu sunt întotdeauna emise către aceeaşi persoană şi la aceeaşi dată. Cea mai vie prezentare a țiganilor se găseşte în jurnalul unui francez cunoscut îndeobşte ca *„burghezul din Paris”,* care descrie o ceată dezordonată de țigani care s-a oprit la La Chapelle, lângă Paris (încă sub ocupație engleză) între 17 august şi 8 septembrie 1427, Mai întâi au apărut un duce şi un conte însoțiți de alți zece oameni, toți călare, zicând că sunt buni creştini şi că vin din Egiptul Inferior. Au povestit istoria bine cunoscută a părăsirii credinței creştine după cucerirea lor de către sarazini, urmată de recucerirea de către împărat şi alți stăpâni creştini.

> Împăratul şi ceilalți stăpâni, după o îndelungată deliberare, au spus că țiganii nu trebuie să dețină pământ în țara lor fără consimțământul papei şi că trebuie să meargă la Roma, la Sfântul Părinte. Într-acolo s-au dus cu toții, tineri şi bătrâni, iar pentru copii a fost o călătorie dificilă. Când au ajuns acolo, au mărturisit toate păcatele. Papa, ascultându-le mărturisirea, după o îndelungată chibzuială şi deliberare a poruncit următoarea pedeapsă: timp de şapte ani vor trebui să umble de colo, colo fără a mai dormi vreodată într-un pat. A mai dispus, se mai povesteşte, ca pentru a le asigura nişte mijloace de trai, fiecare episcop şi fiecare abate, purtător al cârjei şi al crucii, trebuie să le dea o dată zece lire de Tours. Le-a dat scrisori către prelați, i-a binecuvântat, după care au plecat.{65}

Ce să credem despre aceasta: oare Papa Martin al V-lea a acordat în 1422 audiență doar unei cete de țigani sau succesiv la două cete (mai întâi ducelui Mihail şi apoi ducelui Andrei) şi, ascultându-le povestea, le-a dat

o altă pedeapsă de şapte ani dublată de scrisori de protecție?{66} În arhivele Vaticanului nu există nicio menționare a unui eveniment atât de remarcabil: în 1932 a fost efectuată o cercetare în acest sens dar nu s-a descoperit nimic. Acest fapt însă nu este concludent, pentru că aceste arhive au suferit pierderi, dar pe de altă parte nici nu întăreşte posibilitatea ca țiganii să se fi decis poate să nu o deranjeze pe Sanctitatea Sa sau că poate, alungați de către anturajul acesteia, s-au adresat unui dibaci falsificator pentru a obține o impresionantă scrisoare papală. Confecționarea de falsuri, nu mai puțin a bulelor sau altor documente papale, reprezenta o industrie înfloritoare în Evul Mediu, cu aceste acte făcându-se un trafic intens.

După obținerea de noi salvconducte, indiferent pe ce căi, țiganii au avut grijă să obțină mai multe copii, întocmite pe un nume sau pe un altul. O atare copie se mai păstrează încă, în forma unei traduceri în franceză a scrisorilor acordate lui Andrei, duce al Micului Egipt, şi datate 15 decembrie 1423 (nu 1422). Utilizând o expresie ciudată, papa le garantează acestor penitenți iertarea a jumătate din păcate – o formă neortodoxă de absolvire, nemaiîntâlnită până acum. Din acest motiv copia este deosebit de suspectă, originalele fiind, la rândul lor, la fel de suspecte.

În anul următor, 1423, îşi face apariția un alt important nou document de protecție, transmis nouă de către Andreas, un martor contemporan bine informat, preot la Ratisbona (în prezent Regensburg), în Bavaria. În jurnalul său pentru anul 1424, Andreas menționează sosirea țiganilor („Cingari”, popular numiți *Cigäwnär).*

> S-au aflat lângă Ratisbona, succedându-se, uneori până la 30 de bărbați, femei şi copii, alteori mai puțini. Şi-au ridicat corturile pe câmp pentru că nu li s-a permis să stea în oraşe, căci prin viclenie luau tot ce nu era al lor. Erau din Ungaria şi ziceau că au fost exilați ca semn sau în amintirea fugii Domnului nostru în Egipt, când

> acesta fugea de Irod care căuta să-l ucidă. Dar poporul zicea că sunt spioni.{67}

Apar aici o serie de elemente neobişnuite: referirile la corturi, explicarea exilului ţiganilor ca fiind întru câtva legat de Sfânta Familie; bănuiala de spionaj (care se mai citează în Germania cinci secole mai târziu, ca justificare a genocidului). Dar cel mai interesant lucru dintre toate este că Andreas face o notă a conţinutului uneia dintre scrisorile din partea regelui Sigismund aflată în posesia ţiganilor. Este datată 23 aprilie 1423 şi după rândurile de început, textul continuă în felul următor:

> În prezenţa noastră, veni în persoană credinciosul nostru Ladislau *waynoda ciganorum* [voievod al ţiganilor] însoţit de alţii care îi aparţin, care aici în Zips, în prezenţa noastră şi-au prezentat foarte umila lor solicitare… În consecinţă, noi, convinşi fiind de solicitarea lor, am considerat de cuviinţă să le acordăm acest privilegiu: de fiecare dată când sus-numitul voievod Ladislau şi oamenii săi vor veni în posesiunile noastre, oraşe libere sau fortificate, din acel moment noi dăm în seamă şi poruncim cu severitate credincioşilor noştri aici de faţă, să îl sprijine şi să îl adăpostească pe numitul voievod Ladislau şi pe *Cigani*-i supuşi lui, fără a opune vreo rezistenţă sau a crea probleme. Dacă între ei apar disensiuni sau probleme, nimeni altul decât acelaşi voievod Ladislau va avea puterea de a judeca şi ierta…

Salvconductul acesta a fost dat la Zips, în partea nordică a regatului ungar (în prezent în Slovacia), unde se ştie că Sigismund a stat la acea dată. După cât se pare, scrisoarea a fost obţinută de alţi ţigani decât cei care i-au precedat în drumul lor către vest. Nu se face nicio referire în legătură cu vreun pelerinaj sau vreo referire de origine exotică, iar Ladislau, menţionat ca supusul lui Sigismund, purta un nume răspândit în Ungaria şi în Polonia, în vreme ce predecesorii săi – Andrei şi Mihail – purtau nume creştine. Legătura lui cu

Ungaria (dacă nu şi cea a însoțitorilor săi) trebuie să fi fost de oarecare durată. De fapt, ei par să fi fost avangarda unui al doilea val de imigrație, dar este imposibil a le lua urma, întrucât Ladislau nu va mai fi văzut vreodată.

Andreas cronicarul mai menționează o dată prezența țiganilor la Ratisbona, în 1426 şi apoi în 1433, cu mai puțină exactitate însă în ceea ce priveşte locul (remarcând de această dată faptul că aceştia susțineau „că provin din Egipt"). Dar, în cea mai mare parte, aceste grupuri ulterioare n-au atras prea multă atenție asupra lor. Câțiva ani de acum înainte, tot mişcările primelor grupuri vor putea fi menționate detaliat.

Acesta este bineînțeles cazul Spaniei, unde cel mai vechi document referitor la țigani este un salvconduct din 12 ianuarie 1425, valabil trei luni, acordat lui „don Johan de Egipte Menor" la Saragosa de către Alfonso V de Aragon. Regele Alfonso, ridicându-se într-adevăr la nivelul poreclei „Mărinimosul", s-a arătat vădit favorabil acestor pelerini proaspăt veniți. Câteva luni mai târziu el emite un alt salvconduct contelui Tomâs din Micul Egipt şi însoțitorilor săi, şi când locuitorii din Alagon de lângă Saragosa fură acestuia un ogar şi un bulldog, Alfonso porunceşte ca aceşti câini sa îi fie imediat înapoiați. Contele Tomăs păstrează cu grijă salvconductul, şi în 1435 va prezenta o copie a acestuia când, la scurt timp după primirea unei donații de 23 de florini din partea reginei Blanche de Navarra, va sosi la granița spaniolă, la Canfranc, la baza trecătorii Somport. Vameşul şi perceptorul oraşelor Jaca şi Canfranc îi cer să plătească, dar onorabilul şi distinsul *(muyt honrado et inclito)* conte de Micul Egipt declară că el şi însoțitorii săi se află în pelerinaj prin lume pentru credința creştină şi că regele Alfonso i-a permis familiei şi însoțitorilor sai să treacă liber prin regat fără a plăti taxă sau vamă. Permisul regal este, într-adevăr, formulat ca atare şi la Huesca, unde se află acum, are ataşată o garanție de

autenticitate. Contele țigan nu va plăti taxă dar va fi nevoit să declare efectele avute asupra lui: „5 cai, fiecare valorând 20 de florini, 5 mantii de mătase, 4 pocale de argint, cântărind fiecare aproximativ 1 marcă [circa 8 uncii]".

Acestea sunt primele referiri la adresa conducătorilor Toma şi Ioan. Un conte Toma îşi va face din nou, în curând, apariția. Nu se ştie dacă el este sau nu contele anonim care în august 1427 prezintă o scrisoare papală la La Chapelle, în suburbiile din nord ale Parisului, dar cu siguranță a existat un conte Tomas care la scurt timp s-a arătat la Amiens cu scrisori papale întocmite pe numele lui. Descrierea țiganilor de la La Chapelle, din jurnalul *Burghezului din Paris,* este una din cele mai cuprinzătoare care ne-a rămas din acea perioadă timpurie. Cu tenul lor brunet şi cerceii din argint, țiganii au reprezentat o privelişte exotică, atrăgând o mulțime de spectatori curioşi. Îmbrăcămintea femeilor era o cămaşă peste care purtau un gen de cuvertură în chip de mantie, aşa cum s-a văzut anterior la Arras în 1421 şi la Bologna în 1422. Adevărurile lor sau mai degrabă scornelile ghicitului lor au semănat discordie în nu puține căsnicii. *Burghezul din Paris* notează: „Trebuie să spun că am fost de trei, patru ori acolo să vorbesc cu ei şi niciodată n-am putut să văd că am pierdut vreun ban şi deşi nu i-am văzut vreodată uitându-se la palma cuiva toată lumea confirmă aceasta." În cele din urmă, Episcopul de Paris porunceşte ca atât ghicitorii cât şi cei care se duc la ghicit să fie excomunicați, aşa că țiganii vor fi nevoiți să plece. În mai puțin de trei săptămâni, tot în luna septembrie 1427, 40 de țigani sunt menționați la Amiens sub conducerea contelui Toma căruia i se vor da opt livre pariziene după ce acesta şi-a înfățişat oamenii într-o lumină favorabilă, povestind despre izgonirea lor „dintr-o ciudată şi îndepărtată țară" pentru refuzul de a renunța la credința creştină. Un an şi jumătate mai târziu, în martie 1429 la Tournai, vom întâlni un conte

anonim din Micul Egipt în compania a circa 60 de țigani, care după toate semnele par a fi aceiaşi de la Amiens. Consiliul municipal va pune afişe atât pentru a-i avertiza pe cetățeni să nu le facă vreun rău cât şi pentru a încuraja acordarea de pomeni; în plus, consiliul municipal le trimite vin, grâu, bere, heringi şi lemne de foc.

Vizitele făcute de cetățeni au condus însă şi la cheltuieli neprevăzute. În mai 1428, localitatea Hildesheim a trebuit să plătească pentru curățarea unei case în care au locuit țiganii. Cheltuieli similare au fost înregistrate şi în Flandra, cam la aceeaşi dată, când țiganii au fost cazați în Casa Lânii de la Bruges; apoi la Deventer în 1429, când oraşul a suportat cheltuielile de escortare a țiganilor până la următorul popas în drumul lor spre nord şi apoi la Rotterdam în 1429/1430 „pentru curățarea localului şcolii după ce ducele şi suita lui dormiseră acolo". Însemnarea făcută la Deventer este prima din Țările de Jos în care țiganii sunt numiți *Heidens* (păgâni), nume sub care aceştia vor continua să fie cunoscuți în Olanda. Alți duci şi conți ai Micului Egipt sunt de asemenea menționați în 1429 la Nijmegen, Utrecht şi Amhem, iar în 1430 la Middelburg, Zutphen şi Leiden. În multe situații arhivele fac referiri la scrisori papale. Dar când un „duce din Egipt" vizitează iar localitatea Middelburg în 1431, acesta înfățişează un document din partea lui Filip de Burgundia, stăpân peste o mare parte din Țările de Jos. Ducele care mai fusese la Rotterdam în 1429/1430 înfățişând „scrisori de la Papă şi de la iubitul nostru stăpân al Burgundiei" a încercat să-şi ia măsuri duble de siguranță.

Se poate admite că țiganii care au sosit la Metz şi la Konstanz în 1430, la Tournai în 1431, la Hamburg („contele Ioan din Micul Egipt") şi la Frankfurt pe Main în 1434 şi la Bruges a 1434/1435 au făcut parte din prima ceată de țigani. Mai multă incertitudine există însă în legătură cu locul de baştină al țiganilor care,

mergând mai spre răsărit, au vizitat Saxonia (Erfurt 1432, Meiningen 1435); este posibil ca ei să fi sosit din Ungaria la o dată mai recentă. Cei care însă au zăbovit 11 zile la Meiningen au fost primiți cu răceală, în ciuda faptului că țiganii i-au distrat pe locuitori cu acrobațiile lor în piața oraşului. Orăşenii i-au considerat ciudați datorită culorii pielii şi în cele din urmă preotul a pus să fie alungați.

Creşterea încrederii

Acum faza de recunoaştere, dacă a fost într-adevăr vorba de aşa ceva, începe să se apropie de sfârşit. S-au descoperit suficiente elemente pentru a se demonstra ca viața în Occident a reprezentat o anumită atracție pentru țigani, aflați în căutarea unei noi patrii. Până la acea dată țiganii reuşiseră o oarecare familiarizare cu Germania, Elveția, Țările de Jos, Franța, Italia şi Spania, dar nu există încă semne ale pătrunderii lor spre nordul sau estul Europei, ale traversării Canalului Mânecii sau Mării Nordului.

Orice comentariu bazat pe aceste două decenii care încep cu anul 1417 implică o serie de presupuneri. Indiciile de până acum atestă că nu am avut de a face cu o imigrare generalizată, ci mai degrabă cu cete bine închegate, călătorind mult şi în detaşamente şi adesea aflate sub un controlul relativ al unor conducători. De fapt, ne confruntăm cu un anumit grad de unitate de acțiune şi o strânsă legătură între aceştia. Au istorisit, se pare, aceleaşi născociri, şi au prezentat în sprijinul lor documente similare, mai întâi din partea împăratului şi altor potentați iar apoi din partea papei. În acest stadiu, paravanul l-a reprezentat simplul fapt de a face penitență pentru apostazie: doar în jurnalul lui Andreas

din Ratisbona se face o aluzie la introducerea informației privind neacordarea de sprijin Sfintei Familii cu ocazia fugii din Egipt, dar aceasta mai trebuie cercetată. Unele aspecte importante ale modului lor de viață sunt încă nelămurite. De exemplu, este surprinzător faptul că până în secolul al XVI-lea nu se spune nimic despre faptul că țiganii îşi au propria lor limba. De asemenea, nu se ştie nimic despre eventualele dificultăți de comunicare avute de țigani la contactul cu locuitorii țărilor vizitate pentru prima oară. Avem apoi puține detalii în legătură cu vehiculele şi adăposturile folosite de țigani. Doar rareori sunt menționate corturile. După cât se pare, primii nomazi au posedat puține mijloace de transport, petrecându-şi nopțile sub cerul liber sau în adăposturi descoperite întâmplător, atunci când nu-i puteau convinge pe orăşeni să-i adăpostească.

Cele mai puține date însă se cunosc despre organizarea socială şi politică şi despre sistemul de comunicații care au stat la baza acestor incursiuni. Până la sfârşitul secolului vom întâlni vreo doua duzini de nume de conducători ai țiganilor: unele dintre acestea le întâlnim numai o dată, altele, fără îndoială, au fost purtate nu doar de o singură persoană. Cine *erau* aceşti „duci" şi aceşti „conți", elegant îmbrăcați şi bine echipați şi ce i-a determinat să întreprindă aceste incursiuni? Au jucat oare doar un simplu rol? Este totuşi într-adevăr posibil ca, uneori, conducătorul vreunei cete să aibă sânge țigănesc în vine sau să-şi fi luat ca soție o țigancă: am văzut cum la Bologna, ducele Andrei care a tras la Hanul Regelui avea ca nevastă o bine-cunoscută ghicitoare. Se presupune, bineînțeles, că conducătorii subordonați erau țigani. Dar cel puțin unele din tarile din centrul şi răsăritul Europei au avut grijă ca țiganii sa nu fie conduşi de către țigani. Dovezi în acest sens au apărut şi vor mai apărea în Polonia, Lituania, Transilvania şi în alte ținuturi. La începuturile istoriei țiganilor, am văzut deja cum erau desemnați

conducătorii şi legiuitorii în Grecia şi n Balcani, şi cum acestora țiganii trebuiau să le plătească taxe. În insula Corfu a existat o feudă țigănească, al cărei stăpân se bucura de privilegii speciale în chestiuni legate de aplicarea justiției (p. 60). Pentru unele personaje importante, continuitatea existenței țiganilor în mare parte din Europa pare să fi devenit o chestiune de interes personal. Ladislau, voievodul țiganilor căruia împăratul Sigismund i-a acordat un salvconduct în 1423, a fost probabil unul dintre aceştia.

Diferența de poziție socială continuă să se facă observată odată ce țiganii pătrund în vestul continentului, iar consemnă rile vizitelor de după 1417 fac adesea distincție între tratamentul aplicat unui duce sau conte, care întotdeauna a fost cazat ca o persoană importantă, şi cel aplicat suitei, cazată în locuri mai modeste. Totuşi, în Occident, rolul conducătorului a suferit o importantă modificare. Conducătorii au încetat sa mai fie în primul rând garanții afilierii țiganilor la ierarhia socio-economică, predând taxele strânse de la comunitatea țiganilor; conducătorii au devenit mediatori între țigani şi *gadźo,* încercând să negocieze şi să obțină prin vorbe dulci şi linguşitoare beneficii din partea celor aflați la putere.

În acelaşi timp, un element important al rolului special jucat de conducătorii țiganilor a fost acela al dreptului țiganilor de a-şi conduce propriile afaceri, un drept menționat în salvconductul acordat lui Ladislau în 1423, dar şi mult mai devreme, cu ocazia trecerii țiganilor prin Tournai în 1422. Acest privilegiu, împreună cu cel al cerşetoriei autorizate, ce de altfel decurge din statutul lor de pelerini creştini, garanta dreptul țiganilor de a solicita sprijin substanțial, chiar şi numai intermitent, în hrană, băutură şi bani, atâta timp cât ceilalți îi luau drept ceea ce ei înşişi se credeau. Şi, în plus, mai exista şansa ca unele delicte să nu fie tratate cu prea multă asprime. Totuşi aceasta nu

reprezenta o soluție permanentă, întrucât prejudecățile şi structura economică a țărilor prin care au trecut țiganii dovedeau că tuturor acelora care nu adoptaseră un mod de viață sedentar nu li se putea asigura la nesfârşit o primire călduroasă: breslele reglementau activitatea meseriilor şi meşteşugurilor, comerțul se afla şi el sub un control strict, iar țăranilor nu le stătea în obicei să se folosească de mână de lucru sezonieră, aşa că, pentru câştigarea existenței, țiganilor le mai rămâneau doar micile servicii, comerțul de mărunțişuri şi reprezentațiile artistice.

În ceea ce priveşte stimularea migrației spre Vest, Timul (Timurlenk) a acordat o păsuire Europei în fața presiunii otomane, atacându-i pe turci în Anatolia, la începutul secolului al XV-lea. Înaintarea otomană va fi însă reluată în 1415, iar terenul pierdut în Grecia şi în Balcani a fost recuperat, în acelaşi timp fiind efectuate noi cuceriri. În 1417 Țara Românească a fost forțată să capituleze, deşi domnia, teritoriul şi credința creştină au rămas intacte; după care raiduri repetate s-au abătut asupra Transilvaniei şi sudului Ungariei. Până acum legarea migrației țiganilor de înaintarea turcilor pare să fi fost cât se poate de convingătoare, iar restabilirea acestei conexiuni devine din nou la fel de atractivă. Nu trebuie uitat însă faptul că cea mai mare parte a populației țigăneşti a continuat să trăiască în posesiunile otomane care în cele din urmă vor include şi cea mai mare parte a centrului şi sudului Ungariei. Dacă unele populații au fost libere să-şi caute teritorii alternative, şi au şi făcut-o, atunci este puțin probabil ca acest lucru să se fi întâmplat pe motive de religie, în ciuda accentuării acestui aspect când deplasarea lor s-a efectuat către Occident. (în orice caz, atitudinea turcilor față de creştini şi evrei s-a dovedit a fi cu mult mai bună decât cea a creştinilor spanioli față de evrei şi de musulmani.) Rămâne o chestiune discutabilă dacă în timp un popor s-ar fi trezit sau nu într-o situație mai

dificilă odată intrat sub stăpânire otomană: după încheierea cuceririi soarta popoarelor supuse nu a fost de multe ori cu nimic mai rea decât sub stăpânirea anterioară. De obicei, turcii lăsau liberă populația civilă, cu condiția achitării taxelor către cuceritori, iar pentru țigani aceasta nu era câtuşi de puțin o noutate, şi de obicei societatea musulmană nu făcea caz de conştiință de rasă şi de culoarea pielii. Dezagregarea şi primejdia nemijlocita cu care s-au confruntat ca urmare a războiului reprezintă o altă chestiune. Cotropitorii obişnuiau să treacă o țara prin foc şi sabie; în multe părți ale Balcanilor au fost jefuite oraşele, satele şi mănăstirile, ținuturi întregi au fost transformate în pustiu şi este cât se poate de plauzibil că țiganii au fost bucuroşi să plece dintr-o zonă de lupte continue. În prezentarea destul de denaturată a migrației țiganilor, pe care Arnold von Harff a făcut-o în urma vizitei sale la Modon (p. 64), există totuşi o aluzie demnă de meditație, şi anume, când autorul pune migrația țiganilor pe seama faptului că „unii dintre stăpâni şi dintre conți au refuzat să servească sub împăratul turcilor": probabil că stăpânii moşiilor țigăneşti urmau să piardă mult mai mult decât supuşii lor, şi impulsul de a organiza expediții de explorare este posibil să fi fost generat, în primă fază, de urmărirea intereselor personale.

Evidențierea „Micului Egipt", cu care țiganii încercau să-şi explice originea în fața occidentalilor uimiți, indică poate faptul că primele cete aveau legături recente cu Peloponezul. Ei nu au fost singurii refugiați din acea parte a continentului. Deşi mulți dintre nobili au rămas pe loc îmbrățişând religia islamică, avansarea turcilor în Europa i-a pus într-adevăr pe alții, fie preoți, fie oameni simpli, pe fugă, în căutarea unui adăpost sigur şi, în cele din urma, în pribegie spre Vest, trăind din milă. Rapoartele municipale arată că unii dintre aceştia au călătorit în cete ai căror conducători purtau titluri precum conducătorii țiganilor, fiind în acelaşi timp

tratați la fel ca aceştia. Arhivele din Bruges, spre exemplu{68}, menționează plăți de la începutul secolului al XV-lea, efectuate unor greci pribegi, inclusiv unor conți, unui conte din Valahia, alungat de turci din propria țară, precum şi unui cavaler din Ungaria, în timp ce, după căderea Constantinopolului în 1453, vor continua să apară, deşi în general în număr mic, tot felul de oameni de diverse ranguri, provenind din fostul imperiu grecesc. Într-adevăr, studierea acestor grupuri inițiale de refugiați şi tratamentul favorabil de care s-au bucurat este posibil să fi fost unul dintre factorii care le-au sugerat grecilor să migreze către Vest şi să se dea drept pelerini.

Având în vedere incertitudinile în legătură cu punctul de plecare, este poate timpul acum să căutăm să extragem din limba țigănească un alt indiciu istoric, referitor la mişcările lor după părăsirea Greciei. Practic toate dialectele vestice ale limbii romani indică influența exercitată de limbile slave din sud şi multe dintre ele conțin, deşi la o scară mult redusă, anumite urme din limba română.{69} Nu toate dialectele posedă acelaşi vocabular de împrumuturi slave, dar unele dintre cuvintele împrumutate sunt foarte răspândite, de exemplu: *boba* (fasole), *bùinô* (mândru), *macka* (pisică), *mizak* (rău), *puska* (puşcă), *skorni* (cizmă înaltă), *stanya* (grajd), *trupos* (trup). Aceste forme din dialectul galez al limbii romani au corespondență în majoritatea celorlalte dialecte occidentale (şi cel finlandez). De aproape aceeaşi răspândire se bucură termenii *dosta* (destul), *kinima* (han), *lovina* (bere), *smentena* (smântână). *Lovina* fiind un termen cules deja de către Andrew Borde. Atât acest cuvânt cât şi *smentena* ilustrează totuşi una dintre dificultățile stabilirii etimologiilor în haosul lingvistic din Balcani, unde cuvintele au traversat cu uşurință barierele de limbă: este posibil ca aceste cuvinte să fi fost împrumutate prin intermediul limbii române. Unele dintre împrumuturile fără echivoc româneşti aflate în

dialectul galez al limbii romani sunt cuvintele: *bauri* (melc), *mane* (a da curaj, a îndemna), *mura* (mură) şi prefixul *vare (vreodată;* ex. *varekái* = oriunde); există de asemenea şi un număr de ipoteze discutabile. Influenţele maghiare, pe de altă parte, nu au fost duse atât de departe, acestea fiind aparent rezultatul unor adopţii ulterioare, limitate la dialectele care s-au dezvoltat în ţările central-europene. Trebuie oare atunci să tragem concluzia că ţiganii care în secolul al XV-lea şi-au croit drum către vestul continentului nu au zăbovit prea mult în Ungaria, ci mai degrabă au petrecut o perioadă de timp însemnată în teritoriile slavilor din sud şi, într-o mai mică măsură, în teritoriile româneşti (cu excepţia acelora care s-au deplasat pe mare din Grecia direct în sudul Italiei, unde dialectele ţigăneşti indică o influenţă slavă extrem de redusă)? Ar fi lipsit de prudenţă dacă am dovedi atâta dogmatism: dată fiind cantitatea de împrumuturi din surse slave şi româneşti, dată fiind de asemenea succesiunea rapidă de migraţii către Vest şi melanjul care a urmat, este foarte posibil ca dialectele moderne să provină din fuzionarea limbajelor mai multor grupuri, bine diferenţiate deja. În aceeaşi măsură, este la fel de posibil ca ţiganii, care la început au ocolit influenţele lingvistice exercitate de limbile slave şi de limba română, să fi fost totuşi, ceva mai târziu, influenţaţi de acestea.

5.
COTITURA

Începând cu deceniul al patrulea al secolului al XV-lea, atraşi fiind poate de spusele deschizătorilor de drum, ţiganii au început treptat să se răspândească din răsăritul Europei. Relatările cronicarilor se arata a fi acum surse de informaţie mai substanţiale. Trebuie totuşi să dovedim precauţie în ceea ce priveşte rapoartele întocmite mult timp după evenimentele descrise, poate fără a exista contacte personale între cronicar şi ţigani, deoarece aceste rapoarte, copii fidele, sunt adesea derivate din materiale provenind din alte părţi, şi aceste noi elemente pot fi denaturate de atitudinile şi fanteziile vremurilor contemporane cronicarului. Este de preferat, pe cât posibil, întoarcerea la arhivele locale şi centrale, întrucât materia primă pentru o istorie a ţiganilor se găseşte adesea depozitată aici, mai înainte ca influenţele externe să fi avut suficient timp să denatureze atitudinile.

Contribuţia cronicarului german Aventinus (Johann Thurmaier), din jurul anului 1522, este deosebit de instructivă când se trece la cercetarea următoarei faze. În *Cronica bavareză,* în dreptul anului 1439, acesta relatează următoarele:

> La această dată, acea rasă de oameni necinstiţi, drojdia şi scursura diferitelor popoare, care trăieşte la hotarele

> imperiului turcesc şi ale Ungariei (îi numim *Zigent)* a început să pribegească prin ţinuturile noastre sub conducerea regelui lor Zindelo, şi prin hoţie, jaf şi ghicit caută să se întreţină, nepedepsit fiind. Mint atunci când spun că vin din Egipt şi că zeii{70} i-au constrâns la exil şi, fără de ruşine, prin surghiunul lor de şapte ani, simulează ispăşirea păcatelor strămoşilor lor care s-au îndepărtat de Fecioara cu pruncul Iisus, Din practică ştim că ei folosesc limba vendă şi că sunt trădători şi spioni, îndeosebi împăratul Maximilian Caesar Augustus şi Albert, părintele principilor noştri, la fel ca şi alţii întăresc aceasta prin edicte publice: dar superstiţia deşartă pătrunde, precum nepăsarea, atât de adânc în minţile oamenilor, ca îi face pe aceştia să creadă că ţiganii sunt prost trataţi şi îi tolerează pe aceştia să se furişeze peste tot, să fure şi să înşele.{71}

Acest pasaj cuprinde în el un secol de deteriorare a atitudinii faţă de ţigani. Gradul de răutate se datorează întru totul epocii lui Aventinus. Pe când Aventinus scria aceste rânduri, Sfântul Imperiu Roman începuse deja de peste două decenii să aplice sancţiuni penale împotriva ţiganilor. În timpul domniei împăratului Maximilian I, de care Aventinus vorbeşte în termeni atât de aprobativi, Dieta imperială a emis trei edicte (în 1497, 1498 şi 1500) în care ţiganii au fost acuzaţi de spionaj, hotărându-se expulzarea lor. Acestea au dat tonul promulgării de către principi, duci şi alţi potentaţi ai imperiului a altor decrete îndreptate împotriva ţiganilor. Bănuiala de spionai (menţionată deja de Andreas din Ratisbona) a fost mai cu seamă o preocupare germană. Ţiganii erau extrem de vulnerabili în acest sens, întrucât, pentru propria lor folosinţă, aceştia trebuiau să dobândească cunoştinţe şi informaţii amănunţite despre un anumit ţinut şi locuitorii acestuia. De reţinut este aparenta recunoaştere de către Aventinus a unei limbi speciale a ţiganilor (doar dacă nu a vrut decât să spună că învăţarea unei limbi străine le-a permis ţiganilor să dea dovadă de şiretenie), deşi o socoteşte

pripit drept limba vendă, o limbă slavă vorbită în estul Germaniei. În aceeaşi măsură, demnă de reținut este şi explicarea migrației țiganilor sub forma unui surghiun de şapte ani, pentru a nu fi sprijinit Sfânta Familie cu ocazia fugii în Egipt. Dacă țiganii au născocit ei înşişi această poveste, şi nu au ajutat doar la răspândirea ei imediat după apariția sa din asocierea țiganilor cu Egiptul, atunci aceasta s-a dovedit a fi o exagerare cât se poate de imprudentă. Nimeni nu ştia că la acea dată țiganii nu părăsiseră încă India, astfel că ea a oferit popoarelor din Europa acelaşi pretext la intoleranță care a generat antisemitismul, alimentat la rându-i de presupusa complicitate a evreilor la momentul crucificării şi al sacrificării copiilor creştini cu ocazia Paştelui evreiesc.

Din punct de vedere istoric, cea mai interesantă observație făcută de Aventinus este aceea că valul principal de imigrare a țiganilor, în Bavaria cel puțin, a început în 1439, sub conducerea regelui Zindelo sau Zindel. Aceasta este unica menționare a trecerii pe acolo a unui rege pe nume Zindel. Totuşi, se poate construi mult pe baza unei singure referiri. Este cât se poate de tentant să legi fiecare reperare a unei cete de țigani de numele vreunui conducător şi, în cazuri extreme, să marchezi pe harta Europei ruta ipotetică urmată de fiecare dintre acestea. Exemplul suprem în acest sens poate fi întâlnit în lucrarea lui Adriano Colacci, *Gli Zmgan* (1889), ce conține o atare hartă indicând itinerariile regelui Sindel, ducelui Mihail, ducelui Andraşi şi ducelui Panuel. Liniile de diferite culori pleacă din 'ara Românească şi încep să se ramifice de abia în Ungaria. Ducele Panuel (nume ce se va întâlni şi mas târziu) este, fără vreun motiv aparent, creditat cu conducerea incursiunii din 1417 către oraşele Balticii, urmată apoi de vizitarea Leipzigului din 1418 şi a Metzului în 1430. Ducii Mihail şi Andrei călătoresc împreună în Elveția, apoi Andrei se îndreaptă spre sud,

trece prin Bologna, Forli şi Roma (1422), se întoarce prin Provența către Paris (1427) şi pentru ultima oară este văzut îndreptându-se către Anglia. Ceata ducelui Mihail se destramă în Elveția, un detaşament îndreptându-se spre nord către Strassburg (1418), Augsburg (1419), Munster şi Kassel (1424) şi Meissen (1426), în vreme ce celălalt călătoreşte spre sud-vest către Lucerna şi Sisteron (1419) şi Barcelona (1447). Deşi nu a reprezentat decât o pură născocire, Colucci a reuşit să-l plaseze pe regele Zindel în fruntea incursiunilor în regiunea din jurul Ratisbonei (1424, 1426, 1433, 1439). În afară de aceste referiri şi de alte câteva care i-au atras atenția lui Aventinus, Zindel dispare fără urmă.

Totuşi, vom mai întâlni duci şi conți purtând o mare varietate de nume, atât cunoscute deja, cât şi noi; dar ajunşi în acest stadiu, în loc să tratăm Europa Occidentală şi Europa de Nord ca un tot unitar, ni se pare mult mai potrivit să examinam fiecare țară în parte, să urmărim în fiecare evoluția descendentă a sorții țiganilor, pentru ca apoi sa reevaluăm din nou poziția lor la mijlocul secolului al XVI-lea şi în climatul descris de Aventinus.{72}

Germania, Austria, Elveția

Atitudinile împotriva țiganilor încep să se înrăutățească mai întâi în Germania, deşi scrisorile de protecție imperiale îşi vor mai pastra puterea încă o perioadă de vreme. Ba chiar oportunistul conte Michell reuşeşte să procure una nouă, de această dată din partea împăratului Friedrich III. Nu există prea multe îndoieli în privința autenticității documentului, întrucât acesta a fost emis la Seefeld în aprilie 1442, fapt ce se potriveşte cu mişcările cunoscute ale lui Friedrich în

drumul său spre încoronare la Aachen. În anul următor contele Michell (sau Mihail) se află la Bensberg, lângă Kôln, la castelul ducelui Julich-Berg. Când va pleca de acolo, contele Michell se va afla în posesia unui salvconduct, întocmit în termeni similari celui emis de împărat, deşi stipulează că beneficiarii lui trebuie să se comporte civilizat. Ambele documente utilizează expresia *czygenier*. Pe timpul vieții lui, ducele de Jülich-Berg va mai acorda două salvconducte unui conte Dederich, primul în 1448, al doilea în 1454[73].

Primirea țiganilor începea să se facă în mod diferențiat. Dacă în unele oraşe, precum Hamburg (1441–1468) şi Hildesheim (1442–1454) se continua cu împărțitul pomenilor fără a se arăta vreun semn de ostilitate, în altele însă prezența țiganilor a devenit nedorită. Arhivele din Siegburg, situat puțin mai la nord de Bonn, menționează dese pomeni făcute țiganilor începând cu anul 1439, dar acum acestea se transformă în mită pentru a îi îndemna să plece. Începând din 1449, țiganilor li se interzice să intre în Frankfurt pe Main sau sunt alungați cu forța de acolo; în Franconia li se plăteşte în 1463 ca să plece din Bamberg. În Bavaria se înregistrează în 1456 cel mai bizar apel la expulzare generală a țiganilor, când medicul Johann Hartlieb, autor al unei cărți de chiromanție, îl îndeamnă pe duce să-i izgonească pe țigani din cauza metodelor neştiințifice folosite de către aceştia la cititul în palmă.

Uneori, schimbarea de atitudine la vârf este inexplicabil de neaşteptată, cum se întâmplă în martie 1472, când Friedrich, conte palatin, îi dă contelui Bartolomeu din Micul Egipt o scrisoare întocmită în termenii obişnuiți, pentru ca apoi, tot el, în decembrie, să interzică țiganilor să treacă prin teritoriul său. Un alt principe, Albrecht Achilles, maregraf de Brandemburg, caută un deceniu mai târziu să-i alunge din ținuturile sale.

Numele nobililor țigani încep acum să se diversifice.

Uneori un nume nou va fi menționat în Germania doar cu ocazia înregistrării unui deces: ducele Panuel în 1445 (în apropiere de Fiirstenau, în Saxonia Inferioara), contele Petru în 1453 (în apropiere de Bautna), contele Antoni în 1552 (la Brotzingen) şi, ca orice nobil, toți aceştia vor avea mormintele împodobite cu blazoane, precum contele Ioan, înmormântat la Pforzheim în 1498. Dintre cei în viață, ducele Ernest şi contele Ambrozie vor fi întemnițați în 1483 la Hohengeroldseck în Palatinat, fără însa a se cunoaşte delictul săvârşit de aceştia. Cei doi reuşesc totuşi să scape, subliniind importanța persoanei lor şi promițând ca nu vor recurge la represalii pentru întemnițarea lor. În Saxonia, în 1488, întâlnim un nume nou, atunci când contele Nicolaus Caspar din Micul Egipt reuşeşte să obțină o scrisoare de protecție{74} de la Ioana, contesă de Leissnigk, recurgând la aceeaşi bine-cunoscută poveste a penitenței.

În 1497, adunarea legislativă a Sfântului Imperiu Roman se simte nevoită să intervină. Dieta îi acuză pe țigani de spiona) şi se hotărăşte să ia în discuție modalitatea de a scăpa de ei, în anul următor dieta va decreta alungarea țiganilor întrucât aceştia sunt spioni. Acest decret va fi reînnoit în 1500 şi se acordă permisiunea țiganilor ca până la Paşti să părăsească ținuturile germane, după care orice acțiune violentă împotriva lor nu va mai fi considerata un delict, cu alte cuvinte, țiganii au fost scoşi în afara legii. Măsurile acestea nu au avut însă efectul scontat şi nu au oprit emiterea de noi salvconducte, ca acela pe care ducele polonez Boguslav al X-lea, stăpân al Pomeraniei Centrale şi de Vest îl acordă în 1512 lui Ludovic de Rothemburg, conte al Micului Egipt, pentru a-i fi de ajutor lui şi cete: sale țigăneşti (*zyganisch)* în drumul lor către Danzig (Gdansk). Restabilirea hotărârilor dietei din 1544 şi 1548 nu va servi la mare lucru. În cele din urmă, un decret din 1551 caută să închidă toate portițele, declarând nulitatea permiselor aflate în

posesia țiganilor şi interzicerea pe viitor a unor atari documente. Acesta va fi ultimul dintre decretele generale provenite de la dieta imperială, dar nu face parte din seria reglementărilor privitoare la ordinea publică pe care aceasta începe să le emită începând din 1500. Ordonanțe similare vor continua sa apară în diferitele teritorii germane.{75} Germania la acea dată cuprindea 300 de mici state, iar acest lucru nu reprezenta doar o înmulțire a legilor, dar şi faptul că adesea acestea se dovedesc ineficiente din cauza slăbiciunii manifestate de principii mai puțin însemnați şi nereuşitei lor de a acționa împreună. Doar ocazional vom avea dovezi pentru încercările de îmbinare a forțelor, de exemplu când arhiepiscopul de Koln, episcopul de Münster şi ducele de Cleves-Jülich-Berg numesc, în 1538, 25 de polițişti care să acționeze împotriva incendiatorilor, anabaptiştilor, țiganilor etc. Cleves-Jülich-Berg, care cu un secol înainte oferise atâta ospitalitate, va reuşi să dea un aspect mult mai practic legilor sale care între 1525–1558 i-au izgonit pe țigani din ducat. Dar ceea ce s-a întâmplat la Nümberg în 1549 ilustrează cât de redus poate fi impactul unui decret imperial. După ce o ceată de țigani îşi face apariția la Heydeck, un sat situat la câțiva kilometri mai la sud, consiliul orăşenesc dă dispoziție supraveghetorului să nu ia deloc măsuri împotriva lor, ci să îi convingă pe aceştia să plece; de abia în anul următor, când țiganii îşi vor face din nou apariția, i se permite supraveghetorului să facă uz de forță în cazul în care nu va reuşi să-i convingă sa plece.

În ținuturile locuite de elvețieni, care de multă vreme făceau parte oficial din Sfântul Imperiu Roman, dar care îşi consolidau acum cu greu independența şi confederația, evenimentele se vor desfăşura după acelaşi tipar. În 1471 dieta de la Lucerna decretează că nu trebuie să li se acorde țiganilor, adăpost şi cazare în cadrul Confederației elvețiene; apoi oraşul liber Geneva, situat în afara acesteia, va expulza în 1477 un anumit

număr de *„sarazin?.* În 1510, din nou la Lucerna, în urma reclamării unor furturi şi a pericolului reprezentat de aceştia, ţiganii (Zegynen) vor fi surghiuniţi din cadrul Confederaţie? sub ameninţarea spânzurătorii, în cazul în care se vor întoarce. În ciuda acestei hotărâri, plângerile vor continua, iar cu ocazia dietei de la Berna din 1516 se vor transmite instrucţiuni privitoare la blocarea ţiganilor la frontiere. Cu câteva luni mai devreme, Geneva de asemenea reuşise scoaterea în afara legi; a tuturor „sarazinilor". Totuşi aceste măsuri nu vor avea prea mult efect, întrucât tot la Lucerna, în 1525, se va decreta expulzarea ţiganilor din Confederaţie şi pedepsirea lor pentru furt, cu aplicarea aceluiaşi tratament ca şi în cazul hoţilor obişnuiţi. Doi ani mai târziu se dovedeşte necesară reînnoirea acestui decret; totuşi cu ocazia unei diete ţinute în 1530 la Baden, se observă că ţiganii pribegesc peste tot şi se dă dispoziţie autorităţilor locale să le interzică accesul în ţară şi să-i facă pe aceştia să înţeleagă că vor fi spânzuraţi în cazul în care vor fi prinşi înşelându-i pe oameni. Doi ani mai târziu, chestiunea ţiganilor este iar adusă în discuţie, cu obişnuitul rezultat: găsiţi fiind, trebuiau arestaţi şi pedepsiţi conform legii, iar la frontiere trebuiau întorşi înapoi.

Sunt rare mărturiile despre rezistenţa violentă a ţiganilor. Geneva furnizează în acest sens unul din rarele exemple, când în 1532 izbucneşte un conflict între o ceată numeroasă de ţigani şi forţele de ordine care le interzic acestora accesul în oraş. Ţiganii s-au refugiat într-o mănăstire, iar orăşenii i-ar fi executat ei înşişi dacă autorităţile n-ar fi intervenit. Vreo 20 de ţigani au fost arestaţi, dar, implorând milă, au fost puşi în libertate *„propter Deum":* ceva din aura pelerinilor părea încă să-i mai învăluie.

Cronicarii elveţieni din veacul al XVI-lea (Brennwald în 1530, Stumpf în 1538, Wurstisen în 1580) subliniază deosebirile dintre primii vizitatori ţigani şi „nefolositorii

pungaşi care în zilele noastre pribegesc de colo, colo şi printre care cel mai vrednic tot hoț rămâne, pentru că ei doar din furat trăiesc”{76}, cum apar în descrierea lui Stumpf. Aceasta este una din primele manifestări ale dezbaterii pe tema „cine sunt adevărații țigani”, care mai persistă încă, susținându-se de către unii că a revendica existența unei legături reale dintre nomazii de azi şi o patrie inițială indiană reprezintă mai mult decât un simplu exotism romantic.{77} În veacul următor alți cronicari elvețieni (Guler în 1616, Sprecher în 1617) vor dezvolta această contradicție, susținând că adevărații țigani s-au reîntors acasă după încheierea perioadei de surghiun, înlocuiți fiind de o gloată indescriptibilă de hoți.{78}

Franța

Chiar şi după ce Războiul de o sută de ani s-a încheiat şi englezii au fost în cele din urmă izgoniți de pe întreg teritoriul Franței, cu excepția oraşului Calais, o mare parte din Franța rămâne în continuare în afara autorității monarhului, până ce datorită sechestrelor, începute cinci decenii mai târziu, aceasta reuşeşte să se extindă, cuprinzând domeniile ducilor de Burgundia, Anjou, Bretagne şi Bourbon. Teritoriul de astăzi al Franței era astfel obiectul unei mari diversități de influențe de ordin politic.

Fragmentarea puterii politice se dovedeşte a nu fi însă în dezavantajul țiganilor.{79} La început, acestora le merge foarte bine în majoritatea ținuturilor Franței. Când „nobilul principe Toma, conte al Micului Egipt” cu suita lui de 30 de oameni, solicită în 1436 pomană cetățenilor Neversului, oraşul mai reprezintă încă sediul unei feude independente. Cinci ani mai târziu, oraşul

Nevers va fi nevoit să salute sosirea unui alt nobil principe, contele Filip însoțit de o ceată de 40 de țigani. Poate că este vorba de acelaşi Filip căruia capul bisericii Sf. Andrei din Grenoble i-a dat doi florini şi de acelaşi Toma care şi-a făcut apariția la Troyes, ambele cazuri fiind consemnate în 1442. Provența, un ținut independent, este o regiune preferată de țigani, deşi ospitalitatea oferită acolo începe treptat să dispară: când un duce al Micului Egipt soseşte la Arles în 1438, acestuia i se dau zece florini; câțiva ani mai târziu, alți doi conducători ai țiganilor, Ioan şi George obțin şi ei pomeni la Arles, dar suma va scădea inițial la şase, iar apoi la patru florini. Alsacia şi Lorena, ambele părți componente ale Sfântului Imperiu Roman, par să mențină în secolul al XV-lea relații cordiale cu țiganii, dar ulterior şi ele dau curs curentului de opinie care cuprinsese imperiul. Colmar-ul nu distribuie doar pâine „sarazinilor" în 1442 şi 1444, dar în primul caz consideră chiar de cuviință să certifice prin intermediul primarului şi al consiliului orăşenesc că ducele Andrei din Micul Egipt şi însoțitorii săi s-au despărțit de oraş în mod prietenesc. Aceleaşi autorități îi acordă contelui Filip în 1450 un salvconduct, certificând că acesta şi însoțitorii săi s-au comportat într-un mod demn şi creştin. La Metz, dacă dăm crezare jurnalului lui Jean Aubrion, nu mai puțin de 200 de „egipteni" şi-au înălțat corturile pe malurile Mosellei în septembrie 1494; două zile mai târziu li s-au alăturat alți 300 de țigani conduşi de un duce. Când soția ducelui a dat naştere unei fete, aceasta a fost botezată în biserica Sf. Iulian, având trei naşi şi două naşe, din familiile de vază din Metz.{80} În mod vădit țiganii deveniseră conştienți de avantajele privind protecția şi cadourile ce puteau decurge din faptul de a lua *gadźé* drept naşi pentru copiii lor, această metodă având să fie utilizată pe viitor în nenumărate alte ocazii.

Pentru o perioadă de timp, în interiorul posesiunilor

monarhului francez, relațiile acestea nu şi-au pierdut deloc din armonie. În 1447, sunt date pomeni la Romans în Dauphine (contelui Bartolomeu) şi la Orleans, fără niciun semn de disensiune. În 1457, localitatea Millau din sudul Franței va fi în două rânduri vizitată de țigani pe care îi primeşte bine. A doua ceată este condusă de un oarecare conte Toma. Numele este bine-cunoscut, dar salvconductul său provine în mod evident de la regele Franței, iar titlul de „conte al Micului Egipt în Boemia" se dovedeşte a fi un ciudat hibrid. Treptat termenul *„bohémien"* începe să prindă teren în Franța ca denumire dată țiganilor. Primiri aparent amicale sunt de asemenea consemnate la Bayonne (1483), la Riscle, în Armagnac şi la Bethune, în Artois (1500). Dar au existat şi numeroase neînțelegeri. Uneori biserica a încercat să-i descurajeze pe enoriaşii prea dornici de a-i mai consulta pe „sarazini". În dioceza Troyes, între 1456 şi 1457, în mai multe rânduri au fost impuse pedepse ecleziastice (măsurate în lumânări de ceară) împotriva celor care au apelat la ghicitul în palmă şi la puterile curative ale țiganilor. În plus, în Franța, poporul de jos avea suficiente motive pentru a arăta prudență în fața unor grupuri mari de oameni în mişcare. Războiul de O Sută de Ani a generat suficiente cete înspăimântătoare de vagabonzi şi de soldați care l-au intimidat în aceeaşi măsură pe țăran şi pe orăşean. Rezultatul este că de pe urma lor au suferit țiganii. Ceata de vreo 80 de „egipteni sau sarazini", care şi-a făcut apariția în 1453 în La Cheppe, lângă Châlons-sur-Marne, în provincia Champagne, puna sulițe şi alte arme, iar locuitorii oraşului au alergat să se înarmeze cu bâte, lăncii, sulițe şi arcuri, împuternicitul regelui le-a ținut străinilor un discurs, dojenindu-i că ei sau alții de aceeaşi teapă mai fuseseră de curând în La Cheppe, lăsând în urma lor amintiri neplăcute: furaseră alimente, bani şi, de fapt, tot ce se putea lua. De această dată ar face mai bine să se îndrepte spre una din

localitățile învecinate, locuitorii din La Cheppe urmând să-i hrănească pe ei şi caii lor înainte de a pleca. După câteva schimburi de cuvinte mai înfierbântate, țiganii s-au retras, dar unul dintre orăşeni i-a urmărit şi în timpul unei ciocniri l-a ucis pe un țigan cu sulița. Ucigaşul a fugit din ținut aflând că țiganii erau protejați de regele Franței. Din exil, invocând drept scuză autoapărarea, acestuia i s-a acordat scrisoare de grațiere din partea regelui.

La fel de multă suspiciune a trebuit să fie îndepărtată şi atunci când țiganii au sosit în 1465, în trei rânduri, la Carpentras, în Comtat-Venassain, o enclavă papală de lângă Avignon. Boemia figurează din nou în titlurile conducătorilor: „duce al națiunii din Boemia", apoi „conte al boemienilor din Micul Egipt" şi „conte al Micului Egipt din ținutul Boemiei". Existând plângeri în legătură cu o serie de furturi şi de alte fărădelegi nespecificate, autoritățile oraşului decid să se plătească o mică sumă de bani căpeteniei țiganilor cu condiția ca aceştia să plece de acolo. În curând, practica de a-i plăti pe țigani să plece într-altă parte avea să devină un adevărat obicei în regiunea Ronului.

Până la începutul secolului al XVI-lea, în general li s-a permis demnitarilor oraşelor să utilizeze propriile metode în raporturile lor cu țiganii şi, drept urmare, reacțiile celor aflați la putere au fost adesea marcate de contradicții. Ocazional s-au iscat chiar certuri între ei. Astfel, la Angers în 1498, când şeful poliției, din porunca primarului, dispune închiderea porților oraşului în fața unei mulțimi de țigani, o ceartă violentă izbucneşte între acesta şi locțiitorul judelui care le acordase țiganilor permisiunea de a rămâne în oraş. Apoi decretele regale şi hotărârile judecătoreşti au început să risipească orice fel de îndoială ce plana asupra direcției de acțiune convenite. O scrisoare oficială din partea lui Ludovic XII din iulie 1504 îi da dispoziție aprodului din Rouen să-i găsească şi să-i

alunge pe vagabonzii egipteni, în pofida salvconductelor pe care aceştia le-ar putea prezenta. Apoi, în 1510, Marele Consiliu, dând o sentință de exil în cazul a şapte țigani ce compăruseră în fața instanței, extinde surghiunul asupra tuturor țiganilor din regatul Franței. Dar chiar şi un ordin regal pare să fie cu uşurință dat uitării, căci, înfruntând orice pericol, cetățenii din Rouen, inclusiv un preot, se adună în 1509, ca țiganii să le ghicească viitorul. Şi aceasta se întâmplă în vreme ce în 1508, în celălalt capăt al Normandiei, țiganii nu se sfiesc deloc să declare că destinația lor este locul de pelerinaj Mont-Saint-Michel, după ce în prealabil au primit aprobarea ducesei de Bretagne de a traversa ducatul ei.

La un secol după invocarea pedepsei impuse de papalitate, aceasta îşi mai exercită încă fascinația, măcar printre potentații Bisericii, În 1528 vicerectorul din Comta-Venaissin acordă scrisori de protecție unui oarecare conte Jean-Baptiste Rolland din Micul Egipt pentru a-i fi de ajutor pe drumul către locurile sfinte şi pentru a putea primi pomană de la credincioşi. Dar în 1533 viceregele din învecinatul Languedoc, unde țiganii începuseră să se înmulțească, le porunceşte acestora să părăsească ținutul pe calea cea mai scurtă. În 1537 Robert de Croy, episcop şi duce de Cambresis şi principe al Sfântului Imperiu Roman, îl primeşte cu toate onorurile pe contele Martin din Micul Egipt. În cele din urmă totuşi, în 1539 regele Francise I hotărăşte că, în pofida a ceea ce ar putea crede Biserica, a venit timpul să se ia măsuri pe tot cuprinsul regatului împotriva „anumitor persoane necunoscute ce îşi spun boemieni" şi care pribegesc după bunul plac „sub pretextul unei religiozități simulate sau al unei anumite penitențe pe care ei pretind că o fac, umblând prin lume". El decretează că „de acum înainte niciuna din cetele sau adunările sus-numiților boemien: nu poate intra, trece sau rămâne în regatul nostru şi nici în ținuturile supuse

nouă". Până acum pedepsele fuseseră destul de vagi, deşi era specificată aplicarea pedepselor corporale în cazul refuzului de a se supune ordinelor. Carol IX a mai strâns şurubul în 1561, ordonând slujbaşilor săi să-i expulzeze pe toţ ţiganii în două luni, sub ameninţarea galerelor şi a pedepse; corporale. Dacă după trecerea celor două luni se întorceau şi erau din nou găsiţi, urmau să fie raşi în cap (la fel şi bărbile), după care bărbaţii erau trimişi la galeră pe o perioadă de trei ani. Navara va urma aceeaşi cale, în 1538, luând hotărârea ca în termen de patru zile toţi vagabonzii să fie alungaţi, interzicându-le în acelaşi timp ţiganilor accesul în regat. Cei găsiţi după acest răgaz urmau să fie biciuiţi şi oricine avea să-i adăpostească sau să facă negoţ cu ei era pasibil de a plăti o amendă ridicată. Aceste măsuri vor fi apoi de mai multe ori reînnoite.

Totuşi, în realitate ţiganii nu prea s-au arătat a fi tulburaţi de acest adevărat potop de edicte emise în Franţa. Nu s-au ascuns deloc, ci dimpotrivă, conducătorii lor au continuat să îşi aroge titlul de conte sau, conform unei mode noi, rangul de căpitan, şi prin linguşiri să procure paşapoarte şi salvconducte. Mult încercata poveste-paravan îşi mai putea dovedi încă eficienţa. Cinci ani după propriul său edict, Francisc I îl ia sub propria ocrotire pe Antoine Moreul, „preaiubitul său căpitan din Micul Egipt" şi dă dispoziţie funcţionarilor să-i „permită nobilului Moreul şi însoţitorilor, împreuna cu toate bunurile lor, fie aur, fie argint, bunuri gospodăreşti, cai sau orice alte lucruri" să călătorească pe timp de zi şi pe timp de noapte, pe jos sau călare pentru a putea merge în pelerinaj la Compostella sau în altă parte şi pentru a putea zăbovi oriunde timp de trei zile, şase chiar, de va fi nevoie. Se reconfirmă astfel, în mod oficial, puterea lui Moreul în privinţa disciplinei în cadrul cetei. La rândul său, Henric II va fi la fel de amabil cu contele Palque în 1553, ca dovadă că vremea acestor ciudaţi pelerini nu apusese

încă.

Spania şi Portugalia

Tratamentul favorabil de care contele Toma s-a bucurat din partea lui Alfonso V de Aragon (p. 89) va continua încă timp de alte câteva decenii.{81} Urme ale ţiganilor vom găsi la început doar în Aragon şi în Catalonia: un „duce" şi un „conte", dar şi un număr mare de însoţitori la Barcelona în 1447 şi mai multe vizite la Castellon de la Plana în 1460 (contele Martin), 1471 şi în 1472. În timpul domniei lui Ioan II, care îi succede fratelui său Alfonso la tronul Aragonului, conducătorii ţiganilor vor beneficia de pe urma unor salvconducte: unul emis în 1460 contelui Martin; trei (1460-1471) contelui Jacobo, care între 1454-1470 obţine scrisori de la Henric IV de Castilia; apoi unul în favoarea ducelui Paulo (1471); unul contelui Miguel (1472) şi alte trei contelui Juan (1474-1476). Aceste documente ce invocă încă ordonanţa papală confirmă autoritatea conducătorilor ţiganilor de a împărţi dreptatea în cadrul cetelor pe care le conduc. Uneori s-a prevăzut chiar a se acorda sprijin armat conducătorilor în caz de nevoie, întrucât străinii se alăturau zilnic „egiptenilor", astfel că necazurile şi indisciplina erau permanent posibile. Salvconductul acordat în 1476 contelui Juan, înfăţişat ca fiind pe drum către mormintele sfinte de la Compostella şi Roma, este neobişnuit întrucât conţine şi reprezentarea unei lupte interne, contele Juan fiind duşmanul conţilor Martin, Miguel şi Jaime.

Primei cete de ţigani apărute în ţinutul Andaluziei din regatul Castiliei i s-a rezervat o primire grandioasă. Aceasta se va întâmpla în 1462, când contele Miguel

Lucas de Iranzo, conetabilul şi cancelarul Castiliei, îi găzduieşte la Jaén pe conții Toma şi Martm din Micul Egipt. Aceştia au stat la masă împreună cu soțiile lor, iar însoțitorilor li s-a dăruit o mare cantitate de pâine, vin, carne, păsări, peşte, fructe, orz şi paie; când au plecat, drept cadou de despărțire au mai primit stofe de lână şi de mătase, precum şi o substanțială sumă de bani, iar Don Miguel i-a însoțit amabil pe o distanță de o jumătate de leghe. În 1470 conetabilul va juca din nou rolul de gazdă generoasă, de această dată în reşedința de la Andujar, adăpostindu-l vreme de cinci zile pe contele Jacobo din Micul Egipt, împreună cu Loysa, soția acestuia şi alți 50 de tovarăşi, şi două săptămâni mai târziu pe ducele Paolo şi ceata acestuia. Nu puțini dintre nobilii spanioli vor rămâne protectori ai țiganilor şi le vor acorda sprijin în vremurile cele mai dificile pentru aceştia. Vor exista nenumărate explicații în legătură cu complicitatea nobililor, furnizate de către cei care mai târziu o vor denunța, subliniind cu multă maliționizitate atât farmecul țigăncilor, cât şi talentul bărbaților de a procura exemplare frumoase de cai pentru grajdurile prietenilor. Între timp contele Jacobo şi ducele Paolo îşi continuă drumul spre Murcia – numele şi titlurile fiind aceleaşi, se presupune că este vorba de aceeaşi pereche – în iulie 1470 (Jacobo) şi în ianuarie 1471 (Paolo) obținând sume de bani de până la 2000 de maravedies (Jacobo) şi 100C de maravedies (Paolo), care în ambele ocazii au trebuit să fie împrumutate în mod special.{82}

În ultimele decenii ale secolului al XV-lea un model de rezistență la nesfârşitele pomeni devine din ce în ce mai evident şi, începând cu 1470, țiganii vor fi din ce în ce mai des mituiți şi alungați de îndată ce apar. De acum înainte un nou val de țigani îşi face apariția în Spania, venind dinspre Marea Mediterană. Aceştia nu mai pretind că vin din Micul Egipt, ci îşi spun greci şi susțin că se refugiază din calea turcilor. Conducători nu îşi mai

iau titlul de conte sau de duce, însoțitorii adresându-se cu „stăpân”, „cavaler”, „căpitan” sau direct pe numele mic. Încercările de asociere a țiganilor cu o anumită zonă geografică devin din ce în ce mai confuze: în 1512, în cadrul une legislații cu caracter represiv din Catalonia țiganii sunt numiți „Boemians, et sots nom de Boemians grechs, e Egiptians” (boemieni şi nătărăi denumiți boemieni greci şi egipteni).

Odată coroanele Castiliei şi Aragonului unificate în 1479, Ferdinand şi Isabela încep să repună legea şi ordinea în drepturile lor şi să consolideze puterea centrală, după atâția ani de război civil. Ei nu trec imediat la anularea scrisorilor de protecție existente, ci vor emite ei înşişi câteva, precum aceea acordată în 1491 contelui Felippo din Micul Egipt. Acestea însă vor avea o durată limitată, importanța pomenilor nu mai este subliniată şi se va pune accentul pe dreptul de a-şi câştiga existența prin exercitarea de meserii legale şi oneste. La 4 martie 1499, la şapte ani după expulzarea evreilor şi cu trei ani înainte de creştinarea forțată a musulmanilor, un decret emis de regii catolici (Sancțiunea pragmatică de la Medina del Campo) menționa direct posibilitatea țiganilor de a opta între a deveni sedentari şi a-şi găsi stăpâni sau a fi alungați după 60 de zile. Regele Carol I, care prin mituire urcă la tronul Sfântului Imperiu Roman devenind în 1519 împăratul Carol V, va reînnoi de mai multe ori aceste dispoziții, adăugând şi unele amendamente proprii: aceia care vor fi prinşi pentru a treia oară hoinărind de colo, colo vor putea fi arestați şi înrobiți pentru totdeauna, iar cei care după 60 de zile nu deveneau sedentari sau nu părăseau țara, urmau, dacă aveau între 20 şi 50 de ani, să fie trimişi pentru şase ani la galere. Această ultimă dispoziție reflectă de fapt dificultățile cu care se confruntă stăpânirea în echiparea galerelor, tot mai numeroase, datorită permanentului război dintre Spania şi Imperiul islamic din bazinul

mediteraneean. Munca silnică va fi extinsă ca pedeapsă pentru tot felul de delicte, atât majore cât şi minore. Vâslaşii îşi vor petrece mare parte din pedeapsă înlănţuiţi de băncile galerelor.

În Portugalia{83} nu se va auzi nimic despre ţigani până la începutul secolului al XVI-lea, când în textele literare apar primele referiri – cea mai veche fiind o scurtă menţionare a unui *„grega”* (grec) în *Cancioneiro geral* în 1516. Mai semnificativ este faptul că *Farsa das Ciganes* de Gil Vicente, cel mai important dramaturg portughez, jucată în 1521 la Evora în faţa regelui João), îi descrie pe larg pe ţigani, subliniind sunetul sâsâit, care devenise deja o trăsătură caracteristică a spaniolei şi portughezei vorbite de către aceştia{84} – în cazul de faţă de către „Ciganos” (fără îndoială) din provincia Alentejo, foarte nimerită pentru modul lor de viaţă. (Foarte ciudat este faptul că de la început limba portugheză s-a oprit asupra termenului *cigano,* ca principală denumire a ţiganilor, situându-se de partea italianei, germanei şi a termenilor din Europa Centrală şi Răsăriteană derivaţi din *atsinganos,* pe când spaniola a rămas la termenul *gitano,* provenit din „egiptean”.) În piesa lui Vicente toate cele opt personaje sunt ţigani. Cele patru femei care se dau drept grecoaice cerşesc: „pentru numele lui Dumnezeu, suntem creştini, priviţi aici crucea”. În timp ce ele cerşesc pâine, haine, orice, cei patru bărbaţi fac afaceri ilicite cu cai. Ei cântă şi dansează, apoi femeile adresându-se spectatorilor insistă să ghicească în palmă, exagerând cu linguşirile şi promisiunile de noroc. După un ultim dans aceştia îşi iau tălpăşiţa cu ironia finală că niciodată o asistenţă atât de distinsă nu a acordat o răsplată atât de mică. Dacă ţiganii erau caracterizaţi deja în acest fel înseamnă că se aflau în Portugalia de ceva vreme. Se aflau totuşi suficient de demult dacă ajunseseră să atragă asupra lor ostilitatea autorităţilor, cu consecinţa obişnuită a unei serii de măsuri represive. Dar după cât se pare,

măsurile luate în timpul domniei lui João) (în 1526, 1538 şi 1557), prin care *ciganos* erau alungați şi li se interzicea accesul în regat, nu au fost cu nimic mai eficiente decât măsurile similare luate în altă parte. Legea din 1538 va fi îndreptată împotriva țiganilor şi „a tuturor persoanelor de orice nație ar fi ele care trăiesc ca țiganii, chiar dacă nu fac parte dintre ei". Întrucât țiganii născuți în Portugalia nu puteau fi alungați de pe domeniile portugheze, aceştia urmau să fie trimişi în coloniile din Africa.

Țările de Jos

Ducii de Burgundia au reuşit să făurească un stat puternic din Țările de Jos şi Burgundia. Filip cel Bun, care a domnit între 1419 şi 1467, a ajuns să stăpânească peste una dintre cele mai bogate țări din Europa. Nu este de mirare că, datorită acestui lucru, Țările de Jos li s-au părut țiganilor foarte atrăgătoare, dar în deceniul cinci al secolului al XV-lea apar semne indubitabile de rezistență față de aceştia. În decembrie 1442, oraşul Tournai, virtual republican şi inițial atât de generos, nu acordă permisiunea de intrare unor țigani care cer adăpost şi pomană. Arhivele oraşului Bruges menționează o donație de „6 livres parisis" făcută țiganilor în 1439–1440; cu următoarea ocazie, în 1445–1446, se specifică faptul că pomana a fost făcută „ca oamenii să rămână în afara oraşului" şi apoi în 1451–1452 şi în 1453–1454 „pentru că li s-a interzis să rămână aici". Damme, oraşul învecinat, adoptă o politică similară. Este foarte posibil ca aceste oraşe să fi simțit că li se acordă prea multă atenție din partea țiganilor: până la sfârşitul secolului; arhivele mai menționează încă opt plăți efectuate de oraşul Bruges, uneori ca

îndemn de a pleca mai departe. Pe de altă parte, cetățenii au considerat de asemenea că este indicat să instituie o pază asupra Casei Lânii, unde țiganii erau cazați, de teama unui incendiu. Din rapoartele pentru anul 1460, când oraşul a fost de şapte ori vizitat de cete de țigani, se poate foarte bine vedea sub ce presiune s-au aflat consilierii oraşului Damme. Aflăm despre sosirea în acel an a unui „nobil din Micul Egipt, pe nume contele Jehan" care se găseşte aici pentru a cincea oara. „Sub amenințarea anumitor pedepse şi sub amenințarea pedepsei cu moartea", acesta este obligat să promită că „nici el şi nici altul din țara lui de baştină nu vor reveni în acest oraş iii anul care urmează". În ciuda acestui fapt, câteva zile mai târziu un alt „nobil din Micul Egipt, pe nume contele Nicolao" va binevoi să-i viziteze. Acesta, la rândul său, îşi primeşte şi el pomana cu condiția „ca împreună cu tovarăşii săi să treacă pe lângă acest oraş fără a se opri şi a face tabără". De abia pleacă contele Nicolao că şi reapare contele Jehan; în consecință, restricțiile privind şederea lui vor fi cât se poate de ferme. O evoluție asemănătoare poate fi consemnată şi în alte localități din sudul arilor de Jos, la Lier (lângă Anvers), la Mons, la Nimy unde se începe cu daruri substanțiale, urmate de plăti făcute pentru a-i convinge să plece sau să nu intre în oraş, sau de-a dreptul cu expulzarea țiganilor.

Când, în 1504, Țările de Jos devin parte integrantă a Imperiului Habsburgic, hispano-austriac, şi îndeosebi când puterea de stat o va prelua împăratul Carol V, instituită fiind astfel conducerea prin intermediul guvernatorilor generali, se produce o centralizare tot mai puternică a administrației. În privința țiganilor, Carol V nu va arăta mai multă toleranță în Țările de Jos decât în Spania, dar nu va putea controla întru totul ritmul în care vor avea loc represaliile; ori de câte ori se va intenționa promulgarea unei legi obligatorii pentru toate provinciile, aceasta va trebui să fie adoptată în fiecare

provincie separat, dându-le astfel ocazia celor ce se opuneau dorinței sale de unificare de a-şi pune în aplicare politica de amânare. Succesul sau eşecul eforturilor sale poate fi cel mai bine examinat în contextul părții de nord a Țarilor de Jos, unde circulația țiganilor este foarte bine atestată documentar.{85} O examinare detaliată a evenimentelor din câteva provincii ne permite alcătuirea unei imagini cât se poate de reprezentative şi generale a ceea ce s-a întâmplat. Pentru aceasta este suficient să aruncăm o privire asupra evenimentelor din cele doua provincii răsăritene alăturate, Gueldras şi Overijssel.

În provincia Overijssel, Deventer a fost printre primele oraşe din Țările de Jos unde şi-au făcut apariția țiganii, în 1420 şi apoi iar în 1429 (pp. 82 şi 91). Aceasta a reprezentat doar începutul unei serii de vizite care s-au succedat până la sfârşitul secolului al XV-lea. În doua dintre aceste ocazii (1438 şi 1441) conducătorul a fost promovat la rangul de „rege" al Micului Egipt sau al păgânilor *(heiden).* În alte ocazii asemănătoare, țiganilor li s-au plătit bani ca să plece (cetățenii suportând cheltuielile de traversare a râului Ijssel), dar valoarea daniilor s-a diminuat neîntrerupt. În timpul domniei lui Carol V, în diferite provincii din nordul Țărilor de Jos a fost emis un număr foarte mare de edicte prin care li se interzicea țiganilor intrarea sau dreptul de şedere, această interdicție fiind apoi extinsă şi asupra tuturor aventurierilor alăturați cetelor de țigani. De exemplu, de la Bruxelles, în februarie 1537, împăratul va emite un decret către provincia Overijissel, prin care se acorda un răgaz de patru zile „nației din Egipt" şi celor care s-au alăturat şi au imitat stilul de îmbrăcăminte al acesteia, pentru a părăsi domeniile sale, sub amenințarea condamnării pe viață şi a confiscării averii. Începând cu 1524, şi în alte provincii se vor promulga hotărâri asemănătoare, urmate apoi în mod regulat de altele care de fapt nu fac decât să dovedească efectul practic redus

al acestora.

În provincia Gueldras se consemnează un interval de timp mai îndelungat între primele vizite efectuate de țigani la Nijmegen şi Amhem în 1429 şi la Zutphen în 1430 (p. 91) şi următoarele apariții ale țiganilor care între 1445 şi sfârşitul secolului se vor înregistra în principal la Zutphen. Şi acolo, în cel puțin patru ocazii, conducătorului i se va spune „rege". În ultimii ani ai secolului țiganii vor căuta să-şi refacă stocul scrisorilor de protecție. Aceştia îl atrag de partea lor pe şiretul Charles de Egmont, duce de Guelders, care reuşise să păstreze independența provinciei în fața dominației Habsburgilor. Ducele era extrem de superstițios şi recurgea adesea la serviciile ghicitorilor şi vrăjitorilor, dar este posibil ca în salvconductul emis în 1496 el să fi ezitat să le acorde sprijin deplin țiganilor, întrucât acesta conținea interdicția impusă lor de a rămâne mai mult de trei zile într-un loc. În alte privințe, era întru totul de acord cu ce i s-a relatat: „Contele Martin Gnougy, născut în Micul Egipt, ne-a arătat cum Papa, milostivul nostru părinte, a impus ca penitență pentru el, familia şi însoțitorii lui, obligația de a merge în pelerinaj la Roma, la Santiago, în Galicia, şi în alte locuri sfinte", şi pentru aceasta trebuia să i se acorde liberă trecere. În 1506 ducele îi face aceeaşi favoare contelui Wilhelm din Micul Egipt şi cetei lui de 15 oameni, dar precaut adaugă: „şi ei vor trebui să se comporte corect şi decent ca să nu trebuiască să auzim în urma lor de plângeri şi neînțelegeri". Un al treilea salvconduct emis de acesta în 1518 va fi probabil şi ultimul acordat păgânilor *(heulens)* în Țările de Jos. Dezvăluind iar o serie de rezerve, documentul se referă la „Anthonius, după afirmația lui, nobil din Micul Egipt" şi este mai degrabă formulat ca o recomandare către autoritățile din statele învecinate, decât ca o dispoziție către propriile autorități ale ducelui. Acestea nu au fost însă singurele salvconducte întocmite în Guelders. Cu

câțiva am înainte, pe la sfârşitul secolului, judecătorul oraşului Nijmegen eliberase şi el un atare salvconduct către un oarecare conte Anthon, dar când, în 1536 şi în 1543, țiganii apar din nou în fața porților din Nijmegen, aceştia vor fi pe loc izgoniți. Zutphen va aplica aceeaşi tactică în 1538 şi în 1542.

Prima măsură generală luată împotriva țiganilor a fost adoptată în Guelders în 1544, la scurt timp după ce Carol V a reuşit în cele din urmă să supună provincia. Termenii decretului sunt similari celui emis la Overijssel în 1537, cu excepția că în acesta li se acordă țiganilor doar un răgaz de două zile. Alte ordonanțe vor fi emise în 1548, 1553 şi în 1560. Intre timp, țiganii continua să pribegească, nici mai mult nici mai puțin decât înainte, deşi, din precauție, se vor deplasa în cete mai mici pentru a nu atrage atenția asupra lor. Acum că arhivele nu le mai dau niciun fel de atenție, nu li se mai acordă statutul de pelerini, iar conducătorii vor fi privați de titluri nobiliare.

Italia

Datele pe care le posedăm în legătură cu Italia sunt mai întâi limitate la nordul țării, de-abia la mijlocul veacului al XVI-lea acestea ne vor conduce înspre sud, până la Roma.{86} În secolul al XV-lea Italia nu era nimic altceva decât un termen geografic; din punct de vedere politic nu era decât un adevărat joc de puzzle, format din cinci mari puteri a căror coerență şi stabilitate erau precare şi dintr-o serie de state mai mici care încercau, cu mai mult sau mai puțin succes, să-şi păstreze intactă independența. Țiganii vor reapărea în Italia, în ducatul Milano, una dintre aceste entități mai mari, la aproape 27 de ani după ce fuseseră zăriți la Fermo, în comitatul

de frontieră Ancona (p. 85). O serie de acte violente şi sângeroase îi vor face să reintre în arhive: în iunie 1457 contele Michele din Egipt, soția şi cu fiica acestuia sunt uciși de către un țigan pe nume Filippo, dar arhivele ducatului nu menționează motivul. Evenimentele înregistrate în timpul secolului al XV-lea vor fi mult mai liniştite. În ducatul Modenei, una dintre puterile mai mici aparținând ducelui de Ferrara, se menționează plata efectuată în 1469 unui *cingano* pentru faptul de a fi cântat la țiteră (instrument cu coarde la care se cântă prin ciupirea corzilor) – printre primele dovezi în Europa ale legăturii dintre țigani şi muzică – iar apoi, mai convențional, vom da peste două salvconducte emise de către nobili din Carpi, unul datând aproximativ din 1470 şi dat contelui Mihail din Egiptul Inferior şi tovarăşilor săi, iar altul din 1485 dat contelui Joannes. La Milano, tânărul duce Gian Galeazzo îi acordă în 1480 un document similar contelui Martino din Micul Egipt.

Totuşi, în ultimele decenii ale veacului al XV-lea relațiile se vor înrăutăți. În Piemontul guvernat de ducele de Savoia, între anii 1494-1499 se efectuează patru plăți către *„Saraceni sive Cingaria,* pentru ca aceştia să nu se apropie de Barge şi Cuorgne, la sud şi la nord de oraşul Torino. Alte localități au fost mult mai fățişe în ripostele lor. Aparent, Veneția se află printre primele oraşe care vor emite decrete împotriva prezenței țiganilor în teritoriile ei, dar nu şi în coloniile greceşti ale republicii, unde țiganii făceau parte din structura feudală (p. 62). Prima serie de ordonanțe din partea senatului venețian, dovedită prin documente, nu va debuta totuşi mai devreme de 1540. Şi oraşul Milano s-a grăbit să adopte măsuri generale împotriva țiganilor. În 1493, sub conducerea lui Ludovico il Moro, două edicte milaneze vor marca o schimbare în toate statele italiene, în direcția unei represiuni deschise, a doua ordonându-le țiganilor din ducat să plece de îndată, motivând că au devenit prea numeroşi şi necinstiți. După cucerirea

oraşului Milano de către Franța pedepsele s-au înăsprit. În 1506 două decrete îi declară pe țigani o amenințare publică, şi aceştia vor fi din nou izgoniți din ducat, tratați fiind ca şi ceilalți cerşetori, ca posibili purtători ai ciumei. Printre pedepse au existat şi trei *„tratto di corda”* (care presupunea suspendarea victimei de mâinile legate la spate, astfel că întreaga greutate a corpului atârna de încheieturi). *„Tratto di corda”* apare din nou în decretul lui Francisc I, din 1517, prin care toți *„Cinguli et Cadegipti”* trebuiau să părăsească ducatul în termen de trei zile, şi apoi în decretul din 1523 emis de ducele-marionetă, ultimul moştenitor al dinastiei Sforza, care pe lângă pedeapsa fizică a mai adăugat şi o amendă de 25 de ducați de aur. În cele din urmă, în 1534, în intervalul de timp dintre alungarea francezilor din Milano şi revenirea acestuia sub guvernare spaniolă, Francesco Sforza îi scoate în afara legii pe toți *„Egiptii,* numiți în mod obişnuit *Cingali”,* sub pedeapsa cu spânzurătoarea.

Din Milano, mania aceasta legislativă se va răspândi spre sud şi spre răsărit. În Mantua, singura interdictie cunoscută nu se va regăsi într-un cod de legi, ci în *Baldns* (1517) poemul epic burlesc al călugărului benedictin Teofilo Folengo. Noroc că avem de-a face doar cu literatura, dat fiind stilul brutal, depăşind tot ce Milano produsese până atunci: „oricine cunoscut ca Cingar, escroc, asasin, hoț, ticălos care bate monede false şi iscusit le pileşte pe cele adevărate, se va izgoni din ținutul Mantuei şi oricui îi va veni cheful să-l ucidă va primi 150 de ducați”{87}.

La Modena, vecinul dinspre sud al Mantuei, modelul milanez este pentru prima oară depăşit în practică, prin promulgarea, în perioada 1524-1560, a mai multor măsuri de izgonire a țiganilor. Unele dintre statele papale vor urma îndeaproape: Jesi şi Senigallia – doua oraşe din comitatul de frontieră Ancona – recurg la o serie de decrete între 1535 şi 1553, la fel cum

acționează şi Bologna începând cu 1550. În 1552, expulzarea devine generală în toate statele papale, ca rezultat al unui edict emis de către guvernatorul Gerolamo di Rossi, în care sunt amintite scandalurile, dezordinea şi furturile produse de țigani, al căror obicei era de a veni la Roma şi de a locui în grotele şi viile de prin împrejurimile oraşului. În 1547, ducatul Toscanei (Florența) va încheia seria măsurilor de respingere a țiganilor.

Ungaria şi Transilvania

În Ungaria țiganii s-au bucurat de un grad mai mare de toleranță decât era obiceiul timpului, deşi unora li s-a aplicat o anumită formă de robie, îndeosebi în Transilvania (unde aceasta nu va fi abolită decât în 1848). Țiganii s-au dovedit a fi atât de iscusiți în prelucrarea metalelor şi la confecționarea armelor, încât au fost declarați servitori ai regelui. Dar pentru stabilirea pe domeniile private era nevoie de consimțământul regelui. Astfel, în 1476, mai înainte ca locuitorii din Hermannstadt (azi Sibiu, România) să-i poată folosi pe țigani la muncă în suburbiile oraşului, trebuia obținut un permis de la regele Matei Corvin. În 1496, Vladislav II, succesorul lui Matei Corvin, acordă un salvconduct lui Tamás Polgár, *vayvodam Pharaonum* (voievodul supuşilor faraonului – o denumire utilizată în documentele maghiare timpurii), permițându-i să se mişte prin țară şi să se stabilească după bunul plac împreună cu cele 25 de corturi de fierari țigani; la acea vreme țiganii se aflau în serviciul episcopului de Pécs, furnizându-i ghiulele şi proiectile pentru muschete şi tunuri, precum şi alte piese de armament.{88} Mai târziu, în timpul domniei lui Vladislav, măiestria țiganilor în

meşteşugul prelucrării metalelor va fi pusă în slujba unui scop mai macabru, îndeosebi după răscoala țăranilor, cumplit exploatați în Ungaria, ca de altfel în întreaga Europă Centrală. Când, în 1514, mulți dintre ei, conduşi fiind de Gyorgy Dozsa (Gheorghe Doja), se răscoală împotriva stăpânilor lor, răscoala este brutal reprimată de către voievodul Transilvaniei, János Zápolya, care ulterior va deveni el însuşi rege. La Timişoara îi pune pe țigani să confecționeze un tron din fier, o coroană şi un sceptru. După ce le-au înroşit în foc, oamenii lui Zapolya îl aşază pe Doja pe tron, îi pun coroana incandescentă pe cap şi sceptrul în mână, apoi îi obligă pe însoțitorii săi să mănânce din carnea-i astfel friptă. Douăzeci de ani mai târziu, această legătură a țiganilor cu Zápolya se va întoarce împotriva lor. Atunci când Zápolya se va lupta pentru tronul Ungariei, adversarii lui îi vor acuza pe țigani că se află în slujba acestuia cu scopuri mârşave. Una dintre cetele de țigani va fi trasă în țeapă, după ce prin tortură li s-a smuls mărturisirea (ulterior retrasă) că au pus foc în mai multe rânduri, în mod premeditat. Când, în 1538, Zápolya obține în cele din urmă tronul, unul dintre primele documente regale emise de către acesta va fi garantarea vechilor libertăți *(antiquis libertatibus)* acordate țiganilor.{89}

În secolul al XVI-lea, în Ungaria (ca de altfel şi în Polonia şi în Lituania) se încetățenise obiceiul ca autoritățile să aleagă pe conducătorul țiganilor din rândul acestora, acordându-i titlul de *egregius* (distinsul). În fiecare ținut cu populație țigănească existau apoi conducători mai mici în rang care îndeplineau în acelaşi timp şi funcția de judecători în chestiuni ale țiganilor. În mod derutant, aceştia utilizează şi titlul de voievozi, dar trebuie să se facă deosebire între aceşti voievozi ai țiganilor şi cei câțiva voievozi numiți din rândul nobilimii maghiare şi a celei transilvane (patru pentru Ungaria şi doi pentru

Transilvania), care vor avea de dus la îndeplinire şi profitabila sarcină de a strânge impozitele de la ţigani.

Pe lângă iscusinţa lor la prelucrarea metalelor, în Ungaria ţiganii dobândesc în plus reputaţie şi ca lăutari. {90} Pentru prima oară sunt menţionaţi laconic în această postură într-un registru contabil care aminteşte de efectuarea unei plăţi în 1489 „către ţigani care cântă la lăută pe insula prinţesei", şi anume pe insula Csepel, la sud de Budapesta, prinţesa fiind Beatrice de Aragon, a doua soţie a lui Matei Corvin. Registrele contabile ale lui Ludovic (Lajos) II menţionează apoi în luna mai 1525 plata a doi florini către *„pharaones"* care au cântat la ţiteră înaintea Maiestăţii Sale cu ocazia curselor de cai. Este foarte posibil ca ţiganii cărora li s-a poruncit să fie prezenţi la Hatvan pentru o şedinţă a dietei din acelaşi an să fi fost de asemenea lăutari. În acele timpuri menţionarea instrumentelor nu se făcea cu deosebită exactitate şi este foarte posibil ca ţiganii *cytharedos,* pe care un căpitan de husari îi solicită nobilului Tamas Nadasdy în 1532 printr-o scrisoare, să fi fost de fapt cântăreţi din lăută şi menestreli. (Termenul de *cithara* sau *kithara* şi-a extins utilizarea dincolo de sensul clasic de „liră", fiind folosit pentru diverse instrumente: de la chitara până la ţiteră.) După ce Ferdinand de Habsburg ia în stăpânire o parte a Ungariei, într-o scrisoare din 1543 de la curtea reginei Isabela de la Viena se menţionează că „aici cântă cei mai buni lăutari egipteni, descendenţii faraonului". După care expeditorul continuă cu observaţia că ţiganii care cântă la ţambal „nu ciupesc corzile cu degetele, ci le lovesc cu o baghetă din lemn, în acelaşi timp cântând din răsputeri din voce".

Ţiganii se vor adapta rapid la guvernarea otomană, după ce mare parte din Ungaria cade sub control turcesc în urma înfrângerii dezastruoase a lui Ludovic II la Mohács, în 1526. Mulţi dintre ei devin fierari în slujba oştilor turceşti, alţii devin lăutari, bărbieri, mesageri, ba

chiar călăi. Datorită arhivelor otomane posedăm o serie de date statistice rudimentare referitoare la bărbații de origine țigănească stabiliți la Buda la mijlocul secolului al XVI-lea: în 1546 erau 56 la număr, aproape trei sferturi fiind creştini, restul purtau prenumele de Abdullah, dat de regulă celor trecuți la islamism. Aproximativ treizeci de ani mai târziu, numărul lor creşte la 90, aproape toți fiind musulmani{91}.

Boemia, Polonia-Lituania şi Ucraina

Prezența țiganilor în aceste teritorii în secolul al XV-lea este foarte sumar atestată. În timpul domniei lui Vladislav II de Boemia (1471-1516) – acelaşi Vladislav guverna în Ungaria – țiganii îşi consolidaseră totuşi suficient poziția ca lucrători ai metalelor pentru a li se putea încredința confecționarea armelor şi a altor materiale de război. În ceea ce priveşte vastul regat unificat al Poloniei şi Lituaniei, dacă din motive abordate deja la începutul capitolului precedent (p. 71) se vor exclude toponimele şi numele de persoane, precum Cygan sau Czygan descoperite în sudul Poloniei între 1419 şi 1436, foarte puține date vor apărea lainte de 1501, când sunt atestate câteva scrisori de protecție. În acel an, Alexandru, rege al Poloniei şi Mare Duce al Lituaniei, acorda un salvconduct lui Polgar, *Vojevoda Cyganorum,* fără îndoială acelaşi Tamás Polgar, care cu cinci ani înainte obținea protecție din partea regelui Ungariei. Tot el va confirma la Vilno privilegiile lui Vasili, voievod al „Cyhany", acordându-i acestuia dreptul de a judeca în cazul disputelor dintre supuşii săi şi atribuind țiganilor „libertatea de mişcare în ținuturile noastre… după obiceiurile strămoşilor noştri, Marii Duci ai Lituaniei, binecuvântată fie-le memoria… în

conformitate cu legile, obiceiurile şi edictele ducale de odinioară". Acest hrisov nu este însă primul de acest fel emis în acea vreme. În 1513, Sigismund care îi urmează lui Alexandru, fratele său, are angajat în serviciul lui un fierar țigan, pe nume Mixidarius Wanko de Oppavia. În secolul al XVI-lea au loc alte incursiuni ale țiganilor în Polonia, ambele dinspre Boemia şi dinspre Germania. În Ucraina însă, la Volânia unde vor fi pentru prima oară zăriți în 1501, țiganii, după toate aparențele, au ajuns prin Polonia.

Primul decret de expulzare a țiganilor din aceste teritorii este cel emis în 1538 în Moravia (pe atunci parte a domeniilor familiei de Habsburg), reînnoit apoi de mai multe ori în deceniile următoare; Boemia (de asemenea aparținând familiei de Habsburg) întreprinde aceleaşi măsuri în 1541 (în urma incendiilor izbucnite la Praga şi puse pe seama țiganilor) şi apoi în 1549. În 1557 Seimul (dieta poloneză) va institui prima dintr-o serie de legi cu caracter represiv.{92}

Scoția şi Anglia

Prima mărturie sigură referitoare la prezența țiganilor în Marea Britanie{93} se găseşte în registrele Lordului Trezorier al Scoției, datând din 1505: „De asemenea, a XXII zi din aprilie, egiptenilor, din ordinul regelui X coroane Franța; suma în lire"{94}.

Înainte de plata în numerar făcută de Iacob IV la Stirling, toată problema prezenței țiganilor în Scoția nu este decât o simplă speculație, inclusiv povestea cu „sarazinii" sau cu „maurii" care la mijlocul secolului al XV-lea împânzesc Galloway-ul şi pe care Iacob îi aşteaptă cu atâta nerăbdare să-i împrăştie. În Scoția, precum în alte părți, țiganii au fost în mod indiscutabil

precedați de neamuri băştinaşe de spoitori, marchitani, saltimbanci nomazi etc., şi cu foarte mare uşurință se pot isca confuzii.

Sub Iacob IV relația dintre regalitate şi țigani pare să fi rămas netulburată. Este foarte posibil ca plata, în aprilie 1505, a zece coroane franțuzeşti să fi fost făcută pentru vreo reprezentație; la 32 de ani şi fiind un extravagant cheltuitor, regelui îi plăceau muzica, dansatorii, acrobații, „mascaradele" şi povestitorii. Pe de altă parte, este foarte posibil ca aceşti bani să fi reprezentat o generoasă plată făcută țiganilor, în calitatea lor de pelerini. Indiferent de origine, suma rămâne totuşi ridicata dacă ținem seama că la acea vreme o liră reprezenta pentru mulți câştigul pe un an de zile. Doar câteva luni mai târziu, Iacob va semna o scrisoare la Linlithgow Palace prin care îl recomandă pe Anthonius Gagino „ex parva egipto Cornes" (conte al Micului Egipt) unchiului său, regele Ioan al Danemarcei: Gagino, cu întreaga lui suită, sosise de puțină vreme în Scoția în timpul unui pelerinaj prin lumea creştină şi dorea acum să treacă în Danemarca. Întrucât Iacob însuşi avea ambiția să plece în pelerinaj către Țara Sfântă, s-a simțit fără îndoială atras de acest aspect al poveştii țiganilor.

Cea mai veche menționare a țiganilor în Anglia apare în timpul domniei lui Henric VIII, într-un *Dialog al lui Sir Thomas Moms*, *Cavaler*, în care acesta relatează, ca unul care a fost prezent, că în 1514, cu ocazia anchetei asupra morții lui Richard Hunne în Turnul Lollards, unul dintre martori menționează o „egipteană" care înainte de a pleca în străinătate locuise la Lambeth şi care putea spune lucruri uimitoare uitându-se doar în palma unei persoane.{95} Apoi, în *Cronica regelui Henric VIII* (apărută în 1548), Edward Hall descrie în timpul unui spectacol de pantomimă, ținut la curte în 1510, două doamne „cu capetele înfăşurate în bucăți de pânză fină şi eşarfe, precum egiptenii, şi cusute cu fir de aur" –

o trimitere la acoperămintele tip turban menționate deja pe continent. Mai ştim de asemenea că țiganii erau foarte răspândiți în Anglia, căci între 1513 şi 1523 o serie de țigani au fost primiți favorabil la Tendring Hall în Suffolk de către ducele de Suffolk; în 1521, un oarecare William Cholmeley plăteşte marea sumă de 40 de şilingi unor „egipteni" din Thombury, lângă Bristol, în timp ce, în 1522, paznici ai bisericii din Stratton vor primi 20 de pence din partea unor „egipteni" pentru accesul acordat în casa parohială. Răspândirea în Anglia şi în Scoția a versiunii pelerinajului este atestată de către un document, datat 17 august 1530, prin care se certifică aducerea în fața unui judecător din Hereford a unor țigani bănuiți de furt, inclusiv a unui „oarecare Anthony Stephen din țara Micului Egipt, şef şi căpitan al unei cete de 19 persoane, bărbați, femei şi copii" care „îşi spun pelerini".

Este foarte posibil ca numărul țiganilor să fi crescut semnificativ la sfârşitul anilor 1520, întrucât William Harrison şi Samuel Rid, scriind despre aceasta în 1586 şi respectiv 1612{96}, o identifică drept perioada când țiganii invadează Anglia. Lipsesc documentele contemporane în sprijinul unei atari controverse dar, la scurt timp după aceasta, vor fi adoptate primele măsuri represive din Anglia{97}: un decret din 1530 se adresează „unor diverşi şi străini oameni care-şi zic egipteni" şi care „fără a se folosi de meşteşuguri sau articole de negustorie, au intrat în acest regat, au mers din comitat în comitat şi din loc în loc în mare număr, au folosit multe forme subtile şi viclene de a-i înşela pe oameni convingându-i că prin chiromanție ei pot ghici norocul, la bărbați şi la femei, şi de multe ori prin meşteşug şi iscusință i-au uşurat pe oameni de banii lor şi-au mai făcut şi multe şi grozave fărădelegi şi jafuri, spre marea durere şi decepție a celor cu care s-au întâlnit". Pentru oprirea imigrării ulterioare s-a decretat că „de acum înainte nici unei astfel de persoane nu i se va mai

permite să intre în acest regat". În caz contrar coroana le va confisca bunurile şi li se va ordona să părăsească ţara în ter men de 15 zile, iar dacă nu se vor conforma vor fi întemniţaţi. Ţiganii aflaţi deja în Anglia şi în ţara Galilor trebuiau să plece în termen de 16 zile dacă nu voiau să fie întemniţaţi şi deposedaţi de bunuri. Jumătate din bunurile astfel confiscate puteau fi reţinute de către executor, iar cealaltă jumătate trebuia predată trezoreriei. Această lege îi priva de altfel de prevederea *„per medietatem lingue*" stipulată de un regulament vechi de peste un secol, ce acorda străinilor acuzaţi de delicte dreptul de a fi audiaţi de un juriu format în număr egal din englezi şi din compatrioţi ai acelora. Din nefericire nu este înregistrat niciun caz în care vreun ţigan să-şi fi exercitat anterior acest atât de interesant drept.

Când, în 1537, lui Paul Fa sau Faa i s-au acordat 15 zile să părăsească ţara, măsura s-a luat întrucât acesta a fost acuzat că a omorât un alt ţigan. Aceasta este prima menţionare a numelui Faa sau Faw care va deveni apoi foarte popular în Scoţia. Că familia de ţigani Faa era bine cunoscută acolo, o dovedeşte faptul că în 1539, şeriful din Staffordshire, la o cercetare mai atentă a lui George Fae şi Michael Meche, găseşte asupra lor o serie de scrisori, precum şi o chitanţă de la abatele din Holyrood. În acelaşi an, un alt funcţionar îi cere sfatul lui Thomas Cromwell în legătură cu măsurile ce trebuia să le ia în cazul ţiganilor reţinuţi de el la Romney Marsh şi care au prezentat o patentă regală cu Marele Sigiliu emisă pe numele lui John Nany „cavaler al Micului Egipt şi suitei acestuia".

Este posibil ca legenda din 1530 să nu-şi fi atins scopul, dar a fost totuşi privită cu suficient de multă seriozitate: în mai 1540 o serie de ţigani sunt expediaţi din Boston, Lincolnshire, în Norvegia. Alte familii de ţigani vor fi deportate între 1530 şi 1554, în acelaşi timp cu transmiterea de dispoziţii din partea Consiliului de

Coroană către şerifi şi către judecătorii de pace, de a da dovadă de mai multă vigilență în privința acestora. De exemplu, în 1544, o ceată de țigani cu 17 cai este arestată la Huntingdonshire şi condamnată la deportare; țiganii sunt îmbarcați (în afară de cai care sunt reținuți şi vânduți) şi trimişi la Calais, port aflat încă în posesia englezilor. Ei par să fi aparținut aceleiaşi cete care cândva i-a reținut atenția lui Henric VIII, deşi acum acesta se afla în Franța, ocupat să cucerească teritorii suplimentare: în septembrie 1544 la Londra, Lordul Cancelar îi solicită regelui să facă dreptate în cazul unor țigani arestați pentru jafuri săvârşite prin împrejurimile Huntingdonului. După efectuarea arestărilor, Lordul Cancelar îi comunică Lordului Prim-Judecător că delincvenții ce puteau fi dovediți trebuiau aduşi în fața justiției; aceia despre care se spunea că sunt englezi „trebuiau biciuiți bine precum vagabonzii şi apoi trimişi în țările lor", iar restul trebuiau trimişi la Londra pentru a fi duşi în afara regatului. Doi dintre ei au fost într-adevăr găsiți vinovați de delictele comise, după care s-au oferit 300 de lire pentru iertarea lor – o sumă considerabilă la valoarea de acum. Banii au fost plătiți, iar Lordul Cancelar, cu lăcomie moderată, a ştiut când anume să-i tempereze pe judecători: „procesul acesta poate fi un bun exemplu şi astfel ar fi dificil să obținem aceşti bani", a motivat acesta. „Am dispus acest lucru ca toți aceşti oameni neruşinați să fie urgent şi cu deplin zel expediați din regat, şi să nu vă îndoiți, căci acest exemplu va face ca niciunul dintre ei sau alții de aceeaşi teapă să mai poftească să vină încoace." Fiind probabil sigur de rezultat, acesta îi cere regelui părerea. Intre timp, finanțele lui Henric s-au epuizat din cauza războaielor şi a zvonurilor privind noi războaie ce vor caracteriza ultimii ani ai domniei sale. Cu puțină întârziere soseşte răspunsul din Franța: „Egiptenii despre care mi-ai scris sunt iertați, ceilalți vor fi surghiuniți."

În ciuda acestor „exemple bune”, o nouă mostră, neizbutită, de legislație anti-țigănească, datând din 1545, spre sfârşitul domniei lui Henric, stă dovadă interesului oficial persistent. Interesul acesta depăşeşte însă sfera țiganilor, extinzându-se asupra vagabondajului în general, care în Anglia Tudorilor reprezenta o problemă presantă. Pentru Thomas Morus acesta reprezenta punctul de plecare în analiza tarelor societății efectuată în *Utopia* sa (1516). Vagabondajul sporea de mai mulți ani, ca rezultat al îngrădirii şi apoi al destrămării vechiului sistem agricol (care a lăsat mii de țărani fără lucru), creşterea populației, expansiunea urbană şi efectele măsurii luate de Henric VIII, de desființare a mănăstirilor. Tratamentul aplicat vagabondajului devine o chestiune de prioritate națională, căci la vremea când oamenii săraci dar apți de muncă ar fi trebuit să-şi aibă propriii stăpâni, această populație lipsită de lucru şi desproprietărită, dar în continuă creştere, apare claselor dominante drept o amenințare majoră. Cea mai draconică lege împotriva vagabondajului din perioada dinastiei Tudor este cea dată în 1547, în primul an al domniei lui Eduard VI, când perspectiva unui îndelungat minorat al regelui-copil a adus cu sine posibilitatea apariției unor dispute între facțiuni, în acelaşi timp făcând ca fiecare sporire a numărului de vagabonzi să pară extrem de periculoasă. Condamnând în preambul „mila şi îndurarea prostească”, legea stipula ca vagabonzilor apți de muncă să li se facă un V pe piept cu fierul roşu, şi vreme de doi ani să fie dați ca robi unor stăpâni care „prin bătaie şi punere în lanțuri se vor folosi de ei la muncă (oricât de josnică ar fi aceasta)”, după cum vor crede ei de cuviință. Totuşi această lege s-a dovedit a fi mult prea severă pentru o aplicare efectivă, în plus, parlamentul nu a fost în stare să cadă de acord în privința persoanelor cărora le va reveni beneficiul de pe urma robilor. Doi ani mai târziu această lege este abrogată,

restabilindu-se alte legi anterioare.{98} În acelaşi an 1549, tânărul rege Eduard nota în jurnalul său că „s-a efectuat o căutare discretă prin Sussex după toți vagabonzii, țiganii, complotiştii, prezicătorii, actorii şi alții de teapa lor”; în vreme ce la Durham nişte țigani din clanul Fawe (Baptist, Amy şi George Fawe) sunt acuzați de către John Roland, un alt țigan, de a fi falsificat Marele Sigiliu regal în timp ce asupra lor au fost găsite documente care s-au dovedit a fi falsificate.

A fost nevoie de mai mult timp pentru ca în Scoția situația țiganilor să evolueze în această direcție, deşi şi aici au existat o serie de dificultăți la nivel local. În arhiva consiliului oraşului Aberdeen, în data de 8 mai 1527, citim că s-a dovedit faptul că egiptenii au furat două linguri de argint din casa lui Thomas Watson şi că lui Eken Jaks (Aicken Jacks fiind fără îndoială un nume împrumutat de la populația din Aberdeen), conducătorul lor, i s-a ordonat să înapoieze lingurile sau echivalentul lor, întrucât el era răspunzător pentru întregul clan. Când, în 1539, țiganii se fac din nou remarcați în zonă, se vor confrunta cu aceleaşi acuzații, deşi de această dată juriul îi va achita în unanimitate. Două femei au fost acuzate de furt: Barbara Dya Baptista şi Helen Andree. Andree este într-adevăr un nume de familie local, dar Baptista (nume larg folosit printre țiganii francezi) nu este deloc un nume scoțian; în schimb Dya este probabil cuvântul *dya* (mamă) din limba țigănească, utilizat pesemne pentru a o distinge pe aceasta de o altă Barbara Baptista. La tribunal, în favoarea ei a vorbit George Faw, „căpitanul şi purtătorul de cuvânt” – prima menționare în Scoția a unui țigan cu acest nume, deşi Faw este la rându-i un vechi nume de familie scoțian. George Faw împreună cu John, fratele acestuia, vor fi la scurt timp după aceea implicați într-o încăierare, iar în februarie 1540 consiliul orăşenesc le dă acestora dispoziție să părăsească oraşul, cu toate bunurile şi cu toți însoțitorii lor. Este posibil ca Baptista şi George

Fawe, acuzați de fals la Durham în 1549, să fie același clan Faw menționat în comitatul Aberdeen între anii 1539-1540.

Consilierii din Aberdeen se vor afla în contratimp cu regele lor și sfetnicii acestuia. Iacob V care urcă pe tron în 1513, la un an și jumătate după moartea tatălui său la Flodden Field, va întreține relații extrem de cordiale cu țiganii, pe aproape toată durata domniei. În mai 1529 „țiganii care au dănțuit în fața regelui la Halyrudhous" au primit din partea acestuia 40 de șilingi.{99} În martie, anul următor, Iacob emite un salvconduct „contelui Martin din Micul Egipt și slujitorilor din suită" care apoi vor dispărea cu totul.{100} Apoi, în 15 februarie 1540, acesta semnează un înscris al Consiliului de Coroană prin care se acordă privilegii considerabile lui John Faw, „stăpân și conte al Micului Egipt". Înscrisul făcea trimitere la scrisori emise anterior și parafate cu Marele Sigiliu, poruncind tuturor celor cu autoritate în regat să-l sprijine pe John Faw în a face dreptate în cadrul cetei sale, „conform legilor din Egipt", precum și de a-i pedepsi pe toți cei care s-au răsculat împotriva acestuia. De fapt, unii dintre membrii cetei se aflau deja în această situație, după ce l-au jefuit pe John Faw și au părăsit ceata acestuia, numele făptașilor fiind: Sebastian Lalow, Anteane Donea, Satona Fingo, Nona Finco, Phillip Hatseyggow, Towla Bailzow, Grasta Neyn, Geleyr Bailzow, Bernard Beige, Demeo Matskalla, Not-faw Lawlowr și Martyn Femme. Dintre aceste nume doar Faw și Bailzow (pronunțat Bailyow, și anume Ballil sau Bailie) au o legătură cu Scoția; restul, cu excepția numelui englezesc Lalow (Lawlowr), par a fi străine, în afară de forma Not-faw, care se datorează probabil înscrierii literale făcute de vreun funcționar scrupulos, când țiganul respectiv vrând să-și corecteze numele, se pare că a spus: „not Faw, Lawlor" (nu Faw, ci Lawlor). Conform înscrisului, John Faw refuza să plece acasă fără membrii care lipseau din ceată, pe motivul că „era

obligat să-i aducă acasă pe toți cei în viață şi câte un certificat pentru toți cei pieriți". Despre Sebastiane Lalow, conducătorul rebelilor, se spunea că reuşise pe căi ocolite să obțină scrisori regale, prin care tovarăşii săi erau eliberați de toate obligațiile față de John Faw. Înscrisul interzicea orice sprijin acordat acestui grup disident şi poruncea ca toate scrisorile regale „dobândite sau pe cale de a fi dobândite mişeleşte" să nu fie luate în considerare: rebelii trebuiau prinşi şi predați conducătorului lor legal „pentru a putea fi pedepsiți pentru faptele lor conform legilor acestuia". Pe de altă parte, proprietarii tuturor vaselor aveau obligația să accepte să-l treacă peste mare pe John Faw şi pe însoțitorii acestuia. Pentru unii comentatori, acest document reprezintă o culme a favorurilor, regale; alții, în schimb, îşi închipuie că Iacob a devenit foarte bucuros acum să scape de țigani şi că John Faw încearcă doar să câştige timp, motivând nevoia de a lua cu sine întregul trib.

Orice s-ar spune, tratatul a fost de scurtă durată, întrucât la 6 iunie 1541 (la ceva mai mult de un an) toate scrisorile de protecție şi toate privilegiile se revocau printr-o hotărâre de consiliu, iar în termen de treizeci de zile, sub pedeapsa cu moartea, toți țiganii erau surghiuniți din regat. Lorzii consiliului afirmaseră că au înțeles perfect „marile furturi şi vătămările făcute de către numiți; egipteni". Aluzia conform căreia această răsturnare s-ar datora vreunui incident din perioada uneia dintre expedițiile solitare care i-au fost atribuite lui Iacob şi în care acesta se solidariza cu țiganii ține mai mult de sfera poveştilor decât de cea a biografiei sau istoriei. Se povesteşte astfel că, deghizat, regele a încercat odată să se lege de o țigancă, după care a fost lovit în cap cu o sticlă de către unul dintre bărbați şi a fost supus apoi la alte umilințe. Deşi hotărârea de consiliu din 1541 nu a reuşit să-i îndepărteze pentru totdeauna pe țigani din Scoția, a reuşit totuşi să-i

alunge pentru câtva timp pe cei din clanul Faw peste graniță, în Anglia, în ciuda legislației ostile de acolo. Urmează apoi o altă tulburătoare răsturnare de situație (cu atât mai tulburătoare cu cât la numai trei luni de la hrisovul din 1540, o scrisoare îi este acordată lui „John Wanne, fiu şi moştenitor al decedatului John Fall, duce al Micului Egipt", prin care acesta este recunoscut drept conducător al tuturor țiganilor din Scoția şi, în consecință, învestit cu puterea de a da pedepse). Iacob V moare în 1542 şi este urmat de Mary, fiica minoră a acestuia. În timpul regenței, în 1553, în vreme ce Mary se afla încă în Franța, hrisovul din 1540 prin care lui John Faw i se acordau privilegii este reînnoit în numele ei, în favoarea „iubitul nostru Johne Faw, stăpân şi conte al Micului Egipt" şi împotriva lui Sebastiane Lalow şi a grupului său de rebeli. De-abia în deceniul opt al veacului al XVI-lea, hotărârile Consiliului de Coroană şi decretele parlamentului Scoției devin punitive atât pentru țigani, cât şi pentru toți ce care duc acelaşi fel de viață.

O enigmă obsedantă din această perioadă o reprezintă un portret dintr-o colecție de schițe din secolul al XVI-lea, din Arras, în nordul Franței{101} care este însoțit de următorul text explicativ: „Egipteanca care prin artă medicală l-a vindecat pe regele Scoției, abandonat de medici"{102}. Deocamdată identitatea pacientului regal rămâne pur speculativă, iar istoricilor nu le este cunoscută niciun fel de vindecare spectaculoasă; dar ori Iacob IV ori Iacob V pare a fi cel mai plauzibil candidat. Atunci când s-a căsătorit cu prima sa soție, fiica cea ma mare a lui Francisc I, Iacob V a lipsit totuşi din Scoția vreo opt luni şi jumătate (1536–1537). Un asemenea incident ne-ar putea ajuta să explicăm bunăvoința regală arătată țiganilor în Scoția, într-o vreme când majoritatea monarhilor deveneau în mod hotărâtor mai puțini toleranți față de aceştia.

Scandinavia

După cât se pare, țiganii au sosit pentru prima oară în Țările Scandinave venind din Scoția şi din Anglia,{103} Iacob IV al Scoției, fiul Margaretei, o prințesă daneză, îl recomandă în 1505 pe Anthonius Gagino, tocmai fratelui ei, regele Ioan al Danemarcei. Primul țigan din Suedia a cărui identitate a fost în mod limpede stabilită s-a numit tot Anthonius: registrele contabile din Stockholm consemnează că în data de 29 septembrie 1512 o ceată de vreo 60 de *tatra* (tătari), pretinzând că vin din Micul Egipt şi având în frunte pe contele Anthonius, soseşte în oraş, unde li se va da suma de 20 de mărci. Aceasta concordă cu observația din *Cronica suedeză* a lui Olaus Petri, conform căreia 1512 a fost anul în care aceia care îşi spuneau tătari au ajuns pentru prima oară la Stockholm. *Tattare* va şi rămâne până în secolul al XVII-lea cel mai răspândit nume dat țiganilor în Suedia, după care termenul *zigenare,* sub influența limbii germane, va intra de asemenea în uz, mai întâi ca sinonim, iar apoi ca înlocuitor al denumirii folosite anterior.

Toleranța daneză sfârşeşte şi ea după mai bine de 30 de ani. În 1536 şi apoi în 1554, Christian III al Danemarcei şi al Norvegiei dă ordin tuturor țiganilor ca în termen de trei luni să părăsească regatul. Frederic II, fiul său, reînnoieşte surghiunul în 1561, după care înăspreşte pedepsele. Este foarte puțin probabil ca țiganii expediați în 1540 din Boston, Lincolnshire, în Norvegia să fi avut parte de o primire călduroasă acolo. Şi în Suedia nu a mai durat mult până ce relațiile s-au deteriorat. Gustav I, care în 1523 reuşeşte să obțină independența Suediei față de Danemarca, începe şi el să ia mai întâi măsuri relativ blânde, dar în deceniul al cincilea trece la izgonirea țiganilor din țară – o politică

pe care, după moartea lui în 1560, o va continua arhiepiscopul Laurentius Petri Nericius, succesorul său. În acelaşi an 1560, acesta va aproba o serie de articole prin care li se interzicea preoților de a întreține orice fel de legături cu țiganii, de a le boteza copiii şi de a le îngropa morții.

Mulți specialişti susțin că din Suedia țiganii au migrat apoi în Finlanda, care pentru o lungă perioadă de timp a făcut parte din regatul Suediei. Teoria aceasta este sprijinită de posibilitatea ca termenul finlandez pentru țigan, *„Mustalainen”* (negru, oacheş) să fi fost adaptat după expresia suedeză *svart Tattare* (tătari negricioşi) şi într-o măsură mult mai consistentă de faptul ca prima menționare a țiganilor în Finlanda consemnează că traversarea lor s-a oprit în insula finlandeză Åland în anul 1559, de unde au fost trimişi înapoi în Suedia. Este posibil ca aceste respingeri să fi fost precedate de o serie de incursiuni anterioare, întreprinse în 1515, pe uscat, via Estonia, căci într-o carte de referință despre Finlanda medievală există o afirmație în acest sens.{104} Ceea ce însă pare a fi cât se poate de clar este faptul că țiganii întâlniți în 1584 pe teritoriul finlandez, ca deținuți în fortăreața Åbo, poartă în mod evident nume suedeze.

Imagini şi stereotipii

După această prezentare a urmelor expansiunii țiganilor în Europa, precum şi a reacțiilor la aceasta, ceea ce mai lipseşte astăzi este o introspecție amănunțită a modului de viață şi a obiceiurilor lor. Totuşi nu aveam de-a face cu o totală necunoaştere a acestora: de exemplu am început să aflăm mai mult despre înfățişarea lor, chiar dacă numai din punctul de

vedere al efectului acesteia asupra societății sedentare. Tenul lor foarte închis le dădea un aspect urât şi condamnabil; părul lung, cerceii şi îmbrăcămintea neobişnuită li se păreau tuturor respingătoare. Mai ales în privința femeilor exista un stil de îmbrăcăminte țigănească, surprins din fericire pe pânză sau pe hârtie de o serie de artişti din mai multe țări. Din Germania avem gravura *Stăpânul cărții de familie* din 1481 şi ceva mai târziu gravura în lemn din *Cosmographia* lui Münster, 1550. Din Țările de Jos, unde arta înflorea sub patronajul ducilor de Burgundia, în lucrarea *Carul cu fân* de Hieronymus Bosch (1500) avem una dintre primele reprezentări ale unei țigănci ghicitoare la lucru, temă care a fost de asemenea preluată apoi în unele tapiserii țesute în atelierele de la Tournai. Cel mai spectaculos exemplu îl reprezintă o procesiune de țigani la porțile unui oraş sau castel, amestecându-se printre nobili; femeile poartă turbane, exact cum au fost descrise de cronicari; uneia dintre doamne tocmai i se ghiceşte în palmă, în timp ce un țigănuş îi fură alteia punga cu bani. O altă tapiserie de Tournai ne prezintă, pentru prima dată, țigani dansând.

Îmbrăcămintea țiganilor devine un model de exotism: o serie de tablouri şi gravuri din Țările de Jos (de ex. Lucas van Leyden) includ figuri asemănătoare țiganilor atunci când subiectul necesită prezentarea de femei orientale şi îndeosebi egiptene. În prima jumătate a secolului al XVI-iea motive similare devin foarte populare printre pictorii italieni, de ex. Giorgione, *Țiganca şi soldatul* (dinainte de 1510), Tiziano, *Țiganca* (1510), tabloul cu acelaşi nume de II Garofalo (1525) şi *Madona țigancă* a lui Correggio (1530). În ceea ce priveşte îmbrăcămintea țigăncilor, reprezentate cu turban (uneori înfăşurat, fără suport artificial, alteori pe suport din răchită), cu cămaşă acoperită de o manta tip pătură, prinsă la umăr, acestea sunt de fapt o tratare mai stilizată, cu valoare documentară mai limitată, dar

indică totuşi o concordanță semnificativă cu celelalte lucrări şi cu desenul cu țiganca doftoroaică. În acelaşi timp, reprezentările picturale încep să intre într-o serie de tipare fixe: scena ghicitului adesea însoțită de prezența unui copil, hoț de buzunare, devine în curând o compoziție fixă, producând în mintea publicului o stereotipie.{105}

Pe scenă, țiganii sunt de asemenea prezentați conform aceleiaşi tipologii. Astfel, în farsa lui Gil Vicente din 1521, femeile sunt prezentate drept ghicitoare insistente, iar bărbații drept geambaşi, puşi pe escrocherii. Mai devreme chiar, o țigancă ghicitoare apare într-o piesă scrisă la Lucerna în 1475 de un autor elvețian anonim{106}, ce începe cu un țăran care strigă nevestei să adune repede găinile, căci păgânii (*Heiden*) sunt pe-aproape. O piesă de la mijlocul veacului al XVI-lea{107}, de Hans Sachs, apelând intens, la fel ca şi *Maeştrii cântăreți*, la caricaturi satirice şi la o galerie de personaje distincte, face praf renumele țiganilor, mai ales după ce îi asociază pe aceştia cu furturile, spargerile, hoția de buzunare, făcutul de farmece, vrăjitoria şi înşelătoria.

Cronicarii ce descriu amănunțit primele apariții ale țiganilor – adesea la un secol după evenimente – adaugă noi detalii, care abia dacă mai apar menționate în mărturiile contemporanilor, dar care devin acum parte integrantă a înțelepciuni; tradiționale. Prezentul capitol a debutat cu un fragment din Aventinus. Un contemporan al acestuia, un oarecare Krantzius (Albrecht Krantz) ce a trăit la Hamburg şi a cărui *Saxonia* a văzut lumina tiparului în 1530, ne furnizează un comentariu la fel de tăios la adresa modului de viață al țiganilor, cu referire la ceata inițială din 1417, dar, fără îndoială, bazată pe observații şi atitudini datate un secol mai târziu. Ca mulți alții, acesta subliniază atât tenul întunecat al țiganilor cât şi îmbrăcămintea bizară a acestora. Îi consideră o povară pe spinarea țăranilor şi

rosteşte vorbe de ocară la adresa furtişagurilor săvârşite de aceştia, pe care autorul le descrie însă ca intrând în obligațiile femeilor. Țiganii vorbesc multe limbi, dar nu posedă în schimb o patrie adevărată, căci se nasc mereu pe drum; povestea penitenței este o pură invenție, ei nepracticând de fapt niciun fel de religie. Țiganii viețuiesc ca animalele, de pe o zi pe alta, pribegind de la un ținut la altul; tot la câțiva ani aceştia se reîntorc, dar se împart în mai multe cete pentru ca nu toți să revină într-un anumit loc. Femeile călătoresc laolaltă cu copiii în căruțe trase de cai de povară; nobilii lor au haite de câini de vânătoare şi îşi schimbă adesea caii, dar majoritatea celorlalți merg pe jos. Îi respectă pe duce, pe conți şi pe oşteni. Nu se ştie însă cu exactitate dacă cei din urmă erau țigani sau *Gadźé* angajați să-i protejeze; Krantz mai spune însă că țiganii adoptă în cetele lor atât bărbați cât şi femei care vor să li se alăture{108}. Exactitatea acestei informații este îndoielnică, întrucât mulți dintre aceşti comentatori ulteriori au avut în mod vădit dificultăți în ceea ce priveşte acest concept al „egiptenilor" băştinaşi; dar în măsura în care aceste fapte s-au dovedit adevărate, căsătoriile mixte ar fi fost cu greu trecute sub tăcere.

Dintr-o mare varietate de izvoare am aflat câte ceva despre modul țiganilor de a-şi câştiga existența: cerşetoria şi ghicitul fiind cel mai des menționate, altele fiind geambaşia, prelucrarea metalelor, vindecarea bolilor, muzica şi dansul. Hoția este de asemenea o temă recurentă, deşi cea mai mare parte a delictelor nu par să fi depăşit furtul de alimente, de haine, dar şi de bani, atunci când se ivea ocazia. În ceea ce priveşte viața în interiorul clanului, justiția şi disciplina erau lăsate în propriile lor mâini: există suficiente dovezi conform cărora țiganii constituie un *„imperium in imperio"* şi că atunci când intră în conflict unii cu alții, autoritățile nu depun prea mult efort pentru a-i afla şi pedepsi pe cei vinovați, ci mai degrabă lasă în sarcina țiganilor să facă

ceea ce este necesar.

Eticheta cu „Micul Egipt” a continuat să fie aplicată ca o formulă de rutină pentru descrierea persoanelor individuale, dar în prezent, la atâtea generații după începutul migrației spre Vest, ea devine o expresie lipsită de sens. În anumite țări, țiganii se naturalizează într-o proporție mai ridicată, chiar dacă nu se vor stabili definitiv în acele locuri. Atunci însă când, uneori, antecedentele lor ajung să fie cercetate în instanță, se descoperă adesea cu stupoare şi în ciuda respectivei etichete, că aceştia sunt născuți (şi poate botezați) în chiar țara în care se judecă procesul, ba mai mult, că şi-au luat neveste din zonă.{109}

Tipare europene

În acest capitol a fost subliniată interacțiunea dintre țigani şi cârmuitori, nobili, funcționari oficiali şi cetățeni – căci la acest lucru se referă mulțimea de informații pe care le avem la dispoziție. Dar chiar şi numai în acest domeniu, tabloul nu este întru totul reprezentativ, întrucât consemnările făcute în arhivele municipale şi cele naționale înclină puternic spre incidentele care au atras după ele cheltuieli efectuate din banul public, aşa că rămân întrebările în legătură cu toate celelalte ocazii, mult mai numeroase, în care trecerea țiganilor nu a atras atenția oficialilor întrucât au obținut cele necesare în schimbul unor bunuri şi servicii, sau poate au fost pur şi simplu izgoniți şi au trebuit să plece mai departe cu mâna goală.

Examinând relația care apare astfel odată cu răspândirea țiganilor în Europa, se poate distinge un model îndeajuns de solid. La scurt timp de la sosirea lor într-o țară, apar semne sporadice de împotrivire şi

respingere, îndeosebi atunci când unii săteni şi unii orăşeni se satură să mai facă acte filantropice. În următorii 20-30 de ani, conflictele devin tot mai răspândite. Primele edicte cu aplicabilitate generală vor fi emise într-o perioadă cuprinsă între câteva decenii şi un secol după prima sosire a ţiganilor într-o anumită ţară, chiar dacă izgonirea şi reprimarea lor nu devin măsuri generale întreprinse pe tot cuprinsul Europei. Totuşi, după cum notează Aventinus (p. 100), este foarte posibil ca decretele emise să nu fi produs reacţia scontată, nici în rândul oficialităţilor indolente, nici în rândul supuşilor indiferenţi.

Povestea pelerinajului de şapte ani, permanent reînnoită, deşi strălucitoare în concepţie, îşi pierde în mod inevitabil fascinaţia odată cu trecerea timpului. Nu se poate însă şti cu exactitate dacă utilizarea ei a fost sporadică sau mai degrabă o chestiune de rutină. Cert este că deşi apare frecvent în arhive, acestea consemnează mai degrabă acţiunile cu caracter filantropic. Ceea ce este cât se poate de clar este faptul că, atunci când s-a făcut uz de această poveste a pelerinajului, după primele vizite, chiar şi cei mai pioşi dintre cetăţeni s-au arătat din ce în ce mai puţin entuziasmaţi să vină în sprijinul acestor pelerini. Într-adevăr, întregul climat religios se schimba cu repeziciune. La 1500 lumea creştină era încă împărţită între romano-catolicii din Occident şi ortodocşii din Răsărit, excepţie făcând Boemia şi Moravia unde husiţii numărau mai mult de jumătate din populaţie. În mai puţin de 50 de ani, aproape 40% din locuitorii Europei adoptaseră o teologie „reformată”, iar pe la 1570 şapte din zece supuşi ai Sfântului Imperiu Roman erau protestanţi. Cu această ocazie scrisorile papale şi-au pierdut mult din valoare. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea această strategie originală care a adus multe servicii ţiganilor nu-şi pierde pe de-a întregul utilitatea, dar pasiunea pentru pelerinaje, la fel ca şi statutul

pelerinului, a suferit o lovitură decisivă. În plus, cerşetoria, care în zilele idealizării franciscane a sărăciei fusese privită cu blândeţe de către biserică, a reuşit într-o perioadă îndelungată de timp să-şi atragă sancţiuni tot mai mari din partea autorităţilor, iar acum va fi vehement atacată de Luther şi alţii, drept ceva ce trebuie eradicat din lumea creştină.

Când însă evenimentele au luat o altă întorsătură, ţiganii s-au văzut fără o patrie alternativă unde să-şi poată găsi refugiul şi cu slabe perspective de a se stabili undeva în caz că ar fi dorit acest lucru. Chiar de la început, ţiganii au încălcat prejudecăţile latente ale populaţiilor sedentare cu care au intrat în contact. În general, populaţiile sedentare nu au încredere în nomazi, şi în cazul societăţii europene unde majoritatea populaţiei a fost constrânsă la evlavie, servitute şi corvoadă, ţiganii reprezentau o evidentă negare a tuturor valorilor şi premiselor esenţiale care stăteau la baza moralităţii dominante. Prejudecăţi similare au apărut în sânul măsurilor rudimentare de ajutorare a săracilor luate în Europa secolului al XVI-lea. Aceste măsuri se bazau pe presupunerea că localnicii săraci trebuiau ajutoraţi de către diferitele parohii, în vreme ce cerşetorii străini trebuiau trimişi, fără milă, înapoi în locurile lor de baştină sau unde trăiseră anterior. În acest fel, toţi cei fără parohie erau lipsiţi de orice şansă. De la o ţară la alta începea să fie dusă o politică de respingere a ţiganilor fără a se mai acorda nici cea mai mică atenţie locului unde aceştia se vor duce, modului în care vor ajunge acolo şi dacă li se va permite să intre şi să se stabilească în ţara respectivă.

6.
STRÂNSOAREA LANȚURILOR

Pentru următorii 200 de ani şi mai mult – de la mijlocul secolului al XVI-lea şi până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – în ceea ce priveşte reacția majorității puterilor europene față de prezența țiganilor, se manifestă o apăsătoare uniformitate. Datorită exclusiv poziției lor în societate, aceştia sunt în continuare văzuți drept criminali, fiind păstrate în plus şi prejudecățile rasiale şi ostilitatea religioasă în fața practicilor păgâne şi a vrăjitoriei. În linii mai generale, țiganii vor avea de suferit în urma valului de represiuni apărute pretutindeni împotriva vagabondajului şi a „neruşinaților de cerşetori". Autoritățile nu reuşesc să se înțeleagă cu aceşti oameni dezrădăcinați şi fără de stăpân, fără un domiciliu stabil şi nefolositori ca mână de lucru; în ochii lor, acest statut al țiganilor fiind o aberație, în total dezacord cu orânduirea constituită, trebuia îndreptat prin coerciție şi strânsoarea lanțurilor. Totuşi, atunci când țiganii vor oferi în mod legal servicii populației sedentare, aceştia vor risca datorită duşmăniei pe care o generau negustorii şi meseriaşii ambulanți ce încălcau monopolul local sau poate datorită aversiunii celor aflați la putere față de meseriaşii cârpaci, de negustorii şi de actorii ambulanți. Trecerea timpului nu avea să aducă decât prea puțină alinare. Epoca iluminismului va produce într-adevăr noi

şi vaste arii de lumină – multă filosofie raționalistă, literatură pătrunzătoare, precum şi salturi mari în domeniul ştiințelor şi al muzicii –, dar numai o mică parte dintre acestea vor reuşi să pătrundă şi în întunericul ce învăluia relațiile Europei cu țiganii.

Expulzarea, asimilarea, dezrădăcinarea

Dacă toate legile antițigăneşti care au apărut ar fi fost puse în practică cu intransigență, chiar şi numai pentru câteva luni, țiganii ar fi fost eradicați din Europa creştină cu mult înainte de mijlocul veacului al XVI-lea. Dar nu s-a întâmplat aşa. Elementul salvator ce apare în mod repetat este faptul că cele mai riguroase legi, penale chiar, nu erau adesea puse în aplicare, poate din cauza opoziției tacite a unei părți a populației sau a venalității micilor funcționari şi, mai mult ca sigur, datorită organizării defectuoase a forțelor de poliție existente. Reacția față de această neconcordanță dintre intenție şi administrație s-a dovedit a fi în mare aceeaşi peste tot. Legile au devenit mai numeroase iar pedepsele mai severe. Ar fi însă cât se poate de plictisitor să le prezentăm aici într-o formă detaliată. Nu este însă nevoie, căci, dacă examinăm cursul evenimentelor într-o serie de țări, vom putea considera că am analizat întreaga gamă limitată a reacțiilor înregistrate în întreaga Europa aflată dincolo de Imperiul Otoman, în următoarele două secole şi jumătate. Uneori furtuna se mai domoleşte, aceasta întâmplându-se treptat în Anglia şi în Scoția. Dar de obicei ea a continuat să bântuie fără încetare – în mod incoerent în ținuturile germane, dar dublată într-o anumită măsură de un oarecare sprijin şi coordonare administrativă, cum a fost cazul Franței şi al Țărilor de Jos. Unele cârmuiri – îndeosebi cele din

Imperiul Habsburgic şi din Spania familiei de Bourbon – au devenit în cele din urmă dispuse să schimbe linia urmată până atunci şi să încerce un mod de abordare mai raţional (dar nu mai puţin neîndurător) după primele lor eşecuri{110}.

În Anglia, perioada cuprinsă între 1550 şi 1640 reprezintă punctul culminant al activităţii statului împotriva unor oameni fără de stăpân. În 1554, la începutul domniei lui Philip şi Mary s-a adoptat o lege prin care se arăta că „hoţi de buzunare din menţionata ceată [de egipteni] şi alte persoane de aceeaşi teapă au încercat în mod repetat să pătrundă în acest regat folosindu-se de vechile şi obişnuitele metode şi practici diavoleşti şi îndrăzneţe, ducând un trai atât de dezgustător că nu trebuie permis în nicio ţară creştină, numită sau cunoscută, fără a prim o pedeapsă binemeritată pentru aceasta". Pedepsele cuprinse în legea lui Henric al VIII-lea din 1530 au fost înăsprite: oricine aducea ţigani în ţară trebuia să plătească o amendă de 40 de lire şi orice ţigan ajuns pe această cale şi rămânând mai mult de o lună trebuia considerat delincvent şi trebuia privat de toate avantajele azilului şi de „milostenia clerului"; cu alte cuvinte cunoaşterea scrisului şi cititului nu constituia o piedică în cadrul proceselor care, în cazul câştigării lor, duceau la pierderea vieţii, pământurilor şi bunurilor. Aceeaşi soartă îi aştepta pe ţigani în Anglia sau în Ţara Galilor dacă nu părăseau ţara în termen de 40 de zile. Aceste pedepse nu se aplicau copiilor sub 14 ani şi puteau de asemenea fi evitate de către orice ţigan dacă abandona „acea viaţă slobodă, inactivă şi nereligioasă şi intra în serviciul unui locuitor cinstit şi avut, sau dacă exercita o muncă sau o ocupaţie legală". Toate permisele, scrisorile ş: paşapoartele utilizate anterior de „egipteni" în Anglia şi în Ţara Galilor erau declarate nule.

Primul proces menţionat ca urmare a acestei legi a implicat o ceată mare de ţigani din Dorset, în timpul

domniei regine: Elisabeta, în 1559. Când capul puterii executive judecătoreşti din comitat a cerut instrucțiuni Consiliului de Coroană, i s-a comunicat că regina considera că era „foarte indicat ca să se dea un exemplu şi un mare număr dintre ei să fie executați”, restul urmând să fie deportați. În acelaşi an, o recomandare asemănătoare a fost dată Curții cu jurați din Herefordshire.

Țiganii din Dorset au fost totuşi achitați pe motiv că nu fuseseră „transportați şi aduşi în Anglia”, ci veniseră pe uscat din Scoția, iar şeful puterii executive judecătoreşti din comitat s-a rezumat doar la a-i trimite în locurile de baştină, aşa cum prevedea legea referitoare la vagabonzi. (Aceşti țigani nu au ajuns prea departe, căci după o lună, intrând iar în conflict cu autoritățile, au fost din nou arestați în Gloucestershire, întemnițați în castelul Gloucester şi apoi biciuiți pe străzile oraşului.) Aşadar, deportările ca rezultat al legii din 1554 par să fi fost relativ puține la număr.

Odată cu trecerea timpului proporția țiganilor de origine străină a devenit mai mică şi când, în 1562, a fost adoptată o lege „pentru pedepsirea suplimentară a vagabonzilor ce-şi zic egipteni”, aceasta s-a străduit să aducă mai multă lumină în legătură cu poziția țiganilor născuți în Anglia şi Țara Galilor, decât o făcuseră legile emise în timpul domniei lui Philip şi Mary. Legea confirma că țiganii născuți în Anglia şi în Țara Galilor nu erau obligați să părăsească țara, ci doar să renunțe atât la viața lor trândavă şi nereligioasă cât şi la ceată. În acelaşi timp, mai stipula că orice persoană în vârstă de 14 ani sau peste, dacă era găsită vreme de o lună „o dată sau de mai multe ori” în compania vagabonzilor ce îşi ziceau egipteni sau „prefăcându-se, transformându-se sau deghizându-se prin port, vorbă sau comportament precum acei egipteni”, avea să fie pedepsită cu moartea şi cu pierderea tuturor pământurilor şi bunurilor. Este foarte probabil că

accentul pus pe falşii egipteni în legislaţia care a urmat s-a născut mai puţin din nevoia de a se ocupa de *gadźé* ce se alăturau cetelor de ţigani, cât din preocuparea de a evita tertipurile avocăţeşti, conform cărora cineva născut în Anglia sau în Ţara Galilor (chiar şi din părinţi ţigani) prin definiţie nu putea fi considerat un „egiptean”{111}. Vrednic de remarcat este faptul că o serie de „egipteni” încep să considere a fi cât se poate de oportun să-şi boteze copiii şi să posede documente care să le ateste locul naşterii: asemenea înregistrări de botezuri, puţine la număr până în acea clipă, încep din ce în ce mai des să fie întâlnite în Anglia şi în Ţara Galilor. Şi în cele zece cauze judecate în cei o sută de ani care au urmat legii din 1562, având la bază acuzaţia de asociere cu ţiganii şi de imitare a lor, mulţi dintre cei acuzaţi pot fi în mod just identificaţi ca ţigani.

Consiliul de Coroană, cel puţin în izbucnirile sale, a fost cât se poate de activ, în încercarea de a completa legea cu instrucţiuni pentru demnitarii şi judecătorii comitatelor. În 1569 li s-a poruncit tuturor să pornească într-o riguroasă căutare după ţigani şi vagabonzi. Acesta a fost anul în care starea de dezordine din ţară, ca urmare a răzvrătirii conţilor din nord împotriva reginei Elisabeta, a condus la o nemulţumire generală, generată, după cum s-a crezut, de către vagabonzi şi cerşetori. În 1577, Consiliul de Coroană va manifesta un interes considerabil în procesele intentate la Aylesbury împotriva unor persoane, după cât se pare ţigani născuţi în Anglia, atât pentru asocierea cu premeditare cu egiptenii, cât şi pentru adoptarea portului, limbajului şi comportamentului acestora. Toţi vor fi găsiţi vinovaţi şi spânzuraţi{112}. În 1579, pentru a face economie la cheltuielile de întreţinere în închisoare până la următoarea adunare a curţii, Consiliul de Coroană autorizează o serie de comisari speciali să judece pentru delincvenţă patruzeci de ţigani ce fuseseră reţinuţi în ţinutul Radnor, ca să economisească mâncarea ce le-ar

fi fost dată în închisoare până la viitoarea judecată. Nu puține sunt ocaziile în care alți țigani vor avea o soartă asemănătoare. Se cunoaşte totuşi un singur caz când s-a încercat punerea în aplicare a prevederilor legii din 1562, prin trimiterea unei cete de țigani înapoi în parohiile lor, pentru a se apuca de o ocupație tolerabilă. Aceasta s-a întâmplat în 1596 după o razie efectuala în Yorkshire, cu ocazia căreia un număr de 196 de țigani şi asociați ai lor – bărbați, femei şi copii – au fost strânşi pentru proces; 106 persoane „majore" au fost condamnate la moarte cu ocazia sesiunii trimestriale de la York. Doar nouă dintre ei – sub cinci procente din grup – se născuseră în afara Angliei şi au fost executați în ciuda lamentărilor celorlalți. Restul au fost cruțați şi un oarecare William Portington a fost împuternicit să-i conducă pe aceşti 187 de țigani rămaşi în viață în locurile lor de obârşie. Este foarte probabil ca rătăcitorul grup de țigani, în drumul său spre casă, să fi apărut multora drept cea mai bizară dintre procesiunile văzute vreodată pe drumurile Angliei. I s-au acordat opt luni lui Portington pentru a duce sarcina la bun sfârşit, care se va încheia în Glamorgan.{113} (Episoadele Glamorgan şi Radnor reprezintă primele referiri clare cu privire la prezența țiganilor în Tara Galilor, deşi indicii în legătură cu prezența lor de partea engleză a graniței au mai existat şi în 1530.){114}

Legea emisă în 1562, în timpul domniei Elisabetei, este ultima de acest fel îndreptată în mod special împotriva țiganilor din Anglia şi din Țara Galilor. Legea a rămas în codul de legi, deşi ulterior s-a mai aplicat, până a fost în cele din urmă abrogată în 1783, ca fiind „o lege de o severitate excesivă". În Anglia, ultima execuție prin spânzurare pentru motivul de a fi țigan nomad se pare că a avut loc prin deceniul şase al secolului al XVI-lea, când, cu ocazia sesiunii judecătoreşti de la Bury St. Edmunds, 13 persoane au fost condamnate şi executate pentru această infamie.{115}

Există totuşi dovezi cu mult înainte de aceste evenimente că ţiganii au găsit suficienţi demnitari locali care să tolereze trecerea lor, relativ nestingherită. Ba chiar le-au şi acordat adesea o mână de ajutor, după cum reiese din registrele gardienilor comunali.{116}

Ţiganii se aflau în primejdie şi datorită legislaţiei referitoare la vagabondaj, şi odată ce au trebuit să fie consideraţi drept indigeni, în mintea oficialităţilor distincţia dintre aceştia şi marea majoritate a vagabonzilor a devenit cât se poate de ştearsă. Dintre cele 13 decrete referitoare la vagabondaj şi la săraci, emise în timpul lui Henric al VIII-lea şi al Tudorilor care au urmat, cel din 1572, intitulat „Decret de pedepsire a vagabonzilor şi de ajutorare a săracilor şi a neputincioşilor", este cel mai cuprinzător şi, în acelaşi timp, şi cel mai aspru document emis în timpul domniei Elisabetei I. Persoanele în vârstă de 14 ani şi peste, fiind „răufăcători, vagabonzi sau cerşetori neruşinaţi", erau condamnaţi „să fie biciuiţi cumplit şi însemnaţi prin lobul urechii drepte cu un cerc înroşit de mărimea unui ţol", afară de cazul în care o persoană onestă se oferea să-i ia în serviciu pe timp de un an. Cei care încălcau legea a doua oară să fie socotiţi delincvenţi, doar dacă nu ar fi fost luaţi în serviciu pe o perioadă de doi ani. În cazul unei a treia contravenţii, cel în cauză nu mai avea cum să scape şi să nu fie tratat drept delincvent (cu consecinţele finale). Răufăcătorii până la 14 ani aveau să fie biciuiţi şi puşi în butuci. Deşi ţiganii nu erau menţionaţi în lunga listă a categoriilor de persoane ce puteau fi pedepsite, este cât se poate de clar că multe dintre date li se aplicau şi acestora. În ceea ce priveşte ajutorarea săracilor, metoda de bază era să se dea judecătorilor de pace dispoziţia de a-i înregistra pe toţi săracii bătrâni şi neputincioşi născuţi în acele districte şi care locuiau acolo de trei ani de zile, şi de a-i stabili în locuinţe corespunzătoare, cheltuielile fiind suportate de cetăţenii din partea locului. Această introducere a unei

infrastructuri naționale de dări impuse, inaugurând impozitul local pentru ajutorarea săracilor, a reprezentat o inovație majoră. Copiii între 5 şi 14 ani ai cerşetorilor puteau fi luați în serviciu de către orice doritor, fetele până la vârsta de 18 ani, iar băieții până la 24 de ani, stăpânul având astfel asigurată forță de muncă pe o durată de până la 19 ani.

Legislația devine din ce în ce mai puțin opresivă, iar elementul primitiv este diminuat, deşi rămâne totuşi sălbatic din punctul de vedere al standardelor moderne. Parlamentul continuă să adopte legi referitoare la vagabondaj, neadăugând însă prea multe elemente noi la cele deja în vigoare. Menționarea țiganilor alături de o mare varietate de alte grupuri sociale, precum haimanale şi vagabonzi – prima asociere fiind făcută de legea din 1597 –, este din când în când reluată, de exemplu de legea din 1713 ale cărei prevederi sunt extinse asupra „tuturor persoanelor ce se dau drept țigani sau pribegesc după obiceiul şi forma falşilor egipteni sau pretind că posedă arta de a judeca caracterul după fizionomie, arta chiromanției sau cărora le place arta vicleşugurilor, care pretind că ştiu să ghicească norocul, cărora le plac născocirile fantastice ori se folosesc de dibăcie sau jocuri şi activități ilegale". Această lege le recomanda judecătorilor să organizeze periodic razii pentru prinderea haimanalelor, vagabonzilor şi cerşetorilor neruşinați şi, după biciuire sau după o perioadă de muncă grea, dacă era oportun, să-i trimită la locul ultimului domiciliu, iar în absența acestuia, la locul de obârşie. În Anglia, ultima oară când se face referire la țigani utilizându-se acest nume este cu ocazia Legii vagabondajului din 1822, în care se stipulează că „toate persoanele ce pretind că sunt țigani" ori că ghicesc norocul, pribegesc prin străinătate, sau locuiesc în corturi, căruțe sau furgoane, se vor considera haimanale şi vagabonzi şi li se va aplica o pedeapsă cu închisoarea de până la şase luni. Când

această lege va fi la rândul ei înlocuită de Legea vagabondajului din 1824 (în mare parte încă în vigoare şi valabilă în ceea ce priveşte amenzile şi încarcerarea cerşetorilor şi celor fără de adăpost), se va renunța în cele din urmă la utilizarea termenului „țigan”, deşi acest lucru nu va duce deloc la îndulcirea prevederilor care făceau din ea instrument de menținere a țiganilor pe drumuri; în acelaşi timp Legea drumurilor continuă să repună în vigoare dispozițiile împotriva taberelor țigăneşti, prevăzute în Legea Barierelor din 1822 *(cf.* p. 9).

Legea din 1713 este prima lege britanică în care termenul de *țigan* îl înlocuieşte pe cel de *egiptean.* Dar legiuitorii nu sunt inovatori în domeniul lingvistic şi abrevierea se dovedeşte a fi bine înrădăcinată de la începutul veacului anterior[117], trecând deja prin formele intermediare „Gipevan” sau „Gipson”. Prima utilizare a prescurtării în Scoția apare în 1598, într-o plângere adresată Consiliului de Coroană, în care „anumiți țigani” au jucat un rol minor.

În Scoția, numărul vagabonzilor şi al celor care se impun cu forța în gospodăriile altora pare să fi crescut considerabil în timpul tulburărilor din vremea domniei lui Marv Stuart, iar în 1574, când Iacob VI – fiul acesteia – era încă minor şi ducele de Morton regent, prin intermediul unor legi modelate pe baza legii emise în Anglia în 1572, s-a încercat reglementarea sistemului „în vederea stăvilirii cerşetorilor, maeştri într-ale leneviei, alungării oaspeților nepoftiți şi sprijinirii săracilor”. Legea cuprindea aceeaşi gamă de pedepse, de la biciuire şi însemnarea urechii drepte cu fierul înroşit şi până la execuție, dispozițiile în vederea ajutorării săracilor fiind şi ele similare legii emise în Anglia. Descrierea persoanelor afectate de prevederile acestei legi îi include însă şi pe țigani, sub denumirea colectivă „acei indivizi trândavi, care îşi zic egipteni”. Mulțumită acestei caracterizări avea să se considere că țiganii îşi

meritau într-adevăr pedeapsa. Pierdută pentru totdeauna era orice fel de sugestie cum că s-ar fi recunoscut că țiganii reprezintă o comunitate separată, supusă propriilor legi şi justiții (p. 136), deşi multă vreme după acesta, până în secolul al XVIII-lea, conflictele sângeroase dintre clanurile țigăneşti rivale aveau să fie privite cu indiferență de ceilalți locuitori ai Scoției.

Faptul că la această dată țiganii reprezentau o adevărată problemă în Scoția o dovedesc cele două hotărâri emise de către Consiliul de Coroană în 1573 şi 1576, prin care acesta dădea dispoziție tuturor funcționarilor guvernamentali de a-i „afla pe unii trândavi hoinari şi anumiți indivizi de diferite etnii, ce în mod fals îşi spun egipteni" şi de a-i înfățişa la Tolbooth, în Edimburgh, pentru a fi judecați. Orice greşeală a funcționarului atrăgea asupra lui judecarea pentru favorizarea hoților şi criminalilor. În pofida acestui fapt, țiganii au supraviețuit, iar în 1579 (anul în care Jacob VI a luat guvernarea în propriile mâini) a fost emisă o nouă reglementare, atât de apropiată de precedenta, încât nu a reprezentat practic decât o repetare a acesteia. În 1597 s-a făcut simțită nevoia adoptării unei noi legi împotriva cerşetorilor trândavi, vagabonzilor şi egiptenilor în care servitutea temporară a foştilor delincvenți şi a copiilor acestora a fost extinsă pe toată durata vieții, în acelaşi timp alocându-se adunărilor bisericii un anumit rol în administrație. Ultimul sfert al secolului al XVI-lea şi primul sfert al secolului al XVII-lea reprezintă, în mare măsură datorită influenței personale exercitate de Iacob VI, o perioadă mai potrivnică pentru țiganii din Scoția, din cauza legislației permanente şi severe. Punctul culminant este atins în 1609 cu o „Lege privitoare la țigani" ce confirmă un ordin al Consiliului de Coroană dat cu şase ani înainte, prin care țiganii erau alungați sub pedeapsa cu moartea şi pe baza căruia, după o păsuire de câteva săptămâni,

aceştia puteau fi în mod legal condamnați şi executați pe motiv că „se numesc, sunt cunoscuți şi au reputația de a fi egipteni”. În practică însă, aceste măsuri nu au fost duse la extrem, nici chiar de către Consiliul de Coroană. De fapt, nu s-a urmărit decât suprimarea acelor țigani despre care autoritățile considerau că duc o viață de vagabondaj şi trândăvie. De îndată ce un țigan devenea sedentar şi practica meserii încetățenite, înceta să mai fie un delincvent. Un anume Moses Faw a făcut o încercare cerând permisiunea de a rămâne în țară, sigur fiind „că Parlamentul nu avea ca scop şi nici intenție ca menționata lege să fie aplicată împotriva unor persoane oneste, loiale, ce respectă legea”. Susținând că a întrerupt orice legătură cu acea „societate infamă”, acesta a oferit ca zălog o mie de lire ca dovadă a separării lui de aceasta. Consiliul de Coroană i-a acceptat cererea, iar Moses Faw şi-a demonstrat punctul de vedere. Din nefericire însă i-a fost greu să trăiască în conformitate cu declarațiile sale. După nici 18 luni a fost acuzat că „vânează alături de țigani”. Pentru că principalul său garant, un moşier pe numele de David Lindsay, nu s-a înfățişat şi nici nu a plătit cele o mie de lire, Moses Faw a fost declarat proscris. După ce judecătorii din comitatul Selkirk au adus dovezi că reasocierea lui Moses cu țiganii a condus la o serie de jafuri, acesta şi alți trei țigani din clanul Faw au fost spânzurați pentru încălcarea legii din 1609 „fiind egipteni şi continuând să rămână în interiorul acestui regat”{118}.

Au existat însă şi mulți alții care au reuşit să evite ca legile să intervină prea mult în viața lor de toate zilele. Autoritățile au avut într-adevăr temeri în ceea ce priveşte răspândirea „restabilirii” (adăpostirea sau „primirea”) țiganilor, care s-au retras pentru o scurtă perioadă în 1609. În 1616 Consiliul de Coroană dispune ca prevederile legii din 1609 să fie din nou proclamate şi afişate în piețe, cu sublinierea corespunzătoare a

pedepselor pentru restabilirea țiganilor, pentru a indica preocuparea consiliului față de „marele număr al supușilor Majestății Sale, dintre care unii, susținând deschis că sunt domni vestiți și cinstiți, recunosc că pe moșiile lor au acordat și mai acordă în mod deschis protecție, sprijin și întreținere menționaților vagabonzi, oaspeților nepoftiți, hoților și haimanalelor și le permit acestora să zăbovească acolo zile, săptămâni și luni, fără vreun control”. Acuzațiile referitoare la reașezarea țiganilor au continuat să curgă fără încetare, în același timp în care judecătorii s-au chinuit să pună legea împotriva vagabonzilor și egiptenilor în aplicare: Consiliul de Coroană, Parlamentul și Biserica, toate au continuat să facă presiuni, la fel cum a făcut și regimul lui Cromwell în timpul Protectoratului. Țiganii s-au aflat întotdeauna în primejdie, așa cum indică arhivele tribunalelor. Pedeapsa capitală a fost aplicată în 1624 în cazul a opt persoane – șase dintre ele fiind membri ai clanului Faa – pentru vina de a fi egipteni. După o săptămână, nevestele și copiii celor executați au fost găsiți vinovați de aceeași fărădelege și condamnați la moarte prin înecare. Consiliul de Coroană îi înfățișează problema regelui Iacob, care hotărăște că alungarea este o pedeapsă suficient de aspră pentru aceștia. (Deși Iacob devenise între timp atât rege al Angliei cât și al Scoției, era suficient pentru ca membrii eliberați ai clanului Faa să treacă granița în Northumberland și Cumberland pentru a se supune hotărârii.) Niște țigani, bănuiți de incendiere premeditată, sunt arestați în 1626 de către șeriful din Haddington, dar scapă de pedeapsa capitală pentru că sunt găsiți nevinovați și pentru că, de fapt, au prevenit răspândirea focului: clemența lui Carol I a mers atât de departe, încât le-a comutat pedeapsa la exil perpetuu. Câțiva ani mai târziu, în 1630, când contele de Cassillis solicită instrucțiuni în legătură cu niște țigani arestați, dar care nu au fost acuzați de săvârșirea nici unui delict anume, Consiliul de Coroană

îi transmite să aplice legea şi să „treacă la binemeritata ei execuţie” în cazul cât mai multora dintre ei. Apoi, în 1636, tot Consiliul de Coroană dă dispoziţie primarului şi consilierilor municipali din Haddington să execute o altă ceată de ţigani – bărbaţii prin spânzurare, femeile fără copii prin înecare, cele cu copii urmând să fie biciuite şi arse cu fierul în obraz.

Cu excepţia legislaţiei drumurilor din secolul al XIX-lea (cf. p. 155), ultima lege scoţiană ce reclama acţiune împotriva egiptenilor (ca şi împotriva vagabonzilor etc.) a fost cea emisă în 1661. Reglementările ulterioare în legătură cu vagabondajul n-au mai făcut referire specială la ţigani. Totuşi, nemiloasa lege din 1609 nu va cădea câtuşi de puţin în desuetudine. Către sfârşitul secolului al XVII-lea instanţele de judecată încep să insiste atât asupra unor dovezi ale vinovăţiei în ceea ce priveşte un anumit delict, cât şi asupra obiceiului şi reputaţiei de egiptean; dar nu toate instanţele vor dovedi atâta scrupulozitate. În Scoţia, pedeapsa capitală pentru faptul de a fi ţigan a fost pentru ultima dată aplicată în 1714{119}, deşi faptul „de a se numi, de a fi cunoscut şi de a avea reputaţia de a fi egiptean{120} pare să fi rămas un cap de acuzare până în 1770, când doi ţigani aparţinând clanului Linlithgow sunt spânzuraţi pentru spargere şi jaf” şi când Jean Gordon – care i-a servit lui Walter Scott drept model pentru crearea personajului Meg Merrilies din romanul *Guymannering* – înfăţişează în 1732 o petiţie instanţei din circumscripţia judiciară Jedburgh, prin care arată că a fost acuzată de a fi ţigancă şi vagaboandă şi că, fund în vârstă şi infirmă, este dispusă să părăsească Scoţia pentru totdeauna. În consecinţă, a fost alungată şi ameninţată cu închisoarea şi biciuirea în cazul revenirii. Tot restul vieţii şi l-a petrecut apoi vagabondând de partea engleză a graniţei. În ciuda faptului că îşi pierduse toţi cei nouă fii (unul ucis, ceilalţi spânzuraţi) şi soţul (deportat – vezi mai jos p. 189), ea şi-a păstrat cumpătul până la moarte: la

Carlisle în 1746 o mulțime înfuriată a cufundat-o cu capul în apă pentru faptul de a-şi fi manifestat fățiş sentimentele pro-iacobite; cu ultima suflare a mai găsit tăria să strige în favoarea prințului Carol{121}.

Pe continent, evenimentele au evoluat într-o altă direcție, în Franța a fost nevoie de mai mult timp pentru ca represiunea să atingă punctul culminant, dar odată atins, acesta este sprijinit şi de o serie de măsuri efective. Pentru început trebuie să menționăm faptul că, în ciuda ordonanței lui Carol IX din 1561 (p. 112), în ultimele decenii ale secolului ai XVI-lea şi după, vom mai da încă peste cete de țigani pribegind de colo, colo, fără a trezi prea mult interes din partea autorităților, în mod frecvent ei parcurg aceleaşi rute reapărând 4a intervale de timp în aceleaşi locuri, adesea însoțiți de caravane de cai, catâri şi măgari. Aceste cete, având în frunte câte un „conte" sau câte unul sau doi „căpitani", variau considerabil ca forță, numărând 30, 60, 80 sau 100 de persoane, uneori chiar şi mai mult. Incidentele violente erau rare, deşi încăierări puteau izbucni ocazional atunci când localnicii dovedeau încăpățânare şi le permiteau accesul numai cu plata unei despăgubiri; totuşi, de obicei se putea ajunge la o formă sau alta de înțelegere.

Vizitele țiganilor au devenit atât de obişnuite, încât ori de câte ori reprezentanții autorității regale sau parlamentele locale încercau să reînnoiască măsurile draconice anterior decretate, acestea rămâneau în general literă moartă. Nu s-a întâmplat nimic deosebit când în 1597 adunarea din Languedoc a dat dispoziție funcționarilor să interzică țiganilor accesul în oraşe şi în sate şi să nu le elibereze paşapoartele necesare pentru deplasările interne – un ordin însoțit de recomandarea expresă a regelui Henric IV de respectare riguroasă a edictelor regale relevante. Câtva timp, asprimea unor atari măsuri este în continuare diminuată de neglijența administrației, de o larg răspândită indulgență, precum

şi de uşurinţa cu care căpitanilor şi cetelor acestora le erau eliberate paşapoartele şi documentele de liberă trecere. Henric IV însuşi nu dovedeşte prea multă consecvenţă; în 1607 îi invită pe ţigani să danseze în faţa Curţii, începând însă cu secolul al XVIII-lea – când Ludovic XIV era urcat pe tron, dar nu luase încă puterea în propriile mâini –, acţiunile poliţiei împotriva ţiganilor devin treptat tot mai viguroase, sentinţele tot mai aspre, deşi, ca de obicei, acestea vor varia de la un ţinut la altul. De asemenea, în aceeaşi perioadă de timp ţiganii sunt strânşi pentru galerele regale din Marea Mediterană. Apoi sub conducerea personală a lui Ludovic, guvernarea absolută atinge apogeul, maşinăria administraţiei centralizate devenind mai eficace şi de asemenea mai uniformă. Regulamentul poliţiei emis în 1666 stipula cât se poate de clar că ţiganii de sex bărbătesc trebuiau arestaţi şi trimişi în lanţuri la galere, fără niciun fel de judecată. Colbert, absorbit de dezvoltarea marinei regale, devine tot mai insistent în cererile sale, astfel încât grupuri tot mai numeroase de ţigani sunt trimise la Marsilia şi la Toulon. Situaţia va atinge un moment critic odată cu decretul semnat de Ludovic XIV la Versailles în 11 iulie 1682.{122} Decretul, reluând măsurile anterioare, deplânge faptul că predecesorii regelui n-au fost în stare să-i alunge pe ţigani din Franţa, dând în acelaşi timp o lovitură nobililor şi magistraţilor „din majoritatea provinciilor regatului nostru" care nu numai că i-au tolerat pe ţigani, dar le-au mai şi acordat protecţie. După care sunt menţionate o serie de sancţiuni: bărbaţii trebuiau trimişi pe viaţă la galere; băieţii neavând vârsta pentru a putea fi trimişi la galere trebuiau închişi în azile; femeile şi fetele trebuiau rase în cap, iar dacă mai continuau viaţa nomadă, aveau să fie biciuite şi alungate din ţinut fără niciun fel de judecată. La aceste pedepse se expuneau „toţi cei cărora li se spunea *bohemes* sau *egyptiens",* pentru niciun alt motiv decât acesta. (Nu a

existat niciun fel de preocupare pentru „falşii egipteni”, cu excepția includerii şi a „altora în suita lor” printre cei afectați) Moşierilor şi judecătorilor le era interzis să-i adăpostească pe țigani: orice abatere urma să atragă îndepărtarea din slujbă şi confiscarea domeniilor. Noutatea acestei măsuri o constituie faptul că era prima de acest fel în Franța care a fost în mare parte respectată: rețeaua de „*intendants*”' provinciali instalați de Richelieu în timpul domniei lui Ludovic XIII, ca agenți ai puterii executive centrale, exercitând un control asupra oficialităților locale şi, în caz de nevoie, preluând toate funcțiile judecătoreşti, de menținere a ordinii publice şi financiare, a făcut ca măsurile adoptate în timpul „Regelui Soare” să nu fie uşor de evitat.

Decretul regal a avut într-adevăr o influență categorică, şi pe toată durata „Vechiului regim” nu a mai fost nevoie de un altul îndreptat în mod special împotriva țiganilor, deşi vagabondajul şi cerşetoria au continuat să provoace adoptarea de noi legi. Până în vremea Revoluției există numeroase mărturii ale urmăririi țiganilor de către poliția rurală care recurgea uşor la folosirea muschetelor în cazul în care i se opunea rezistență. Dar lipsa forței a continuat să reprezinte cea mai slabă verigă, în năprasnicul atac pe linie administrativă; menținerea ordinii publice în oraşe era rudimentară, în timp ce la țară lipsea cu desăvârşire. Chiar şi după efectuarea întârziată a unor reforme prin deceniul şapte al secolului al XVIII-lea, întreaga forță polițienească a Franței provinciale număra 3882 de membri, din care 468 erau persoane oficiale înalte – şi aceasta într-o țară având o populație de circa 25 de milioane de locuitori, cea mai numeroasă din Europa. Pentru a face față cazurilor neprevăzute majore, precum arestarea bandelor de criminali deosebit de mari şi periculoase, era nevoie de fuzionarea forțelor de poliție rurale *(brigades)* sau de chemarea armatei în sprijin.{123} În ceea ce îi privea pe țigani, se pare că

munții şi pădurile Alsaciei şi Lorenei, având frontierele alături, au reprezentat un ultim refugiu pentru grupurile de mărime considerabilă. Țara Bascilor şi capătul răsăritean al Pirineilor reprezentau de asemenea ținuturi prielnice, parțial, fără îndoială, din aceleaşi motive. În alte părți, marile cete de țigani s-au destrămat, pentru că atrăgeau prea mult atenția asupra lor. Unele familii au devenit sedentare, cel puțin pentru o perioadă a anului, în vreme ce grupurile mici şi-au continuat peregrinarea pe drumuri mai puțin umblate. Întrucât vecinii Franței aplicau o legislație represivă similară, nu era câtuşi de puțin încurajator pentru țigani să plece. Unii au plecat într-adevăr, dar mulți au preferat să rămână în țara pe care o cunoşteau; atâta timp cât erau circumspecți, ei puteau spera să ducă aceeaşi viață ca şi până atunci. Într-adevăr, Franța mai atrăgea încă refugiați din alte părți, îndeosebi din Țările de Jos, Renania şi Elveția. La mijlocul secolului al XVIII-lea peste un sfert din țiganii aflați pe galerele franceze se născuseră în afara Franței.

Dar aceasta nu înseamnă că țiganii au avut parte numai de ostilitate: din când în când au existat şi gesturi de simpatie față de cei care depuneau eforturi serioase pentru a deveni cetățeni mai puțin neconvenționali, chiar dacă filosofii şi-au făcut cunoscut disprețul lor pentru capacitatea țiganilor de a exploata credința maselor în superstiție. *[Enciclopedia* lui Diderot, adevărată vitrină a întregii mişcări a umanismului raționalist, îi definea pe țigani „vagabonzi ce pretind a ghici norocul citind în palmă. Talentul lor constă în a cânta, dansa şi a fura.") Oarecare receptivitate a reuşit să iasă la suprafață în Lorena, în ajunul Revoluției, în colțul nord-estic al acestui recent încorporat ducat de lângă frontiera imperiului, o serie de conducători locali şi persoane particulare s-au gândit că insistența țiganilor a devenit atât de mare poate din motivul că le-a fost barat drumul spre toate celelalte alternative. Aceştia

au căutat o cale de evitare a raidurilor punitive costisitoare, care erau atât de puțin încununate de succes, şi ca urmare, în 1786, au început negocieri cu mai mulți reprezentanți ai țiganilor, care le-au explicat că, vânați fiind din toate părțile, singura cale de a-şi întreține familiile era de a obține, oricând era posibil, subvenții de la populația locală. Erau totuşi dispuşi sa se supună autorităților franceze şi să accepte să muncească în agricultură în Franța şi în posesiunile de peste mari ale acesteia, cu condiția sa nu fie închis şi să nu fie duşi în lanțuri pană la destinația finală. Dosarul alcătuit de aceşti locuitori din Lorena a fost trimis curții de la Versailles, unde, după cât se pare, a fost luată în considerare ideea trimiterii țiganilor pe continentul american în chip de colonişti. Îndeosebi în Guyana, dar la izbucnirea Revoluției s-a pus capăt proiectului în mod subit.{124} Schimbarea de regim care a urmat nu a adus cu sine niciun fel de alinare, dacă se poate spune aşa, din acea clipă lucrurile au luat o întorsătură proastă. Într-o atmosferă dominată de foarte multă neîncredere, autoritățile, dispunând de detaşamente mai puternic înarmate, s-au simțit obligate să-şi intensifice raidurile.

Țările de Jos au avut şi mai mult succes decât Franța în încercarea de înfăptuire a unei politici de reprimare, în ciuda faptului că plecau de la o putere executivă slabă la nivel central. Când în 1609, în cele din urmă Spania acceptă independența Provinciilor Unite, noul stat reprezintă o federație neînchegată de şapte mici republici cu o adunare centrală a Stărilor Generale având o competență limitată. Starea de agitație produsă de îndelungata revoltă împotriva Spaniei a oferit un oarecare răgaz țiganilor, aceştia devenind şi mai supărători. Acestora le-a mers foarte bine în partea răsăriteană a Republicii Olandeze, cu precădere în provinciile Guelders şi Overijssel, unde pădurile şi pârloagele le-au asigurat o bună protecție.

La început avem de-a face cu o continuare a

combinației clasice dintre elaborarea forțată a legilor şi defectuoasa lor punere în practică. Toate provinciile, la fel ca şi Stările Generale, au început să promulge, în mod regulat, edicte împotriva țiganilor din ce în ce mai aspre, dar forțele de poliție erau slab organizate, jurisdicția limitându-se doar la propriile provincii. Unul dintre rezultate a fost că țiganii înclinau să-şi ridice taberele în locuri îndepărtate, lângă hotarele provinciilor, pentru a se putea refugia rapid în provincia alăturată. Panourile de avertizare îi făceau să înțeleagă cât se poate de plastic care era tratamentul ce li se aplica dacă erau prinşi; în mod clar țiganii nu se puteau aştepta la niciun fel de simpatie din partea magistraților. Țiganii au fost de asemenea martorii creşterii în cruzime a pedepselor: probabil că acesta este unul din factorii creşterii numărului de delicte mai grave săvârşite de țigani, ce reiese din documentele de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea. Perspectiva de a fi supuşi unor perioade îndelungate de muncă silnică sau de a sfârşi în ştreang, în comparație cu anterioarele biciuiri şi arderi cu fierul înroşit, le-a dat țiganilor şi mai multe motive de a rezista până la capăt. Şi au pierdut bătălia. Forțele de poliție au fost în mod treptat organizate pe baze mai metodice, iar diferitele provincii şi-au depăşit iritabilitatea în privința suveranității lor în ceea ce priveşte afacerile interne, mergând până la încheierea unor tratate între ele, ce permiteau persecutarea coordonată a țiganilor. Cu sprijin militar, din ce în ce mai des au fost organizate violente „vânători de țigani" (*heidenjachten*). Două state germane de graniță (ducatul de Cleves şi episcopia de Münster) au fost de asemenea convinse să se alăture Uniunii. Ultima vânătoare de țigani a fost organizată în 1728 de către Gelderland în colaborare cu ducatul de Cleves, între timp devenit dependent de Prusia. A fost ultima „vânătoare", întrucât după aceasta efectuarea altora nu s-a mai dovedit rentabila. Țiganii care nu se

refugiaseră sau care nu fuseseră încă exterminați s-au retras într-atât cât să dea satisfacție autorităților că nu mai existau țigani pentru a fi vânați. De abia după mulți ani țiganii aveau să se aventureze înapoi în Regatul larilor de Jos.

În disponibilitatea lor de a coopera cu Republica Olandeză, cele două state germane, Cleves şi Munster, indicau, nu pentru prima oară *(cf.* p. 104), o combinație mai eficace decât existase de obicei în interiorul Sfântului Imperiu Roman. De la mijlocul secolului al XVI-lea şi până la destrămarea lui în 1806, imperiul nu a reprezentat mai mult decât o federație insuficient închegată a principilor germani, în acelaşi timp laică şi ecleziastică, sub conducerea casei de Habsburg. Dar în primele decenii ale secolului al XVI-lea conceptul de „Reichskreise" (districte imperiale), un nou mecanism constituțional, a reuşit să aducă o oarecare coordonare prin crearea a zece grupări regionale care îşi propuneau să apropie teritoriile membre în problema impozitării, a legislației şi ordinii, la fel ca şi în domeniul recrutării de oşteni pentru armata imperială. Acestea au condus şi la creşterea valului de reglementări. Ca urmare, decretele întâlnite acum vor ilustra o serie de competențe: unele sunt aplicabile în întregul imperiu, altele într-un singur district, iar altele doar într-un singur stat. În ceea ce priveşte volumul de legi adoptate împotriva țiganilor, imperiul va reuşi să depăşească restul Europei, cu excepția statelor italiene. O simplă lista – câtuşi de puțin exhaustivă – însumează nu mai puțin de 133 de măsuri principale luate între 1551 şi 1774.{125} Dacă am fracționa această listă pe jumătate de secol, atunci situația ar arăta astfel: între 1551 şi 1600, 16 masuri; între 1601 şi 1650, 11 măsuri; între 1651 şi 1700, 30 de masuri; între 1701 şi 1750, 68 de măsuri şi între 1751 şi 1774 (24 de ani), opt măsuri întreprinse împotriva țiganilor. Nu se pune problema analizării lor detaliate, ci doar a câtorva dintre cele mai reprezentative.

1577. O reglementare de ordine publică (*Polizeiordnung)* emisă la Frankfurt dă o forță reînnoită legislației anterior adoptate de către dietă (p. 104). Ea interzice principilor electori şi guvernelor să acorde țiganilor permisiunea de a călători şi de a se îndeletnici cu afaceri în statele lor sau de a le acorda acestora salvconducte, escorte sau paşapoarte, toate documentele, prezente sau viitoare, fiind declarate nule şi neavenite. Cum de fapt se obişnuia în atari reglementări, însemnarea cu fierul înroşit, care data în imperiu chiar de la primele măsuri legislative, este acum fără prea multe comentarii reiterată, iar țiganii sunt alungați, ca trădători şi spioni ce explorează lumea creştină în beneficiul turcilor şi al altor duşmani ai creştinătății. Erau obligați să părăsească imediat toate statele germane, şi, dacă ulterior ar mai fi fost găsiți, puteau fi atacați fără ca atacatorii lor să fie pedepsiți.

1652. Principele elector Georg I de Saxonia, care în timpul Războiului de Treizeci de Ani fusese în fruntea organizației principilor germani, emite un edict care îi scoate pe țigani în afara legii şi se referă la „puternicele bande care se strâng călare sau pe jos… care de obicei pretind că sunt țigani, printre care se spune totuşi că se află un mare număr de ofițeri lăsați la vatră, îmbrăcați la fel ca şi țiganii". Nu numai că aceşti oameni se impun în fața sătenilor, dar pe deasupra mai cresc şi câini de vânătoare şi au curajul să violeze domeniile de vânătoare ale electorului.

1686. Frederic Wilhelm, marele elector de Brandemburg şi important principe protestant din Germania, decretează că țiganii nu trebuie să fie tolerați şi în mod deosebit să nu li se permită practicarea unei meserii, dreptul de a avea o locuință sau orice fel de adăpost.

1710. Friedrich, fiul său, fondatorul monarhiei Hohenzollern din Prusia, crede de cuviință să meargă mai departe şi emite ceea ce se numeşte „un edict incisiv împotriva țiganilor şi a altor gloate pribege de hoți”.

1710. Principele Adolf Friedrich de Mecklemburg-Strelitz crede şi el că sancțiunile din principatul Ratzeburg trebuie înăsprite, şi de acum încolo, dacă acuzațiile împotriva țiganilor capturați nu puteau fi probate, femeile peste 25 de ani şi bărbații mai în vârstă, ce nu puteau munci, urmau să fie biciuiți, arşi cu fierul înroşit, expulzați în grupuri mici pe diferite căi şi executați în cazul revenirii lor. Femeile mai tinere şi tineri: inapți de muncă grea riscau închisoarea cu muncă silnică pe viață. Copiii sub zece ani însă trebuiau luați şi dați în grija unor buni creştini, pentru a li se asigura o creştere corespunzătoare. Principatul Mecklemburg-Strelitz nu era nici pe departe unicul stat german care practica îndepărtarea forțată a copiilor.

1711. La Frankfurt pe Main o ordonanță aplicabilă diferitelor state din Districtul Rinului superior stabileşte că fiecare membru al gloatei de țigani (*Zigeunergesmdel)* ce rămânea mai mult de patru săptămâni „trebuia, fără niciun fel de formalitate, bătut cu vergi, ars pe spate cu fierul înroşit şi alungat pentru totdeauna din teritoriile întregului cerc”. La frontiere urmau să fie ridicate panouri de avertizare cu scene în care țiganii erau biciuiți şi însoțite de inscripția: „Pedepsirea țiganilor” *(Zigeuner Straf).* Asemenea panouri, după model olandez, sunt introduse în palatinat în 1709, devin populare şi până la sfârşitul secolului se vor întâlni la răscruci de drumuri în diferite părți ale Germaniei.{126} Oricine nesocotea interdicțiile avea să fie spânzurat şi informatorii puteau participa la împărțirea bunurilor acuzatului.

1711. Principele elector Friedrich August I de Saxonia, fiind în acelaşi timp şi regele August II al Poloniei, autorizează împuşcarea ţiganilor, dacă se vor opune arestării. Acesta cade de comun acord cu ducele de Saxonia – conducătorul ducatului care se desprinsese din electorat – asupra acţiunilor ce se vor întreprinde împotriva ţiganilor dacă aceştia se vor aventura în teritoriile lor. Sancţiunile adoptate deveniseră între timp cele standard: biciuirea, însemnarea cu fierul înroşit şi pedeapsa capitală în cazul revenirii.

1714. În arhiepiscopatul Mainz se decretează executarea tuturor ţiganilor şi pribegilor necinstiţi, fără judecată şi doar în baza stilului lor de viaţă interzis; femeile şi copiii mai mari, dacă nu erau condamnaţi pentru furt, aveau să fie biciuiţi, arşi cu fierul roşu şi alungaţi sau închişi pe viaţă în aziluri pentru săraci. Întrucât, după cum se vorbea, ei se refugiaseră în păduri şi de acolo îi terorizau pe ţăranii care refuzau să-i adăpostească, ţiganii trebuiau urmăriţi de forţele armate şi izgoniţi din ţară, iar dacă opuneau rezistenţă, trebuiau împuşcaţi. Exista un acord cu statele învecinate referitor la dreptul de trecere, când captivii erau escortaţi spre locurile mai sigure. Această circulară trebuia citită în public în mod repetat, „afişată în locurile frecventate de ţigani, pe stâlpi… uşile bisericilor şi… tipărite şi publicate pentru marele public".

1725. Friedrich Wilhelm I, al doilea rege prusac şi părintele birocraţiei prusace, nu arăta niciun fel de răbdare pentru tot ce nu contribuia la conceptul său despre stat; prin decret, ţiganii peste 18 ani, atât bărbaţi cât şi femei, puteau fi spânzuraţi fără judecată.

1734. Un edict emis de Ernst Ludwig, landgraf de

Hessen-Darmstadt îi scoate în afara legii pe toți țiganii în vârstă de peste 14 ani. După cum se menționează în decret, Hessen-Darmstadt şi ținuturile învecinate erau împânzite de țigani, îndeosebi în zonele de la frontieră. Vara, aceştia locuiau în păduri şi pe câmp, şi iarna, în satele mai mici unde îi intimidau pe locuitori. Aceia care nu plecau într-o lună aveau să-şi piardă viața şi averea: oricine era liber să-i împuşte sau să-i facă prizonieri, primind drept recompensă şase taleri imperiali (*Reichsthaler)* pentru fiecare țigan prins viu şi câte trei taleri pentru unul mort, păstrând în acelaşi timp şi bunurile acestora.

1766. Karl Theodor, contele palatin de Rin, face cunoscut că tot felul de țigani, tâlhari şi vagabonzi se strâng pe teritoriul ducatului său, datorită violenței cu care aceştia sunt izgoniți din Bavaria şi din alte state învecinate; de aceea ei trebuiau urmăriți cu râvnă, arestați, torturați şi pedepsiți, şi, în cazul în care erau arestați pentru a doua oară, țiganii trebuiau să fie spânzurați fără judecată. Aceia care pretindeau că nu cunosc legea trebuiau torturați şi, în cazul în care niciun delict nu putea fi dovedit, trebuiau bătuți, marcați pe spate cu semnul unei spânzurători şi izgoniți, atât bărbații cât şi femeile.

Nu este câtuşi de puțin un accident că aproximativ trei sferturi din măsurile luate între anii 1551 şi 1774 împotriva țiganilor au fost adoptate în cei o sută de ani care au urmat Războiului de Treizeci de Ani, în care Germania a reprezentat principalul teatru de război. Pacea westfalică (1648) sporeşte puterea principilor germani, acordând suveranitate aproape totală sutelor de state membre ale imperiului. Confruntați cu o devastare generală, după campaniile în care armatele ambelor părți, în mare formate din aventurieri mercenari, au prădat fără discriminare, lăsând în urma lor oraşe, târguri, sate şi gospodării țărăneşti pustiite şi

devastate, principii s-au gândit ca prin emiterea de legi să asigure calea spre refacere sau cel puțin suprimarea unora dintre nenorocirile mai mari cu care se confrunta populația sărăcită şi redusă numeric. Pierderile de vieți omeneşti din timpul Războiului de Treizeci de Ani au fost în mod invariabil estimate între o treime, jumătate ba chiar, în unele regiuni, 70% din totalul supuşilor, aşa încât populația Germaniei a scăzut de la 20 de milioane la 12-13 milioane de locuitori. Iar conflictele cu Franța care au urmat au făcut ca zone întregi din Germania să rămână pe mai departe teatru de război, refacerea țării fiind şi mai mult amânată.

Într-o oarecare măsură țiganii au profitat de haosul produs de război. Au avut posibilitatea să se alipească armatelor prădalnice într-o calitate sau alta; se vorbeşte că mulți dintre ei au însoțit trupele lui Wallenstein până la capăt, iar alții s-au alăturat armatei suedeze, cealaltă parte aflata în conflict. Pe lângă faptul că a făcut milioane de victime, războiul a dezrădăcinat alte mii, poate sute de mii de oameni. Odată conflictul încheiat, țăranii deposedați de bunurile lor şi soldații lăsați la vatră au început să pribegească, cerşind şi furând. Cei din urmă, după cât se pare, s-au asociat atât cu „haimanalele şi vagabonzii" (Gauner) cât şi cu țiganii. Pentru a o putea scoate la capăt cu hoardele de vagabonzi, principii vor emite, în mod repetat, legi de tipul celor deja menționate, permanent ostile în intenție. În măsura în care totuşi asemenea măsuri au fost dezbătute vreodată – în adunările districtelor imperiale *{Reichskreisè),* de exemplu – s-au auzit uneori şi voci disidente. În districtul Rinului superior, în 1726, adunările canonicilor de la catedralele din Speyer, Worms şi Mainz s-au pronunțat deschis împotriva celor mai aspre dintre pedepsele luate în discuție, afirmând că țiganii şi cei asemănători acestora sunt „totuşi ființe umane ce nu pot viețui undeva între cer şi pământ". Pe de altă parte, reprezentanții din Nassau-Weilburg

exprimă părerea că „îndurarea care poate se dorea a fi extinsă asupra lor [țiganilor] în conformitate cu preceptele creştinismului, în practică se transformă în maxima cruzime îndreptată împotriva sărmanilor supuşi" (care trebuiau să-i suporte)[127]. Propunerile alternative, care aveau la bază grija de a da oamenilor educație şi de lucru, au căzut din cauza absenței instituțiilor corespunzătoare. Această consecință s-a evidențiat întotdeauna. Întrucât gardienii oficiali ai păcii s-au dovedit a fi ineficienți, a devenit foarte uzuală practica întăririi acestora cu miliții populare sau cavaleri şi în cele din urmă prin organizarea unor brigăzi speciale (de exemplu patru cavaleri şi un cercetaş pedestru) care să-i vâneze pe țigani sau pe cei de teapa lor: în cazul districtului Rinului Superior atari brigăzi au fost introduse începând cu 1770.[128]

Când Ferdinand I preia moştenirea austriacă, succedându-i în 1588 lui Carol V, fratele său, la tronul imperial, Sfântul Imperiu Roman devine un imperiu austriac, condus de dinastia de Habsburg. Şi aşa va rămâne până ce rămăşițele sale vor fi îngropate de Napoleon. Pentru multă vreme, pe domeniile familiei Habsburg (inclusiv Boemia, Moravia şi Silezia) atitudinea față de țigani nu a fost cu nimic deosebită față de alte țari. Decretele de alungare, la fel ca şi mutilarea şi pedeapsa capitală, erau soluțiile prescrise a fi luate împotriva țiganilor. Doar în „Ungaria regală" – fâşia occidentală ce va rămâne sub stăpânirea familiei Habsburg după invadarea restului Ungariei de către turci – nu se vor consemna forme neobişnuite de pedepsire a țiganilor. Situația din aceste ținuturi de frontieră este foarte tulbure, decretele de expulzare exercitând o incertă înrâurire: unii dintre nobili se conformează, alții, în schimb, sunt mai preocupați de a-i păstra pe țigani ca fierari, lăutari şi soldați. Ocazional, cârmuirea împărtăşeşte preocuparea acestora.

Contele palatin (guvernator imperial) al Ungariei,

Gydrgy Thurzo emite în 1616 un salvconduct deosebit care, în mod cert, nu este anunțat de mult mai ostilele ordine pe care tot el le-a dat cu patru ani înainte. Acest document se referă în special la voievodul Francisc şi la ceata acestuia, despre care se afirmă că „efectuează servicii militare" (autoritățile fiind interesate să-i aibă la dispoziție), dar de fapt conține un apel general de a înțelege situația dificilă a țiganilor. Este conceput în limba latină, într-un stil înflorit şi debutează, pesemne în mod deliberat, cu reluarea ultimelor cuvinte din Matei 8, 20:

> În timp ce păsările cerului au cuiburi, vulpile şi lupii vizuini, leii şi urşii bârloguri şi toate celelalte animale sălaşe, cu adevărat nenorocita rasă de egipteni, ce noi le ziceam *Czingaros,* trebuie cu siguranță compătimită, deşi nu se ştie dacă tirania crudului faraon a cauzat aceasta sau destinul. În conformitate cu vechiul lor obicei, ei sunt obişnuiți să ducă o viață foarte grea, pe câmpii şi pajişti, în afara oraşelor, în corturi jerpelite. Bătrânii şi tinerii, băieții şi copiii acestui neam, lipsiți de protecția zidurilor, trebuie să suporte ploaia, frigul şi căldura arzătoare. Pe acest pământ ei nu au bunuri, nici nu caută să cucerească oraşe, fortărețe, târguri sau reşedințe princiare, ci pribegesc mereu, fără un loc de odihnă sigur, fără a cunoaşte bogății sau ambiții. Zi de zi şi ceas de ceas, sub cerul liber, ei sunt în căutare de hrană şi de îmbrăcăminte, plătind cu munca propriilor brațe, folosindu-se de nicovală, foaie, ciocane şi cleşti.{129}

Thurzo cere autorităților să permită unor asemenea țigani să se aşeze pe moşii, să ridice corturi şi să practice meşteşugul de fierar, protejându-i pe aceştia de cei care vor să le facă vreun rău. Atâta vreme cât țara rămânea astfel divizată, țiganii se puteau folosi de situația politică în favoarea lor. Situația lor se va schimba către finele veacului al XVIII-lea, odată cu recucerirea de către Austria a Ungariei şi a Transilvaniei.

Pentru țigani, primele schimbări fundamentale în

teritoriile guvernate de către habsburgi au loc în timpul domniei împărătesei Maria Tereza (1740-1780). Tatăl acesteia, împăratul Carol VI, se arătase neîndurător față de țigani şi în primii ani de domnie ai Mariei Tereza, aceasta se mulțumeşte să îi urmeze exemplul, dând ordin în 1749 ca toți țiganii, vagabonzii şi cerşetorii străini să fie alungați de pe domeniile ei. (Această măsură nu i-a afectat pe țiganii sedentari, unii bucurându-se de mari favoruri şi ocupând poziții înalte, ca lăutari. Cinci dintre aceşti țigani norocoşi sunt: Ferenez, Jânos şi Latzko Bákos, Lászlo Boromi şi Lázlo Tinka, care în 1751 obțin din partea contelui Ferenez Eszterhâzy de Galantha *Jitteras privilegiales*", ce le conferă titlul de lăutari liberi ai Curții, scutindu-i de impozite.)[130] Între 1758 şi 1773 însă, Maria Tereza caută să aplice în Ungaria (care la acea vreme cuprindea şi Slovacia) o serie de măsuri care să conducă la sedentarizarea şi asimilarea țiganilor. La fel ca şi în cazul tuturor inovațiilor ei, aceasta este condusă de considerente mai mult practice decât umanitare: conflictele dintre habsburgi şi turci devastaseră Ungaria care era acum puternic subpopulată. În 1758, Maria Tereza decretează obligația țiganilor de a deveni sedentari, de a plăti impozite şi de a presta gratuit servicii pentru stăpânul feudei; nu puteau deține cai şi căruțe şi aveau nevoie de permisiune specială pentru a-şi putea părăsi satele. Dar nu i-a stat totuşi în putere să legifereze încetarea rezistenței pe care țăranii o arătau față de dorința țiganilor de a-şi dura case şi, întrucât nu exista nicio stipulație privitor la rambursare din partea visteriei imperiale, comunitățile locale nu s-au arătat deloc grăbite să le ofere acestora materiale de construcție. În următorul decret (1761) Maria Tereza dispune înlocuirea termenului de țigan cu cel de *újmagyar* (maghiar nou) sau cu expresii similare (noi coloni). Tinerii în vârstă de 16 ani şi peste, dacă erau apți pentru serviciul militar, urmau să fie chemați sub

drapel, iar cei între 12 şi 16 ani urmau să înveţe o meserie. Din nou, masele populare îşi manifestă împotrivirea faţă de o atare măsură: ofiţerii se opun să-i accepte pe gam ca soldaţi, iar meseriaşii nu sunt deloc mai entuziasmaţi să-i ia ca ucenici. Al treilea decret (1767) anulează voievozilor jurisdicţia specială asupra ţiganilor care, de acum încolo, cad sub incidenţa sistemului judiciar obişnuit; li se mai interzice ţiganilor să iasă în evidenţă prin îmbrăcăminte, limbaj şi ocupaţie, fiecare sat fiind obligat să efectueze un recensământ al acestora. Cel de-al patrulea decret emis de Maria Tereza (1773) încearcă să pună capăt identităţii rasiale a ţiganilor. Prin acest decret sunt interzise căsătoriile între ţigani; dacă o ţigancă se mărita cu un *gadiâ,* aceasta trebuia să facă dovada vredniciei în gospodărie şi a cunoaşterii preceptelor catolice. În cazul situaţiei inverse, bărbatul trebuia să facă dovada posibilităţii de a întreţine o nevastă şi copii. După împlinirea vârstei de cinci ani, copiii ţiganilor trebuiau luaţi şi crescuţi în familii care nu aparţineau etniei. Iosif II, fiul Mariei Tereza, continuă cu vigoare politica ei de integrare forţată, care, fără îndoială, se potrivea cu intenţia generală de a împinge Ungaria în giganticul mecanism al unui singur imperiu unificat. Reglementările sale din 1783, extinse asupra Transilvaniei, confirmă restricţiile anterioare, adăugând în acelaşi timp şi altele: interdicţia schimbării numelui, numărarea caselor, rapoarte lunare despre cursul vieţii, interzicerea nomadismului, acordarea permisiunii ţiganilor sedentari de a se deplasa la târguri doar în cazuri speciale, interzicerea practicării meseriei de fierar altfel decât cu aprobare din partea autorităţilor prin care se atesta că aceasta era necesară, limitarea numărului de lăutari, interzicerea cerşetoriei, imposibilitatea ţiganilor de a deveni ei înşişi coloni şi posibilitatea de a fi puşi doar în serviciul altora, obligaţia plasăm copiilor de ţigani, de la patru ani în sus, în districtele învecinate,

cel puțin o dată la fiecare doi ani.{131}

Dar după cât se pare, doar câteva districte şi oraşe au aplicat aceste instrucțiuni imperiale cu toată seriozitatea. Cel mai mare impact l-au avut în Burgenland, în vestul Ungariei (acum parte din Austria). În alte locuri, probabil că s-au exercitat presiuni în favoarea stabilirii țiganilor. Mai târziu vom vedea rezultatele acestor o sută de ani), dar cât priveşte detaliile, trebuie arătat că „noii maghiari" şi-au dovedit incorigibilitatea, refuzând să accepte dispariția identității lor sau destrămarea familiei. Mulți dintre cei care într-adevăr s-au stabilit, au părăsit locuințele tip cutie, ca să trăiască în adăposturi construite de ei înşişi; copiii au manifestat tendința de a fugi înapoi la părinți; şi dacă țiganii nu se puteau căsători în mod legal între ei, nu i-a deranjat câtuşi de puțin să continue cu propriile ceremonii şi să perpetueze rasa fără ajutor din partea clerului şi renunțând la documentele cerute de legislația imperială; în orice caz, probabil că a existat un număr limitat de *gadźé*, de ambele sexe, dispuşi să încheie în mod legal căsătorii cu persoane atât de disprețuite.

În Prusia, Frederic cel Mare nu putea fi întrecut de Habsburgi, prim-rivali ai dinastiei de Hohenzollern. El încearcă să pună în aplicare idei similare şi dispune înființarea satelor de țigani. Prima aşezare de acest fel este Friedrichslohra, creată în 1775 lângă Nordhausen în Saxonia. Dar această sechestrare a țiganilor reuşeşte doar să-i pună pe aceştia în imposibilitatea de a arăta aptitudine pentru ceva anume, şi până după 1830 majoritatea adulților au ajuns la azilul de săraci, iar copiii au fost plasați în alte părți spre îngrijire.{132}

Dacă vom căuta un singur exemplu de țară în care atât măsurile de anihilare cât şi cele de asimilare sunt duse la extrem, furnizând astfel o varietate de modele pentru celelalte națiuni, şi care îşi vor găsi ecoul tocmai în secolul XX, atunci acea țară este Spania. După 1550,

Cortes-urile (parlamentul) din Castilia vor începe să se plângă în mod repetat împotriva haimanalelor necredincioase ce infestau țara. Filip II, fiul lui Carol V şi soțul văduv al Mariei Tudor de Anglia, se reîntoarce în 1559 din Țările de Jos şi în curând reînnoieşte şi înăspreşte legislația anti-țigănească anterioară, extinzând-o şi asupra femeilor care umblau de colo, colo îmbrăcate precum țiganii. Parlamentul rămâne nemulțumit, chiar şi după ce, în 1588, Filip impune controale severe asupra drepturilor țiganilor de a vinde bunuri. Doi membri ai parlamentului întocmesc un raport biciuitor, în care condamnă fiecare aspect al caracterului şi al modului de viață al țiganilor. Propunerile lor cuprind: separarea bărbaților de femei; aprobarea ca țigăncile să se mărite cu țigani; îndepărtarea copiilor din familie şi plasarea lor în orfelinate până la vârsta de zece ani, după care băieții începeau ucenicia şi fetele intrau în serviciul casnic. Proiectul este pus la dosar, dar va reveni în actualitate în secolul al XVIII-lea. Între timp, Cortes-urile oscilează între măsura alungării şi cea a sedentarizării forțate. Odată ce problema ridicată de *„moriscos”* (descendenții botezați dar greu de asimilat ai maurilor) a fost rezolvată prin măsurile de expulzare a lor între 1609–1613, atenția s-a concentrat din nou asupra țiganilor, în ochii multora, mult mai periculoşi. Izbucnirile de mânie sunt ațâțate de o exasperantă serie de diatribe venind din partea unor preoți, persoane luminate şi teologi, care reiau toate zvonurile şi acuzațiile (trădare, furt, imoralitate, erezie, furt de copii), în acelaşi timp suplimentându-le cu mici elemente senzaționale din partea lor. Soluțiile propuse erau cuprinse între trimiterea tuturor țiganilor la galere (Fray Melchor de Huélamo, 1607) şi mult mai obişnuita şi aspra expulzare. Sancho de Moncada, profesor de teologie la Universitatea din Toledo, într-un apel plin de venin la acțiune decisivă, adresat lui Filip III{133}, se alătură celei

de-a doua grupări, dar ar fi preferat cu siguranță ceva irevocabil; acesta citează, ca o justificare pentru condamnarea la moarte a țiganilor, Scriptura în care Cain spune: „voi fi zbuciumat şi fugar pe pământ, şi oricine mă va întâlni mă va ucide". Printre păcatele menționate se afla şi abilitatea lor de a folosi o limbă secretă, etichetată drept *jerigonza* (jargon). Fără îndoială că avea rezerve față de decretul promulgat în acelaşi an, 1619, întrucât, deşi ordona, sub amenințarea cu moartea, tuturor țiganilor din regat să plece fără a se mai întoarce vreodată, pe de altă parte le permitea acestora să rămână, dacă deveneau sedentari şi dacă abandonau îmbrăcămintea, numele şi limba țiganilor *(gitano*), „pentru că, dat fiind faptul ca ei, ca națiune, nu sunt aşa, acest nume şi mod de viață poate fi pentru totdeauna confundat şi uitat". Moncada pledase împotriva unei asemenea măsuri parțiale şi respinsese posibilitatea de a arăta grijă față de femei şi față de copii: „nu există nicio lege care să ne oblige să creştem puii de lup pentru a asigura în viitor necazul turmei". În 1631, judecătorul Juan de Quinones îşi aduce şi el contribuția, cu toată experiența ce decurgea din spânzurarea a cinci țigani. Aportul său consta în poveştile referitoare la actele de imoralitate sexuală şi canibalism ale țiganilor. Pentru acesta, țiganii nu sunt decât drojdia societății: pielea lor este întunecată pentru că trăiesc permanent sub cerul liber sau pentru ca folosesc vopsele vegetale; aceasta iluzie o întăresc îmbrăcându-se diferit față de ceilalți şi având o limbă specială.

Confruntat cu toate aceste presiuni din partea Cortesuri lor şi a sfetnicilor, Filip IV emite în 1633 o „prematica" (sanciune pragmatică), în care se menționează că „toți aceia care îşi zic *gitanos* nu sunt astfel prin origine şi natură, ci au adoptat acest mod de viață cu intenții rele, de felul celor pe care le simțim acum". Țara putea totuşi doar cu greu să-şi permită şi

alte pierderi de populație, astfel că scopul urmărit de acum înainte va fi integrarea. Țiganilor le va fi acum interzis să țină adunări, să se îmbrace diferit de restul populației, să folosească propria limbă sau să locuiască în acele *barrios* (cartiere) în care obişnuiseră să se strângă. În schimb, trebuiau să se amestece printre ceilalți locuitori şi să trăiască ca buni creştini. Chiar denumirea de *gitano* trebuia să dispară şi nu mai era permis să fie înfățişați dansând sau cu ocazia altor reprezentații. Oricine prindea un țigan pribeag putea să-l păstreze ca rob şi, în urma oricăror informații despre jafuri făcute de țigani, trebuiau organizate acțiuni de hăituire a lor. Pentru următorul Veac şi jumătate, în urma acestei *premdtica,* în Spania se va da curs asimilării forțate. Pentru încălcarea acestor măsuri, pedeapsa era de obicei o condamnare de şase ani la galere pentru bărbați şi biciuirea şi surghiunul în cazul femeilor. Atât de mare era nevoia guvernanților de a menține forța echipajelor escadrelor de galere din Mediterana, încât, pe toată durata secolului al XVII-lea, judecătorii sunt periodic îndemnați să-şi aducă contribuția prin urgentarea proceselor în curs şi prin prinderea țiganilor pribegi; în plus, condamnații sunt adesea reținuți ilegal pe galere încă multă vreme după executarea pedepsei{134}.

În 1695, Carol II, ultimul monarh spaniol al dinastiei de Habsburg finalizează imaginea noului regim prin emiterea unui decret{135} ce stipulează o înregistrare completă de către judecători a tuturor țiganilor cu ocupațiile, armele şi vitele lor. Ca urmare, țiganilor le era permis de lege să trăiască numai în localități cu peste 200 de locuitori, dar chiar şi în această situație le era interzis sa locuiască împreuna în cartiere (*barrios*) separate. Le era interzis să se îndeletnicească cu altceva decât cultivarea pământului şi să dețină sau să se folosească de cai sau de arme, sau să se arate prin târguri şi prin piețe. Dacă doreau să se deplaseze

undeva, aveau nevoie de permisiune în scris. Oricine i-ar fi protejat sau ajutat era pasibil de o amenda de 6 000 de ducați (dacă era nobil) sau de a fi trimis la galere (dacă era om de rând).

Odată cu accederea la tron a dinastiei de Bourbon{136}, în Spania începe o nouă epocă de reforme, una din trăsăturile acesteia fiind dorința fermă de a elimina sau reduce grupurile antisociale şi delincvente sau cel puțin de a le face mai utile pentru societate şi pentru stat. Măsurile aplicate țiganilor încep să fie supuse unui control central mult mai strict şi să fie aplicate mai uniform în întreaga țara – într-un grad necunoscut anterior în provincii precum Aragon, Catalonia şi Valencia. Sub Filip V, fondatorul dinastiei, „*pragmática*" din 1717 restipulează măsurile coercitive date de predecesori, limitând şi mai mult domiciliul legal al țiganilor la 41 de oraşe specificate, răspândite pe toată suprafața Spaniei, sub amenințarea unor pedepse cuprinse între şase şi opt ani de muncă silnică la galere pentru bărbați şi 100 de lovituri de bici şi surghiunul pentru femei. Dar în 1746, la numai zece zile după urcarea pe tron a fiului său, Ferdinand VI, acesta este obligat să lărgească lista oraşelor cu alte 34 (inclusiv Sevilia, Granada, Guadix, Zaragoza, Barcelona şi Valladolid). Scopul l-a reprezentat o distribuire a țiganilor, având la bază un raport de o familie de țigani la o sută de locuitori. În curând, de departe cea mai mare concentrare urbană avea să devină oraşul Sevilia.

Până la această dată se reuşise în mare parte sedentarizarea țiganilor şi, ca urmare, doar o mică parte dintre țiganii spanioli mai erau nomazi. Dar supunerea țiganilor nu a urmat în mod firesc, reverendul Gaspar Vâsquez Tablada, episcop de Oviedo şi guvernator al Consiliului de Castilia, fiind acela care a dat un răspuns în acest sens: toți țiganii din Spania trebuiau strânşi printr-un raid unic şi atent orchestrat, pentru a fi expediați apoi la muncă silnică în locurile alese de către

stăpânire, în acelaşi timp efectuându-se vânzarea bunurilor lor. Femeile se puteau îndeletnici cu torsul, băieţii tineri cu munca în ateliere, iar bărbaţii şi băieţii mai mari puteau fi trimişi să lucreze în mine şi pe şantierele navale. Documentele vremii nu ezită să vorbească despre *anihilarea* ţiganilor, consideraţi a fi o rasă de neîndreptat. Ferdinand VI acceptă sfatul episcopului, şi raidul are loc la sfârşitul lui iulie 1749, cu sprijin din partea armatei. După calculele făcute la vremea respectivă, între 9000 şi 12.000 de ţigani au fost strânşi în urma raidului. Dar în ceea ce priveşte utilizarea ţiganilor, opţiunile guvernanţilor se schimbaseră cu puţin timp înainte. Galerele erau şi ele scoase din uz din 1748, datorită perfecţionărilor tehnologiei navale care le făcuseră să fie de prisos. Principala alternativă o constituia acum transformarea şantierelor navale şi a arsenalelor în veritabile penitenciare, în care deţinuţii în lanţuri puteau executa munca dificilă de construcţie şi întreţinere. În plus, cele cinci *presidios* (garnizoane) din nordul Africii, care duceau permanent lipsă de forţă de muncă pentru construirea şi repararea fortificaţiilor, au primit şi ele o parte dintre deţinuţi. Într-o situaţie similară, dar la scară mai redusă, se aflau şi minele de mercur de la Almaden, care de două secole deja duceau lipsă de forţă de muncă, aceasta fiind periodic direcţionată către munca silnică la galere. La Almaden, ca urmare a muncii istovitoare şi a riscului foarte ridicat al otrăvirii cu mercur, ce reprezenta o permanentă ameninţare la sănătatea şi viaţa deţinuţilor, rata mortalităţii în rândul ţiganilor a fost foarte mare. Majoritatea bărbaţilor reţinuţi cu ocazia raziei din 1749 ajung deţinuţi în arsenalele marinei: guvernanţii inaugurează un program de dezvoltare ce reclamă un număr mare de muncitori necalificaţi. Se începe cu construcţia arsenalelor El Ferrol şi Cartagena, în timp ce la La Carraca (Câdiz) s-a trecut la extinderea amenajărilor. Unii ţigani aveau să

lâncezească acolo vreme de 16 ani, dacă se dovedeau a fi rezistenți la epuizare şi la boală. Pentru alții însă, recluziunea avea să fie de mai scurtă durată. Curând, directorii arsenalelor aveau să fie copleşiți de numărul mare de lucrători cu randament scăzut: aproape 1200 de lucrători fuseseră expediați numai pentru La Carraca, unde cazărmi imense adăposteau o mulțime de deținuți ce dormeau pe priciuri de lemn, neînveliți şi legați cu lanțuri de perete. În plus, mulți dintre deținuții țigani au fost în stare, pe bază de mărturie, să susțină că în trecut au avut un comportament ireproşabil. În 1749, Ferdinand VI este obligat să emită noi ordine, recunoscând într-adevăr posibilitatea existenței unor țigani de treabă, căsătoriți legal, care îşi cresc copiii în mod corespunzător şi care muncesc cu zel. Guvernatorii consimt în silă să le permită acestor țigani să se întoarcă la casele lor, dacă, în urma cercetărilor riguroase, cererea lor putea fi probată. Într-adevăr, guvernanții apreciază situația în mod greşit, iar Ferdinand continuă să bată în retragere. În cele din urmă, Carol III, fratele vitreg şi succesorul său, unul dintre puținii oameni capabili care au urcat vreodată pe tronul regilor catolici, decide în 1763 că toți țiganii deținuți ca urmare a raidului să fie puşi în libertate. Această schimbare de direcție se loveşte însă de opoziția sfetnicilor regelui şi nu va fi pusă în aplicare până în 1765. Urmează apoi dezbateri intense, la sfârşitul cărora Pedro Valiente şi Pedro Rodriguez, conte de Campomanes, primesc sarcina de a întocmi un raport care să stea la baza viitoarei legislații. Acest document crucial din 1772 relevă faptul că, în timp ce legile anterioare au tins spre asimilarea țiganilor, sentimentul național s-a îndreptat în direcția opusă, țiganii fiind tratați ca nişte paria, permițându-li-se să desfăşoare activități într-un domeniu foarte limitat. Una dintre recomandările făcute era interzicerea utilizării cuvântului *gitano* sau chiar a eufemismului *„castillan*

nou”, ce fusese creat în secolul al XVII-lea. Altă recomandare a fost aceea de a permite țiganilor practicarea neîngrădită a oricărei meserii. Campomanes şi. Valiente subliniază apoi rolul educației, argumentând ca, în practică, atunci când legislația a fost prin excelență punitivă, aceasta nu a avut decât un efect redus asupra țiganilor, care până la urmă au trebuit să fie lăsați liberi să-şi câştige existența în mod paşnic{137}.

În final, propunerile lor se vor bucura de o primire nu foarte favorabilă din partea lui Carol III, în schimb altele – îndeosebi cele referitoare la educație{138} – vor fi privite autoritar şi reprobator. În comparație cu cele trei secole anterioare de legislație sângeroasă şi prigonitoare, Pragmatica Sancțiune, emisă în septembrie 1783 – în acelaşi timp cu reglementările lui Iosif II referitoare la Ungaria şi la Transilvania –, reprezintă o oarecare formă de progres, chiar dacă este motivată de utilitarismul iluminismului european – în acest caz, dorința de a găsi cele mai eficiente mijloace de transformare a unei hoarde de pierde-vară în cetățeni evident mai utili societății. Țelul ei însă, susținut de pedepse aspre, era de a zdrobi orice abatere şi de a suprima chiar numele de țigan (sau castilian nou). Celor pregătiți să se supună avea să li se permită practicarea, cu anumite excepții, a oricărei îndeletniciri, oriunde, cu excepția Madridului şi a reşedințelor regale. Îndeletnicirile interzise erau: tunsul animalelor, comerțul în piețe şi târguri şi dreptul de a ține cârciumi şi hanuri în locuri puțin populate. (Toate acestea erau îndeletniciri importante pentru țigani. De exemplu, cea de hangiu sau cârciumar era foarte răspândită printre ei. Cu un deceniu în urma, călătorul englez Richard Twiss adusese un omagiu onestității acestora.{139}) Acei țigani care deveneau sedentari, dar nu se dedicau unei ocupații respectabile, urmau să fie pedepsiți în conformitate cu legile emise împotriva pribegilor; aceia care, sedentari fiind, comiteau un delict oarecare, aveau sa fie supuşi

aceloraşi proceduri şi pedepse ca oricare altă persoană. În măsura în care existau şi sancțiuni speciale, acestea erau rezervate celor care reveneau la viața nomadă, iara a avea însă un serviciu regulat; în cazul unor atare persoane, copiii, în vârstă de până la 16 ani inclusiv, urmau să fie luați din familie şi internați în azile sau instituții de învățământ, iar persoanele în culpa trebuiau înregistrate într-un registru special. Daca cei trecuți în registru ar fi comis un al doilea delict urmau să fie executați chiar şi numai pentru vina de a fi revenit la modul de viață anterior.

În practică, chiar dacă au existat şi unele variații de ordin local, Pragmatica Sancțiune a fost aplicată cu eficacitate atâta timp cât s-au exercitat presiuni de la centru, şi anume în ultimii cinci ani ai domniei lui Carol III, întrucât, la abdicarea lui, situația incendiară din Franța punea probleme de guvernare tot mai dificile.{140} Dar, dând un caracter mai realist măsurilor de sedentarizare cuprinse în precedentele decrete, Pragmatica Sancțiune a asigurat politicii lui Carol o influență de durată. Intrând în Spania la Badajoz, în 1836, George Borrow aude pentru prima oară în *„caló”* – o limbă stricată (un hibrid format din vocabular țigănesc şi fonologie, morfologie şi sintaxă castiliană) – proverbul: *„el Crallis ha nicobado la liri de los Calés*” (regele i-a lipsit pe țigani de legea lor). Proverbul făcea referire la Carol III şi deplângea distrugerea vechiului mod de viață al țiganilor.

Deportarea

Până aici am trecut în revistă legislația unei mari părți din Europa, cuprinzând mai bine de jumătate din întreaga populație a acesteia. Studierea acestor măsuri

s-a dovedit a fi cât se poate de importantă, datorită impactului acestora asupra modului de viață al țiganilor, deşi ele singure nu ne oferă decât un tablou dezechilibrat, la fel ca o istorie a Angliei bazată pe Calendarul Newgate. Țările rămase în afara Imperiului Otoman, precum Portugalia, Italia, Elveția, sudul Țărilor de Jos, Danemarca, Suedia şi Rusia – au urmat în mare parte aceeaşi cale: surghiunul sau sedentarizarea forțată. Portugalia totuşi trebuie menționată în mod deosebit, fiind prima țară care foloseşte ca metoda de expulzare deportarea în coloniile de peste mări{141}. Coloniile aveau nevoie de mână de lucru (rata mortalității era ridicată), iar apoi colonişti aveau nevoie de femei. Primele deportări de țigani către coloniile africane ale Portugaliei se fac pe timpul lui João III, ale cărui decrete din 1538{142} adoptă această soluție pentru rezolvarea situației celor născuți în Portugalia şi care nu puteau fi alungați. În 1574 se consemnează prima informație referitoare la un țigan portughez care, împreună cu soția şi copiii, a fost deportat în Brazilia ca urmare a comutării sentinței de muncă silnică la galere, pentru vina de a nu se fi supus ordinului de expulzare; în acelaşi timp el este şi primul țigan cu nume portughez: Jahão de Torres. Apoi, începând cu 1674, deportarea femeilor în Africa devine o practică curentă, în vreme ce bărbații sunt trimişi la galere. Primele deportări în grup în Brazilia vor avea loc în 1686, la vremea când se spunea că expulzările din Spania ar fi produs un mare aflux de țigani către Portugalia. *„Ciganos”* născuți în Portugalia, care refuzau să devină sedentari trebuiau acum trimişi în provincia braziliană Maranhão în loc de Africa. În 1718 se ordona o nouă razie împotriva țiganilor, pentru a putea fi distribuiți în coloniile din India şi din Africa. Pe la 1760 populația țigănească din Brazilia devenise atât de numeroasă încât Guvernatorul general se plângea energic în legătură cu obiceiurile lor generatoare de tulburări, iar

regele Jose I se simte obligat să emită legi până şi împotriva ţiganilor de acolo.

Utilizarea coloniilor în chip de veritabilă groapă de gunoi pentru toţi cei indezirabili fiind o practică răspândită, exemplul portughez este, la scurt timp, urmat şi de guvernanţii altor state, deşi nu din toată inima. Începând cu mijlocul veacului al XVII-lea, spaniolii nu au ezitat să scape de ţigani şi de alţi vagabonzi trimiţându-i în armată sau la *„presidios”,* în nordul Africii, de la Ceuta, în apus, şi până la Oran, în răsărit, dar în ceea ce priveşte continentul american rezervele lor se dovedesc a fi insurmontabile.{143} Într-adevăr, în 1570 Filip II le interzice ţiganilor să pună piciorul în coloniile din America, iar apoi, în 1588, ca reacţie la rapoartele potrivit cărora unii ţigani au reuşit în secret să ajungă acolo şi să-i înşele pe indieni (ceea ce în cazul în care s-ar fi adeverit, n-ar fi reprezentat mai mult decât o simplă înţepătură de ac în comparaţie cu exploatarea brutală ce se practica de regulă), el dă dispoziţie funcţionarilor din colonii să-i găsească pe ţigani şi să-i trimită înapoi în Spania, unde puteau fi ţinuţi mai uşor sub observaţie. Din colonia Peru Superior (azi Bolivia) răspunsul primit era ca niciun ţigan nu fusese zărit.{144} Şi atunci când Carol III şi consiliul acestuia analizează propunerile făcute de Campomanes şi de Valiente în raportul lor din 1772, posesiunile din America păreau a fi mult prea serios ameninţate de vecinii expansionişti pentru a le împovăra cu colonişti nedemni de încredere.

Franţa, după cât se pare, nu a practicat deportarea sistematică a ţiganilor; totuşi un mare număr de ţigani ajung în coloniile franceze din America, prin comutarea pedepsei (cum de altfel s-a întâmplat între 1686-1689 cu 32 de ţigani) sau prin deportare directă în Martinica sau în Louisiana. În timpul Consulatului, planul de a deporta în Louisiana câteva sute de ţigani ce fuseseră prinşi ca urmare a unei razii efectuate în Ţara Bascilor

va fi stopat doar de reînceperea războiului cu Anglia şi de vânzarea, în 1803, a Louisiane! către Statele Unite, (în locul planului, Napoleon decretează dispersarea lor în interiorul Franței şi utilizarea lor la lucrări publice, în armată sau internarea lor în azilele pentru săraci, în cazul femeilor, copiilor şi bătrânilor.)

Deşi în Anglia deportarea vagabonzilor începe din timpul reginei Elisabeta I, adevăratul val de deportări va fi consemnat doar mai târziu. Legea vagabondajului din 1597 stipula surghiunul vagabonzilor incorigibili şi periculoşi în ținuturile de peste mări. La începutul domniei lui Iacob I (1603) un ordin al Consiliului de Coroană se străduieşte să transforme conceptul mai larg al surghiunului într-unul mai îngust – al deportării – prin desemnarea unor destinații recunoscute: Terra Nova, Indiile de Est şi de Vest, Franța, Germania, Spania şi Țările de Jos. Nu se ştie însă cum au reacționat statele europene de pe listă la primirea celor exilați; în practică, majoritatea, dacă nu chiar toți, sunt deportați în coloniile din America, toată această chestiune s-a dovedit a fi dubioasă din punct de vedere legai, căci mulți dintre cei trimişi acolo erau mai degrabă tineri şi săraci decât infractori înveterați.{145} Pentru mulți dintre ei, munca forțată din colonii va fi mai dură decât în Anglia, căci, datorită deficitului de forță de muncă, stăpânii care-şi cumpără slugile direct de la expeditori îi vor transforma pe aceştia efectiv în sclavi. Situația va rămâne neschimbată până când comerțul cu sclavi din Africa va face ca forța de muncă reprezentată de deținuți să devină neimportantă din punct de vedere economic.

În Scoția, o ordonanță guvernamentală emisă în 1655, în timpul Protectoratului lui Cromwell, îi amenință pe vagabonzi: trândavi cu deportarea „în Indiile de Vest şi în alte părți", mai ales după ce generalii forțelor de ocupație s-au arătat înspăimântați de „numărul mare de vagabonzi, de cerşetori de mâna

întâia şi de haimanale trândave şi viguroase" ce rătăceau de colo, colo prin țară. În următor» zece ani, cetățenii simpli vor trage foloase din aplicarea acestor forme de deportare. În noiembrie 1665, George Hutcheson, negustor din Edinburg, primeşte retroactiv protecție din partea Consiliului de Coroană pentru faptul de a fi îndrăznit să strângă țigani cu intenția de a-i trimite în Indiile de Vest, „din dorința expresă" şi pentru „a se întemeia plantații scoțiene şi englezeşti în Jamaica şi în Barbados, pentru un mai bun renume al țării lor, la fel ca şi pentru a elibera țara de povara cerşetorilor vânjoşi şi trândavi, a egiptenilor, a târfelor de rând şi a hoților cu faimă, cât şi a altor persoane desfrânate şi libertine, surghiunite şi arse cu fierul înroşit pentru săvârşirea unor delicte grave". Nu se face însă nicio mențiune în legătură cu profitul obținut de acesta şi de partenerii lui. Consiliul de Coroană va mai acorda în anii următori alte câteva subsidii similare.{146} În 1715, opt țigani de pe granița dintre Anglia şi Scoția: doi bărbați şi şase femei pe nume Faa, Stirling, Yourstoun, Finnick (Fenwick), Lindsay, Ross şi Robertson vor fi trimişi de magistrații din Glasgow pe plantațiile din Virginia „pentru faptul de a fi țigani cu obiceiuri şi faimă proastă şi oaspeți neinvitați etc.", ca executare a sentinței de deportare pronunțată de către instanța circumscripției judiciare din Jedburgh, chiar dacă dovezile pentru celălalt cap de acuzare – incendiere premeditată – fuseseră cât se poate de neîntemeiate. Patrick Faa, condamnat de asemenea la biciuire, punere la stâlpul infamiei şi tăierea ambelor urechi era soțul lui Jean Gordon, extraordinara femeie ce avea să devină prototipul lui Meg Merrilies.{147}

Legile emise la începutul secolului al XVIII-lea către parlamentele irlandeze prevăd ca „vagabonzii desfrânați şi trândavi" să fie trimişi forțat pentru o perioadă de până la şapte ani să servească în marina regală sau pe plantațiile din America, deşi irlandezii mai fuseseră

trimişi în trecut pe plantațiile englezeşti, în conformitate cu prevederile unor legi anterioare contra vagabondajului. Este totuşi puțin probabil ca țiganii să fi făcut parte din asemenea loturi, întrucât, după cât se pare, la acea vreme ei nu sunt decât vizitatori ocazionali în Irlanda, care – în spoitorii de cazane – îşi avea propria clasă de nomazi indigeni, existentă cu multă vreme înainte ca țiganii să ajungă în Anglia.

În cadrul Imperiului Otoman

Mulțumită arhivelor locale, decretelor centrale şi regulamentelor polițieneşti, începând cu secolul al XV-lea devine posibilă întocmirea unei istorii, chiar şi unilaterale, a țiganilor în interiorul lumii creştine. În acea parte a Europei aflată însă sub stăpânire otomană, istoria lor rămâne mult mai confuză. Dacă ne călăuzim totuşi după răspândirea lor, majoritatea țiganilor din Europa (ceva mai mult de o zecime din populația totală a continentului) trăiesc în secolul al XVIL-lea sub stăpânirea turcilor, la o vreme când Imperiul Otoman atinge cele mai întinse hotare. Plecând de la presupuneri asemănătoare, chiar şi după ce valul puterii turceşti începe să dea înapoi şi Habsburgii redobândesc Ungaria şi Transilvania şi ocupă apoi Banatul şi o parte a Serbiei, aproape jumătate din țiganii din Europa rămân în secolul al XIX-lea sub suzeranitate otomană. (Statisticile turceşti, atâtea câte sunt, indică o populație țigănească mai puțin numeroasă, dar ele se referă la țiganii sedentari şi nu binevoiesc să le includă şi pe femei.)

În cadrul acestui imperiu nu vom găsi niciun pandant la legislația sistematic represivă cu care țiganii s-au confruntat în restul Europei. De obicei, otomanii

respectau obiceiurile şi instituţiile comunităţilor supuse, pe care le guvernau cu ajutorul propriilor autorităţi ale acestora. Unele teritorii se bucurau într-o largă măsură de autoguvernare, dependenţa lor fiind exprimată prin plata unui tribut anual şi prin sprijin militar acordat expediţiilor otomane. Dintre statele vasale, Transilvania, guvernata de propria nobilime, reuşeşte cel mai bine să-şi păstreze independenţa; principatele danubiene ale Ţării Româneşti şi Moldovei au fost mai vulnerabile în acest sens, trebuind să furnizeze forţe militare auxiliare substanţiale generalilor otomani şi contribuţii mari la trezoreria turcească, dar şi lor le este permisă, până într-un anumit grad, autoguvernarea, chiar dacă principii locali sunt adesea marionete ale sultanului sau se află sub protecţia statelor învecinate. Aici, robia ţiganilor (pp. 68-69) continuă, fără a fi cu nimic uşurată. Edictele emise sub Matei Basarab în Ţara Românească şi Vasile Lupu în Moldova, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, tind mai degrabă spre o întărire decât spre o atenuare a stării de lucruri existente, până ce, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, încep să fie introduse unele reforme, modeste şi adesea de scurtă durată (interzicând, de exemplu, îndepărtarea copiilor de părinţi). Când, într-adevăr, în secolul al XVI-lea apare comerţul ilicit cu ţigani din Ţara Românească, răpiţi şi vânduţi în altă parte, marele vizir transmite un firman (decret imperial) oficialităţilor de pe malurile Dunării, ordonând încetarea acestui comerţ.{148}

În zonele aflate sub administraţie directă, autorităţile otomane sunt în principal preocupate de punerea de biruri şi de menţinerea ordinii şi legii, guvernator. Îi intervenind relativ puţin în problemele interne, atâta timp cât birurile (în bani, produse şi în muncă) erau plătite şi stăpânirea otomană nu era deloc ameninţată. Dacă totuşi prin intermediul unui firman li s-a acordat într-adevăr atenţie ţiganilor, atunci acest lucru s-a efectuat îndeobşte în domeniul administraţiei, ordinii

publice şi al strângerii de biruri În acest sens, Soliman Magnificul, printr-un decret din 1530, încearcă să reglementeze prostituția practicată de țigani în oraşele Constantinopol, Adrianopol, Sofia şi Plovdiv. Selim II, fiul său, dispune în 1574{149} ca țiganii ce lucrează în minele din Bosnia să fie exceptați de la o serie de biruri şi să-şi aleagă câte o căpetenie pentru fiecare grup de 50 de inşi; astfel, în mod evident, reiese faptul că țiganii jucau un rol semnificativ în industrie. Un alt firman, emis în timpul sultanului Ahmed I, stabilea pentru anii 1604-1605, birurile şi amenzile ce urmau a fi strânse de la țigani (*kibtian*: egipteni) din vestul Balcanilor (mai precis din sudul Albaniei şi din nord-vestul Greciei de azi). Atât țiganii sedentari, care erau înregistrați, cât şi cei nomazi, care locuiau în corturi şi nu fuseseră înregistrați, aveau obligația să plătească o capitație în valoare de 180 de asperi pentru un musulman şi 250 de asperi pentru un creştin, cu amenzile aferente în cazul neachitării impozitului. (Un asper era la acea dată aproximativ egal cu 1/2 de penny englezesc.) Firmanul sună de parcă un număr apreciabil de țigani mai erau creştini încă. Un atare tribut, în mod normal, se limita doar la cei care nu erau musulmani, iar țiganii musulmani erau obligați să plătească birul întrucât erau considerați eretici care se abăteau de la preceptele credinței în chestiuni legate de ritual şi de moravuri. Dintre cei seden tari, unii sunt descrişi ca fiind lucrători în metal, cărbuni şi paznici. Întrucât firmanul face referire la *tspence* (taxa pe robie), se poate deduce că printre aceşti supuşi țigani se aflau şi robi; majoritatea însă erau liberi şi se bucurau de cea mai mare parte a drepturilor şi obligațiilor cetățenilor de altă origine decât cea turcă, din Imperiul Otoman.{150}

În ultima parte a secolului al XVII-lea, totuşi fiscalitatea se înăspreşte. După Evliya Çelebi{151}, sultanul Mehmet IV pretinde biruri şi de la țiganii decedați, până avea să găsească pe alții care să-i

înlocuiască pe aceştia. Apoi nivelul impozitelor creşte brusc, îndeosebi pentru musulmani: în 1684 un firman adresat judecătorilor din Salonic, Berrhoia şi Genitsa fixa capitaţia şi taxa pentru fondurile publice impuse ţiganilor la 650 asperi pentru un musulman şi 720 pentru un creştin. Diferitele biruri urmau să fie strânse de către aceeaşi persoană „întrucât rasa ţigănească trăieşte separat şi este limitată din punct de vedere numeric, dar liberă în toate privinţele", iar funcţionarilor statului li s-a poruncit să nu intervină în problemele lor. {152} În 1695 sunt decretate niveluri similare de impozitare, de această dată exprimate în piaştri. La această dată, se estima că în imperiu trăiau 45 000 de ţigani, dintre care doar 10.000 erau musulmani, dar aceste cifre cuprindeau şi Siria, Mesopotamia şi Asia Mică. (Statisticile otomane nu au fost niciodată prea demne de încredere. Două persoane din aceeaşi epocă, Sir Paul Rycaut şi Evliya Çelebi vehiculează două cifre total diferite, 15.630 şi respectiv 11.280, în ceea ce priveşte numărul bărbaţilor ţigani de vârsta serviciului militar, ce figurau în registrul oficial al Rumeliei, posesiunile otomane din Balcani.){153} În 1696 se poate observa o nouă manifestare a avântului aparent pe care îl ia sentimentul anti-ţigănesc, atunci când sultanul Mustafa II, în toiul pregătirilor în vederea unei campanii în Ungaria, provoacă apariţia regulamentului poliţiei, tinde către disciplinarea ţiganilor încercând să-i îndepărteze de la un mod de viaţă dezordonat şi imoral; într-adevăr istoricul Mohamed Chirai le respinge pe femei (care bineînţeles că de departe nu corespundeau rigidelor noţiuni mahomedane în ceea ce priveşte decenţa feminină, straiele şi purtarea acestora) drept prostituate şi pe bărbaţi drept codoşi{154}.

În mare totuşi, ţiganii nu erau prea hărţuiţi după normele vest-europene, iar revoluţia socială şi inevitabila paralizare a administraţiei, ce decurgeau din ocupaţia otomană, le-au adus, fără îndoială, şi o serie de

compensații, în plus fiind puțin probabil ca pe țigani să-i fi preocupat stagnarea culturală şi politică de sub stăpânirea otomană. În ciuda încercărilor sporadice (de exemplu cele ale despoticului Murad IV contra țiganilor din Serbia după 1630)[155] de a-i dezvăța pe țigani de obiceiul de a fi nomazi, cei liberi s-au bucurat probabil de suficientă libertate de mişcare: ca cetățeni ai unui singur stat, oamenii din Balcani se puteau deplasa liberi prin imperiu, fapt care, în timpul celor patru veacuri de stăpânire otomană, a condus la vaste migrații interne. Viața țiganilor nu a avut prea mult de suferit de pe urma incursiunilor militare repetate şi este posibil ca ei să-şi fi avut rolul lor în cadrul ceremoniilor pe timp de pace. Țiganii se îndeletniceau cu confecționatul măturilor, erau coşari, lăutari, dansatori, ursari şi, în primul rând, fierari; în plus, au fost nelipsiți de la marile festivități legate de circumcizia în 1582 a nepotului lui Murad HI. Şi apoi când, cu ocazia sosirii în 1584 a unei misiuni de pace din partea conducătorilor occidentali, Paşa de la Buda organizează în tabăra sa o procesiune cu caracter festiv, în fruntea ei se vor afla trei țigani îmbrăcați în straie turceşti, unul cântând la lăută, iar ceilalți la rebec, în cântecele lor proslăvindu-i pe sultanii otomani[156]. Acei țigani care se specializaseră în producerea armelor şi munițiilor şi-au găsit suficienți clienți printre noii stăpâni; ei îi puteau însoți pe soldați la război, ca armurieri şi lăutari. Nici aceştia şi nici cei cu aspirații mai puțin războinice nu au reuşit să obțină vreun beneficiu clar din recucerirea teritoriului de către austrieci.

Supraviețuirea speciei

Măsurile represive, aplicate totuşi într-un mod

ineficient, au produs în cele din urmă schimbări enorme în viața țiganilor din Europa. Pentru a putea supraviețui, țiganii au fost nevoiți să se adapteze şi să obțină avantajele maxime de pe urma portițelor unui sistem care, refuzând să le acorde adăpost şi hrană, încerca în mod vădit să le facă imposibil traiul cinstit. Unii vor afla o anumită siguranță în pustiurile inaccesibile. Alții vor exploata deosebirile de jurisdicție şi convulsiile din activitatea autorităților pentru a se stabili în regiunile de frontieră. Vom găsi, astfel, concentrări de populație țigănească la hotarul dintre Franța şi Spania, între statele germane, între Lorena şi Imperiu, la granița Scoției cu Anglia şi în ținuturile cele mas răsăritene ale Republicii Olandeze, în interiorul granițelor existau adesea democrații locale care, în mod similar, puteau fi transformate în avantaj. Multe dintre aceste concentrări se despart în grupuri mici atunci când nu trebuie să atragă atenția asupra lor, în schimb alții se constituie în cete mai numeroase pentru a se putea proteja, uneori asociindu-se cu *gadźé,* cum au mai făcut-o, şi alteori recurgând la violență. Unii tâlhar câştigă faimă în Germania secolului al XVIII-lea, mari părți ale acesteia fiind invadate de cete de diferite origini, în unele elementul țigănesc este puternic reprezentat. Numărând între 50 şi 100 de membri, cetele înarmate şi sfidătoare fură pentru a se întreține şi hărțuiesc forțele armatei şi ale poliției trimise împotriva lor. Una dintre cele mai vestite bande în ținutul Hessen-Darmstadt este condusă de Johannes la Fortun, cunoscut îndeobşte ca Hemperla. Când, în cele din urmă, acesta este prins în 1726 şi închis la Giessen împreună cu alți țigani, mărturisirile sunt smulse după schingiuire îndelungată pe scaunul de tortură, cu menghina şi gheata spaniolă, după care este dată sentința. Hemperla şi alți trei sunt apoi traşi pe roată ş decapitați, nouă țigani spânzurați, iar alți treisprezece (majoritatea femei) decapitați. Un artist al vremii,

reuşeşte să surprindă scena execuției în masă şi numărul mare de spectator atraşi de aceasta{157}.

Poate cel mai vestit dintre briganzii țigani din Germania este Jacob Reinhardt, cunoscut ca Hannikel, unul dintre nepoții celor executați la Giessen.{158} Hannikel este spânzurat în 1787 împreună cu alți trei țigani. În jurul persoanei acestuia sau a crimelor în care a fost implicat nu există nimic romantic şi este cât se poate de greu de crezut, cum sugerează unii, ca evoluția acestuia l-a influențat pe Schiller la scrierea primei sale drame *Hoții (Die Räuber,* 1781), bazată pe respingerea de tip rousseau-ist a unei societăți corupte şi corupătoare. Hannike rătăceşte mult prin lume şi desfăşoară operații în Vosgi, Lorena, Pădurea Neagră, Suabia şi Elveția, dar activitățile lui se concentrează îndeosebi asupra regiunii din Germania de la hotarul nord-estic al Lorenei. Este un ținut muntos şi bine împădurit; dar se pare că alt motiv major i-a dat acestui loc atâta atracție, şi anume faptul că Ludovic IX, landgraful de Hessen-Darmstadt, alesese Pirmasens ca reşedință pe vremea când era moştenitor al landgraviatului (comitatului) şi apoi a adoptat un punct de vedere față de țigani diferit de cel al predecesorului său Emst Ludwig *(cf.* p. 150). Acesta, dezvoltând o pasiune pentru problemele militare, îşi alcătuieşte o mică oaste în rândurile căreia recrutează mulți țigani, permițând persoanelor întreținute de aceştia să rămână pe lângă ei. Unul dintre toboşari era chiar părintele lui Hannikel. Landgraful nu acordă atenție prescripțiilor din ordonanțele imperiale şi ale districtelor imperiale şi, în decursul a aproape jumătate de secol, creşte numărul populației țigăneşti din jurul oraşului Pirmasens. Aceştia încep să părăsească zona în 1790, când Ludovic X, noul landgraf, se arată dispus să aplice prevederile ordonanțelor şi să folosească chiar oastea de la Pirmasens pentru punerea lor în aplicare. Oaza lipsită de persecuție se dovedeşte însă a fi doar un miraj, şi mulți țigani vor pleca de acolo.

Herder, teoreticianul perioadei *Sturm und Drang* din literatura germană şi mentorul tânărului Goethe, avea ceva cunoştinţe despre Pirmasens şi în ale sale *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Idei asupra filosofiei istoriei omenirii – 1784-1791) îşi exprimă punctul său de vedere, şi anume că această „abjectă castă indiană14 era utilă doar pentru instrucţie militară, „care ea singură doar îi poate disciplina pe toţi cu mare rapiditate". Friedrich Wilhelm II al Prusiei, fiind de aceeaşi părere, dă ordin ca toţi ţiganii să fie făcuţi soldaţi. De fapt, în multe părţi ale Europei armata devenise de mult timp o altă posibila cale de scăpare pentru ţigani în speranţa lor de a câştiga toleranţă, de a deschide porţile închisorilor sau poate de a obţine un tratament preferenţial. Mulţi dintre ei au fost acceptaţi sau au făcut presiuni pentru a deveni soldaţi, fie muzicanţi, fie combatanţi. Uneori, cum este cazul războaielor religioase din Franţa de la sfârşitul secolului al XVI-lea sau al Războiului de Treizeci de Ani, cete întregi se alătură trupelor implicate în campanie, pe cont propriu sau ca forţe regulate. Editorul lui *Mercurefrançois,* observând o serie de soldat în timpul războaielor religioase, face comentarii favorabile la calitaţile lor militare, în ciuda stilului lor de viaţă neortodox („Trăind precum arabii, cărându-şi vitele după ei")[159]. În timp de pace aceştia se bucură de mai puţină popularitate întrucât (contrar speranţelor lui Herder) nu s-au dedicat cu elan disciplinei militare. În diferite momente însa, soldaţii ţigani slujesc practic sub toate stindardele Europei, adesea urmaţi îndeaproape de soţii şi de copii; în Suedia, într-adevăr, pentru o perioadă îndelungată de timp, rareori putea fi găsit un ţigan care să nu fi fost în serviciu ca soldat.

Evitarea controalelor documentelor civile era o tehnică de supravieţuire mult mai întortocheată, asimilată de timpuriu. Ţiganii s-au dovedit dintotdeauna a fi maeştri în producerea rapidă şi fără eforturi a

salvconductelor. Unii dintre ei devin experți în procurarea paşapoartelor false pentru ca legile contra vagabondajului, ce permiteau mobilitatea numai pe bază de autorizație, să poată fi contracarate. Conform legislației din Anglia, unei game foarte largi de călători li se pretindeau paşapoarte. Atunci când erau acordate asemenea documente, în ele se solicita ca posesorului să 1 se permită libera trecere, să i se acorde adăpost şi ajutor pe durata călătoriei; în mod normal, se dădea un termen fix pentru efectuarea călătoriei, iar documentele trebuiau să primească girul magistraților de pe itinerariu. Paşapoartele false erau totuşi ieftine, uşor de obținut şi, devenind cât se poate de obişnuite, întreg sistemul se dovedeşte până la urmă a fi absurd.{160} Falsificatorul ticălos putea fi orice: preot, funcționar, copist, profesor sau student. Cei opt țigani spânzurați la Aylesbury în 1577 se deplasaseră prin țară pe baza unor documente falsificate de un învățător din Cheshire.{161}

Aria călătoriilor efectuate de țigani devine totuşi tot mai restrânsă şi mulți dintre ei încep să se limiteze la o anumită regiune. În Franța, de exemplu, între 1607 şi 1637, căpitanul David de la Grave este menționat în douăsprezece locuri diferite din partea inferioară a regiunii Provence, dar nu şi în alte zone. Acesta este una şi aceeaşi persoană cu Pierre de la Grave. (La acea vreme, în Franța, numele patronimice erau predominant franțuzeşti, de preferință cu tentă nobiliară.) Pe de altă parte, căpitanul Jean de la Grave obişnuia să se aventureze atât către nord, în ținutul Dauphine, cât şi în Provence, şi cu siguranță că în diferite alte părți din Franța vom da peste persoane diferite purtând acelaşi nume de familie, ba foarte probabil chiar membri ai aceleiaşi familii{162}. Nu avem, în schimb, cum şti câți dintre aceştia au devenit pe deplin sedentari şi câți dintre cei deveniți sedentari au intrat apoi în rândul prostimii. În unele țări, totuşi, era cât se poate de limpede că țiganii deveneau în număr mare sedentari.

Pe de altă parte, creşte şi numărul ţiganilor, în ciuda faptului că doar pentru Ungaria şi Spania există cifre sistematice. Recensămintele făcute între 1780 şi 1783 în timpul împăratului Iosif II stau mărturie pentru mărimea populaţiei ţigăneşti din Ungaria (inclusiv Croaţia şi Slavonia, dar cu excepţia Transilvaniei): numărul acesteia varia între 30.241 şi 43.609 persoane, în ciuda faptului că femeile măritate nu fuseseră incluse. Meşteşugul fierarului şi alte câteva îndeletniciri manuale au fost principalele mijloace de subzistenţă consemnate, în urma lor situându-se cântatul.{163} În 1785 sunt identificaţi circa 12.000 de ţigani în Spania, peste două treimi aflându-se în Andaluzia, cea mai săracă regiune, cu Sevilia numărând 600, Jerez 386, Cadiz 332, Malaga 321 şi Granada 255 de ţigani.{164} Şi aceasta la o vreme când întreaga populaţie a Spaniei număra circa 10 milioane de locuitori, un sfert din populaţia actuală. Din recensămintele efectuate în timpul lui Carol II, cu mult timp înainte de Pragmatica Sancţiune din 1783, reiese faptul că mare parte din munca de sedentarizare se efectuase prin decretele anterioare, astfel încât peste 88% dintre toţi ţiganii din Spania, cu excepţia Cataloniei, deveniseră sedentari pentru cea mai mare parte a timpului. În Catalonia evoluţia a decurs mult mai lent, întrucât regiunea, autonomă până în 1716, se mulţumise doar cu aplicarea metodei expulzării.

Sedentarizarea nu reprezintă însă în mod obligatoriu asimilare, aşa cum o dovedeşte Spania. Dar pe tot cuprinsul Europei, chiar şi acei ţigani care rămâneau nomazi dobândeau trăsături naţionale sub influenţele de ordin social exercitate de ţările în care aceştia îşi desfăşurau activitatea. În Scoţia, de exemplu, acest proces începe destul de devreme şi pana la sfârşitul veacului al XVIII-lea mulţi ţigani vor deveni sedentari, în sensul că îşi vor stabili întru câtva un sediu într-una dintre localităţi, în care vor întreţine adesea relaţii bune

cu localnicii şi unde copiii lor vor merge la şcoală. Spre deosebire de alte țări, în curând se constata că țiganii de aici s-au amestecat într-o proporție mai ridicată cu populația locală, ceea ce a condus şi la fărâmițarea mai mare a cetelor. Este posibil ca legea din 1609 să-i fi făcut pe mulți dintre țigani să-şi însuşească prenume şi nume de familie uzuale la acea vreme în Scoția. De preferință aceştia au adoptat numele unor familii influente, deşi numele Faa şi Bailie, de altfel două nume importante de țigani din Scoția, sunt cu mult mai vechi de această dată. Pe de alta parte, unii țigani devin persoane de vază în cadrul propriei comunități. În jurul lui Billy Marshall, de exemplu, o vestită căpetenie a țiganilor din Galloway, se va țese o adevărată legendă. {165} Dacă acesta s-ar fi născut în 1671, după cum se susține, atunci el ar fi trebuit să trăiască 120 de ani, întrucât anul morții, 1792, este cunoscut cu exactitate. A lăsat în urma sa un număr imens de descendenți, ca urmare a faptului că a fost căsătorit de 17 ori. În cursul îndelungatei sale vieți acesta a participat ca soldat de rând în armata regelui William la bătălia de la Boyne şi apoi într-o serie de campanii pe continent, deşi se arăta gata să dezerteze, dacă aceasta i-ar fi convenit. În 1723 el apare ca lider al dizidenților radicali extremişti (Levellers) din Galloway, plănuind operațiuni în timpul larg răspânditei revolte populare împotriva proprietarilor de terenuri, care îi deposedau pe arendaşi şi închideau păşunile (inclusiv cele în mod tradițional deschise propriilor slujbaşi). Până la sfârşitul aceluiaşi an, în ținutul Galloway nu aveau să mai rămână în picioare decât un număr mic de îngrădituri.

Tonul neschimbat dar ostil al textelor de lege ne ascunde mult prea uşor în ce măsură țiganii au reuşit în mod practic să nu fie în dezacord cu interesul local. În Spania, razia efectuată în 1749 la scară națională a generat o serie de depoziții în acest sens, venind din partea unor sate natale ale țiganilor. Mult mai

neobişnuite au fost relaţiile stabilite cu populaţia din Villarejo de Fuentes, un oraş mic, situat la 60 de mile sud-est de Madrid, când, cu ocazia unei nunţi ţinute în noiembrie 1781, ţiganii i-au câştigat de partea lor pe preotul local şi oficialităţile oraşului, aceştia participând fără reţinere la zgomotoasele festivităţi. După efectuarea unei procesiuni calare la biserică, ţigăncile gătite cu toate podoabele, înainte de a se strânge înăuntru, au jucat în faţa preotului, în sunetele unei chitare, aruncând cu bomboane în jurul lor. Conform acidului raport întocmit de un observator, ce denunţă întreaga afacere{166}, mireasa a fost condusă la altar de către una din oficialităţile oraşului, un frate al preotului, şi în timpul cununiei participanţii nu au dat dovadă de prea multă evlavie. La întoarcerea de la biserică, mulţimea a început să ovaţioneze zgomotos. Ancheta oficială care a urmat denunţului confirmă principalele detalii, după care preotul primeşte o aspră mustrare din partea episcopului.

Slabe pâlpâiri de lumină

Atitudinea oficială a autorităţilor ecleziastice, fie ele ortodoxe, catolice ori protestante, nu a încurajat, bineînţeles, o lipsă de fermitate faţă de ţigani, consideraţi necredincioşi de aproape toată lumea. Până în secolul al XIX-lea nu va exista însă prea multa preocupare pentru sufletele ţiganilor. În Italia, sinodurile diocezane şi cele provinciale manifestă în mod repetat suspiciune şi ostilitate, egalând tonul legilor adoptate de către statele italiene (inclusiv statele papale), şi cu mici excepţii au fost prea puţin dispuse sa netezească accesul ţiganilor la sfintele taine. Aceeaşi stare de lucruri se întâlneşte şi în alte părţi, cu excepţia

măsurilor generale de desființare a modului de viață al țiganilor. Convertirea forțată şi educația religioasă obligatorie ocupă un loc principal în grandioasele planuri ale monarhilor precum Iosif II. O serie de state germane încearcă să-i despartă pe părinți de copii pentru a-i boteza şi creşte pe aceştia din urmă în familii de creştini cu o morală sănătoasă. Activitatea misionară, în schimb, şi încercările dezinteresate de a-i aduce pe țigani în sânul bisericii au fost sporadice şi puține la număr. Uneori aceste lucruri s-au petrecut aievea: de pildă în zona locuită de bascii din Franța, țiganilor, *cascarots,* cum erau numiți aceştia, le era interzis accesul în biserică, ba mai mult, i-au izolat într-un şopron de unde puteau să urmărească slujba. Aceasta nu însemna însă o tolerare a abaterilor. În Portugalia, în 1635, episcopii i-au excomunicat pe țiganii care nu s-au spovedit în postul Paştilor, în timp ce în Spania teologii au fost deosebit de fermi asupra nevoii de severitate. Totuşi, în mod ciudat, Inchiziția i-a tratat pe țigani cu relativă blândețe, întrucât în rarele dăți în care aceştia au apărut în fața Sfântului Oficiu, era mai puțin vorba de erezie sau vrăjitorie, cât de cazuri banale de înşelăciune şi de exploatare a credulității oamenilor amăgiți de comori îngropate, de secrete dezvăluite prin ghicit, de leacuri şi descântece miraculoase sau de făcutul farmecelor. Biciuirea, după cât se pare, a fost cea mai aspră pedeapsă aplicată acestora{167}. De asemenea demn de menționat este şi faptul ca acei țigani care într-adevăr au atras atenția inchizitorilor nu erau deloc neinstruiți în chestiuni de religie, fiind de obicei botezați, miruiți şi cununați în biserică. Când, în 1788, în Lorena, s-a încercat, în mod similar, cercetarea practicilor religioase ale țiganilor, s-a descoperit că aceştia nu aveau o religie proprie şi că botezul, cununia şi *„extrema unctio”*{168} se făceau după sacramentele Bisericii catolice. Dacă totuşi nu găseau un preot care să oficieze cununia, aceasta era efectuată în fața

propriilor căpetenii.{169}

De regulă, bisericile protestante nu s-au arătat cu nimic mai favorabile față de țigani şi n-au considerat că măsurile de ținere la distanță şi condamnare a acestora sunt contradictorii şi nereligioase. În prefața unei ediții din 1528 a *Liber vagatorum*, Martin Luther lansase un avertisment împotriva ticăloşiilor *(bueberey)* unor astfel de vagabonzi şi îşi dăduse consimțământul pentru reprimarea lor. Voetius, teologul calvinist olandez, pledează chiar împotriva botezării copiilor de țigani"{170} (problemă larg dezbătută în acea vreme în sinodurile provinciale din Țările de Jos), întrucât, după părerea lui, părinții acestora sunt incapabili să le asigure o educație creştinească. În Suedia, aceasta problemă îşi găsise deja rezolvarea, când cu un secol înainte, arhiepiscopul de Stockholm interzisese oficierea botezului şi a slujbei de înmormântare pentru țigani (pp. 139-140). Au existat însă şi pastori în Suedia care nu i-au dat ascultare, şi în 1573 arhiepiscopul îi spune unuia dintre aceştia că nu face decât sa strice orzul pe gâşte. După circa douăzeci de ani, sinodul diocezan de la Linköping confirmă interzicerea contactului de orice fel cu *tattare* şi îl mustră pe un preot care de sărbătoarea Paştilor acceptase ca un țigan să se spovedească.{171} Abia în 1686, preoții din Suedia primesc ordin să-i boteze pe copiii de țigani, la solicitarea părinților.

În plan secular, evoluția spre cunoştințe exacte despre țigani se făcea încă într-un ritm destul de lent. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea se pot totuşi consemna câțiva paşi modeşti în plan lingvistic. Primul îl întreprinde Johan van Ewsum, magistrat olandez, care dovedind suficient interes, reuşeşte în deceniul şapte al secolului al XVI-lea să alcătuiască o culegere de cuvinte şi expresii în limba romani.{172} Aceasta rămâne totuşi nepublicată până în 1900, dată până la care, în rarele împrumuturi din limba germană, au putut fi detectate urme ale despărțirii limbii romani în dialecte, la fel ca şi

prezența principalelor particularități fonetice ce caracterizează dialectele limbi: romani din Germania, folosită de către populația *sinti.* De o importanță imediată mult mai mare este publicarea în 1597, de către un alt olandez, Bonaventura Vulcanius, a unei liste de 71 de cuvinte romani cu echivalentul lor în limba latină, listă alcătuită cu ajutorul lui Joseph Scaliger, profesor coleg la Leiden şi cel mai erudit cărturar al timpului.{173} Întocmită probabil în sudul Franței, această listă este de fapt a doua tipărită vreodată. Plecând de la preponderența expresiilor referitoare la băutură, Scaliger pare să-şi fi desfăşurat cercetările într-o tavernă oarecare, la fel ca în cazul lui Andrew Borde, predecesorul său englez. Cu sau fără intenție, datorită unui astfel de „mediu ambiant" au apărut şi unele încurcături, de exemplu în cazul în care a încercat să culeagă şi termenul țigănesc folosit pentru *„tu bei".* Adresându-se în franceză, probabil, el întreabă de echivalentul în limba țigănească al expresiei „tu bois". Datorită confuziei cu „du bois", termenul transcris de Scaliger este *„kaschf*, echivalentul în romani pentru cuvântul *„lemn".* În această listă de cuvinte se pot distinge influențe venite din partea altor limbii la nivel de vocabular, din partea germanei şi slavonei, şi la nivel de fonologie, din partea limbii spaniole. Pasajele publicate de Vulcanius se situează însă înaintea timpului lor, prin faptul că fac distincție între țiganii care au propria lor limbă şi *errones* (folosit în sens modern pentru „nomazi"), despre care se afirmă că sunt de origine locală şi vorbesc un jargon artificial. Limba romani a fost luată însă drept *nubiană* (coptă), întrucât, luându-se după Cornelius Agrippa (1527), Vulcanius identifică Micul Egipt cu Nubia, o presupunere care, datorită bisericilor copte şi etiopiene, putea fi plauzibilă, dar care până la urmă s-a dovedit a fi o eroare ce i-a abătut din drum pe unii dintre succesorii săi. Au mai apărut câteva liste în următorii 150 de ani, fără însă a

exercita o influență prea mare.

În mod asemănător, când primele tratate despre țigani încep să fie publicate, ele vor scârțâi sub presiunea masei inerte a tot ce se scrisese înaintea lor, ducând la o consolidare a prejudecăților generațiilor anterioare. Demne de menționat sunt trei dintre aceste disertații Au fost scrise succesiv, se pare independent una de cealaltă, de către cărturari protestanți, la scurt timp după Războiul de Treizeci de Ani, într-o vreme când pacea şi ordinea deveniseră criterii de primă importanță. Fiecare disertație pare mai degrabă a fi lucrarea unui scoliast din Evul Mediu, şi, după natura lor, aparțin unei epoci în care scriitorii, făcând permanent referire la antici, părăseau drumul pe care se înscriseseră, pentru a-şi nega propria originalitate. Toate furnizează o justificare intelectuală a represiunii, singurele diferențe constând în gradul diferit de subliniere a faptelor.

Prima dintre ele este disertația lui Jakob Thomasius, susținuta la Leipzig în 1652{174}, unde acesta era profesor de filosofie morală. Până la acea dată, orice fel de recunoaştere a țiganilor ca grup etnic de imigranți fusese dată înapoi cu peste 70 de ani. Fara a contesta punctul de vedere al lui Vulcanius asupra limbii aflate încă în uz, Thomasius acceptă că au existat cândva pelerini de origine egipteană, care au venit dinspre răsărit. Oricât de contradictoriu ar fi aceasta, el susține, cum de altfel înaintea lui au mai făcut-o mulți cronicari din Elveția şi din alte părți, că marea lor majoritate s-au întors în locurile de baştină şi că cei puțini care au rămas nu au făcut decât să îngroaşe rândurile scursurilor societății, pretinzând a fi țigani pentru a putea beneficia de pe urma statutului de pelerin. După Thomasius, aceşti indivizi sunt capabili de orice fărădelege şi singura soluție este expedierea lor la capătul lumii. Poziția lui Voetius, teologul olandez care nu era de acord cu botezarea copiilor de țigani, este în

general asemănătoare: unicul aspect al stereotipului convențional contestat de acesta este mult repetata afirmație conform căreia țiganii nu sunt decât spioni în serviciul turcilor. A treia persoană din acest trio este juristul german Ahasuerus Fritsch{175}, care consideră că toate aceste teorii despre originea exotică a țiganilor sunt foarte anevoioase şi că în zilele sale, țiganii nu sunt decât o şleahta de tâlhari, o amestecătură de indivizi trândavi şi conspiratori sosiți din diferite țări. Acesta îşi însuşeşte remarca lui Aventinus despre faptul că i-a auzit folosind limba vendă (p. 100), dar o identifică cu *Rotwelsch* (jargonul hoților din Germania), la fel cum făcuse şi Münster cu un secol înainte (pp. 76-77). Fidel mediului său juridic şi politic, Fritsch este cât se poate de prolix în legătură cu motivul pentru care țiganii nu trebuie să fie deloc tolerați şi în legătură cu legile prin care să se obțină suprimarea lor.

Aceştia trei au fost oameni de vază care au exercitat o oarecare influență, lucrărilor lor acordându-li-se atenția cuvenită. Secolul al XVIII-lea este martor la reformulări mai hotărâte ale vechilor teme, îndeosebi când enciclopediile încep să se înmulțească, prototipul reprezentându-l *Cyclopedia* lui Ephraim Chambers (1728). Unul din țelurile principale ale enciclopediilor este de a pune la dispoziție cunoştințe aduse la zi în legătură cu diferite subiecte; aceste informații purtând de obicei amprenta autorității. De aceea ele pot fi considerate un ghid în dezvoltarea erudiției şi a ceea ce se socoteşte a fi concepția obiectivă a epocii. Referitor la țigani şi în ceea ce priveşte sursa informațiilor, autorii disertațiilor dau dovadă de aceeaşi superficialitate şi lipsă de spirit critic ca şi predecesorii lor. Chambers îşi începe articolul referitor la „egipteni" preluând frazeologia unui lexicon de John Minsheu, apărut în 1617:

> În legile noastre, haimanale prefăcute care, englezi şi

> galezi fiind, se ascund în spatele unor obiceiuri grosolane, îşi mânjesc feţele şi trupurile, folosesc între ei un jargon necunoscut, pribegesc de colo, colo; şi sub pretextul de a ghici norocul, vindeca boli şi altele, aceştia îi induc în eroare pe oamenii simpli, le iau banii acestora prin înşelăciune şi fură tot ce nu este prea încins sau prea greu de luat.

Tipic pentru punctul de vedere continental este articolul apărut în 1749 în monumentalul Uni*versal-Lexicon aller Wissenschaften undkunste* (Dicționarul universal al tuturor ştiinţelor şi artelor) publicat de către librarul Johann Zedler din Leipzig. Trei sferturi din cele 25 de coloane precizează cu savoare diferite prevederi cu caracter penal după afirmația introductivă: „este sigur că țiganii au fost dintotdeauna oameni răi şi necredincioşi şi hărțuirea lor este pe deplin justificată”. {176} Am menționat deja începutul definiției lui Diderot din a sa *Encyclopédie* (1751) (pp. 163). După care continuă, cum de altfel mulți alții au făcut-o înaintea lui, să sugereze că de fapt adevărații țigani plecaseră de acolo cu multă vreme înainte. Acum puteau fi întâlniți mai puțini decât cu 30 de ani înainte, poate datorită târcoalelor date de poliție sau pentru că oamenii deveniseră acum mai săraci şi mai puțin creduli. Oricare era motivul „ocupația de țigan” devenise „mai puțin profitabilă”. Aceia care se dedicaseră progresului gândirii seculare şi lipsei de prejudecăți a Iluminismului nu se îndoiau deloc că acesta era un motiv de bucurie.

7.
FORȚELE SCHIMBĂRII

Evoluția bruscă a evenimentelor din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea pune bazele unei remodelări a felului în care cei din afara etniei îi privesc pe țigani, deşi chiar şi în acele țări în care a fost adoptată o atitudine de *laissez-faire* nu se va produce o atenuare prea mare a dorinței de a-i face pe aceştia să se supună reglementărilor. Apoi, la scară mult mai largă, vor intra în acțiune variate forțe sociale, economice şi politice, generând noi migrații, atât în țările europene cât ş: la nivel mondial, astfel încât, la începutul secolului XX, mulți țigani vor ocupa o poziție diferită la periferia societății.

Percepții noi

Un cărturar maghiar este creditat cu prima încercare de analiză extinsă a modului de viață al țiganilor (chiar dacă doar a acelei laturi percepute de către societatea dominantă). Aceasta va fi prezentată între 1775-1776 prin intermediul unei serii de peste 40 de articole anonime, apărute în *Wiener Anzeigen,* un jurnal maghiar de limbă germană{177}. Wim Willems, un

cercetător olandez, l-a identificat abia de curând pe autorul acestei analize, ca fiind Samuel Augustini ab Hortis, pastor luteran care a trăit în comitatul Szepes din Ungaria (în prezent în Slovacia)[178]. Acesta a fost un om al timpurilor sale, deferent față de politica dusă de Maria Tereza, dar care şi-a propus, cel puțin, să se refere la condițiile existente la acea vreme, în loc să stea să trieze cunoştințele perimate. În expunerea sa el se referă la Ungaria şi la Transilvania, întrucât, după opinia lui, deşi țiganii aveau multe trăsături comune, nu mai exista o națiune țigănească omogenă sau o cultură țigănească colectivă, diferitele grupuri fiind influențate de condițiile din țara care îi găzduia. În regiunile ştiute de acesta, țiganii nomazi locuiau în corturi, în timp ce iernile le petreceau în caverne excavate în coasta dealurilor; colibele țiganilor sedentari erau dotate ceva mai convențional, dar numai cu câteva lucruri de strictă necesitate – nu existau scaune, paturi, lumina artificială sau ustensile de bucătărie, în afara unei oale de lut şi a unei tigăi de fier. Hrana lor consta în principal din carne (inclusiv carne stricată) sau din paste făinoase, precum fideaua. Pâinea o dobândeau prin cerşit şi, în plus, erau mari amatori de băutură şi tutun. Posedau doar un singur rând de haine. Femeile nu se îndeletniceau cu torsul sau cusutul, îmbrăcămintea obținând-o din cerşit şi din furat, dar aveau în schimb darul de a se împodobi cu bijuterii. Fierarii țigani lucrau şezând turceşte, în timp ce femeile manevrau foalele; erau rapizi şi iscusiți, dar dezordonați în tot ce făceau, în timp ce alți membri din familie dădeau mereu năvală să-şi vândă mărunțişurile. Țiganii geambaşi erau călăreți îndemânatici şi ştiau prea bine cum să facă o mârțoagă să treacă drept un cal sănătos. Lăutarii erau pricepuți în a se conduce după gustul ascultătorilor. În unele regiuni, jupuitul animalelor şi confecționatul ciururilor şi al ustensilelor de menaj din lemn deveniseră activități suplimentare; în vreme ce băieşii din Transilvania şi din

Banat (care vara cerneau nisipul aurifer, iar pe timp de iarnă confecționau butoaie şi copăi din lemn) constituiau aproape o castă separată, muncitoare şi independentă. Autorul acestei analize nu are o părere bună despre moralitatea şi cultura țiganilor: aceştia nu cunoşteau sentimentul onoarei şi pe cel al ruşinii, dar în schimb dovedeau mai multă mândrie decât era necesar; au îmbrățişat religia meleagurilor pe care se aflau, însă fără prea multă convingere. După cât se pare, autorul nu a reuşit să întâlnească niciun fel de ceremonie sau obicei special. El este de părere că modul tradițional de viață al țiganilor şi neaplicarea unor reglementări contraveneau normelor oricărei societăți organizate. Greşeala consta în creşterea lor: părinții îşi iubeau excesiv copiii, dar nu reuşeau să-i educe şi astfel, odată ajunşi la maturitate, nu mai aveau şansa de a-şi schimba modul de viață. Cu instruire corespunzătoare, el întrezărea pentru ei posibilitatea unui viitor cu folos în agricultură sau ca meseriaşi; rezistența lor la greutăți sugera de asemenea posibilitatea unei cariere militare. Concluzia la care ajunge este că cea mai bună cale de urmat o reprezintă „efortul pe cât posibil de a-i transforma pe țigani în ființe umane şi în creştini şi apoi de a-i menține între granițele statului ca supuşi de folos acestuia", deşi atrage atenția că acest lucru necesită mult efort şi răbdare.

Seria de articole din *Wiener Anzeigen* recunoştea în acelaşi timp legătura dintre limba romani şi India; or, având în vedere valul tot mai mare de contestare a identității separate a țiganilor, acest lucru devine o problemă ce depăşeşte semnificațiile de ordin filologic. Prioritatea descoperirii (deşi timidă şi prost definită) poate fi acordată unui alt pastor maghiar, István Váli, când acesta se afla la Universitatea din Leiden, în jurul anilor 1753-1754. Istorisirea are totuşi la bază o relatare de mâna a treia, apărută în *Wiener Anzeigen* în 1776, care, după toate aparențele, pare să se fi conturat chiar

în timpul expunerii. Se spune că obiceiul era ca insula Malabar să trimită trei studenți la Leiden, şi astfel, întrebându-i pe cei trei studenți care se aflau în acea vreme acolo despre limba lor maternă, Váli a reuşit să alcătuiască un glosar cu peste o mie de cuvinte. Observând o asemănare cu dialectul țigănesc din Ungaria, acesta, odată ajuns acasă, confirmă faptul că țiganii din Raab (Gyor) înțelegeau aceste cuvinte. Nu avem însă niciun indiciu care să confirme continuitatea cercetărilor de către Váli şi mei un fel de detalii în legătură cu limba vorbită de cei care i-au furnizat informațiile. Totuşi cercetările recente efectuate în registrele universităților din Leiden şi Utrecht au scos la iveală un oarecare sâmbure istoric al întregii istorisiri. Registrele din Leiden consemnează că trei studenți au fost înmatriculați ca *„ceylonensis”* la începutul deceniului al şaselea al secolului al XVIII-lea{179} (la acea vreme Sri Lanka era colonie olandeză). Váli studia la Utrecht şi este posibil să-i fi întâlnit pe aceştia cu ocazia unei vizite la Leiden. Cei trei *„ceylonensis”* erau copiii unor olandezi din Ceylon şi se născuseră şi crescuseră pe acele meleaguri, dar chiar dacă țiganii îi dăduseră lui Vâli o listă de cuvinte din limba singhaleză, şi indiferent de cât de bine reuşiseră aceştia să-şi păstreze limba romani, au întâmpinat probabil mai multe dificultăți în a recunoaşte cuvinte din acea limbă indică, decât pare să sugereze relatarea.

O dovadă mai clară o reprezintă glosarul de cuvinte romani întocmit de englezul Jacob Bryant, după toate aparențele cu ocazia unui târg la Windsor în 1776. Când, în 1785{180}, materialul este transmis Societății de Arheologie din Londra, Bryant atrage atenția asupra unor analogii dintre limba romani şi limbile indo-iraniene, identificând şi unele împrumuturi din greaca şi din slavonă. Exemplele date sunt instructive, întrucât arată că dialectul utilizat de aceşti țigani era parțial anglicizat din punct de vedere fonetic, deşi ei mai

foloseau încă numerale pe care limba romani din Anglia le-a pierdut ulterior. O altă prioritate a lui Bryant este aceea conform căreia pentru prima dată a fost posibil ca un culegător de termeni mânat de curiozitate să fie, fără intenție, înşelat întâmplător cu un termen obscen din limba romani, luat drept un termen solicitat de către acesta{181}.

Învățatul german Johann Rüdiger este şi el unul dintre primii care sesizează filiera indiană. În 1777, la incitarea lui H. L. C. Bacmeister, inspector şcolar din St. Petersburg, acesta o convinge pe o țigancă să-i traduca un fragment în dialectul propriu. Gomparându-l cu o serie de alte limbi, el observă asemănarea cu cele din India, îndeosebi limba hindi, în vreme ce Bacmeister indică afinitatea cu limba multani (dialect din regiunea Lahndo sau din Panjabul de Vest). Descoperirile lui Rüdiger sunt publicate în 1782, într-un eseu care precizează pretențiile emise de istoria țiganilor şi de limba acestora de a deveni adevărate subiecte de cercetare, precum şi ale țiganilor înşişi de a li se aplica un tratament mai bun decât cel „de care veacul nostru luminat ar trebui să se ruşineze că îl tolerează pe mai departe”.{182}

Mai rămânea acum doar ca cineva să reunească toate aceste elemente. Intre timp, un alt german, Heinrich Grellmann de la Universitatea din Gottingen, angajându-se într-o atare muncă de sinteză, se va inspira mult din predecesori, dar, în cele din urmă, va reuşi să dea dovezilor laborios acumulate o formă mai coerentă şi mai analitică. Cartea sa *Die Zigeuner* (Țiganii) apare în 1783. Importanța ei va fi rapid recunoscută, fiind urmată apoi de traduceri în engleză, franceză şi olandeză{183}. În ciuda faptului că este incomplet, studiul lui Grellmann în legătură cu răspândirea țiganilor în Europa pare a fi totuşi bine documentat. El estimează că numărul țiganilor se situează între 700.000 şi 800.000, fiind deosebit de mare în Ungaria, Transilvania

şi Balcani. Ţiganii erau de asemenea foarte numeroşi şi în alte părţi ale Europei: îndeosebi în sudul Spaniei, în Italia, mai puţini însă în Franţa, cu excepţia Alsaciei şi Lorenei, şi foarte puţini în Elveţia, Ţările de Jos şi majoritatea regiunilor din Germania, cu excepţia Renaniei. Deşi mulţi deveniseră sedentari (şi aici menţionează pe cârciumarii din Spania, robii din Moldova şi din Ţara Românească, dar şi pe acei ţigani care locuiau în colibe în apropierea oraşelor transilvane şi ungare), el admite totuşi că majoritatea ţiganilor mai obişnuiau încă să pribegească, corturile fiind adăpostul lor preferat. Chiar şi în interiorul diferitelor ţări, acesta remarcă scindările interne, tot mai profunde – de exemplu cele din Transilvania şi din Banat, dintre băieşi şi celelalte categorii. (Scindări similare, pe care nu le-a menţionat, existau şi între ţiganii nomazi şi cei sedentari din Transilvania, pe care primii îi priveau cu dispreţ, cum de altfel se întâmpla şi în alte ţări.)

Prin modul de aranjare a materialului, Grellmann reuşeşte, pentru o perioadă îndelungată, să stabilească un model pentru cărturarii care i-au succedat. El extinde gama defăimărilor, enumerând şi alte cazuri, precum depravarea ţigăncilor şi învinuirea de canibalism. Cât priveşte aceasta din urmă, Grellmann prezintă comentariile sumbre apărute în jurnalele din Ungaria şi din Germania, în legătură cu unele procese de dată recentă din Ungaria (ţinutul Hont, astăzi parte a Slovaciei), în care au fost implicaţi peste 150 de ţigani. Dintre aceştia, după smulgerea mărturisirilor prin tortură, 41 au fost executaţi prin diverse procedee (decapitare, spânzurare, tragerea pe roată, sfârtecare) pentru delicte ce au inclus şi canibalismul. În a doua ediţie (1787), Grellmann reuşeşte să refacă întru câtva echilibrul şi prezintă rezultatele obţinute de comisia de ancheta instituita de neîncrezătorul împărat Iosif II pentru cercetarea celor care nu au fost executaţi. Au fost găsiţi vinovaţi numai de furt şi au fost eliberaţi,

după ce li s-a administrat o bătaie. În ceea ce priveşte însă primele execuţii, Grellmann ajunge la concluzia că, în cel mai bun caz, victimele ar fi trebuit să moară ca ucigaşi. Dar răul făcut de prima ediţie era deja fapt împlinit şi a fost nevoie de peste un secol pentru ca acuzaţiile de canibalism să dispară de tot.

În prima parte a lucrării, cea etnografică, Grellmann se bazează masiv pe articolele din *Wiener Anzeigen.* Acestea i-au furnizat material şi pe latura lingvistică, dar aici adevăratul său mentor a fost de fapt un oarecare consilier Biittner care, cu câţiva ani înainte, indicase în mod eronat legătura dintre limba romani şi Afganistan.{184} De această dată comparaţia a fost făcută cu indo-ariana, ajungându-se la concluzia aproximativă că cel mai apropiat de limba romani este dialectul surat (de exemplu gujarati). Oricât de imperfecte ar fi detaliile, a reuşit în mod incontestabil ca prin etalarea dovezilor de ordin lingvistic, aşa cum erau ele înţelese la acea epocă, să facă astfel ca originea indiană a limbii romani să fie larg acceptată şi ca identitatea lor etnică să fie în ochii multora restabilită. Pentru Grellmann, ţiganii din ultima generaţie erau, fără îndoiala, descendenţi liniari ai primilor sosiţi şi, în ciuda părerii greşite, conform căreia exodul din India fusese o reacţie la invazia lui Timur Lenk de la sfârşitul secolului al XIV-lea, el a îndreptat cercetarea ulterioară într-o direcţie mai puţin fantezistă. Pe plan social, după modelul lui Samuel Augustin ab Hortis din *Wiener Anzeigen,* Grellmann pledează cu fermitate împotriva surghiunului ca tratament aplicat ţiganilor. Şi el credea că aceştia puteau fi reabilitaţi, împărtăşind în acelaşi timp părerea larg răspândită printre oamenii de stat şi economiştii europeni (desfiinţată după un deceniu şi jumătate de către Malthus), conform căreia populaţiile mai numeroase erau de folos naţiunii. Nu este deci câtuşi de puţin surprinzător faptul că acesta susţine din toată inima măsurile adoptate de Maria Tereza şi de fiul ei.

Nesupunerea putea fi eradicată prin intermediul educației.

Şi pe plan literar, țiganii încep să capteze atenția într-un mod diferit în vreme ce gusturile se îndreaptă spre un ton romantic şi melodramatic, iar accentul se deplasează de la preceptele de ordine, liniște, raționalitate spre individ, fantezie şi spontaneitate.{185} În 1773, o căpetenie a țiganilor este distribuită în furtunoasa tragedie a lui Goethe, *Gotz von Berlichingen,* în rolul nobilului barbar şi curând sublinierea deosebirilor dintre modul de viață al țiganilor şi pungaşii vieții de zi cu zi devine pentru autori un adevărat clişeu.{186} După un alt obicei mai rău, răspândit în secolul al XIX-lea, țiganii erau prezentați drept vagabonzi periculoşi, ce sugerau elementul criminal, supranatural şi de mister: ei puteau fi, în concluzie, atât în cărțile pentru copii cât şi în cele pentru adulți, folosiți ca un procedeu de realizare a intrigii, ca explicație pentru jafuri, evenimente ciudate şi întâmplări misterioase sau (ca urmare a precedentului produs de Cervantes în *La Gitanilla* şi continuat cu *Moll Flanders* şi *Le Manage de Figaro)* să dea socoteală pentru copiii pierduți sau furați de lângă părinții lor. Cei mai mulți scriitori au continuat să se bazeze mai degrabă pe propria lor imaginație sau pe alte surse literare, decât pe observația directă. De abia odată cu apariția lucrărilor lui George Borrow, începând cu *The Zincali* (1841) şi culminând cu *Lavengro* (1851) şi *The Romany Rye* (1857), stereotipia literară este în mod vădit contestata de către un autor căruia i-a plăcut să se întovărăşească cu țiganii, le-a învățat limba şi care a reuşit, în scrierile sale, să redea ceva din adevărata lor fire.

La vremea respectivă, s-a descoperit că *adevărul* despre țigan: este mai degrabă incitant decât suspect. Romantismul condusese atât la creşterea interesului față de cultura populară primitivă. cât şi la predilecția pentru elementul exotic şi misterios, iar fazele mai târzii

ale acestuia au fost marcate de o nouă atenție acordată culegerii şi imitării folclorului (cuvânt inventat abia în 1846) şi a baladelor, dansului şi muzicii populare. A fost imposibil ca țiganii să nu fie atraşi în această acțiune de investigație şi s-a constatat că, de fapt, ei reprezentau o adevărată mină de basme populare, cântece, obiceiuri şi superstiții. Pe plan istoric, începând cu 1843, Paul Bataillard, un arhivar francez, va inaugura, printr-o lungă serie de articole publicate pe parcursul mai multor decenii, începuturile istoriei țiganilor în Europa.

Odată drumul pregătit de către Sir William Jones de la Compania Indiei de Est, la numai câțiva ani de la publicarea cărții lui Grellmann, filologia comparată devine o altă formă de manifestare a preocupării sporite față de originea națională, în încercarea de stabilire a locului sanscritei în cadrul familiei de limbi indo-europene. Această nouă ştiință va conduce la o evoluție rapidă a studiului limbii romani, ea devenind astfel o veritabilă orhidee în această grădină filologică. Părea să aibă acea frumusețe de odinioară a unei ruini în plin proces de degradare, prezentând în acelaşi timp spectacolul interesant al unei limbi surprinse în diferitele faze ale declinului, sub acțiunea unei mari varietăți de forțe. Posibilitatea studierii în Europa a unei limbi orientale a reprezentat o atracție nu doar pentru autorii romantici, dar şi pentru unii cărturari de prim rang ai veacului. Nici nu era nevoie să faci cunoştință cu țiganii, acest lucru fiind amplu demonstrat de către unul dintre cei mai mari deschizători de drumuri, August Friederich Pott, printre ale cărui multe realizări ca profesor de filologie generală la Halle s-a situat şi lucrarea ştiințifică despre limba romani intitulată *Die Zigeuner în Europa undasien* (Țiganii în Europa şi în Asia 1844-1845). Lucrarea a avut la bază un volum sporit de date deja apărute despre diferite dialecte şi, după cum explică Pott în prefața cărții, scrierea ei s-a făcut fără ca el să fi dobândit prea multă experiență personală în

legătură cu țiganii, în afară de unele priviri fugare aruncate câtorva indivizi. Deceniile şapte şi opt ale secolului al XIX-lea au fost cât se poate de generoase în privința studiilor despre limba romani, multe dintre acestea fiind elaborate în germană. Deasupra tuturor s-a ridicat semeț Franz Miklosich de la Universitatea din Viena, care, la vremea respectivă, se putea mândri cu „un material abundent, aproape un surplus de material", provenit din toate țările unde existau țigani, fiind în acelaşi timp şi primul cărturar care, plecând de la limba vorbită de țigani, a încercat să reconstituie drumul parcurs de aceştia în migrația lor spre vest.

Mai înşelător însă va fi noul interes pe care Biserica îl va arăta țiganilor. Punând la punct o serie de metode cu caracter înnoitor, ca răspuns la rapidele schimbări din societate, bisericile, cele protestante îndeosebi, vor fi devotate unui singur țel: lumea eliberată de păgânism. Fervoarea misionaristă nu va scăpa deloc din vedere nevoia de regenerare spirituală a țiganilor ignoranți, îndemnul şi povața luând locul mult mai cunoscutei coercițiuni. Cu numai câteva excepții, țelul urmărit de slujitorii Bisericii şi de filantropii care s-au angajat în discuții serioase cu țiganii, impunându-şi broşurile reformatoare, era de a-i restricționa şi eventual eradica pe aceştia şi modul lor de viață, lămurindu-i să devină sedentari, recuperându-i din mrejele moravurilor uşoare şi pregătindu-i pentru ocupații având la bază supunere şi umilință. Asemenea atitudini au pătruns până şi în culegerile de imnuri; într-un imn al copiilor se spune:

> Făr' de cămin nu m-am născut
> Ori în vreun staul năruit,
> Pui de țigan, nu rătăcesc
> Şi pâinea zilnic n-o ciordesc.{187}

În Marea Britanie, această activitate s-a dovedit a avea consecințe limitate, deşi s-au putut consemna şi

câteva succese. John Baird, pastor al bisericii din Scoția, se angajează în 1830 într-o activitate de ameliorare a vieții coloniei de țigani ce ocupa un şir de colibe la Kirk Yetholm, la mai puțin de o milă depărtare de granița cu Anglia. Țiganii lucrau aici ca fierari, confecționau mături şi linguri din corn şi călătoreau între opt şi zece luni pe an ca să-şi vândă marfa. Scopul urmărit de Baird era de a-i ține pe copii pe tot parcursul anului sub supraveghere, ca aceştia să poată urma şcoala, să primească educație religioasă şi apoi, la timpul cuvenit, să-şi găsească o slujbă ca slugi în gospodărie; în acelaşi timp, spera să-i convingă pe adulți să nu mai pribegească. În cele din urmă este înființată Societatea pentru Reformarea Țiganilor din Scoția, sunt strânse fonduri, după care Baird poate să facă cunoscute câteva rezultate promițătoare obținute în munca depusă cu copiii de țigani; în schimb, în ceea ce priveşte sedentarizarea adulților, după cum menționează, foarte pitoresc de altfel, în raportul din 1842, aceasta „s-a bucurat de un succes vecin cu un eşec total". Când în 1859 societatea se destramă, Baird şi succesorul său îşi vor continua activitatea până ce educația elementară devine, în 1872, gratuită şi obligatorie în Scoția. Câțiva ani mai târziu, practic toți țiganii din Yetholm vor deveni sedentari.{188} Începând cu 1827, efortul cel mai demn de menționat în Anglia este cel depus de predicatorul metodist James Crabb şi de Comitetul din Southampton, stimulat de acesta, care angajează agenți să viziteze zilnic taberele de țigani din jurul Southamptonului şi din New Forest. Dorința lui Crabb este ca reforma să aibă loc în mod treptat şi de bunăvoie. Serviciile religioase săptămânale ținute de el, a căror atractivitate este sporită prin servirea participanților cu friptura de vită şi budincă de stafide, nu vor întârzia să-i atragă pe țiganii mai binecrescuți; dar chiar şi acei copii care fuseseră educați, convertiți sau angajați ca slugi în final se vor întoarce aproape toți

la vechiul stil de viață. Încercări similare vor da greş şi în Prusia. În Anglia vor avea loc mai multe asemenea încercări, concepute adesea după modelul lui Crabb, în parte având caracter religios, în parte caracter educațional{189}. Aceste măsuri vor fi primite însă cu rezervă: în mod indubitabil convertirea merge mână în mână cu adoptarea obiceiurilor societății industriale, sedentare. Atunci când are loc o evaluare a realizărilor practice în termenii unei „reformări" durabile, acestea par cât se poate de mici, chiar dacă până la sfârşitul veacului vor apărea şi câțiva misionari proveniți din rândurile țiganilor şi care vor continua această muncă folositoare, precum Cornelius Smith, născut în 1831{190}, într-un cort din comitatul Cambridge. Dar dintre toți, cel mai cunoscut este fiul acestuia, Rodney, zis şi „Gipsy Smith", un predicator influent care, cu ocazia serviciilor religioase putea strânge câteva mii de oameni şi care, începând cu deceniul nouă al secolului al XIX-lea va desfăşura munca de misionar în țară şi străinătate.{191} În ceea ce-i priveşte pe țigani, el vede mântuirea lor în abandonarea de către aceştia a majorității aspectelor negative ale stilului de viață de până atunci.

Influența în muzică

De la primele atestări ale prezenței țiganilor în Europa, în mod sporadic, se stabileşte o legătură între aceştia şi muzică, ca instrumentişti, cântăreți sau dansatori. Talentul lor muzical putea deveni un factor puternic de câştigare a toleranței, cum de altfel s-a şi întâmplat în cazul venerabilului Abram Wood, bulibaşa al țiganilor, care la începutul secolului al XVIII-lea soseşte în Țara Galilor, aducând cu sine, după cum se povesteşte, o vioara; iar când fiii şi nepoții acestuia

adoptă harpa, instrumentul național, vor fi bineveniți aproape pretutindeni.{192} Şi totuşi, țiganii nu posedă un limbaj muzical comun, un mod de a face muzică identic pentru toți. Atunci când cântă mai mult pentru spectacol decât pentru ei, țiganii interpretează muzica specifică mediului şi cu instrumentele acestuia mai degrabă pentru a o perpetua şi adapta decât ca act de creație{193}, la fel ca în cazul basmelor lor, când au împrumutat adesea din folclorul diferitelor țări prin care au trecut, dându-le amprentă tipic țigănească. La scurt timp după aceasta, talentul lor interpretativ înnăscut va fi recunoscut în întreaga Europă. Dar în secolul al XIX-lea şi îndeosebi în trei țări: Ungaria, Rusia şi Spania, țiganii vor atinge ca interpreți profesionişti poziții cât se poate de înalte, devenind aproape parte componentă a identității naționale.

În Ungaria, o parte din vechii țigani sedentari (cunoscuți celorlalți sub numele de *romungre* – țigani unguri) au intrat rapid în serviciul maghiarilor în calitate de cântăreți. Tot mai sedentari şi mai puțin cunoscători ai limbii romani, aceştia pierd legătura cu propria muzică, atraşi fiind de tradiția maghiarilor cu care conviețuiesc, preluând-o în acelaşi mod amăgitor şi cu aceeaşi îndemânare cu care se spunea că ştiu să dea o nouă înfățişare unui cal de nici măcar proprietarul acestuia nu-l mai recunoştea. Superioritatea lor în muzică se remarcă deja pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, când țiganii devin indispensabili atât pentru locuitorii satelor cât şi pentru nobilimea maghiară şi când se încetățeneşte obiceiul ca la petreceri un lăutar țigan să stea în apropierea gazdei, gata oricând să-i cânte potrivit dispoziției muzicale a acestuia. Curând după aceasta, tarafurile de țigani – având în frunte un violonist desăvârşit – încep să aibă nenumărate apariții de succes, iar interpreții individuali ajung la rândul lor celebri. Deşi neinstruiți, datorită spontaneității şi rapidității de adaptare, țiganii dau permanent dovadă de

capacitatea de a-i mulțumi pe ascultătorii maghiari, astfel încât nu ocupația de fierar, ci aceea de lăutar devine cea mai importantă dintre îndeletnicirile țiganilor. La început, lăutarii şi tarafurile vestite proveneau din nord-vestul țării (astăzi vestul Slovaciei), partea cea mai apropiată de Viena, centrul vieții muzicale din Europa. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea aceştia se vor afla pretutindeni, „muzica țigănească" fiind la mare modă.

Primul mare nume este cel al violonistului János Bihari (1764-1827), originar din ținutul Pozsony (Bratislava), a cărui orchestră era invitată la cele mai importante festivități şi banchete publice şi particulare, organizate în toată țara şi adesea la Viena: într-adevăr, cu ocazia Congresului de la Viena din 1814 acesta cântă în fața monarhilor şi oamenilor de stat prezenți. Bihari şi succesorii săi reuşesc să creeze o manieră de expresie care devine parte a tradiției populare maghiare, cunoscută fiind sub numele de stilul *verbunkos* (denumire utilizată pentru muzica militară interpretată cu ocazia recrutării). Liszt a fost unul dintre cei mai mari admiratori ai lui Bihari şi a scris pe larg despre el în *Des Bohemiens et de leur musique en Hongrie* (1859), afirmând că acesta a reuşit să „promoveze la maxim muzica țigănească. Ea se bucura deja de multă vreme de trecere şi de admirație din partea nobilimii maghiare; acum însă devenea parte integranta a reprezentării naționale"{194}. La Paris, Liszt se îngrijeşte ca Jozsi Sáray, tânărul său protejat *romungro* în vârstă de 12 ani, să primească o educație corespunzătoare la conservator, dar totul se dovedeşte a fi în zadar, întrucât Jozsi devine un mare filfizon, refractar la orice fel de educație. Şi apoi, de îndată ce îi întâlneşte pe cei de un neam cu el, îşi leagă soarta de aceştia şi preferă să se alăture tarafului decât să accepte supliciul sălii de concert. Intenția lui Liszt a fost ca această carte să devină un prolog la propriile *Rapsodii ungare* în care a imitat toate

particularitățile interpretăm specifice țiganilor. El a exagerat însă rolul acestora, ceea ce îi va face pe Bartok, Kodaly şi pe alții să afirme cu indignare că a greşit profund când a insinuat că toată muzica ungară este o creație a țiganilor. Pe de altă parte, Liszt avea dreptate când declara că cei mai buni interpreți ai țiganilor au devenit în ochii publicului larg păstrătorii şi reprezentanții muzicii naționale.{195} Aceştia erau inseparabili de mişcarea maghiară de regenerare. Multe din tarafurile de țigani, cu instrumentele lor cu tot, au luat parte la revoluția ratată de la 1848-1849, în urma căreia Ungaria este supusa de către regimul absolutist de la Viena, şi după pierderea libertății, sunetul mângâietor al viorilor le va aduce şi mai mulți admiratori. Faima lor depăşeşte granițele țării şi, începând cu 1850, devin frecvente turneele internaționale prin Europa şi America. Ferenc Bunko (1813-1889), capelmaistrul lăutarilor țigani participanți la Războiul de Independență, apare de câteva ori la Paris şi la Berlin împreună cu taraful său. În timpul turneului de la Berlin din 1865 acesta este invitat să cânte la reşedința prințului moştenitor, cu ocazia unui dineu, unde se va bucura de o primire entuziastă; cinci zile mai târziu va cânta în fața regelui. Totuşi, atât Liszt, cât şi alții vor deplânge faptul că asemenea turnee, deşi agreabile şi încununate de succes, conduc la diminuarea originalității şi la promovarea decadenței.

Instrumentiştii țigani s-au bucurat de un asemenea respect încât nici chiar nobililor nu le-a fost ruşine să învețe de la ei sau să cânte împreună cu ei. Şi acum nu mai era deloc o raritate să îi vezi căsătorindu-se cu fiicele unor cetățeni înstăriți, ba chiar din familii de nobili. (Janesi Rigo s-a însurat cu o prințesă, Rudi Nyári cu o contesă, iar Márci Berkes cu o baroneasă.) Dar nu toți țiganii vor reuşi să devină atât de însemnați: multe tarafuri de țigani au continuat să se producă prin cârciumi şi hanuri, piețe, târguri, festivaluri de folclor şi

nunți, unde câştigurile erau mai mărunte, iar publicul mai puțin respectuos şi paşnic.

Pentru ruşi, pe de altă parte, forța muzicală a țiganilor constă în cântecul vocal – improvizat, interpretat în cor şi pe mai multe voci. Prima atestare a acestor coruri datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când contele Alexei Orlov aduce la Moscova o serie de cântăreți țigani din Moldova. Curând după aceasta, corul şi taraful de țigani devin podoabe nelipsite din casa oricărui mare nobil. Corul lui Orlov, ai cărui membri vor îngroşa numărul de robi din satul Puşkino, de lângă Moscova, a făcut furori, putând fi adesea ascultat cu ocazia seratelor organizate de favoriții Ecaterinei cea Mare. Mai târziu au fost puşi în libertate, şi în timpul invaziei armatelor lui Napoleon din 1812, fiecare bărbat ajuns la vârsta înrolării în gărzile naționale se alătura trupelor de husari, iar ceilalți fac donații în bani guvernului{196}. După război apare o modă printre moscoviți de a organiza mari petreceri la hanurile din afara oraşului, distracția fiind asigurată de țigani. Aceeaşi practică se înrădăcinează şi la St. Petersburg, cu excepția faptului că acolo hanurile trebuiau să fie la distanță mai mare de oraş, întrucât țiganilor le era interzis să pătrundă în oraş.

În cadrul corului femeile interpretau rolul principal, ele şi dansând în acelaşi timp. Instrumentul de acompaniament folosit era chitara rusească cu şapte corzi. Pe lângă cântecele populare de origine rusească, ucraineană şi poloneză, cea mai mare parte a repertoriului lor o constituiau melodiile sentimentale ale compozitorilor ruşi, dar în anii care au urmat muzicienii instruiți vor compune un număr mare de romanțe într-un stil asemănător celui țigănesc. Toată această „muzică țigănească” devine parte componentă a culturii muzicale ruseşti a secolului al XIX-lea. Nobilimea şi burghezia preferă corurile în aceeaşi măsură în care maghiarii îi preferă pe interpreții lor țigani, văzând în ei întruparea

libertății romantice pe care Liszt o recunoaşte în persoana țiganilor maghiari, deşi Liszt însuşi va scrie în termeni foarte disprețuitori despre mediul luxos şi artificial în care se produceau țigăncile din Moscova – opinie împărtăşită şase decenii mai târziu şi de către guvernanții bolşevici, care vor merge până la interzicerea unor asemenea activități, încurajând cântecele şi dansurile mai credibile din punct de vedere etnic.

Relația dintre țiganii din Spania şi muzica pentru care aceştia au devenit renumiți este similară cu cea existentă între interpreții maghiari şi cei ruşi şi repertoriile lor. Repertoriul, la origine, nu era al țiganilor, dar devenise între timp creația lor.{197} Începând cu sfârşitul veacului al XV-lea, țiganii apar în rolul de interpreți ai cântecelor şi dansurilor spaniole care în timpul procesului interpretativ vor dobândi un farmec gitan{198}. Dansurile lor reprezentau o latură foarte populară a evenimentelor laice şi religioase (precum procesiunile anuale organizate cu ocazia Joii Verzi), astfel că încercarea lui Filip IV de a pune capăt reprezentațiilor date de țigani nu a avut efectul scontat. Unele din formele vocale din Spania se transformă treptat, în ceea ce priveşte tema şi exprimarea ei, şi odată cu apariția în secolul al XIX-lea a ceea ce va fi cunoscut sub numele de *flamenco,* cultura din Andaluzia a simțit din plin influența stilului „gitano". Pe timpul sălbaticei represiuni, *flamenco*-ul va trece printr-o îndelungată perioadă de gestație. În centru se află *„cánte jondo"* (cântec profund), un stil muzical (sau mai precis trei stiluri – *tonds, siguiriyas* şi *soleares)* care se naşte, după părerea lui Manuel de Falia, dintr-o bază andaluză ce se va combina apoi cu elemente liturgice bizantine, dar şi cu elemente arabe şi țigăneşti.{199} (Altele însă vor indica o influență evreiască.) Dragostea, loialitatea, mândria, gelozia, răzbunarea, libertatea, persecuția, mâhnirea, moartea sunt toate motive ale acestui stil exprimat printr-o laconică sfidare şi o

ambiguitate comprimată. Garcia Lorca descrie *cánte jondo* drept „sunetul sângelui care țâşneşte". La început, cântărețul, care improviza în mod dramatic, nu avea niciun fel de acompaniament în afară de o bătaie ritmică. Chitara şi dansul apar mai târziu, îmbogățind şi consolidând *„el cante"* şi dovedind în cele din urmă capacitatea de continuare a evoluției şi de lărgire a conceptului de flamenco. Gama tipică pentru *„cánte flamenco"* este frigiană (şi anume tonalitatea reprezentată de clapele albe ale pianului, începând cu nota mi), o gama care se întâlneşte foarte frecvent din India şi Persia, până în Turcia şi Balcani; şi totuşi, după cât se pare, în Peninsula Iberică a ajuns mai degrabă prin intermediul maurilor decât al țiganilor.

Puțin cunoscuta preistorie a flamencoului se va încheia în jurul datei în care Carol III va emite Pragmatica Sancțiune din 1783; este posibil ca aceasta să nu reprezinte decât o coincidență, deşi nu este greu de acceptat că tocmai noul regim de suferință va fi acela care va permite lui *„cánte jondo"* să iasă din anonimat. {200} Primul nume ajuns până la noi a fost cel al unui țigan, Tío Luis el de la Juliana, născut la Jerez de la Frontera în jurul anului 1750. În prima jumătate a secolului al XIX-lea principalele centre de dezvoltare sunt Cadiz, Jerez şi Sevilla (mai precis, Triana, fostul cartier țigănesc al Sevillei, acum un cartier ceva mai răsărit), iar toți interpreții cunoscuți de flamenco provin din familii de țigani sedentari din aceeaşi regiune a Andaluziei. La această vreme muzica nu dobândeşte încă numele de *flamenco,* acesta fiind dat țiganilor înşişi înainte de a fi aplicat muzicii care este creația urbană a artiştilor profesionişti din *„cafes cantantes".* Aceste localuri au luat ființă începând cu 1847, primul – *El Cafe de los Lombardos* – fiind inaugurat la Sevilla{201}. O comunitate de artişti flamenco va ieşi din anonimat şi va deveni cunoscută prin intermediul unor porecle sumare. Acum participă şi andaluzienii la dezvoltarea

flamencoului, în aceeaşi măsură cu ţiganii; stilurile lor se vor influenţa reciproc şi repertoriul este în aşa fel adaptat încât să ţină seama de gustul publicului, în particular, flamenco-ul va continua să fie interpretat de ţigani la întruniri şi petreceri în cadrul familiei, unde mai degrabă se dădea ascultare stării sufleteşti a momentului decât dorinţelor unui public comercial.) Arta interpreţilor profesionişti devine mai ambiţioasă şi mai elaborată, deşi va continua să aibă la bază cântecele şi dansurile ţigăneşti. Această artă a frazelor ornamentate, descendente şi tărăgănate, a acompaniamentelor la chitară asemănătoare compoziţiilor lui Scarlatti şi a versurilor asonante şi repetate, se răspândeşte dintr-un mic colţ din sudul Spaniei în toată peninsula şi apoi în lumea hispanică, pentru a deveni o formă general acceptată de divertisment popular.

Peisaje rurale şi peisaje citadine

La sfârşitul celor o sută de ani cuprinşi între 1815 şi 1914, mulţi ţigani s-au trezit trăind într-o lume diferită de cea de la început. Schimbările de ordin economic şi social care în acei ani au cuprins mai toată Europa s-au dovedit a fi mai intense ca niciodată. Marea Britanie se afla în fruntea acestei universale desprinderi de viaţa rurală şi trecere la o societate în care ţăranii şi meşteşugarii vor deveni operatori de maşini şi contabili, dar până la sfârşitul veacului multe ţări europene se aflau pe punctul de a ajunge Anglia din urmă, ba chiar de a o depăşi în această cursă. Totuşi, în ciuda unei atari situaţii, în care vechiul şi noul continuă încă să se îmbine, anumite zone – precum sudul Spaniei şi sudul Italiei – nu vor fi decât slab afectate, în timp ce în altele

– precum Ungaria şi Balcanii – schimbările vor fi ca şi inexistente. Mai mult de trei sferturi dintre locuitorii din Balcani sunt încă țărani, această parte a continentului fiind zona în care societatea țărănească clasică va persista cel mai mult, oferind în acelaşi timp un mediu probabil nu foarte diferit de cel existent la sosirea țiganilor în Europa.

Chiar şi atunci când tendința către industrializare şi urbanizare devine foarte pronunțată, impactul acesteia asupra țiganilor este mai puțin profund decât ar fi putut fi în realitate. Motivele pentru care nu s-a produs sedentarizarea țiganilor pot fi percepute mai clar, dacă vom privi din nou la Spania şi la Ungaria, două dintre regiunile mai înapoiate din punct de vedere economic, dar în care sedentarizarea țiganilor avansase cel mai mult, şi apoi le comparăm cu situația din Marea Britanie, singura țară care pe la mijlocul secolului al XIX-lea a reuşit să creeze o societate industrială matură şi una dintre foarte puținele care tot până la aceeaşi dată au reuşit urbanizarea celei mai mari părți a populației.

Dacă *gitanos bravios* (țiganii greu de stăpânit – adică nomazi) reprezentau o minoritate în Spania de sud, cauzele acestui fapt se găsesc în principal în presiunea exercitată de legile spaniole care dovedesc eficacitate în reducerea mobilității țiganilor. Ele au dat totuşi greş în încercarea de evitare a aglomerărilor de populație țigănească. Dar nici nu au înregistrat victorii remarcabile în ceea ce priveşte canalizarea țiganilor exclusiv înspre activități considerate profitabile pentru stat, întrucât, în limitele stabilite de lege, existau prea multe portițe de scăpare ce puteau fi exploatate oricând. În procesul de sedentarizare, țiganii au format în multe oraşe adevărate colonii, precum Caile de la Comadre şi Callejon de Lavapies, de lângă târgul de cai din Madrid, sau Triana din Sevilla şi *barnos* (cartierele) de la Vina şi Santa Maria din Cadiz. În Granada, mulți țigani s-au

strâns în cavernele săpate în coasta lui Sacro Monte, mânuind vârtos barosul şi forja în măruntaiele pământului; mai târziu acestea vor deveni o atracție pentru turişti, rivalizând cu Alhambra, de pe celălalt mal al lui Rio Darro, iar altele, dotate cu baie, curent electric şi telefon vor găzdui foarte prosperi cântăreți şi dansatori flamenco. Şi în alte părți ale provinciei Granada au existat (şi mai există încă) asemenea aşezări troglodite precum Purullena şi Barrio de Santiago în Guadix – locuite nu numai de țigani, aceste adăposturi subterane, răcoroase vara şi călduroase pe timp de iarnă, erau ieftin de construit sau de dobândit. În ciuda măsurilor luate de către autorități, precum decretele emise de Filip IV şi Carol II, dragostea țiganilor pentru propria lor societate distinctă va fi aceea care va asigura supraviețuirea unui număr de *gitanerias,* precum şi o contribuție meritorie la cultura din Andaluzia.

Şi în Ungaria gradul mare de sedentarizare s-a datorat presiunilor făcute de autorități în secolul al XVIII-lea, mai târziu consolidate prin măsuri de asanare, dar iarăşi toate acestea nu au urmat cursul dorit. Încercările mai recente se năruie şi ele, chiar dacă sunt făcute de arhiducele Iosif Carol Ludovic (1833-1905), omul cel mai potrivit pentru a le impune. Arhiducele, strănepot al Mariei Tereza şi nepot al lui Iosif II, fiind cel mai mare în rang din ramura maghiară a dinastiei de Habsburg, va petrece ani îndelungați în serviciul armatei. Dar acest lucru nu-l va împiedica să studieze cu entuziasm limba şi obiceiurile țiganilor, atras fiind de la o vârstă fragedă de muzica lor, ceea ce se va dovedi a fi un fapt mai puțin obişnuit pentru un membru al acestei familii. Maghiara fiind limba maternă, arhiducele va scrie în această limbă o substanțială gramatică a limbii romani, plecând de la o serie de dialecte europene.{202} Apoi, din propria avere va cheltui o substanțială sumă de bani, pentru a pune bazele unei mari colonii de țigani pe domeniul său din Alesuth, la

circa 40 de mile sud-vest de Budapesta, în completarea altor patru colonii mai mici înființate în altă parte. Le dă locuință, de muncă în agricultură, ba chiar înființează la Alesuth o şcoală specială pentru copii. Colonii vor continua să ducă acest mod de viață ordonată atâta timp cât ochii protectorului regal vor veghea asupra lor; ulterior se vor dispersa aproape în totalitate.

Recensământul detaliat al țiganilor din ianuarie 1893 ne furnizează o mare cantitate de date despre modul general de viață al țiganilor din teritoriile maghiare de la sfârşitul veacului al XIX-lea, în acelaşi timp suplimentând datele obținute în urma recensământului național din 1880.{203} (La acea vreme, Ungaria era de trei ori mai mare decât în prezent, înglobând Transilvania şi Slovacia şi alte câteva regiuni mai mici din Polonia, Austria, Slovacia, Croația, Serbia, România şi Ucraina de astăzi.) S-a estimat că din totalul de 274.940 de țigani recenzați, aproape 90% erau sedentari, un număr de 20.406 semisedentari şi doar 3938 mai erau țigani nomazi. Aproximativ 105.000 din numărul total de țigani se aflau în Transilvania, reprezentând 5% din întreaga populație a acesteia, iar în regiunile cu populație predominant românească, țiganii reuşeau să depăşească uneori chiar 10%. Limba romani era vorbită de un număr foarte mare de țigani nomazi, dar dintre cei sedentari doar de mai puțin de jumătate. Pentru un sfert dintre cei din urmă, româna era limbă maternă. Atât vorbitorii de limbă romani cât şi cei de limbă română se aflau în principal în Transilvania.

În datele recensământului existau nişte lacune mari. Mai multe oraşe nu au participat la recensământ, printre care Budapesta. În plus, orice calcul de acest fel va subestima probabil elementul nomad din cauza dificultăților cu care se pot confrunta recenzorii în încercarea lor de a-l depista, o trăsătură agravată de defectele ivite în sistemul de clasificare ce cuprindea în categoria populației permanent sedentare acei țigani

care petreceau iarna într-o anumită parohie, iar vara pribegeau dintr-un loc într-altul. Efectuarea recensământului în toiul iernii a generat probabil şi o altă distorsiune, a ţiganilor sedentari ori a celor „semisedentari". În ciuda acestui fapt, populaţia sedentară era în mod categoric majoritară. Totuşi, de aici nu a rezultat şi integrarea acesteia în mediul înconjurător. Cel mai frecvent, ţiganii sedentari obişnuiau să trăiască într-o enclavă proprie, într-un oraş sau într-un sat, acest lucru fiind îndeosebi valabil în Slovacia. Modelele şcolare indică de asemenea semne ale unei integrări reduse: 70% din ţiganii de vârstă şcolară nu urmau cursurile, iar peste 90% dintre ţigani s-au dovedit a fi analfabeţi (98% în cazul ţiganilor nomazi). Ocupaţiile indicau o puternică preferinţă a acestora pentru propria afacere, dar şi ineficacitatea decretelor Mariei Tereza şi ale lui Iosif II, în încercarea lor de a-i face pe ţigani să adopte sau să renunţe la un anumit mod de viaţă. Un număr relativ redus era ocupat în agricultură, principala activitate în Ungaria, dar din punct de vedere filosofic, citând experienţa arhiducelui, editorul raportului despre recensământ acceptă faptul că ţiganii nu erau potriviţi pentru atare muncă. Chiar şi în cazul ocupaţiilor de tip industrial, ţiganii tindeau spre acele îndeletniciri care să le asigure un anumit grad de independenţă: prelucrarea metalelor (îndeosebi meseria de fierar) fiind cea mai importantă, urmata apoi de cele din domeniul construcţiilor (fabricarea cărămizilor, lucrul în lut) şi al prelucrării lemnului (producerea coveţilor).

Comerţul era şi el bine reprezentat (îndeosebi geambaşia pentru bărbaţi şi negoţul ambulant pentru femei). Lăutarii erau însă cei mai numeroşi în zona reprezentată de Ungaria de astăzi. Parţial, gândul la isprăvile lor în domeniul muzicii a fost acela care l-a făcut pe editor să se aventureze dincolo de comentariul statistic şi să se lanseze într-un apel rapsodic la

integrarea țiganilor în cadrul națiunii, datorită bunelor calități pe care aceştia le puteau oferi – constituție uşor adaptabilă, mâini îndemânatice şi talent muzical.

Natura locuințelor ocupate de țigani era de asemenea revelatoare. Majoritatea celor sedentari ocupau locuințe cu una sau cel mult două încăperi, alții însă mai trăiau în corturi, în timp ce jumătate dintre țiganii semisedentari locuiau în colibe provizorii din pământ sau paie, ori în caverne săpate de ei înşişi. Pe timp de iarnă, mulți nomazi închiriau case sau îşi construiau colibe. Corturile au rămas totuşi principala lor formă de adăpost, transportul făcându-se cu căruța trasă de cai. Încă nu se face nicio mențiune referitoare la furgoanele de locuit, deşi încă de la începutul veacului, în țările din Balcani, se observă apariția unor forme primitive de căruțe cu coviltir.{204} În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea cortul rămâne totuşi cea mai uzuală locuință a țiganilor nomazi din întreaga Europă, chiar şi pe timpul iernilor geroase din Rusia, deşi pe la mijlocul secolului țiganii din vestul continentului vor trece treptat la furgonul tras de cai, numit de ei *vardos,* şi adesea însoțit de corturi şi căruțe mai uşoare. Cele mai îngrijit lucrate furgoane vor fi produse în Anglia, la comandă, de către constructori *gadźé* specializați, iar în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea caravanele țigăneşti, întotdeauna deosebindu-se una de alta în ciuda echipamentului standard, vor atinge apogeul dezvoltării lor, fiind în acelaşi timp atât de caracteristice, funcționale şi atrăgătoare, încât vor fi folosite şi de către populația sedentară, în scop recreativ{205}.

În Anglia, în ciuda unor forme de presiune mai vagi, îmbinate cu o serie de schimbări din cadrul societății, țiganii vor manifesta, ca şi în alte părți, un interes redus față de munca salariată curentă. În general, aveau să rămână cum fuseseră dintotdeauna, cu câştiguri dobândite în linii mari pe baza atât a propriilor eforturi şi a inteligenței, cât şi pe baza capacității de a se ocupa

cu o mare varietate de îndeletniciri ambulante. Totuşi, în mod inevitabil, pe măsură ce se produce creşterea oraşelor şi restrângerea satelor, mulți țigani al căror domeniu de activitate a fost la început în mod predominant rural se vor deplasa odată cu piața de desfacere. O serie de impulsuri mai directe îi vor împinge pe aceştia în aceeaşi direcție. Acțiunea de împrejmuire a terenurilor i-a deposedat pe țigani de multe din locurile de tabără tradiționale, iar numărul sporit de membri şi mai buna organizare a poliției rurale, ca urmare a Legii Poliției districtuale din 1839 şi apoi a celei din 1856, vor da naştere la campanii violente de îndepărtare a țiganilor din Dorset, Norfolk şi alte câteva comitate. Vagabonzii şi țiganii erau învinuiți de multe din delictele minore din mediul rural, deşi registrele indicau că actele de violență şi furturile (inclusiv braconajul) erau de regulă înfăptuite de către locuitorii permanenți ai ținutului.{206}

Țiganii n-au reprezentat decât o verigă în cadrul unei game largi de grupuri nomade din Anglia secolului al XIX-lea, când atari oameni au jucat un rol mult mai important în viața economică şi socială decât în zilele noastre.{207} Unii dintre membrii acestei comunități se aflau pe drumuri pentru a obține serviciu (precum salahorii, călcând pe urmele lăsate de lucrările publice ale epocii victoriene, ca şi constructorii, lucrătorii în agricultură şi meşteşugarii ambulanți); asemenea persoane erau de sine stătătoare şi, din alte puncte de vedere, se conformau unui model de viață sedentară. Mai existau apoi vagabonzii – umblând pe drumuri de unii singuri, alteori însoțiți de o parteneră – un fenomen, de regulă, sezonier – care se refugiau iarna în oraşe, în locuințe ieftine, de raport sau în aziluri de noapte. Mai există apoi şi fluxul constant de imigranți veniți de dincolo de Marea Irlandei, care, pe la sfârşitul deceniului cinci al secolului al XIX-lea, datorită recoltelor proaste de cartofi, se transformă într-un

adevărat puhoi, fapt care-i va face pe unii observatori să susțină cu stupiditate că, de fapt, toți vagabonzii erau irlandezi. Pentru alții însă, pribegitul de colo, colo reprezenta un mod de viața în sine şi, anual, o bună bucată de vreme, aceştia o petreceau de regulă pe drum, împreună cu întreaga familie. Printre ei se aflau perieri, împletitori de coşuri, geambaşi, spoitori de cazane, boccegii şi alți diferiți negustori ambulanți, olari ambulanți, oameni ai iarmaroacelor de regulă, la fel ca şi țiganii înşişi – de fapt o lume extrem de variată şi de pestriță care astăzi este din ce în ce mai des denumită generic „nomazi". Dacă acea populație din secolul al XIX-lea este considerată a fi deopotrivă cu cea care locuia în corturi, căruțe cu coviltir sau sub cerul liber, atunci prin intermediul datelor recensământului din Anglia şi din Țara Galilor ne putem face o idee asupra mărimii ei. Aceste date (deşi posibil subestimate) indică o creştere destul de constantă de la 7659 în 1841, la 12.834 în 1891 şi 12.574 în 1901. Concentrările masive din aprilie 1901 au fost înregistrate în patru ținuturi din jurul Londrei (Essex, Middlesex, Kent şi Surrey), în Sussex şi în Hampshire, la fel ca şi în vecinătatea centrelor industriale din zona centrală (Staffordshire) şi nord-vestică a Angliei (Lancashire şi West Riding). După acestea urmează Londra însăşi, Glamorgan şi Durham{208}.

Această distribuție reflectă în decursul veacului al XIX-lea o pronunțată schimbare a rolului economic jucat de țigani, a traiului şi a deplasării acestora prin Anglia. Situația precară a cererii şi ofertei existente la începutul secolului al XIX-lea lăsa să se înțeleagă că o mare parte dintre țigani puteau servi unei cauze foarte utile colindând zonele rurale, în mare măsură inaccesibile, cum o făcuseră cu veacuri înainte. Oferindu-şi mărfurile şi serviciile unei populații care, datorită depărtării de magazine şi oraşe, nu putea fi aprovizionată în mod corespunzător, țiganii aduceau o

completare la viața economică şi socială a satului. Aceştia apar ca nişte furnizori de bârfe şi de ştiri, vânzători de mărfuri ieftine (adesea produse de către ei înşişi), reparatori de bunuri gospodăreşti şi lucrători sezonieri (de exemplu la strânsul fânului, la cules de mazăre şi de fructe, la culesul hameiului) sau ca artişti ambulanți, însuflețind cu muzica, dansul şi cântecele lor petrecerile săteşti. În măsura în care aceste nevoi încep să fie satisfăcute de alte mijloace, iar transportul şi comunicațiile să se îmbunătățească, țiganii se vor specializa în noi meserii sau le vor adapta pe cele vechi. Întrucât pentru comercializarea bunurilor şi serviciilor oferite aceştia se bizuiau pe populația sedentară, devine necesară schimbarea ofertei şi a piețelor de desfacere, viața lor adaptându-se astfel noilor deplasări sezoniere regulate în zonele mai dens populate, din ce în ce mai multe la număr.

În lunile de iarnă, mulți dintre țiganii din jurul Londrei vor migra către interior. Unii se mută în casă, alții în colibe sau clădiri din lemn. Alții în schimb îşi vor ridica corturile sau îşi vor priponi căruțele pe izlazurile de la Wormwood, Scrubs, Barnes, Dulwich sau Mitcham, sau în zonele de trecere, în cărămidării sau pe terenurile virane de orice fel, de lângă Wandsworth, Battersea şi Kensal Green şi mahalalele din zona olăriilor de la Notting Dale (unde în 1862 se estima că trăiau circa 50 de familii de țigani, suficient pentru a justifica ridicarea, în 1869, a unui cort misionar)[209]. Odată ajunşi în oraşe, aveau probabil să se amestece şi sa locuiască alături de alți locuitori vremelnici, englezi şi irlandezi. Țiganii londonezi îşi câştigau existența prin diferite mijloace. Comerțul ambulant şi spoitul cazanelor erau ocupațiile lor principale, şi ar fi o greşeală să credem că o familie, atât în acele vremuri cât şi în zilele noastre, s-ar fi putut baza sau s-ar putea baza pe un singur mijloc de trai. O persoană putea, după caz, să împletească coşuri, să monteze funduri la scaune, să fie

tocilar, aurar, să repare umbrele; sa spoiască cazane, să fie geambaş, să facă cuiere şi frigărui pentru măcelari, deplasându-se uneori de la o stradă la alta în căutare de clienți, iar alteori stând acasă şi confecționând articolele pentru stocul de marfă, până ce datorită producției de masă va deveni mai simplă achiziționarea articolelor de-a gata. Mult; dintre ei îşi făceau apariția vinerea, cu ocazia târgului Caledonia. Activitatea avea ca unitate de bază familia. Femeile îşi îndeplineau rolul lor, cărând coşul cu articole din uşă în uşă, îndeletnicindu-se în acelaşi timp şi cu ghicitul; rolul copiilor era de a le da o mână de ajutor părinților la vânzarea sau la producerea respectivelor articole.

Unele dintre aceste colonii de țigani, precum cea de la Battersea, care a rămas aproape de Londra, au migrat foarte puțin. Într-adevăr, câțiva dintre țigana din grupul de la Battersea rămâneau tot timpul anului în tabăra de la Donovan's Yard, de lângă linia ferată de sud-vest; pe de altă parte, la Notting Dale, un nucleu de familii (în majoritate din clanul Hearnes) a rămas permanent în acelaşi loc. Şi alte oraşe vor ajunge în mod asemănător să aibă colonii permanente de țigani. Astfel, la Liverpool, țiganii clanului Everton îşi vor crea un obicei din a-şi ridica corturile pe un teren viran de lângă Walten Breck. În 1879 vor fi somați în fața judecătorului, pentru faptul de a nu se fi aprovizionat cu apă „în conformitate cu prevederile legii privind sănătatea publică", dar tabăra va continua să se dezvolte în anii care au urmat. Majoritatea coloniilor urbane se destrămau totuşi odată cu venirea primăverii, ocupațiile sezoniere devenind o componentă esențială a migrațiilor ulterioare, deşi comerțul ambulant şi spoitul cazanelor rămânea principalul lor mijloc de subzistență. James Crabb îşi informează cititorii în legătură cu deplasările regulate ale țiganilor în jurul Londrei:

Acei creştini care vor să facă bine țiganilor din Londra şi

din împrejurimi vor da de ei în suburbii în lunile aprilie, mai şi iunie, când aceştia îşi găsesc, de regulă, de lucru în grădinile de zarzavat. În iulie şi august, aceştia se deplasează în Sussex şi Kent unde se angajează la strânsul recoltei. După care, în luna septembrie un număr mare de ţigani pot fi găsiţi în comitatele cu plantaţii de hamei, Kent, Sussex şi Surrey, unde îşi găsesc de lucru.{210}

Mayhew supranumeşte recolta hameiului din septembrie marea întâlnire a nomazilor din Anglia şi din Irlanda, care obişnuiesc să vină din toate părţile Angliei de sud. Vara era de asemenea un sezon profitabil pentru ghicitoare, prin parcuri sau alte locuri de agrement. Târgurile şi concursurile hipice reprezentau o dată importantă a calendarului ţigănesc, dând o anumită structură sincronismului şi direcţiei de deplasare a ţiganilor, furnizând un loc de întâlnire pentru familii şi prieteni, permiţându-le în acelaşi timp să se angajeze în afacerile serioase cu cai. Târgul de Paşti de la Wanstead Flats era cunoscut sub denumirea de „Târgul ţiganilor", plecând de la numărul mare de participanţi care l-a făcut să devină prima întrunire a sezonului, în timp ce Epsom era invadat de ţigani pe perioada concursurilor hipice, însoţiţi fiind de o adevărată armată de negustori de mărunţişuri. (Crabb îşi previne cu grijă cititorii: „Cel mai bun moment de a-i vizita pe ţigani ar fi dimineaţa, întrucât, adesea, la concursurile hipice, vor fi deja în stare de ebrietate mai înainte de lăsarea serii.") După încheierea recoltatului, această deplasare se făcea în direcţie inversă; un prim val se întorcea la Londra imediat după recoltarea hameiului, aprovizionându-se poate pe drum, la Houndsditch, cu coşuri franţuzeşti şi nemţeşti. Alţii îşi începeau retragerea în octombrie, iar în noiembrie deplasarea devenea generală.

În acest fel, în faţa urbanizării, industrializării şi altor presiuni din Europa, ţiganii s-au arătat capabili să-şi menţină autonomia, exploatând ocaziile şi înlesnirile

create de sistemul dominant. Au rezistat astfel în fața tentațiilor exercitate de munca salariată, spre deosebire de alții. Mulți dintre ei – chiar şi atunci când au devenit sedentari – par să se agațe cu tenacitate de un oarecare ideal de comunitate, independență şi muncă pe cont propriu. În Anglia, urbanizarea nu s-a arătat deloc incompatibilă cu menținerea unui anumit grad de nomadism, deşi distanțele parcurse tind să devină mai scurte, reflectând de fapt densitatea geografică mai mare a clientelei. Țiganii se vor deplasa de la sat la oraş, oriunde este necesar, vor abandona vechile meserii în favoarea noilor activități, adaptate într-o mai mare măsură la noile vremuri, dar fără a face vreun compromis în ceea ce priveşte libertatea şi identitatea lor etnică, flexibilitatea profesională şi de domiciliu. Odată cu trecerea timpului, practicile de lucru se vor schimba şi ele din ce în ce mai mult. Confecționarea de articole comercializate ambulant devine o ocupație tot mai rară, acestea fiind tot mai des produse de maşină şi achiziționate de la negustorul angrosist. Cârpăcelile şi micile reparații sunt tot mai rar solicitate, întrucât articolele fabricate mai ieftin sunt mai uşor de procurat, recoltarea devine şi ea mecanizată. În asemenea condiții, o cultură mai puțin rezistentă ar fi sucombat total, dar nu a fost cazul țiganilor.

Dezrobirea

Codurile juridice după care robii din Țara Românească şi din Moldova sunt ținuți în frâu în primele decenii ale secolului al XIX-lea nu diferă mult din punctul de vedere al conținutului de măsurile aplicate cu patru veacuri înainte{211}. Pe parcursul anilor sistemul s-a transformat într-o clasificare bine definită.

Pe de-o parte, existau *ţiganii domneşti,* iar pe de altă parte cei *mănăstireşti* sau cei *boiereşti.* Ţiganii care plăteau bir statului erau împărţiţi în mai multe clase: ţiganii *lingurari*, care făceau ustensile din lemn, ţiganii *ursari* care erau fierari şi spoitori, pe lângă faptul că se îndeletniceau cu dresatul urşilor, ţiganii *rudari* sau *aurari,* folosiţi în minerit şi la spălatul aurului şi, în cele din urmă, ţiganii *lăieşi* („membri ai unei cete"), ţigani fără o anumită ocupaţie şi care hoinăreau de colo, colo în interiorul principatelor. Ţiganii lăieşi se pricepeau la diverse lucruri, îndeosebi la prelucrarea metalelor, în vreme ce femeile lor mergeau din casă în casă să ghicească norocul şi să ceară de pomană. Unii dintre ţiganii lăieşi au reuşit să scape şi să întemeieze comunităţi în Munţii Carpaţi, sub denumirea de *netoţi* şi au dobândit o funestă reputaţie. Adevăraţii robi, în sensul real al cuvântului, erau ţiganii *vătraşi,* aflaţi în proprietate particulară şi folosiţi de stăpâni drept rândaşi la grajduri, vizitii, bucătari sau servitori în casă. Alţii obişnuiau să trăiască în sate ca bărbieri, croitori, cizmari sau potcovari. Printre *vătraşi* se găseau şi cei mai buni lăutari. În proprietate particulară se mai aflau şi câţiva *lăieşi*, majoritatea fierari şi pieptănari. Aceştia plăteau bir către mănăstirile sau către respectivul boier care îi avea în stăpânire, şi nu către stat. Birul era strâns de către un jude din rândul ţiganilor şi dat apoi bulibaşei – persoană oficială superioară, direct răspunzătoare în faţa stăpânului.

Stăpânii puteau să-i omoare pe ţigani fără a fi la rândul lor pedepsiţi pentru aceasta, şi orice fel de greşeală era adesea pedepsită cu asprime. Mihail Kogălniceanu, reformatorul român care a organizat campania pentru dezrobirea ţiganilor, descrie la ce a asistat, copil fiind, la Iaşi, în capitala Moldovei:

> ...fiinţe umane cu lanţuri la mâini şi la picioare, cu cercuri de fier în jurul frunţii sau cu zgardă metalică la

gât. Biciuiri sângeroase şi alte pedepse precum înfometarea, atârnarea deasupra focului fumegând, regimul de carceră şi aruncarea, despuiat fiind, în zăpadă sau apa înghețată a vreunui râu, acesta era tratamentul aplicat nenorocitului de țigan.

Caracterul sacru al căsătoriei şi al legăturilor de familie era de asemenea batjocorit: nevasta era despărțită de bărbat, fiica smulsă de lângă mamă, copiii luați de la pieptul celor care i-au adus pe lume şi apoi vânduți precum vitele, la diferiți cumpărători din cele patru colțuri ale României.{212}

Kogălniceanu estimează că în Țara Românească şi în Moldova se aflau la acea vreme 200.000 de țigani, robii aflați în proprietate particulară reprezentând majoritatea şi însumând vreo 35.000 de familii.

În timpul ocupării de către Rusia între 1828 şi 1834 a Principatelor Dunărene au loc câteva tentative în direcția eliberării țiganilor, pentru ca apoi acestea sa fie înăbuşite. Opinia publică putea să se schimbe, dar stăpânii de robi nu erau încă pregătiți pentru aceasta. Primul pas decisiv va fi făcut de Alexandru Ghica, Principele Țării Româneşti, care în 1837 eliberează 4000 de familii de țigani domneşti şi îi instalează în sate unde li se cere boierilor să le dea acestora de lucru în agricultură. Moldova îi urmează exemplul în 1842, în privința țiganilor domneşti, şi în 1844 şi în privința celor mânăstireşti. Succesorul lui Ghica, Gheorghe Bibescu, şcolit la Paris, va avea grijă ca în 1847 țiganii mânăstireşti din Țara Românească să fie de asemenea eliberați, deşi tranziția nu va fi întotdeauna rapidă. De cealaltă parte a Carpaților, în Transilvania, abolirea iobăgiei în 1848 va aduce libertate de mişcare unui mare număr de țigani, până atunci legați de sat. Şi mulți vor pleca, îngroşând coloniile de țigani din oraşe.

Noua generație de români, care apare acum, îşi îndreaptă privirile către Franța, ca model de inspirație; conducătorii lor, fiind perfect conştienți de interesul pe

care alte țări europene îl arată față de aceste evenimente, se gândesc să ducă aceasta sarcină la bun sfârşit. Boierii însă refuză cu încăpățânare să capituleze. Cât de profund încetățenită era această practică în Moldova o arată faptul că atunci când, în 1851, se vor scoate a licitație o parte din proprietățile lui Alecu Sturdza, fost ministru de finanțe, pentru plata datoriilor sale, averea lui cuprindea nu mai puțin de 349 de robi țigani, bărbați, femei şi copii.{213} Însă de abia în 1855 Grigore Ghica, Principele Moldovei, se va simți suficient de puternic pentru a face presiuni în favoarea îndepărtării a ceea ce el numeşte „acest umilitor vestigiu al unei societăți barbare", propunând în acelaşi timp despăgubirea proprietarilor pentru pierderea investițiilor efectuate. El reuşeşte să-şi impună voința, şi comerțul cu ființe umane va fi pentru totdeauna interzis; despăgubirea pe care urmau s-o primească boierii a fost fixată la opt ducați în cazul țiganilor lingurari şi vătraşi şi la patru ducați în cazul țiganilor lăieşi, de ambele sexe, dar nimic nu avea să se plătească în cazul sugarilor sau infirmilor. În decurs de câteva săptămâni, la începutul lui 1856 Țara Românească va întreprinde măsuri similare. Din punct de vedere juridic libertatea totală va fi dobândită în 1864, când în urma Războiului din Crimeea se va elabora o nouă constituție pentru proaspăt unitele principate (nu încă şi independente) care au devenit România. Se va socoti că, cel puțin în principiu, țiganii se pot bucura de drepturile conferite de cetățenia română. Niciuna dintre măsurile constituționale nu va risipi vreodată atmosfera de vrajbă şi prejudecată creată de către statutul lor social anterior.

Noi migrații

În a doua jumătate a veacului al XIX-lea se remarcă pe plan internațional unele triburi de țigani, după ce unii membri a acestora vor începe să se răspândească în toate direcțiile, pornind din Balcani şi din Ungaria. Limba romani vorbită de aceştia era puternic impregnată de elemente româneşti – de unde şi denumirea dialectelor lor ca „valahe" – fiind în mod vădit adânc înrădăcinați în ținuturile de limbă română. E însişi îşi ziceau *„romi"* şi, referindu-ne la ei, vom folosi în continuare această denumire pentru a îi putea deosebi de țigani: ai căror strămoşi, în drumul lor spre vestul continentului, îi precedaseră cu veacuri înainte. Există totuşi numeroase alte grupuri de țigani din Europa Centrală şi Răsăriteană care folosesc şi ei termenul de *romi*, fără a fi însă legați de cei care utilizează dialectele valahe.

Principalele grupuri de romi, ale căror nume au la bază nomenclatorul de meserii, îi includ pe căldărari, geambaşi şi pe ciurari. La fel de relevante sunt şi alte câteva grupuri care părăsesc zona Balcanilor, aproximativ la aceeaşi dată. Aceştia sunt țiganii vorbitori de limbă română, cunoscuți sub numele de băieşi, rudari şi ursari şi a căror limbă romani s-a pierdut aproape în totalitate.{214}

Migrațiile următoare ale romilor vor avea ca efect destrămarea lor: căldărarii, de exemplu, vor tinde să se deplaseze către Rusia, Serbia, Bulgaria şi Grecia, ceea ce a condus la apariția unor subdiviziuni bazate pe deosebiri geografice, astfel încât unii dintre căldărari vor fi numiți în limba țigănească „greci", alții „sârbi" iar alții „ruşi". Mai târziu se va produce o extinsă migrație spre vest şi, odată avântul luat, aceasta se va asemăna întrucâtva cu reconstituirea a ceea ce s-a petrecut cu secole înainte. Reacțiile europenilor din nordul şi din vestul continentului – un amestec de curiozitate şi de împotrivire – au fost în mare parte similare celor din secolul al XVI-lea. Astăzi vom da peste romi în aproape

fiecare țară din Europa, din cele două Americi, de fapt pretutindeni. Toți vorbesc dialecte ale limbii romani, înrudite între ele, în ciuda deosebirilor de vocabular şi de pronunție care au reuşit să se strecoare în decursul timpului, astfel că un rom din Suedia îl va înțelege pe altul din Brazilia.

La începutul anilor 1860 unii dintre cei care au reuşit să se infiltreze vor fi zăriți în Germania şi în Polonia căutând să obțină o poziție dominantă printre țigani, ba chiar să înființeze în clanul Kwiek o dinastie de „voievozi" ai țiganilor polonezi.{215}

Din Polonia, căldărarii şi ciurarii au trecut apoi în Rusia şi în Scandinavia. Unii romi, având paşapoarte austriece, îşi vor croi drum în 1866 de la Berlin până în Belgia şi apoi în Franța, dar la scurt timp după aceasta vor fi izgoniți dincolo de granița francobelgiană.{216} Căldărarii care în anul următor vor ajunge în Franța, via Germania şi Italia, nu vor mai întâmpina atâtea greutăți. Ei se vor putea deplasa în grupuri de 30, 40 sau chiar 150 de inşi, în căruțe deschise, pe patru roți şi trase de cai, şi îşi vor ridica corturile imense în locurile de popas. Cele patru zile cât au zăbovit în februarie 1868 la Carpentras (la nord-est de Avignon) s-au dovedit suficient de lungi pentru a-i permite unui artist de-al locului să-i redea pe pânză. Îmbrăcămintea zdrențuită contrasta cu aurul şi argintul cu care erau gătiți. Un grup de căldărari va face o incursiune în Anglia în 1868 şi îşi va ridica corturile la marginea Londrei, dar nu vor fi văzuți cu ochi buni de către ceilalți țigani englezi.{217} În acelaşi an, în Țările de Jos încep să sosească grupuri de țigani căldărari din Europa Centrală. Guvernul olandez îi consideră un fenomen complet nou, iar pentru păturile largi ale populației aceştia reprezintă o noutate atât de exotică încât, în ciuda taxelor de acces în tabără, vor veni mii de vizitatori să-i vadă pe țigani.{218} La începutul anilor 1870, noi grupuri de romi vor ajunge în Franța, venind din Germania şi din Italia şi atrăgând o

mulțime de vizitatori oriunde s-ar fi deplasat. Primele atestări ale prezenței țiganilor ursari în vestul continentului sunt aproximativ contemporane cu cele referitoare la țiganii căldărari, provenind din Germania (1867) şi din Țările de Jos (1868). Începând cu 1872, țiganii ursari îşi vor face apariția şi pe drumurile din Franța, primii venind din Serbia şi din Bosnia, cu paşapoarte turceşti şi purtând nume precum: Galubovich, Lazarovich şi Mitrovich. Cei veniți în anii următori vor purta nume sârbeşti.

Grupul de 99 de căldărari „greci" care vor sosi în 1886 cu trenul la Liverpool provin, conform paşapoartelor, din toate zonele Greciei şi Turciei europene, dar şi din Serbia, Bulgaria şi România. Plecând din Corfu, debarcă la Miliwall, dar în anul următor vor părăsi țara.{219} Între 1893-1897 şi apoi între 1907-1908 apar o serie de mărturii referitoare la prezența țiganilor ursari în sudul Scoției şi nordul Angliei, în acelaşi timp menționându-se existența unui adevărat conglomerat de limbi. Dar în primul deceniu al secolului XX, cei care vor atrage în principal atenția în Anglia vor fi țiganii geambaşi veniți din Germania. Către sfârşitul anului 1904, o ceată numeroasă de țigani cu paşapoarte germane, izgoniți fiind din Olanda, vor produce o mare neliniște poliției şi Ministerului de Interne până la plecarea lor la Hamburg, după o şedere de câteva luni în Anglia. Un al doilea val va urma în 1906, şi din primăvara până în toamna acelui an presa cotidiană şi cea săptămânală se vor alătura poliției într-o campanie împotriva țiganilor.{220} Evenimente similare vor fi consemnate în Franța, Germania şi Elveția. Cea mai mare agitație însă va fi produsă câțiva ani mai târziu de mişcările unei cete de căldărari. Deplasările lor vor cuprinde mai multe țări din vestul continentului european. Intre mai 1911 şi octombrie 1913 o serie de familii purtând nume precum: Choron, Kirpatsh, Demeter şi Maximoff, se vor deplasa cu trenul prin Anglia. Abandonându-şi căruțele în

Franța, aceştia vor aduce totuşi cu ei spațioasele corturi, foarte asemănătoare cu cele pictate de Bonnet la Carpentras cu peste 40 de ani înainte, pe care le vor ridica în diferite oraşe de pe tot cuprinsul arhipelagului britanic.{221} Înainte, aceştia colindaseră prin mai toată Europa şi, odată ajunşi în Anglia, vor da o uşoară notă orientală monotoniei maidanelor din oraşe. Femeile lor, cu monedele de aur împletite în păr şi cu salbele înşirate la gât şi peste piept, alcătuiau o privelişte extraordinară, complet diferită de cea pe care o ofereau dublurile lor englezeşti, cu toate podoabele şi toaletele lor. Bărbații cu pantalonii lor bufanți, vârâți în cizmele înalte, cămăşile viu colorate şi jachetele şi vestele cu nasturi mari din argint (unii cât un ou de găină) răspândeau aceeaşi strălucire. Bărbații îşi petreceau cea mai mare parte a timpului cu reparatul cazanelor şi vaselor din cupru, de prin diverse ateliere şi fabrici, hoteluri şi restaurante. Dar, pe cât au fost de apreciați pentru îndemânarea lor, pe atât au fost de criticați pentru prețurile lor umflate.

Doar puțini dintre nou-veniți vor rămâne în Anglia. Unii se vor îndrepta spre cele două Americi, alții se vor răspândi iarăşi pe continent. În multe țări europene, romii vor deveni o nouă şi solidă pătură a populației țigăneşti. Cei care traversează Atlanticul vor reuşi chiar să devină o componentă şi mai importantă, întrucât înrădăcinarea țiganilor în America de Nord în perioada colonială a lăsat, după cât se pare, doar foarte puține urme durabile. Deplasarea țiganilor către Statele Unite se va produce cu intensitatea valului general de imigrare.{222} Emigrarea în masă din Europa către continentul nord-american va începe în 1815, şi tocmai valul acesta uriaş al imigranților va determina structura actuală a populației țigăneşti din Statele Unite. Până la mijlocul veacului al XIX-lea mai mult de jumătate din numărul total al imigranților aveau să provină din insulele britanice, şi în deceniul şase al aceluiaşi secol sosirea țiganilor (romnichels) din Anglia avea să atingă

punctul culminant. Aceştia vor veni în număr mic, sub formă de familii, dar chiar şi în perioada de vârf dintre 1850-1862 numărul lor nu va depăşi 400 de persoane. Vor prefera să se stabilească în Ohio, în Pennsylvania şi în Virginia şi vor practica o mare varietate de îndeletniciri ambulante: geambăşitul, cositoritul şi împletitul coşurilor, în cazul bărbaților; femeile, în schimb, vor practica ghicitul şi vânzarea de articole mici şi ieftine. Geambăşitul va deveni treptat, în mod categoric, îndeletnicirea predominantă a bărbaților.{223} În deceniul opt al secolului al XIX-lea se vor pune bazele actualei comunități de țigani, deşi, până la Primul Război Mondial, vor continua să sosească noi membri. Descendenții lor mai sunt cunoscuți încă sub numele de *romnichels,* continuând să folosească propriul dialect şi să păstreze o anumită distanță socială, atât față de alte grupuri de țigani cât şi față de cei din afara etniei.

În deceniul nouă al secolului al XIX-lea, într-o vreme când economia americană se afla în plină creştere spectaculoasă, se produce o schimbare radicală a principiilor generale ale imigrării în Statele Unite, cu o pronunțată deplasare a țiganilor dinspre țările din sudul şi centrul continentului european. Din acel moment şi până în 1914, nou-veniții vor proveni în principal din Austro-Ungaria, Italia, Grecia, Rusia, România şi Turcia, lor alăturându-li-se şi unele grupuri de țigani. Primii, după cât se pare, au fost romi din Austro-Ungaria, care au debarcat la New York în 1881, urmați apoi în 1882 de țigani rudari, ce se declară de naționalitate bulgară şi spaniolă şi, în cele din urma, în 1883, de un grup de lăutari austro-ungari. Se presupune că aceştia din urmă au făcut parte dintre primii țigani slovaci, din Ungaria, pe ai căror urmaşi romii din America îi numesc în general „başalde" sau „lăutarii". Unii au sosit via Cuba, alții (începând cu 1900) via Canada, Mexic sau America de Sud, unde reglementările referitoare la intrare erau mai îngăduitoare. Rudarii erau artişti, saltimbaci,

lăutari, dresori de animale; soseau adesea însoțiți de urşi şi maimuțele lor dresate şi de obicei se declarau de naționalitate austro-ungară sau turcă. (La acea vreme termenul de *turc*, în accepție europeana, avea un sens mult mai larg, fiind aplicat şi în cazul teritoriilor recent ieşite de sub dominația Imperiului Otoman, precum Bosnia-Herțegovina.) Se pare că romii câştigau mai bine decât rudarii, dar ambele grupuri aveau să depăşească constant numărul mediu de imigranți. Majoritatea romilor, care se îmbarcaseră adesea din porturile de la Marea Nordului şi din cele engleze, s-au declarat de naționalitate austro-ungară, rusească sau sârbească. Unul din grupurile sârbeşti care se remarcă din punct de vedere numeric este acela care şi-a dat drept loc de naştere şi ultim domiciliu ținutul Macva (la vest de Belgrad), ducând astfel la apariția grupului tribal *macvaya.* Imigrația țiganilor în SUA direct din Europa se va încheia în 1914, odată cu Primul Război Mondial şi cu înăsprirea controalelor care i-au urmat, pana ce, după 1970, vor începe să sosească din țările comuniste ale Europei de Est noi grupuri de rudari şi alți țigani.

Prin toate acestea, țiganii, în mare parte, nu făceau decât să participe la o frământare cu caracter social, mult mai răspândită decât ar fi părut la prima vedere. O serie de factori de ordin general vor contribui la ritmul sporit al imigrației din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: posibilitățile economice oferite de Europa de Vest şi de Statele Unite, transportul feroviar îmbunătățit, transportul maritim mai rapid şi mai ieftin. Dacă privim mai atent la ce se petrece în America de Nord, analogia cu tendințele generale ale imigrării – „romnichel" -ii sosiți din Anglia la momentul de culme al imigrării, iar romii şi rudarii odată cu marele val de imigrări din Europa Răsăriteană – sugerează că dacă ar fi vorba de unele cauze ale imigrării specifice țiganilor, atunci acestea nu au jucat un rol major în decizia lor de a pleca, A existat totuşi o inegalitate în ceea ce priveşte

dispoziția diferitelor grupări de țigani de a pleca spre Statele Unite. „Romnichel” -ii, romii şi rudarii nu sunt singurele grupări de țigani care vor sosi în America; alte grupări sunt însă slab reprezentate şi modelul rezultat al structurii populației țigăneşti din Statele Unite nu va reuşi nici pe departe să fie o secțiune transversală reprezentativă, nici chiar pentru populația din acele regiuni ale Europei de unde au provenit emigranții.

S-a stabilit adesea o legătură între avântul inițial şi dezrobirea țiganilor în fara Românească şi Moldova, dar acest lucru lasă neexplicate cronologia şi modelele de migrație a romilor, precum şi organizarea socială a acestora. Pe de altă parte însă, antecedentele anumitor familii de romi, de ursari şi de rudari, care au ajuns în vest, indică o şedere îndelungată în alte țări decât Moldova şi Țara Românească, fără a sprijini ideea unei imigrări masive din principatele româneşti în deceniul şase al secolului al XIX-lea{224}.

Aceste dubii sporesc dacă luăm în considerare probele furnizate de propriile lor dialecte, la o vreme când acestea încep pentru prima oară să fie consemnate. Influența exercitată de limba română asupra lor este de necontestat, dar ele prezintă în acelaşi timp şi urme clare ale infiltrării unor elemente lingvistice maghiare. Aceste elemente vor mai fi limitate în cazul dialectului căldărarilor decât în cel al rudarilor, dialect care adoptă un număr mare de cuvinte maghiare, începând în acelaşi timp să imite tiparele de intonație ale limbii maghiare, în vreme ce dialectul ciurarilor se va situa undeva între primele două. Pătrunderea în această proporție a altor elemente lingvistice decât cele româneşti indică o expunere prelungită la alte limbi, după ce romii s-au distanțat de influența limbii române sau poate chiar în timpul influenței exercitate de către aceasta. Probleme asemănătoare apar şi în cazul graiului folosit în afara României de către grupuri de țigani vorbitori ai limbii române, dar care au pierdut

deprinderea de a vorbi limba lor romani. Țiganii rudari care vor juca un rol important în a doua jumătate a veacului al XIX-lea foloseau, în limba română vorbită de ei, numeroase elemente lexicale de origine sârbo-croată, în timp ce țiganii băieşi, stabiliți în prezent în jurul oraşului Pécs, din sudul Ungariei, par să utilizeze o formă arhaică a limbii române, asemănătoare celei vorbite cu veacuri în urmă în Banat, o regiune cu un amestec etnic, învecinată cu partea de vest a Țării Româneşti (divizată mai târziu între Ungaria, România şi Iugoslavia).{225}

În cercetarea unor atari evoluții, punctul de plecare trebuie căutat în afara Țării Româneşti şi a Moldovei, limba română fiind vorbită şi dincolo de granițele celor două principate: se vorbeşte în Banat, în partea de nord-est a Serbiei, în partea de vest a Basarabiei şi într-o mare parte a Transilvaniei, mai ales în zonele rurale de la hotarul cu Țara Românească. Este deci mai uşor de presupus că grosul populației de romi se stabilise cu mult timp înainte în aceste regiuni (unii dintre ei provenind poate din rândul celor care, pe timpul oprimării, s-au refugiat în mod continuu din Țara Românească şi din Moldova) decât să credem că ea se compunea din robi eliberați, refugiați în număr mare din principatele danubiene, de teamă că vechiul regim ar fi putut fi reinstaurat.

Conservare şi mutație

Există o mare tentație de a-i considera pe foarte răspândiții romi valahi, care din multe puncte de vedere par a fi mai exotici decât cei sedentarizați cu mai mult timp înainte, drept cei mai loiali păstrători ai vechilor tradiții. (Bineînțeles, dacă aşa ar sta lucrurile, romii

înşişi ar pleda în acest sens, întrucât şi ei împărtăşesc aceeaşi trăsătură caracteristică majorităţii grupărilor de ţigani, după care ei înşişi sunt ţigani *„veritabili")* Totuşi, nu este câtuşi de puţin uşor să decidem cât din sfera culturală a ţiganilor aparţine doar acestora. În domeniul folclorului, de exemplu, ţiganii adaptează în mod curent elemente din cultura comunităţilor ne-ţigăneşti cu care sunt în legătură şi le includ în propriile cântece şi poveşti. În decursul timpului, este posibil ca moştenirea comunităţii respective să cadă în uitare, lăsându-i astfel pe ţigani în chip de custozi a ceea ce la origine împrumutaseră. Pe tărâm lingvistic devine posibilă identificarea în limba romani a împrumuturilor din limbile persană, armeană, greaca şi de altă origine, apoi îndepărtarea, strat după strat a învelişului, pentru a se putea da în vileag fondul, sâmburele iniţial. O atare abordare devine mult mai dificilă în cazul tradiţiei culturale şi al tiparelor valorice ale ţiganilor. Acest lucru este valabil atât pentru aceia care se autointitulează *„le rom"* (romi) cât şi pentru orice altă grupare din sânul etniei.

Orice tip de societate a ţiganilor are la bază un model foarte complicat de relaţii de familie. Întrucât instituţiile sociale ale romilor sunt relativ formale şi publice în cadrul comunităţii, ele sunt poate mai accesibile pentru observator decât cele aparţinând altor grupuri, putând fi într-o mai mare măsură luate drept normă.{226} În practică este deosebit de riscant să extrapolăm având ca bază romii. Prima diviziune este cea care îi împarte pe ţigani în triburi – cele mai importante fiind căldărarii, macvaya, geambaşii, ciurarii – triburi pe care căldărarii le numesc *„natsia"* (naţie) şi geambaşii *rasă,* ambii termeni fiind împrumutaţi din limba română, cum de altfel s-a întâmplat cu cea mai mare parte a terminologiei utilizate de romi în domeniul organizatoric. Aceste „triburi" prezintă deosebiri din punct de vedere al dialectului, obiceiurilor şi al înfăţişării, dar îşi recunosc

reciproc dreptul de a fi consideraţi *romi* şi de a se înrudi prin căsătorie. Fiecare dintre aceste triburi este mai departe subclasificat în *„viţi”* (pluralul de la viţă şi care se poate traduce cu *clan;* rudarii în schimb utilizează termenul *tserha,* în traducere *cort). Viţa* este de fapt o unitate de identificare, avându-şi propria denumire în limba romani, derivată adesea de la numele vreunui strămoş (de exemplu clanul Frinkuleşti derivă de la Frinkulo Mihailovici), alteori de la vreun animal sau o trăsătură caracteristică definitorie. Asemenea nume devin extrem de semnificative din punct de vedere funcţional, mai ales atunci când doi romi se întâlnesc pentru prima dată şi când încearcă reciproc să se localizeze. Este posibil ca membru unei singure *viţa* să nu se strângă niciodată laolaltă sau să acţioneze ca grup, şi de aceea principala subdiviziune est*e familia* sau familia lărgită care include fiii căsătoriţi, nevestele lor, copiii şi nepoţii. Fiecare locuinţă sau gospodărie (cuprinzând poate trei generaţii) este cunoscută drept *ţera.* Spre deosebire, *kumpánia* (întovărăşirea) nu este în mod obligatoriu o grupare pe bază de rudenie, ea putând fi formată din indivizi aparţinând mai multor triburi, clanuri sau familii lărgite. Este o alianţă bazată pe necesităţi de ordin economic cu scop lucrativ, de exploatare a unei anumite zone, veniturile fiind împărţite în mod egal între toţi membrii. În fruntea unei *kumpánia,* compusă dintr-un anumit număr de gospodării, se află adesea un *rom baro* (om mare), care asigura şefia şi legătura cu *gadźé* (sau *gaźé,* în pronunţia romilor). *Kumpánia* este, de asemenea, şi unitatea politică de bază, membrii acesteia putând lua decizii în probleme de ordin moral, social, politic şi economic care sunt considerate mai degrabă chestiuni publice decât de familie. În acest sens ei încearcă rezolvarea problemelor litigioase în cadrul unui *diváno* (discuţii) sau dacă este necesar se convoacă *kris romani* (judecata ţigănească). *Kris*-ul este un tribunal în toată

regula, alcătuit din diferite *viți* şi este monopolizat de către bărbați; el constă dintr-un sfat al bătrânilor plus unul sau mai mulți judecători – cu toții bărbați. Femeile vorbesc doar arareori în cadrul *kris*-ului, dar pot s-o facă dacă sunt direct implicate în conflict. Hotărârea devine obligatorie pentru reclamanți, care se lasă în soarta acestuia. Procedura poate fi dificilă şi adesea tergiversată. Printre geambaşi, căldărarii îndeosebi au câştigat reputația de a acorda prea multă importanță *kris*-ului.

Membrii aceleiaşi *vița* sunt rude şi se aşteaptă de la aceştia ca la nevoie să se ajute şi să se protejeze reciproc. *Vița* are de asemenea şi importante legături cu caracter ritual, de exemplu bărbatul are obligația de a participa la înmormântarea şi *pomána* organizată pentru membrii *viței* din care face parte. Rudenia reprezintă astfel o forță puternică de cooperare şi asistență, fiind adesea întărită şi prin căsătorie. Din ce în ce mai mult, romii favorizează căsătoria între veri (deşi se consideră că verii primari sunt în principiu prea apropiați) şi preferă ca partenerul să facă parte din propria *viță* sau, în cazul în care acest lucru nu este posibil, atunci măcar din cea a mamei sau a bunicii. O căsătorie însă poate fi de asemenea o nouă metodă de a crea obligații reciproce pentru membrii unei *kumpánia* cu care familia nu are încă relații de rudenie.

Pregătirea unei nunți pentru unul dintre fii este o obligație deosebit de importantă pentru un părinte şi aceasta se face împreună cu tatăl miresei şi cu un alt bărbat din cadrul propriei *vițe.* Negocierile în vederea unei căsătorii pot fi mai îndelungate şi sunt într-adevăr o problemă a colectivității, cu intervenții din partea celorlalți romi prezenți: existența tovărăşiei lor fiind în joc, se caută o reglementare fără disensiuni, bazată pe reciprocitate. În teorie, cuplurile nu participă la negocieri, în practică însă ei pot influența alegerea făcută de părinți şi au într-adevăr dreptul să refuze

consimțământul cu privire la căsătorie. După căsătorie, cuplul locuieşte de obicei cu părinții soțului. Rolul noii mirese nu este unul uşor: intră în obligațiile ei să aibă grijă de socri, să îndeplinească obligațiile casnice față de aceştia şi să aducă pe lume nepoți.

De o importanță vitală este de obicei prețul miresei, cerut de tatăl fetei; acesta poate fi ridicat în raport cu ceea ce majoritatea romilor poate să plătească. Acolo unde această instituție a cumpărării miresei a supraviețuit, are un considerabil impact social (a dispărut de exemplu, prin anii 1950, în cazul căldărarilor şi geambaşilor din Polonia). Numărul monedelor de aur ce trebuie plătite tinde să rămână destul de stabil, dar poate fluctua în funcție de statutul tatălui mirelui şi al tatălui miresei, al celor două familii, dar şi de situația fetei (comportament, viața dinainte de căsătorie şi posibilitățile de câştig). În cazuri excepționale, în care soțul se mută în casa socrilor (poate pentru că părinții acestuia nu sunt de acord cu căsătoria sau poate pentru faptul că este orfan), nu se solicită plata prețului miresei. Acest lucru nu este o tranzacție comercială, iar banii nu sunt cheltuiți ca orice alt venit. Banii pot fi mai degrabă priviți drept o recunoaştere a reciprocității şi a incapacității de a furniza familiei miresei o fiică în schimb. Uneori se aranjează un schimb egal de femei între familii (de obicei schimb de surori) şi căsătoria între rude face ca acest lucru să fie mult mai uşor; dar atari schimburi conduc spre situații dificile dacă vreuna dintre căsătorii se desface. Prețul miresei însuşi poate fi o problemă majoră, şi un alt motiv pentru a prefera dobândirea unei nurori din partea rudelor apropiate este faptul că acesta reduce posibilitatea apariției unor şicane (precum luarea înapoi de către un tată a fiicei, fără returnarea prețului miresei – nu atât cu scopul legitim de a o proteja față de un tratament necorespunzător, părintele având dreptul de a acționa în acest sens, ci ca mijloc de exploatare a

sistemului). Divorțul şi adulterul ridică şi ele probleme dificile care, mai înainte de a fi rezolvate, necesită uneori să fie înfățişate unui *kris*: cele două părți în dispută îşi prezintă motivele de nemulțumire şi se decide o dată pentru totdeauna valoarea prețului miresei ce trebuie returnat.

Nu numai că multe din aceste trăsături ale instituțiilor sociale sunt specifice romilor, dar, uneori se poate observa evoluția lor pe parcursul câtorva generații. Din acest motiv devine imposibilă generalizarea de la societatea romilor la cea a țiganilor în ansamblu. De exemplu, printre căldărarii sosiți la Liverpool în 1911, există aceeaşi posibilitate ca la căsătorie bărbatul să intre în familia lărgită a soției cât şi invers{227}. Chiar şi în Transilvania veacului al XIX-lea, unde s-ar fi putut căuta o corespondență apropiată, obiceiul printre țiganii nomazi (după cum îi prezintă principalul cercetător al timpului) era ca, la căsătorie, bărbatul să-şi părăsească propria familie pentru a se alătura celei a soției.{228} Se pare că legi similare au găsit un oarecare grad de aplicabilitate şi printre țiganii din alte zone geografice (inclusiv Anglia). În ceea ce priveşte însă obiceiul cumpărării miresei, acesta nici pe departe nu se bucură de o larga răspândire printre țigani. Pentru mulți dintre ei învoiala în ceea ce priveşte încheierea unei căsătorii a fost sau este o formă de fugă în ascuns, în timp ce pentru romi fuga în ascuns reprezintă respingerea autorității părinteşti şi chiar dacă, în prezent, aceasta devine tot mai răspândită printre ei, este considerată un eveniment scandalos. În mod similar, instituția *kris*-ului, în ciuda faptului că şi-a găsit corespondență în rândul populației *sinti* din Germania şi din Austria, este necunoscută multor țigani, care nu posedă o autoritate centrală, oficială sau neoficială, care să rezolve disputele. Răzbunarea personală poate deveni astfel legea aplicată în cazul încălcării codului, şi un sistem de aplicare a justiției

având la bază promovarea duşmăniei poate fi găsit în țări atât de îndepărtate unele de altele, precum Anglia şi Finlanda. În cea din urmă, duşmănia ancestrală este însoțită de *evitarea* instituționalizată a violenței, şi anume atunci când o familie acceptă vina de a fi comis un delict, părăseşte ținutul din proprie inițiativă, continuând să-i evite pe cei împotriva cărora au comis delictul, în timp ce alți țigani vor avea grijă să-i țină pe membrii familiilor aflate în duşmănie la distanță unii de alții.{229}

Marile divergențe precum acestea conduc la întrebarea, încă fără răspuns, dacă atare practici, precum cumpărarea miresei (care îşi are corespondențe printre popoarele tribale din India) reprezintă o uzanță de la care alți țigani şi-au permis să se abată, sau dacă aceasta s-a răspândit printre romi (şi printre alte grupări de țigani apropiate acestora) în decursul îndelungatei lor şederi în Balcani. În ceea ce priveşte *kris*-ul, de exemplu, posibilele influențe nu sunt greu de identificat. În sistemul feudal din sud-estul Europei, atât înainte cât şi după cucerirea de către otomani, populația rămâne ataşată atât propriilor căpetenii, adică bătrânii satului, membrii cei mai distinşi ai comunității locale, cât şi căpeteniilor familiilor lărgite, care în sânul propriei aşezări ajută la strângerea impozitelor, la negocierea unor tranzacții şi contracte comerciale, dar şi la reglementarea disputelor minore, în conformitate cu legislația locală curentă. Dislocă oare aceasta pandantul indian al consiliilor tribale, având în frunte pe unul din bătrânii influenți ai comunității, în care sunt arbitrate toate disputele şi în care verdictul, în urma deliberării colective, este definitiv? Oricare raționament am urma, nu este deloc uşoară reconcilierea instituțiilor analizate până în acest moment cu ideea conform căreia romii şi-au făcut apariția din Moldova şi Țara Românească, după ce veacuri la rând au fost tratați ca robi, dată fiind şi lipsa de atenție pe care stăpânii acestor robi au arătat-o

atât față de instituția căsătoriei, cât şi față de legăturile de familie.

Dacă obiceiurile țigăneşti au devenit apoi atât de diversificate, se pune întrebarea dacă nu există nimic în acest domeniu care să fie identificat cu ceva universal sau absolut. După eliminarea acelor obiceiuri răspândite, dar care au corespondență în folclorul european, două dintre trăsăturile caracteristice se fac remarcate ca fiind specifice țiganilor, datând poate de dinaintea sosirii lor în Europa. Una dintre acestea este frica față de prezența obsedantă a sufletului despărțit de trup la persoana dispărută şi care stă la baza ritualurilor de înhumare ale țiganilor. Acest fapt însă nu a împiedicat câtuşi de puțin ca detaliile ceremoniilor să devină extrem de variate, întrucât foarte adesea se poate observa respectarea obiceiurilor altor popoare sau acceptarea altor credințe (precum în cazul asocierii în multe zone din sud-estul Europei dintre *mulo,* cu sensul de *stafie* şi *persoană decedată,* şi vampirism). Una dintre practicile respectate de către grupările de țigani din diferite țări, dar nu pretutindeni, o reprezintă distrugerea bunurilor decedatului. În Anglia, pe timpul căruțelor cu coviltir, se obişnuia ca, după înmormântare, furgonul persoanei decedate să fie ars odată cu bunurile personale şi cu spargerea veselei.{230} În zilele noastre, când căruța cu coviltir a fost efectiv eliminată de către maşini, camioane sau rulote, acestea din urmă ar trebui dezmembrate sau, la nevoie, vândute unui *gadźo.*

Şi mai răspândite sunt teama de infecții şi interdicțiile ce decurg din aceasta. De abia în timpurile relativ recente s-a reuşit recunoaşterea semnificației totale a codului de curățenie a țiganilor: convingerile lor în ceea ce priveşte murdăria pot fi acum privite drept elemente esențiale ale culturii lor, servind atât la exprimarea şi consolidarea barierei etnice, cât şi la separarea totală a țiganilor de *gadźo*{231}. Conceptul de pângărire, care se

afla la baza acestei separări, este cunoscut în limba romani sub diferite denumiri, în funcție de dialect. Romii şi multe alte grupări de țigani din sud-estul Europei utilizează cuvântul *marimé* (murdar) derivat din limba greacă; *moxado* este denumirea folosită în Anglia şi în Țara Galilor, iar *magerdó* în Polonia, ambele însemnând *pătat* (în sanscrită „mraks" = a murdări; a unge*); prastlo* (dezonorat) sau *palecido* (pus de o parte) sunt expresiile sinti. Terminologia variază, codul însuşi, în ciuda deosebirilor de detaliu şi de respectare a datinilor, indică o considerabilă soliditate. Oriunde este adoptat cu strictețe, sistemul de tabuuri furnizează informații cu privire la interacțiunea dintre bărbat şi femeie, pe de o parte, şi dintre țigani şi *gadźo,* pe de altă parte. Şi cea mai mare ruşine pe care un țigan o poate suferi împreună cu întreaga sa familie este de a fi declarat „spurcat". Acest lucru înseamnă moarte socială, întrucât condiția aceasta poate fi extinsă astfel încât tot ceea ce va îmbrăca, atinge sau folosi va fi considerat spurcat de către ceilalți. La un popor pentru care viața în colectivitate are o importanță majoră şi pentru care căsătoriile, botezul, petrecerile, ospețele şi înmormântările reprezintă frecvente întâlniri cu caracter social ale întregii colectivități, o atare sentință este o pedeapsă foarte temută, dar şi extrem de eficace. În cazul romilor, singura cale de revocare a stării de *marimé* este convocarea unui *kris.*

Interdicțiile se pot referi la persoane, lucruri, părțile corpului omenesc, dar şi la subiecte de discuție (şi țiganii au într-adevăr probleme în ceea ce priveşte educația sexuală în şcoală). Dar preocuparea lor copleşitoare o reprezintă impuritatea unei femei şi potențiala amenințare pe care aceasta o reprezintă față de puritatea rituală. Partea inferioară a corpului, îndeosebi a celui femeiesc, este considerată *mărime* şi orice lucru având legătură cu aceasta este în mod potențial pângăritor – organele genitale, funcțiile

fiziologice, îmbrăcămintea ce vine în contact cu partea inferioară a corpului, precum şi aluziile la sex şi la fecunditate. Sunt impuse o serie de reglementări stricte precum folosirea de lighene, prosoape şi săpunuri separate pentru spălarea celor două părți ale corpului. O chiuvetă de bucătărie strălucitor de curată poate fi totuşi considerată *marimé,* un vas în care au fost spălate haine nu trebuie utilizat la spălatul prosoapelor de față, a fețelor de masă, a ustensilelor de bucătărie sau a veselei. Îmbrăcămintea de damă trebuie spălată separat, întrucât o femeie este mai spurcată şi deci supusă la o mai mare izolare şi restricții în timpul perioadelor de maximă sexualitate: pubertatea, menstruația, graviditatea şi lăuzia. În acele momente, femeia trebuie să fie deosebit de atentă față de tot ce atinge: într-o familie strictă în ceea ce priveşte codul de puritate al țiganilor, femeii îi este interzis să gătească sau să servească mâncare bărbaților. Înainte de pubertate şi după menopauza totuşi, opreliştile impuse femeii sunt mai puține: o fată tânără îşi poate arăta picioarele purtând fuste scurte, iar femeile mai în vârstă se bucură de mai multă libertate în ceea ce priveşte întovărăşirea cu bărbații. Cu ocazia oricărui eveniment public are loc o segregare a persoanelor în funcție de sex, femeile trecând pe plan secundar. Dar deşi femeia nu se poate bucura decât de foarte puțin prestigiu, trebuind mereu să fie modestă şi supusă în fața bărbaților, unul dintre efectele codului este faptul că ea poate oricând apela la o puternică sancțiune: ea are putința de a-l pângări pe bărbat atingându-l în public cu un articol de îmbrăcăminte pentru partea inferioară a corpului, precum fusta, şi numai simpla amenințare cu pângărirea reprezintă pentru aceasta o armă redutabilă.

Reglementările *marimé* au pătruns în toate ipostazele vieții şi este greu, în actualele condiții, să fie respectate întocmai. Teama de *mulo* se combină cu teama de pângărire, pentru a complica, să zicem, soarta unui rom

nomad, dar obişnuit a locui într-o casă, aflat în căutarea unei locuințe de închiriat: orice fel de adăpost despre care nu există suficiente informații şi care anterior a fost ocupat de un *gadźo* este un veritabil teren minat. Doar în cazul preluării locuinței de la un alt rom, necesitatea recurgerii, din motive de siguranță, la complicate procedee de purificare va fi mult diminuată. Prin definiție, *gadźé* sunt spurcați, dovedind ignoranță față de legile sistemului şi lipsa oricărei „ruşini", în adevăratul sens al cuvântului. Trăind în afara hotarelor societății, locuințele şi mâncarea gătită de către aceştia reprezintă un permanent pericol de pângărire. Codul acesta duce astfel la izolarea acelor țigani care îl practică de orice fel de relații apropiate cu *gadźé.* Pe de altă parte, existența lui permite şi o mai bună înțelegere a preocupări; țiganilor, atât de vizibilă în istoria lor, de a evita orice fel de ocupație care ar presupune atari contacte.

8.
APROPIEREA DE AVERNUS

Unul dintre efectele noilor migrații a fost acutizarea atitudinilor guvernelor vest-europene cu privire la țigani şi, în unele cazuri, reînsufleţirea unor idei de câtva timp aflate în suspensie. Aceste idei câştigă rapid teren şi, odată cu debutul secolului XX, sunt puse în aplicare cu şi mai multă rigurozitate, până când – în vremea național-socialismului – porțile lagărelor morții vor prelua rolul jucat în Antichitate de lacul Avernus, intrarea în infern. În măsura în care politicile cu caracter represiv au simțit nevoia unui sprijin intelectual, acesta a putut fi lesne găsit în unele din teoriile apărute în ultima parte a secolului al XIX-lea, perioadă de prosperitate pentru determinismul biologic şi pentru obsesiile referitoare la puritatea rasei şi a neamului. Lucrarea contelui francez de Gobineau intitulată *Eseu asupra inegalității raselor umane* (1853-1855) a exercitat o pronunțată influență asupra gândirii filosofice şi politice din Europa şi îndeosebi din Germania. Tema eseului este ideea că rasa reprezintă factorul decisiv în cadrul evoluției istorice; există rase „superioare" şi rase „inferioare", locul de frunte revenind „rasei ariene" (termen utilizat în general ca sinonim pentru vorbitorii de limbi indo-europene), îndeosebi popoarelor nordice. În plus, Gobineau, convins de inferioritatea încrucişării raselor, consideră metisarea

un adevărat dezastru. Ideile sale vor primi un nou impuls din partea ginerelui lui Wagner, englezul Houston Stewart Chamberlain, a cărui principală lucrare, intitulată *Die Grundiagen des neunzehnten Jahrbunderts* (Bazele secolului al XIX-lea, 1899), glorifică rolul istoric al teutonilor. Nu mai era nevoie decât de un singur pas mic în aceeaşi direcție pentru a se ajunge la concluzia că țiganii, ca popor, nu mai aveau deloc posibilitatea să se elibereze de lanțurile originii lor rasiale. Acest pas este făcut în momentul în care doctrinele biologice, stimulate de lucrarea lui Cesare Lombroso *L'uomo delinquente* (Omul delincvent), în care se subliniază originea atavică a crimei, vor revoluționa criminologia. Trecând în revistă perversiunea morală a popoarelor inferioare, Lombroso nu are deloc cuvinte de laudă la adresa țiganilor, întărind chiar opinia pe care unii politicieni în domeniul prevenirii criminalității înclinau deja s-o aibă față de aceştia. După Lombroso, țiganii erau îngâmfați, neruşinați, risipitori, leneşi, gălăgioşi, violenți şi desfrânați, amatori de stârvuri, ba chiar suspecți de canibalism. Unica sa laudă, plină însă de invidie, la adresa măiestriei țiganilor din Ungaria în domeniul muzicii se rezumă la a reprezenta „o nouă dovadă a geniului care în combinație cu atavismul poate fi regăsit într-un criminal". Şi mai cuprinzător, mişcarea intitulată darwinismul social, puternic susținută după 1890, ajunge la concluzia că factorul biologic este singurul factor absolut din *toate* domeniile vieții: statul modern, în loc să acorde protecție celor slabi, ar face mai bine să îşi îndrepte atenția spre încurajarea elementelor biologice valoroase, utilitatea socială sau însuşirile biologice ale individului devenind astfel unitatea de măsură a valorii sociale a acestuia.

„Combaterea neplăcerilor produse de țigani"

Reînvierea migrației înspre Occident nu a dus la implicarea unui număr mare de țigani, dar a fost totuşi vizibilă. Nou-veniții aveau un aspect ciudat, nume la fel de ciudate şi, practic, nu aveau cum să nu atragă atenția oficialităților asupra lor. Pentru început, se poate spune că observațiile tot mai numeroase au condus în principal la intensificarea unor măsuri deja existente. Uneori au generat totuşi restabilirea unui sistem cu caracter agresiv, căzut între timp în desuetudine. Țările de Jos reprezintă un bun exemplu în acest sens.{232} După aparentul succes al *„heidenjachten”* (vânătorilor de țigani) din secolul al XVIII-lea (v. p. 165), autoritățile de aici par să fi uitat faptul că țiganii reprezentau o categorie de oameni ce necesita un tratament special: între 1799 şi 1868, documentele oficiale olandeze păstrează tăcerea cu privire la *Heidens* şi *Egyptenaars* (păgâni şi egipteni), în ciuda indiciilor că, pentru o parte a acestei perioade măcar, nomazii din Țările de Jos, similar țiganilor *sinti* din Germania, au activat ca artişti (lăutari, păpuşari etc.). Când, în 1868, încep să sosească căldărarii din Ungaria şi ursarii din Bosnia, miopia autorităților începe să dispară. În ciuda hainelor zdrențuite, aceştia se dovedesc a fi destul de bogați, aflându-se în acelaşi timp şi în posesia unor documente de călătorie valabile (principalele două criterii în reglementările privind străinii), dar funcționarii oficiali ai guvernului central, devenind tot mai neliniştiți şi preluând o denumire din limba germană, încep să convingă autoritățile care emiseseră aceste reglementări să interzică accesul sau şederea țiganilor (*Zigeuner).* Țiganii aparținând grupării *sinti* încep să simtă că noua atitudine li se aplică şi lor. Unul dintre motivele îndărătniciei olandezilor îl reprezintă faptul că, odată sosit timpul pentru plecarea țiganilor aflați vremelnic în Olanda, țările învecinate nu s-au arătat deloc dispuse să îi primească. Se naşte astfel o modă molipsitoare în ceea ce priveşte măsurile cu caracter restrictiv, îndeosebi la

frontierele germane.

Statele germane nu au încetat niciodată să manifeste suspiciune față de țiganii nomazi, astfel ca pe la mijlocul secolului al XIX-lea, nou-veniții au devenit principala preocupare a acestora. În Marele Ducat de Baden, de exemplu, un decret din 1855 atrage atenția că „în ultimul timp țiganii din Alsacia au început în mod frecvent să pătrundă în țară şi să pribegească cu familiile lor, sub pretextul de a face negoț, dar în principal cu scopul de a cerşi sau de a se îndeletnici cu lucruri ilicite". Chiar şi după proclamarea noului Imperiu German şi după anexarea Alsaciei şi Lorenei în 1871, landurile imperiului nu vor renunța la controalele de la frontierele interne: fiecare land era încă răspunzător pentru propria administrație, pentru elaborarea şi punerea în aplicare a politicii față de țigani. În 1886, Bismarck, cancelarul imperiului, îşi asumă sarcina de a atrage atenția guvernelor landurilor asupra unei uimitoare creşteri a numărului de „plângeri cu privire la pagubele cauzate de cetele de țigani pribegind de colo, colo, în interiorul hotarelor imperiului, cât şi la molestarea de către aceştia a populației". Bismarck subliniază, pe de altă parte, deosebirea fundamentală ce trebuie făcută între țiganii din străinătate şi cei având cetățenie germană{233}. Între timp, landurile mai mari, cel puțin, se apropiaseră deja de această atitudine. În ploaia de decrete care a urmat îndemnului lui Bismarck, politica tipică adoptată va urmări două țeluri: excluderea sau debarasarea de țiganii sosiți din străinătate şi sedentarizarea țiganilor indigeni, dacă aceştia din urmă erau încă nomazi. Documentele oficiale nu au căutat totuşi să se refere la țigani într-un sens strict rasial, întrucât, pentru evitarea problemelor legate de definiție, s-au folosit adesea expresii de tipul „țiganii şi acele persoane călătorind după maniera țiganilor". Problema țiganilor sosiți din străinătate va rămâne în primii ani ai noului Reich o

preocupare de maximă importanță şi atunci când Curtea imperială de justiție va solicita, în 1889, prezentarea unor situații în acest domeniu, se vor raporta, de regulă, succese.

După cât se pare, Germania nu a întâmpinat nicio dificultate în privința cooperării cu statele învecinate pentru a-i ține în şah pe țigani. *Directiva pentru combaterea neplăcerilor produse de țigani* (Bekämpfung des Zigeunerunwesens), emisă în 1906 de Ministrul de Interne al Prusiei, menționează nu mai puțin de nouă convenții bilaterale încheiate cu Austro-Ungaria, Belgia, Danemarca, Franța, Italia, Luxemburg, Țările de Jos, Rusia şi Elveția. Intre timp, Prusia îşi concentrează tot mai mult atenția asupra țiganilor indigeni care s-au încăpățânat să rămână la viața nomadă şi trece la aplicarea unor măsuri de felul celor prevestite de Bismarck. Soluția o va reprezenta autorizația fără de care nu se putea practica o meserie ambulantă, metoda utilizată urmărind înăbuşirea solicitării de autorizații printr-o serie de cerințe de ordin birocratic, meticulos aplicate. Acestea includeau dovada domiciliului stabil, absența condamnărilor grave, un nivel satisfăcător de educație dat copiilor şi rapoarte corecte în ceea ce priveşte impozitarea. În mod surprinzător totuşi, mulți dintre țigani au reuşit să obțină actele necesare. Înalții funcționari din Prusia au acceptat bucuroşi principiul sedentarizări țiganilor, cât timp aceasta nu urma să se întâmple pe plan local. Acest lucru ar fi supus comunitatea la mari cheltuieli, aşa că a existat un motiv puternic de a-i împinge pe țigani mai departe, chiar şi cu prețul emiterii de autorizații pentru nomazi{234}.

Prusia nu se afla însă nici pe departe în fruntea statelor germane în privința exercitării unor asemenea controale. După un început mai greoi, în frunte s-a instalat Bavaria{235}. Între anii 1800 şi 1850 arhivele bavareze nu consemnează prea multe mărturii ale unei preocupări speciale în legătură cu țiganii, care vor fi

consideraţi, în general, drept una dintre categoriile de haimanale. Începând cu mijlocul secolului se manifestă o preocupare crescândă de excludere a ţiganilor străini, iar sistemul de acordare a autorizaţiilor pentru negustorii ambulant:, devine un instrument de atac. Prima măsură contra ţiganilor luată în Bavaria în secolul al XIX-lea datează din 1895. Este vorba de un decret ce stipulează controlul strict al actelor ţiganilor, la frontieră sau în interiorul ţării, retragerea permiselor de muncă oriunde s-ar fi aflat aceştia şi controlul strict (pe cheltuiala ţiganilor) al tuturor cailor, pentru prevenirea răspândirii bolilor infecţioase. Chiar şi după depăşirea acestor impedimente, ţiganii trebuiau ţinuţi în continuare sub supraveghere atentă. În 1899, la München se înfiinţează o agenţie de colectare şi colaţionare a mărturiilor în legătură cu apariţiile ţiganilor, a măsurilor luate împotriva acestora, după care se începe înregistrarea datelor într-un registru special. Odată cu acumularea acestor date se ajunge la concluzia că firea ţiganilor se află în plină schimbare: ţiganii „veritabili" devin tot mai rari, iar cetele care se fac remarcate pribegesc îmbrăcate asemănător ţiganilor, sub pretextul negoţului cu cai şi cu parfumuri, sau de a fi lăutari. De fapt însă, cetele trăiesc din cerşit şi din furat, alcătuite fiind din persoane provenind din Ungaria, nemţi lipsiţi de adăpost, ursari din Bosnia şi lăutari din Boemia.

Această agenţie münchenează va sta la baza a două iniţiative majore. Alfred Dillmann, directorul agenţiei, publică în 1905 *Cartea ţiganilor* (Zigeuner-Buch), ca instrument de sprijin pentru poliţia din Bavaria şi din landurile învecinate în acţiunea de eradicare a ceea ce autorul numeşte în mod repetat „pacostea ţigănească" *(Ziegeunerplage).* În manualul sau, acesta, în mod lăudabil, identifică nu mai puţin de 3 350 de ţigani şi de alţi nomazi. Pentru mai puţin de jumătate dintre aceştia, Dillmann indică locul de origine, dar dintre cei

identificați, majoritatea (circa 20% din toate înregistrările) provin din Austro-Ungaria (îndeosebi Boemia şi Austria) şi doar vreo douăzeci de inşi din Bosnia, Croația, Slovenia, Galiția şi Ungaria. La doi ani după apariția cărții, numărul de intrări făcute în registrul de la München va creşte la peste 6000. Ca urmare a celei de a doua inițiative se va convoca, în decembrie 1911, o conferință cu alte şase landuri, în scopul coordonării activității şi lărgirii ariei registrului de la München, prin atragerea în această acțiune a arhivelor de date ale acestora. Izbucnirea Primului Război Mondial va întârzia însă orice altă activitate practică ulterioară. După o altă conferință în 1925, Bavaria va trece în frunte prin adoptarea în 1926 a unei legi prin care sedentarizarea devenea obligatorie şi se autoriza trimiterea țiganilor şi a altor trântori *(Arbeitsscheue*) dacă nu aveau serviciu, în azilele pentru săraci, pentru o perioadă de timp de până la doi ani, din motive de siguranță publică. Pentru atingerea acestui ultim țel nu mai conta deloc dacă țiganii erau sau nu nomazi. Justificarea dată în fața adunării legislative din Bavaria s-a făcut în următorii termeni: „Prin natura lor aceşti oameni se opun oricărui fel de muncă şi le vine greu să tolereze orice fel de restricție adusă vieții de nomad; din acest motiv nimic nu-i afectează mai tare decât pierderea libertății combinată cu munca forțată.” În aprilie 1929, aria de colectare a agenției de la München se extinde la întreaga suprafață a Germaniei şi Comisariatul poliției criminale din Germania îi va schimba denumirea în *Biroul Central de Combatere a Infracțiunilor Comise de Țigani.* În ansamblu, Republica de la Weimar a reuşit să înfăptuiască un volum mare de muncă preliminară pentru regimul care avea să urmeze…

Exemplul bavarez a fost cât se poate de influent în acest sens. Conducerile altor poliții s-au convins şi ele de existența problemelor generate de țigani şi de

necesitatea luării unor măsuri similare. În Elveția, a cărei invitație, adresată în 1909 celor patru vecini ai săi, de înființare a unui organism internațional pentru schimbul de informații cu privire la țigani va rămâne fără răspuns, Ministerul Justiției organizează un registru național bazat pe modelul celui de la München{236}. Celei ma mari opere de binefacere pentru copii îi va reveni însă meritul de a fi inaugurat cel mai susținut program de stârpire a nomadismului din Elveția. În 1926, foarte respectabila fundație Pro Juventute se hotărăşte ca, în conformitate cu teoriile despre eugenie şi progres, la modă în acea vreme, copiii nomazilor *(Jemsebe),* acolo unde era posibil, să fie instalați în alt mediu, pentru a putea fi apoi reorientați către tendința generală de evoluție a societății. Şi astfel a început sistemul prin care copiii au fost luați de lângă părinți, fără consimțământul acestora din urmă, li s-a schimbat numele, după care au fost plasați în cămine de îngrijire. Aceste răpiri instituționalizate au continuat până în 1973, răstimp în care peste 600 de copii au fost îndepărtați în mod forțat de familiile lor{237}.

Franța a urmat o altă cale. Aici schimbările decisive se vor produce în cele două decenii premergătoare declanşării Primului Război Mondial{238}. În martie 1895 se efectuează un recensământ al tuturor „nomazilor, țiganilor şi vagabonzilor". O comisie specială de analizare a rezultatelor va raporta în 1898 că numărul total de nomazi se cifrează la 400.000, iar dintre aceştia vreo 25.000 sunt „țigani ce se deplasează în cete şi caravane". Recensământul a reuşit să surprindă diversitatea etnică a populației nomade din Franța. Există un mare număr de *manouches* (echivalentul în franceză al nemțescului „sinti"), dintre care mulți se refugiaseră din Alsacia şi din Lorena, odată cu anexarea acestor provincii de către Germania, în timp ce alții purtau nume pe care țiganii din Franța le adoptaseră cu secole înainte. Majoritatea celor înregistrați erau de

naționalitate franceză, deşi în Auvergne se găseau şi mulți nomazi italieni; unii erau țigani sinti din Piemont: împletitori de coşuri, boccegii, acordeonişti. Nu prea se făceau remarcate familiile din centrul sau răsăritul Europei. Începând cu 1907 se comunică forțelor de poliție să fotografieze „vagabonzi, nomazi şi țigani" oriunde s-ar afla aceştia, şi să trimită informațiile unui birou central aflat la Paris. În acelaşi timp, parlamentarii au început să se agite în legătură cu ravagiile făcute de țigani. În cele din urmă, în iulie 1912 se va adopta o lege care stipulează introducerea unui *carnet anthropométrique* pentru nomazi, indiferent de naționalitatea acestora. Acesta era un document de identitate cuprinzând date personale, fotografii, amprente digitale şi numărul de înmatriculare al vehiculului; fiecare persoană trebuia să posede un atare carnet, iar capul familiei avea nevoie şi de un carnet colectiv care să îi cuprindă pe toți membrii familiei, un document de vreo 100 de pagini care trebuia ştampilat în fiecare comună, la sosire şi la plecare. Carnetul a dat naştere la hărțuiri de tot felul, deschizând calea somațiilor şi chemărilor în judecată, în cazul lipsei acestuia la ieşirea din casă (de exemplu în cazul reținerii de către poliție pentru control). Multe comune vor trece, în plus, la ridicarea de panouri de avertisment cu textul: *Interdit aux nomades* (interzis nomazilor). Acest sistem de control avea să dăinuie în Franța aproape 60 de ani.

Şi în Marea Britanie, către sfârşitul secolului al XIX-lea s-au făcut o serie de presiuni pentru înregistrarea țiganilor, stimulate fiind în mare parte de către o singură persoană. S-a încetat scoaterea în evidență a țiganilor cu scopul de a li se acorda un tratament legislativ special, dar au fost afectați de o gamă largă de legi cu un caracter mai general, cum ar fi cele care se ocupă de boccegii, de vagabondaj, de sănătatea publică, de izlazuri şi de împrejmuiri. Poziția lor devine şi mai vulnerabilă pe măsură ce urbanizarea face ca aceştia să

fie socotiți ma; inoportuni, iar serviciile lor mai puțin necesare. Nimeni nu părea să dorească asimilarea „țiganilor veritabili”. Ținta au reprezentat-o, în schimb, acei nomazi al căror mod de viață intra în conflict cu interesele societății sedentarizate. Faptul că, în practică, soarta unui anumit grup era în mod inextricabil legată de a altuia a fost după toate aparențele ignorată{239}. Dând dovadă de un devotament orb şi de un dispreț sincer față de bunăstarea propriei familii, filantropul George Smith „din Coalville”, după cum îi plăcea să-şi spună, începe după 1870 să facă presiuni în direcția îmbunătățirii condițiilor de viață ale copiilor din cărămidarii, ale locuitorilor subteranelor şi în cele din urmă ale țiganilor, pe care, asemuindu-i cu sălbaticii şi animalele, îi acuză de o lipsă totală de moralitate. Reuşeşte să-şi facă multă publicitate în presă şi stăruințele lui vor da rezultate, în măsura în care o serie de proiecte de lege referitoare la locuințele mobile, inițiate de el, ajung în parlament în perioada 1885-1894. Smith dorea ca toate locuințele mobile să fie înregistrate, să corespundă standardelor prevăzute de lege şi, pe timp de zi, să fie supuse controlului, în vreme ce copiii țiganilor şi ai locuitorilor din furgoane trebuiau să facă dovada unui minimum de prezență la şcoală. Țelul urmărit era, în consecință, asimilarea socială. Proiectul de lege avea să cada însă, ori de câte ori acesta convingea pe cineva să-l introducă în parlament, şi în cele din urmă va sucomba în 1895, odată cu inițiatorul său, deşi majoritatea țelurilor urmărite, altele decât înregistrarea țiganilor, vor apărea în diferite legi până în 1936.

Parțial, opoziția față de ideile lui Smith s-a născut în baza libertăților cetățeneşti, parțial însă de teama coruperii altor şcolari. Principala rezistență va veni, în cele din urmă, din partea breslei circarilor, fondată în 1889 pentru apărarea intereselor celor de prin bâlciuri şi iarmaroace, şi îndeosebi pentru a face trafic de

influență împotriva propunerilor lui George Smith din Coalville. Din breaslă făceau parte şi câțiva țigani circari, dar la conducerea ei erau persoane din afara etniei care încercau să asigure poziția membrilor, distanțând-o cât se poate de mult de țigani. În afară de aceasta, nu a mai existat o altă organizație care să încerce să promoveze o opinie în favoarea celor în pericol de a fi afectați. Deşi câțiva *gadie* (al căror interes fusese în mare măsură trezit de lucrările lui George Borrow – v. p. 216) vor înființa în 1888 o *Societate pentru Tradiția şi Folclorul Țiganilor*, problemele politice ale vremii se vor bucura de o atenție limitată în paginile revistei societății. Societatea rezistă până în 1892, activitatea ei fund reluată în 1907 şi desfăşurându-se, cu scurte întreruperi, până în zilele noastre. Reuşind să atragă în rândurile ei majoritatea specialiştilor din Europa şi din America de Nord în domeniul tradițiilor şi limbii romani, societatea şi-a stabilit ca obiectiv principal culegerea de studii în domeniu, bucurându-se de mult succes în acest sens. Ea şi-a propus să influențeze opinia publică referitor la tratamentul ce trebuie aplicat țiganilor, dar doar începând din 1908, când se vor face iar încercări de adoptare a proiectului de lege privind locuințele mobile[240].

Holocaustul uitat

Când Partidul Național-Socialist ajunge la putere în Germania, în urma alegerilor din 1933, acesta moşteneşte un aparat juridic bine pus la punct pentru supravegherea multor grupuri sociale pe care le considera indezirabile. Acest lucru nu-i opreşte însă pe purtătorii săi de cuvânt să-şi bată joc de atitudinea blândă, larg răspândită printre predecesorii lor. Georg

Nawrocki, unul dintre aceştia, va scrie următoarele rânduri în *Hamburger Tageblatt* din august 1937: „În conformitate cu slăbiciunea internă şi înclinarea spre minciună, Republica de la Weimar nu a dat dovadă de intuiție în abordarea chestiunii țigăneşti. Pentru aceasta, populația sinti reprezenta, în cel mai bun caz, o preocupare de ordin infracțional. Noi, în schimb, vedem chestiunea țigănească, mai presus de toate, drept o problemă *rasială,* care trebuie rezolvată şi care este pe cale de rezolvare."[241] De fapt, singurele două grupuri etnice pe care ideologia național-socialistă le-a desemnat pentru exterminare au fost evreii şi țiganii.[242]

Noul punct de vedere însemna totuşi că era necesară o definire exactă a acelor persoane descrise ca *„Zigeuner"* (țigani) şi cum urma să se facă deosebirea din punct de vedere rasial față de alți cetățeni ai Reichului, Această nevoie devine cu atât mai presantă cu cât în 1935 se vor introduce aşa-numitele Legi de la Nümberg pentru delimitarea cadrului care să stea la baza obținerii deplinei cetățenii şi mai ales într-un moment în care comentariile făcute pe marginea lor încep să-i trateze pe țigani la fel ca şi pe evrei, drept o periculoasă „F*remdrasse"* (rasă străină) al cărei sânge reprezintă un pericol de moarte pentru puritatea rasei germane şi care poate fi contracarat prin interzicerea căsătoriilor mixte sau a relațiilor extraconjugale. În 1937, Dr. Robert Ritter, psihologul şi psihiatrul care de câțiva ani efectua cercetări în legătură cu țiganii, preia conducerea nou-înființatului „Centru de Cercetare pentru Igienă Rasială şi Biologia Populației" din Berlin, o agenție în cadrul Ministerului Sănătății celui de-al Treilea Reich. Agenția devine principalul centru de lucru în domeniul identificăm şi clasificării țiganilor şi de investigare a legăturilor dintre ereditate şi criminalitate. Prin intermediul genealogiilor, amprentelor digitale şi al măsurătorilor antropometrice, echipa lui Ritter caută să întocmească o evidență cuprinzătoare a tuturor

persoanelor cu sânge țigănesc şi să stabilească proporția amestecului de rase. În acest scop echipa vizitează taberele de țigani şi, după internarea acestora în lagărele de concentrare, îi va urma şi acolo. O altă sursă de documentare o vor constitui procesele-verbale ale poliției aflate în Biroul Central de la München şi, îndeosebi după ocuparea Austriei *(Anschluss),* şi pe datele instituției similare create la Viena în 1936, sub forma unui centru internațional. În decretul emis de Heinrich Himmler în 1938 şi intitulat *Bekämpfung der Zigeunerplage (*Combaterea flagelului țigănesc) se stipulează că țiganii cu sânge amestecat sunt cei mai predispuşi la delicte şi subliniază, în acelaşi timp, necesitatea ca poliția să trimită Biroului Central al Reichului rapoarte cu privire la țigani{243}. Într-un raport din ianuarie 1940 Ritter va putea afirma următoarele: „Am reuşit să stabilim că peste 90% dintre aşa-zişii țigani autohtoni sunt corcituri. Alte rezultate ale cercetărilor noastre ne permit să considerăm că țiganii sunt un popor cu origini etnologice complet primitive, a căror înapoiere mintală îi face incapabili de o adevărată adaptare socială... Chestiunea țigănească nu se va putea rezolva decât atunci când cea mai mare parte dintre aceşti indivizi asociali, buni de nimic şi cu sânge amestecat vor fi strânşi în mari lagăre de muncă şi puşi să muncească acolo, şi atunci când înmulțirea acestei populații corcite va fi stopată o dată pentru totdeauna."{244}

Normele de „evaluare rasial-biologică" a țiganilor vor fi ulterior elaborate de Himmler în cadrul unui decret din august 1941: mergând la trei generații în urmă (față de două în cazul evreilor), sistemul de notare este cuprins între limitele Z *(Zigeuner,* reprezentând *țiganii puri)* şi NZ (*Nicht Zigeuner, ne-țigani),* în interiorul lor mai aflându-se stadiile ZM+, ZM, ZM (*Zigeunermischling, corcitură,* plusul şi minusul indicând predominanța sângelui țigănesc). Erau suficienți doi străbunici țigani pentru a

exclude pe cineva din categoria NZ. Dacă s-ar fi aplicat aceeaşi regulă ca şi în cazul evreilor, atunci numărul celor excluşi ar fi fost mult mai redus. În acelaşi timp, decretul face şi o clasificare (incompletă) a triburilor întâlnite în Germania, distingând şase grupări: sinti (țiganii germani), romii (descendenți ai țiganilor veniți din Ungaria în jurul anului 1870), gelderarii (o ramură a romilor, respectiv căldărarii); geambaşii (o altă ramură a romilor); lallerii (descendenți ai țiganilor proveniți din fostul Imperiu Austro-Ungar pe la 1900, îndeosebi din Boemia, Moravia şi Slovacia – în romani *lalleri* nsemnând oameni „afoni şi anume care vorbesc un dialect diferit) şi, în cele din urmă, țiganii din Balcani, descendenți ai ursarilor. În luna martie 1943, Ritter va raporta Asociației germane pentru cercetare: „înregistrarea țiganilor şi a corciturilor s-a încheiat în vechiul Reich (Germania de dinainte de război) şi în Ostmark (Austria), în linii mari, conform planificării, în ciuda dificultăților generate de război. Cercetările noastre continuă în teritoriile anexate… Numărul cazurilor clarificate din punct de vedere rasial-biologic se ridică în prezent la 21.498 de persoane.” Zece luni mai târziu cifra va creşte la 23.822.{245}

Corpul oamenilor de ştiință va întâmpina cu bucurie înlesnirile oferite de către noul regim. Profesorul E. Fischer, director al Institutului de Antropologie „împăratul Wilhelm”, va scrie parcă din inimă următoarele rânduri apărute în *Deutsche Allgemeine Zeitung,* în 1943: „Este o rară ocazie, şi cât se poate de favorabilă, pentru o ştiință teoretică de a înflori într-o perioadă în care ideologia dominantă o întâmpină cu bucurie, descoperirile acesteia putând aduce servicii politicii duse de către stat.”{246} În practică însă, aspectul de exactitate conferit de această infrastructura ştiințifică s-a dovedit a fi nejustificat, clasificările exacte inventate de teoreticienii ce ascundeau prejudecata sub masca ştiinței nu vor fi întotdeauna respectate. Impresiile

subiective vor juca un rol important la evaluarea anumitor cazuri de către echipa lui Ritter sau, în mod deosebit, în activitatea unor persoane oficiale care uneori se aflau într-o serioasă încurcătură atunci când procedeele de „igienizare a rasei" trebuiau puse în practică.

Metoda şi sincronizarea unor atare măsuri depindeau foarte mult de faptul dacă țiganii aflați în discuție se găseau în interiorul frontierelor (lărgite) ale Reichului sau în teritoriile ocupate sau aliate. În interiorul Reichului, principalul instrument de control l-a reprezentat aparatul creat în 1936, prin unificarea poliției, securității şi a organizațiilor SS, sub conducerea lui Himmler şi a lui Reinhard Heydrich, primul dintre locțiitorii săi. La început, autoritățile s-au bazat pe dispozițiile generale adoptate în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, pe baze eugenice şi de prevenire a delictelor, permițând sterilizarea vagabonzilor, deportarea străinilor indezirabili, dar şi trimiterea delincvenților neînsemnați în lagărele de concentrare, primul fiind înființat deja din martie 1933, la Dachau, lângă München. Începând cu 1937, presiunile făcute asupra persoanelor „asociale" (termen vag aplicat țiganilor şi altor categorii ce nu făceau parte din „societatea normală"), şi apoi îndeosebi asupra țiganilor, încep să se acumuleze rapid şi neîndurător, fără însă a genera vreo reacție publică ostilă, nici în interior, nici în străinătate, de tipul celor care îi făcuseră pe naziști să fie mai circumspecți în raporturile lor cu evreii, cel puțin la început, datorită respectului față de opinia publică mondială. În decembrie 1937, ministrul de Interne al Reichului va emite o dispoziție de bază în legătură cu „controlul preventiv al delincvenței, exercitat de către poliție", dispoziție care va stabili ş tratamentul ce urmează a fi aplicat elementelor asociale: remediul principal erau lagărele de concentrare. În iunie 1938, o scrisoare expresă a lui Himmler ordona fiecărui district

al poliției să transfere o cotă de minimum 200 de asemenea „asociali” în lagăre de concentrare. În martie 1939 se emit acte de identitate speciale: de culoare brună pentru țiganii considerați ca fiind de rasă pură, de culoare brună cu dungă albastră pentru cei cu sânge amestecat şi de culoare gri pentru vagabonzii care nu erau țigani.

În Austria, inclusă în Reich în 1938, grosul populației țigăneşti trăia în Burgenland, regiunea învecinată cu Ungaria (şi până în 1919 parte din aceasta), unde politica de sedentarizare dusă de Maria Tereza a exercitat cea mai puternică influență. Lui Thobias Portschy, gauleiter-ul local, nu i-au lipsit deloc ideile – în principal sterilizarea forțată, internarea şi munca forțată – pentru a proteja sângele nordic de amenințarea pe care o reprezentau țiganii. Totuşi ordinul venit de la Berlin în iunie 1939 va fi cel care va declanşa procesul de strângere a multora dintre cei 8000 de țigani din Burgenland, invocată fiind custodia preventivă. Unii dintre ei vor fi trimişi în marile lagăre de la Dachau şi Buchenwald, sau în nou înființatul lagăr pentru femei de la Ravensbriick şi apoi în Austria chiar, la Mauthausen; alții vor fi internați în schimb în lagăre de muncă. Un lagăr special pentru țigani se va deschide în noiembrie 1940 la Lackembach, în Burgenland. Fiind mult mai mare decât cel înființat cu un an înainte la Salzburg, acesta va adăposti în curând peste 2000 de prizonieri.

Deseori însă, ambițiile naziştilor de „igienizare a rasei” vor depăşi capacitatea de punere în aplicare a acestora. În septembrie 1939, cu ocazia unei conferințe convocate de Heydrich, se va lua hotărârea ca toți țiganii în viață din interiorul Reichului să fie strămutați în Polonia şi, o luna mai târziu, se va emite ordinul de imobilizare şi de adunare a lor în lagărul de tranzit, în vederea deportării. Maşinăria statului însă se dovedeşte a nu fi pregătită pentru o acțiune de atare amploare, iar oamenii de

ştiință nu vor reuşi să avanseze în munca lor. O depeşă urgentă din partea lui Himmler va duce totuşi, în aprilie 1940, la deportarea a circa 2500 de țigani din vestul şi nord-vestul Germaniei, la muncă forțată în Polonia. Alții, provenind din Austria şi din Cehoslovacia, îi vor urma în toamna aceluiaşi an, pentru a sfârşi de fapt în lagărele şi ghetourile în care vor fi înghesuiți. Planul nu va fi însa niciodată dus la îndeplinire în totalitate. Ca alternativă, în conformitate cu mărturia depusă 20 de ani mai târziu de către Eva Justin, colaboratoarea lui Ritter, şefii Centralei Securității Reichului iau în discuție posibilitatea îmbarcării țiganilor cu destinația Marea Mediterană şi bombardarea navelor. Din nou, stadiul incomplet al cercetărilor antropologice se va dovedi a fi obstacolul care va conduce la blocarea acestui plan.

Ca rezultat al invadării de către Germania a URSS, în iunie 1941, se face simțită nevoia unui plan mult mai impetuos şi, curând după aceasta, se adoptă decizia „soluției finale în chestiunea evreiască". Heydrich, însărcinat cu această operație, îi va include pe țigani în interpretarea dată de el soluției finale. Se acordă prioritate maximă înlăturării țiganilor din Guvernământul General (acele părți din Polonia ce nu au fost încorporate Reichului, dar care au rămas sub conducerea directă a acestuia), întrucât acolo transportul nu avea să ridice atât de multe probleme. La Chelmno, în lagărul morții ridicat în apropierea unui sat mai îndepărtat, care a început să devină operativ în decembrie 1941, s-a folosit monoxid de carbon provenit de la eşapamentul camioanelor pentru uciderea atât a țiganilor (până la urmă circa 5000 de persoane) strânşi din Polonia, inclusiv cei deportați anterior din Germania, cât şi a celor care au supraviețuit în urma epidemiei de tifos din ghetoul din Lodz, unde cu numai câteva luni înainte fuseseră deportați, cu sutele, de la Lackembach.{247} Mai înspre răsărit, țiganii din proaspăt cuceritele teritorii – Republicile Baltice şi Bielorusia, în

curând unite sub numele de *Ostland* (Tara din Răsărit), dar şi din Ungaria – vor începe să simtă efectele guvernării de către autoritățile germane, în timp ce în zonele de sub ocupație militară, trupele SS pentru acțiuni speciale (*Einsatzgruppen*), aflate în spatele armatelor în plină ofensivă de-a lungul unui front ce se întindea pe circa 1600 km, de la Marea Baltică şi până la Marea Neagră, lucrau serios la stârpirea evreilor, țiganilor, pacienților suferinzi de boli mintale sau altor „elemente indezirabile", recurgând, de obicei, la împuşcarea lor. Odată cu punerea în aplicare a ordinului lui Himmler de trimitere la Auschwitz a tuturor celor cu sânge amestecat, în decembrie 1942 va veni şi rândul restului de țigani din interiorul Reichului.

Această măsură va fi imediat urmată de o serie de decrete similare, cu aplicare în teritoriile ocupate. Extinderea lagărului Auschwitz-Birkenau avusese loc cu scurt timp înainte; camerele de gazare şi crematoriile, cu o capacitate zilnică de câteva mii de oameni, erau deja operaționale de câteva luni, fiind în curs de amenajare şi o secție specială destinată țiganilor. Anumite categorii de romi şi de semi-țigani vor fi scutite de prevederile decretului lui Himmler (de exemplu persoanele cu soți de origine ariană sau aflate în rândul forțelor armate), dar vor fi silite să accepte sterilizarea „voluntară". De asemenea excluşi din prevederile Decretului Auschwitz erau acei sinti şi lalleri, puri din punct de vedere rasial şi despre care se credea că sunt mai puțin predispuşi spre căsătoriile mixte, ast fel că Himmler îi va cruța şi le va acorda o oarecare libertate de mişcare, din dorința poate de a păstra un mic eşantion în vederea cercetării a ceea ce, speculativ, putea fi considerat drept o formă timpurie a modului de viață indo-germanic (cel puțin acesta era motivul pe care Rudolf Hoss, comandantul lagărului Auschwitz, i-l atribuie lui Himmler). De fapt, chiar din octombrie 1942, nouă conducători ai țiganilor primiseră dispoziție să întocmească liste cu acele

persoane cărora urma să li se aplice acest tratament, inclusiv cu semi-țiganii potriviți procesului de asimilare. Dar capriciile Reichsführerului SS nu se vor bucura de sprijin din partea altor lideri naziști. Martin Bormann îi va răspunde cât se poate de ferm că „Führer-ul nu va îngădui ca o parte dintre țigani să-și redobândească vechile libertăți", astfel că nu se va alege nimic din ideea înființării unei rezervații pentru țigani.

În orice caz, ori de câte ori i se va oferi ocazia de a curăța zona de țigani, poliția locală nu prea își va pierde timpul să facă deosebire între o grupare sau alta, încât orice țigan era pasibil de a ajunge în lagărele de concentrare și de exterminare. Dintre acestea, lagărul de la Auschwitz va deveni un simbol de o imensă semnificație. Deși acesta nu este decât unul dintr-un mare număr de lagăre (v. harta 4), la Auschwitz se vor strânge cei mai mulți țigani, proveniți din întreaga Europă ocupată de naziști, înghesuiți într-o enclavă de 40 de barăci din lemn, pe familii, în încercarea de a evita neplăcerile, până ce avea să sosească momentul final. Auschwitz este unul dintre lagărele în care, ca urmare a pervertirii științelor medicale, în mod frecvent se vor face experimente pe seama deținuților. La scurt timp după sosirea țiganilor din Germania, Dr Josef Mengele devine noul medic al lagărului și acesta se va dovedi neobosit în exercitarea atribuțiilor ce îi reveneau: selecția celor care urmau să fie exterminați din convoaiele de deținuți sosite zilnic și supunerea evreilor și țiganilor la suferințe barbare. Lagărul de țigani de la Auschwitz-Birkenau va exista timp de 17 luni. Din 23.000 de deținuți înghesuiți acolo, 20.078 vor muri, restul fiind transferați în alte lagăre. Moartea se va datora: înfometării, muncii excesive, abuzurilor de ordin medical, bolilor de tot felul sau gazării. În ziua de 3 august 1944, lagărul de țigani, de regulă zgomotos, rămâne pustiu și cufundat în tăcere: 2897 de persoane – femei, copii, bărbați (inclusiv foști soldați ai Wehrmachtului) – sunt gazate într-o

singură noapte şi nu va mai rămâne nici urmă de țigan.

Harta 4. Deportări și masacre ale țiganilor între 1939 și 1945.
(După Martin Gilbert, *The Macmillan Atlas of the Holocaust*, 1982.)

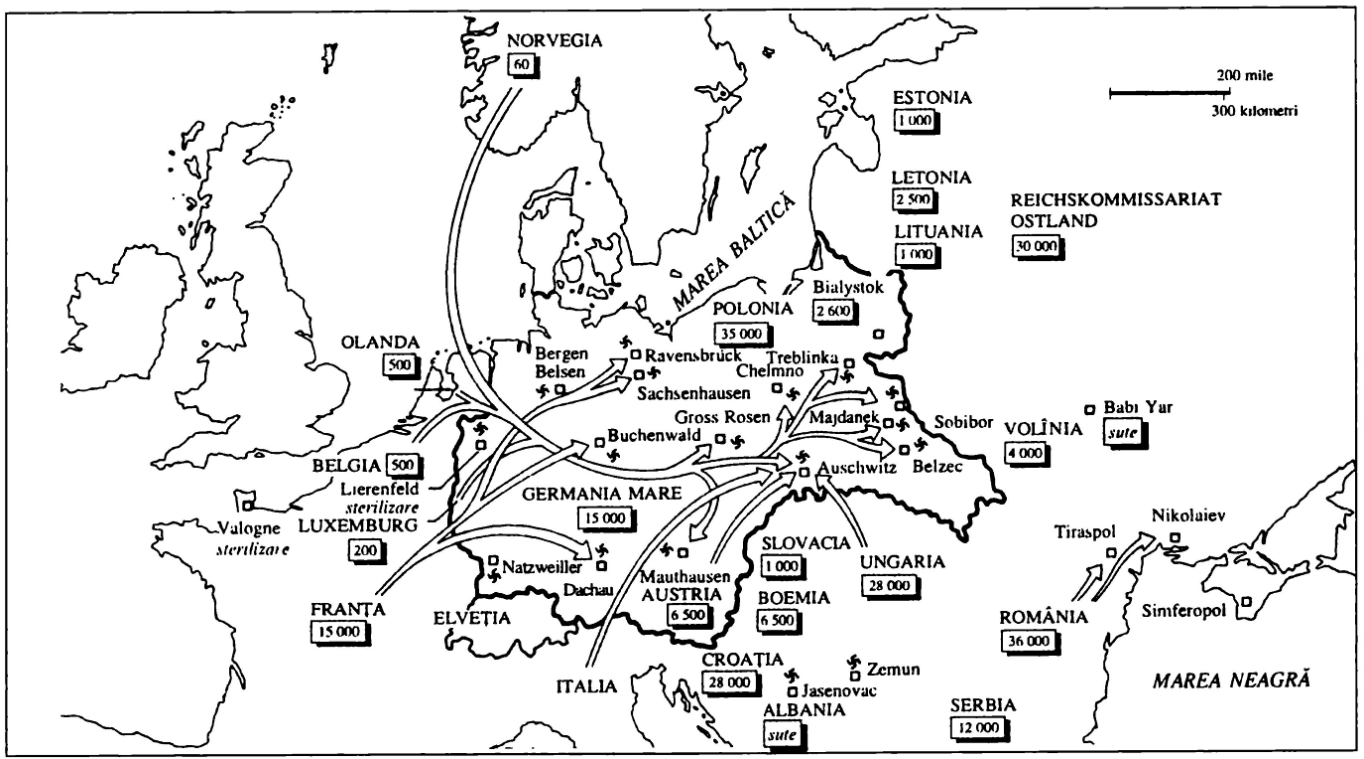

Datele cu caracter antropologic vor supraviețui totuşi războiului şi, 20 de ani mai târziu, plecând de la acest material, cercetările vor fi continuate de un fost colaborator al Dr Robert Ritter.{248}

În afara Reichului, soarta țiganilor a variat de la o țară la alta{249}, după cum şi în cazul evreilor soluția finală s-a aplicat în mod variat. Numeric, cele mai multe victime s-au consemnat în Iugoslavia, România, Polonia, URSS şi Ungaria. În teritoriile ocupate, politica naziştilor urmărea internarea țiganilor în lagăre, de unde aceştia erau transferați în Germania şi Polonia pentru a fi folosiți la muncile grele şi servile sau, începând în 1943, pentru a fi masacrați în lagărele de exterminare. Adesea, nu mai era nevoie ca nemții să efectueze strângerea şi internarea țiganilor. Franța de exemplu va introduce cu mai multe luni înainte de ocupație propriile sale restricții severe în privința țiganilor. După capitulare, va creşte numărul lagărelor de internare, atât în zona administrată de nemți cât şi în cea administrată de guvernul de la Vichy, astfel că în curând 30.000 de țigani şi alți „nomades" (nomazi) se vor găsi sub paza poliției şi soldaților francezi{250}. Până la urmă, mulți dintre ei vor fi trimişi în lagărele de concentrare, îndeosebi la Buchenwald, la Dachau şi la Ravensbrüch. Alții însă se vor alătura țiganilor proveniți din întreaga Europă şi internați în lagărul Natweiler, din Alsacia, unde medicii SS experimentau pe deținuții țigani efectele gazelor toxice şi ale tifosului{251}. În Țările de Jos, Belgia şi Luxemburg, pentru lichidarea unei mari părți din puțin numeroasa populație țigănească, se vor aplica aceleaşi măsuri. În Belgia, grupările de geambaşi (1 ovar a) şi de sinti vor fi afectate în aceeaşi măsură; prinderea lor va îi mult uşurată datorită registrului special al nomazilor introdus în 1941{252}. Raziile efectuate de către poliție şi jandarmeria olandeză în mai 1944 s-au văzut

confruntate cu problema identificării țiganilor, întrucât planurile referitoare la introducerea unui registru al țiganilor în 1937 fuseseră abandonate din lipsă de fonduri. De îndată ce *woonwagembewoners* (locuitori ai caselor mobile, de origine ne-țigănească) şi cei care deținеau paşapoarte ale unor țări aliate sau neutre vor fi eliberați, 245 de țigani, în majoritate sinti, vor fi trimişi la Auschwitz, dintre care doar 30 se vor întoarce{253}. Doar într-o singură țară ocupată, Danemarca, măsurile extreme nu vor fi aplicate. Întrucât existau dubii cu privire la delimitările de ordin etnic în sânul populației nomade, aceasta va fi în totalitatea ei clasificată drept „asocială".

Nu era loc pentru atari detalii în Protectoratul german al Boemiei şi Moraviei, unde evenimentele vor depăşi în cruzime pe cele din virtual independenta Slovacie, în care discriminarea riguroasă nu va duce la exterminarea țiganilor, ci doar la internarea lor în lagăre de muncă. Din 8000 de țigani din Boemia şi din Moravia, doar circa 600 vor supraviețui. În Iugoslavia totuşi va pieri cel mai mare număr de țigani, după dezmembrarea acesteia de către puterile Axei şi cele favorabile ei (Germania, Italia, Ungaria şi Bulgaria) împreună cu colaboraționiştii din Croația, ce cuprindea şi Bosnia şi Herțegovina. Puțini țigani vor supraviețui terorii declanşate în nordul țării, odată cu venirea la putere a mişcării separatiste croate care va începe o baie de sânge împotriva minorităților ce nu erau de religie catolică. Înseşi autoritățile militare germane se vor arăta îngrozite de ferocitatea cu care milițiile ustaşe (fasciste) vor declanşa atrocitățile{254}. În Serbia ocupată, folosirea sistematică a țiganilor în chip de ostatici a însemnat pieirea multora în fața plutoanelor de execuție (100 de țigani pentru un neamț ucis de partizani şi 50 pentru unul rănit) în vreme ce alții vor fi trimişi spre lagărele de internare, transportul făcându-se cu ajutorul camerelor de gazare mobile. În august 1942 Serbia va fi prima țară în care se

raportează „rezolvarea” problemei evreilor şi a ţiganilor. Şi în Grecia guvernul militar îi va folosi pe ţigani în chip de ostatici, dar deportarea lor la Auschwitz în 1943 va fi parată de apelurile venite din partea primului-ministru al Greciei şi a arhiepiscopului de Atena. În cazul în care Anglia ar fi fost ocupată, ţiganii de aici nu ar fi scăpat, după cât se pare. În vara anului 1942, Biroul de informaţii al Serviciului de securitate din cadrul SS începe, în mod îngrijorător, să manifeste interes faţă de numărul de ţigani din Anglia.

Statele suverane care s-au lăsat pradă viselor lui Hitler vor rămâne în urma Germaniei în privinţa chestiunii ţigăneşti, dar numai atâta timp cât vor mai putea decide singure asupra destinului lor. Italia va deporta o serie de familii în Sardinia şi în alte locuri mai îndepărtate, abandonându-le acolo. Numai după capitularea Italiei în 1943, ţiganii din zonele de sub controlul Wehrmachtului vor fi strânşi şi trimişi la muncă forţată în Germania sau în lagărele de concentrare. În Albania, devenită provincie italiană, pierderile suferite de ţigani vor fi şi mai mici, întrucât forţele de ocupaţie italiene şi guvernul marionetă al ţării nu le vor acorda prea multă atenţie. După căderea lui Mussolini, autorităţile germane vor rezista mai puţin de un an din cauza situaţiei militare precare şi vor avea prea puţin timp pentru a putea face vreo distincţie între grupările etnice de acolo. În Ungaria, persecuţia activă a evreilor şi a ţiganilor a fost restrânsă atâta timp cât ţara şi-a păstrat independenţa. Marile operaţii vor începe în 1944 şi, după numai câteva luni de ocupaţie germană, vor fi deportaţi circa 30.000 de ţigani, dintre care doar a zecea parte se vor mai întoarce. Principala acţiune pe care România o întreprinde este deportarea a 90.000 de ţigani în proaspăt înfiinţata provincie a Transnistriei, o fâşie de pământ ucrainean smuls URSS-ului. Mai mult de o treime vor pieri datorită abandonării, malnutriţiei şi tifosului.{255} Bulgaria va rămâne un exemplu unic

printre guvernele satelit şi marionetă din Europa lui Hitler, păstrându-şi în mod remarcabil imunitatea în faţa flagelului prejudecăţilor rasiale. Nici un singur evreu bulgar nu va fi deportat, în ciuda imenselor presiuni exercitate de Germania, atunci când Bulgaria se va alătura, în 1941, puterilor Axei. Ca urmare, ţiganii din Bulgaria şi din teritoriile ocupate de aceasta o vor duce mai bine decât cei din ţările învecinate, deşi aceia care se vor alătura partizanilor din Macedonia vor fi pedepsiţi fără discriminare. Ministrul plenipotenţiar trimis de Hitler la Sofia va face următoarea remarcă tristă cu privire la această naţiune de agricultori: „Mentalităţii poporului bulgar îi lipseşte cultura ideologică de care se bucura poporul nostru. Dat fiind că întreaga lor viaţă şi-au petrecut-o alături de armeni, de greci şi de ţigani, bulgari nu văd în evrei un pericol care să justifice luarea de măsuri împotriva acestora.”{256}

Date fiind aria geografică a acestui asalt asupra ţiganilor din Europa şi multele lacune în evidenţa datelor, cifra pierderilor suferite de aceştia nu poate fi stabilită cu exactitate, ceea ce, în ultimă instanţă, poate că nici nu este atât de important, Numărul victimelor făcute de război în rândul populaţiei ţigăneşti din Europa variază între un sfert şi o jumătate de milion, şi chiar mai mult{257}, şi, pe de altă parte, nu se poate vorbi de circumstanţe atenuante în cazul unui masacru de atari proporţii. Dintre cei care au supravieţuit, majoritatea vor fi marcaţi fizic şi psihic de experienţa prin care au trecut. Aşa-zisele raţiuni de stat, pe care s-a bazat tratamentul aplicat ţiganilor, vor deveni în curând o chestiune controversată în Germania, în contextul daunelor de război (respectiv în Republica Federală, întrucât numai câteva sute de sinti vor rămâne în zona sovietică şi în Republica Democrată Germană care i-a urmat, preferând să-şi păstreze independenţa economică){258}. Dacă victimizarea ţiganilor s-a făcut pe motiv că aceştia erau potenţiali delincvenţi

şi nu pe motiv că erau țigani, s-ar putea susține că destinul lor a fost, în ultimă instanță, consecința unor măsuri de securitate obişnuite. Un punct de vedere răspândit ani de-a rândul în tribunalele Germaniei este acela potrivit căruia, până la sfârşitul anului 1942, țiganii nu au fost persecutați pe motive rasiale şi orice acțiune întreprinsă înainte de această dată, că era justificată sau nu, nu trebuie să beneficieze de măsuri reparatorii. În 1959, Curtea de Apel din Hamm se va pronunța în cazul lui Erik Balasz, țigan arestat în Polonia în 1940, la vârsta de 16 ani, şi apoi întemnițat vreme de cinci ani, şi ai cărui părinți au fost ucişi: „Este lipsit de importanță dacă reclamantul la vremea aceea a fost considerat asocial sau nu. Factorul decisiv este că poliția criminală l-a considerat pe acesta într-adevăr asocial şi că pentru acest motiv l-a luat în custodie.”{259}

De-abia în decembrie 1962, ca urmare a unei decizii a Curții Federale de Justiție, se va accepta ca dată de început a persecuției rasiale anul 1938.{260} Dar chiar şi după aceasta, unii supraviețuitori din rândul țiganilor vor primi în cele din urma doar compensații modeste, şi asta în cazul în care vor dovedi tenacitate şi suficientă ştiință de carte pentru a-şi putea croi drum prin hățişul de probe de ordin documentar şi medical de care aveau atâta nevoie pentru a-şi putea fonda cu succes reclamația.

9.
EPOCA MODERNĂ

Trecerea frontierelor

Sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial marchează o masivă redistribuire a ţiganilor care au supravieţuit holocaustului din Europa. În principal, acest lucru se datorează deportărilor pe scară largă, dar parţial şi fugii dintr-o ţară într-alta, de exemplu din Slovenia şi Croaţia către Italia în căutarea unui mediu mai puţin distrugător. Revenirea la starea de pace va conduce la o nouă circulaţie a ţiganilor. Cei eliberaţi din lagărele morţii vor fi abandonaţi, ca deportaţi sau apatrizi, şi supuşi la tot felul de restricţii birocratice sau speciale. În anii de după război transferul de teritorii şi de populaţii între diferite ţări va căpăta o nouă dimensiune, ca în cazul celor 15 milioane de germani transferaţi din răsăritul Europei. Destul de des, familii de sinti prinse în această strămutare de populaţii s-au confruntat cu o opoziţie puternică în încercarea lor de a fi acceptaţi în Germania, iar aceia care au reuşit într-adevăr să-şi încheie călătoria erau totuşi departe de obţinerea cetăţeniei. Într-o formă mai puţin directă, expulzarea a peste două milioane de germani de origine sudetă va conduce la migraţii în masă în perimetrul frontierelor Cehoslovaciei. Mii de ţigani îşi vor părăsi aşezările

izolate din zona rurală a Slovaciei; unii se vor stabili în zonele de la frontiera de vest, de unde fuseseră evacuați germanii; şi mai mulți însă se vor muta în cartierele din zona industrială a oraşelor, angajându-se ca muncitori necalificați în fabrici şi pe şantierele de construcție. Un alt tip de transfer se va produce după 1950 din URSS către Polonia, când un adevărat val de expatriați va părăsi fostele teritorii poloneze alipite acum de către URSS; printre cei transferați s-a aflat şi un grup de romi – în principal căldărari şi geambaşi, care la începutul războiului fuseseră deportați din acea regiune, dincolo de Urali. Aceştia au avut mari dificultăți de integrare în rândul romilor din Polonia, din cauza faptului că în timpul internării codul de puritate a fost respectat cu strictețe, pe când în Polonia supraviețuirea impusese o oarecare destindere a acestuia.{261}

Pe urmă agitația politică va genera, la rândul ei, alte dislocări; printre cei 150.000 de refugiați care au fugit în Occident după revoluția maghiară din 1956 s-au aflat şi țigani; apoi evenimentele din Portugalia din anii ’70 au produs un exod al țiganilor înspre Spania. În cea mai mare parte însă, migrațiile au avut la bază rațiuni de ordin economic. Unele dintre acestea nu au atras atenția asupra lor: printre milioanele de *Gastarbeiter* (muncitori străini) ajunşi în Germania şi provenind din Turcia, Iugoslavia, Grecia şi Spania, se vor afla şi țigani care, preferând să-şi ascundă identitatea, vor căuta să dobândească slujbe curente şi să-şi trimită copiii la şcoală ca toată lumea{262}. Mai degrabă în ton cu trecutul, şi din Balcani a plecat un val de țigani, cum de altfel s-a mai întâmplat în decursul istoriei acestora. Acest val va începe în anii ’60, sursa reprezentând-o Iugoslavia, unde reglementările de frontieră au devenit mai blânde decât în restul Europei răsăritene. El s-a răspândit spre vestul continentului, concentrându-se cu precădere în Italia, Austria, Germania, Franța şi Olanda. Unii dintre ei încearcă să emigreze în Statele Unite, dar

foarte puțini vor reuşi. Mişcarea va fi cât se poate de heterogenă, reuşind să cuprindă atât țigani sedentari, cât şi nomazi dintr-o mare varietate de grupări tribale şi lingvistice. Cei mai remarcați sunt țiganii din sudul Iugoslaviei, cunoscuți sub numele de *xoraxane roma* (țigani turci), pentru a-i deosebi de alții, îndeosebi de țiganii creştini{263}: denumirea colectivă ascunde totuşi o semnificativă diversitate a stilului de viață şi a dialectului romani (neromânesc).

Italia va fi una din primele destinații, iar veştile favorabile primite de acolo vor duce la sosirea rudelor primilor veniți, şi, implicit, la un număr tot mai mare de țigani de pe o arie de răspândire mai largă. Acest lucru a făcut ca întregul climat să evolueze spre ostilitate şi, la scurt timp după aceasta, şi alte țări au fost supuse unor acțiuni de recunoaştere. Aceia dintre țiganii care în țările de origine se sedentarizaseră (precum *xoraxane* din Kosovo) vor manifesta tendința de a redeveni nomazi. Chiar şi aceia care în Iugoslavia se hotărâseră să renunțe parțial la nomadism, urbanizându-se şi devenind semi-sedentari, vor continua, de regulă, să se deplaseze periodic dintr-un oraş în altul, dintr-o țară în alta, în permanentă căutare de noi mijloace de trai. La intervale regulate, mulți dintre ei se vor întoarce în Iugoslavia, ducând înapoi banii strânşi şi tot felul de mărfuri cu căutare la ei acasă. În mare parte analfabeți şi lipsiți de orice fel de educație, fără o cunoaştere suficientă a limbii, dar şi marcați de originea lor țigănească, găsirea unei slujbe curente va fi pentru aceştia o mare dificultate. Negustoria ambulantă de mărunțişuri şi celelalte activități practicate de ei dovedesc faptul că se obținea un câştig mai substanțial atunci când țiganii lucrau în grupuri mici, deplasându-se către sate şi oraşe situate la mare distanță de sălaşurile lor temporare, pentru ca apoi să-şi poată permite perioade de inactivitate. Alții, în schimb, au trecut la negoțul cu fier vechi. În cazul țiganilor turci

(*xoraxane)* din Bosnia şi din Muntenegru, prelucrarea aramei va continua să rămână un mijloc de câştigare a existenței, tendința manifestată acum fiind mai degrabă de producere a unor piese decorative, extrem de ornamentate, decât de reparare şi cositorire a ustensilelor de menaj. Ajutoarele provenite de la asigurările sociale vor deveni un factor nou şi semnificativ în organizarea lor economică. Aceste variate surse de venit sunt rotunjite prin cerşetorie şi ghicit, activități care pentru unii dintre țigani vor reprezenta principala ocupație. Cerşitul cade, de regulă, în sarcina femeilor, însoțite adesea de copii, sau chiar a copiilor, mai ales atunci când împotriva cerşetorilor adulți sunt aplicate sancțiuni legale. Alții însă se vor axa pe săvârşirea delictelor mărunte, precum furtul din magazine, hoția de buzunare, furtul de vehicule; copiii mai mici vor fi din nou atraşi, din cauza imposibilității urmăririi judiciare. Țiganii sedentarizați cu mai mult timp în urmă nu vor arăta niciun fel de simpatie față de nou-veniți şi față de fărădelegile produse de aceştia, deşi, de regulă, se străduiau să nu antagonizeze populația din localitatea în care aceştia viețuiau.

Tipul de locuințe diferă de la o zonă la alta. În afară de rulotele trase de vehicule şi de cocioabele ordinare, corturile vor fi utilizate doar în cazuri de urgentă şi atunci vor fi de tipul celor fabricate pentru uz turistic. În Italia, majoritatea țiganilor iugoslavi se vor lăsa atraşi de taberele mici improvizate în jurul periferiilor unor oraşe. În Germania, mulți dintre țigani se vor stabili în barăcile asigurate de către stat. În Franța exista posibilitatea de a avea acces în spațiile rezervate pentru țigani, unde aceştia puteau viețui alături de *manouche*-ii şi *gitanii* francezi. Se punea îndeobşte problema ocupării unei cocioabe într-un *bidonville*, atâta timp cât acestea aveau să supraviețuiască buldozerelor. Olanda va oferi însă, în 1977, o soluție asupra căreia s-a reflectat un timp mai îndelungat. După câțiva ani de relații incomode cu

țiganii proveniți din străinătate şi locuind acolo ilegal, guvernul a decis, sub presiunea parlamentului, să reglementeze situația, cel puțin a unora dintre aceştia, 450 de persoane, printre care şi mulți țigani turci *(xoraxane).* 11 comunități din Olanda vor accepta să i primească pe o parte dintre aceştia. Țiganilor li s-au asigurat mai întâi locuințe semipermanente, apoi permanente, după care s-au înființat şcoli pentru copii şi pentru adulți (cele din urmă bucurându-se de mai puțin succes)[264]. Experimentul va rămâne totuşi unic, întrucât se va trece la înăsprirea măsurilor luate împotriva intruşilor veniți din străinătate.

Atari migrații vor produce urmări considerabile la nivelul organizării sociale. La fel ca mulți alții înaintea lor, țiganii vor adopta cu rapiditate telefonul ca mijloc de menținere a unei rețele de legături în țările occidentale, dar şi în Iugoslavia. Noile condiții vor conduce însă, în acelaşi timp, la erodarea unora din legăturile din cadrul familiei lărgite şi la acordarea unei mai mari importanțe familiei nucleare. Structura de conducere va pierde şi ea din stabilitate, întrucât, pentru a putea face față la *gadźé* îi la metodele birocratice ale acestora, era nevoie de calificare. Ca urmare, perspectiva deținerii pe o perioadă îndelungata a funcției de conducător, ca în trecut, începe să fie subminată de criteriul competitivității, o altă trăsătură dobândită de țigani în mediul occidental.

Dar cele mai frapante şi concentrate mişcări ale țiganilor se vor petrece ca urmare a destrămării comunismului. Examinarea celui mai recent capitol din migrația țiganilor europeni presupune însă mai întâi o trecere în revistă a politicilor naționale postbelice în chestiunea țiganilor.

Chestiuni de politică

După cel de-al Doilea Război Mondial, pentru grosul țiganilor perspectivele vor fi îngrădite de frontierele unei singure țări, unica lor chestiune de interes reprezentând-o strategiile aplicate de autorități pe plan intern. Linia de demarcație va separa Răsăritul de Occident, majoritatea țiganilor din Europa rămânând în țările cu regim comunist{265}. Acest lucru ar fi trebuit să conducă – şi uneori a şi condus – la o oarecare ameliorare a situației acestora, dat fiind faptul că noile autorități plecau de la premisa că era de datoria statului de a acorda asistență grupărilor sociale subdezvoltate. În plus, teoria marxist leninistă asigura existența diferitelor naționalități şi minorități (o categorie mult mai flexibilă) în cadrul statului, recunoscând în acelaşi timp că se pot bucura de o serie de drepturi. Noile țări comuniste, urmând strategii destinate mai degrabă promovării unor țeluri ideologice decât lichidării nedreptăților sociale, se vor deosebi între ele în ceea ce priveşte aplicarea unor atari principii în chestiunea țiganilor. În practică însă, la un moment dat, în majoritatea țarilor comuniste s-a urmărit integrarea socială a țiganilor, întrucât orice persoană ajunsă la vârsta la care putea munci avea atât dreptul, cât şi obligația de a munci în cadrul unei unități cooperatiste sau de stat, orice inițiativă particulară fiind considerată ilegală. Orice grup care nu respecta modelul perturba conceptul fundamental al planificării centralizate.

Uniunea Sovietică însăşi îi recunoscuse pe țigani, cu peste 20 de ani înainte, în 1920, drept o minoritate națională, aceştia putând fi înscrişi în actele de identitate şi în paşapoartele interne ca „tsigan”. (în 1959 numărul celor înregistrați astfel s-a ridicat la 134.000; mulți însă au preferat ca copiii lor să fie înregistrați drept ruşi, armeni etc. Cu ocazia recensământului din 1979 cifra oficială va fi de 209.000 țigani.){266} În 1926 se formează Uniunea țiganilor din întreaga Rusie. Se deschid apoi o serie de şcoli primare în care procesul de

învățământ se va desfăşura în limba romani, cărțile şi periodicele vor fi tipărite tot în aceasta limbă, după care se începe activitatea de creare a unei limbi literare. Teatrul Țigănesc de Stat, înființat în 1931, este singura instituție a țiganilor care nu va fi desființată atunci când, în anii ’30, autoritățile vor adopta o altă politică în privința țiganilor. Nici în perioada postbelică nu se va ajunge la o reînnoire a politicii şi strategiei anterioare. Nomadismul va fi interzis de o lege adoptată în 1956. Legea va fi aplicată însă cu superficialitate, pentru că o serie de grupări nomade îşi vor continua deplasarea de la un colhoz la altul pentru a desfăşura diverse munci de sezon. Alții îşi vor continua afacerile particulare ilicite ca negustori ambulanți, ocupație adesea trecută cu vederea.

Polonia este primul stat comunist care de la începutul anilor ’50 încearcă să asigure integrarea țiganilor nomazi oferindu-le adăpost şi locuri de muncă. (În regiunea subcarpatică din sudul țării, sedentarizarea majorității țiganilor era deja de mult timp efectuată.) Mulți dintre copiii țiganilor au fost înscrişi în şcoli, în acelaşi timp încercându-se înființarea de ateliere cooperatiste având la bază meşteşugurile tradiționale, precum căldărăria (prelucrarea aramei). În general însă, munca în aceste ateliere nu prea îi atrăgea pe țigani, fiind necalificată, prost remunerată şi necesitând efort fizic. Nomazii vor continua să pribegească dintr-un loc într-altul, dar în 1964 autoritățile vor adopta măsuri coercitive: li se interzice țiganilor deplasarea în căruțe cu coviltir, are loc înregistrarea lor forțată şi se trece la aplicarea cu strictețe a reglementărilor cu privire la întâlnirile şi adunările acestora. După doi ani de zile, numărul țiganilor nomazi va scădea în mod drastic şi, curând după aceasta, peste 80% din copiii de țigani vor merge la şcoală chiar dacă numai cu intermitențe. Sedentarizarea va aduce cu sine propriile probleme: în anii ’80 disputele între noii locuitori ai caselor şi vecinii

lor vor fi frecvente; sute de țigani vor fi apoi alungați din Polonia, pierzându-şi cetățenia.{267}

Ungaria va întâmpina şi ea dificultăți de ordin social, întrucât apariția tot mai frecventă a țiganilor în societate (şi rata înaltă a natalității) va genera noi tensiuni şi antagonisme. Strategiile oficiale şi cele de partid vor oscila în privința recunoaşterii ritmului rapid de creştere a numărului țiganilor. Vreme de şapte ani, tarafurile de țigani au fost suprimate ca rămăşiță a vremurilor decadente. În 1958 ia ființă un Comitet Consultativ al țiganilor, care va fi abandonat în 1960, odată cu declarația că aceştia nu constituie o minoritate națională şi cu o referire la „puzderia de prejudecăți" împotriva țiganilor, îndeosebi în zonele rurale. În 1974 se reînființează comitetul, pentru a fi înlocuit în 1986 de către un Consiliu al țiganilor, mai reprezentativ, urmat apoi de înființarea Asociației Naționale a țiganilor care va avea ca scop stabilirea de legături între cele 200 de cluburi culturale locale. Se fac unele progrese în ceea ce priveşte asigurarea de locuințe şi de locuri de muncă pentru țigani. În privința educației, autoritățile vor fi la început de acord cu menținerea copiilor de țigani în şcolile maghiare. Apoi, datorită problemelor de limbă ale copiilor care utilizau ca limbă maternă limba romani sau un dialect românesc al acesteia, autoritățile vor începe să încurajeze, în mod experimental, predarea în limba maternă sau predarea acesteia alături de limba maghiară.

Cel mai instructiv exemplu de tratament sinuos aplicat țiganilor de către un regim comunist îl vom găsi însă în Cehoslovacia.{268} Strategia utilizată de cehi este în mod variat simbolizată de un amestec de condescendență şi nelinişte, de paternalism şi despotism, de inactivitate binevoitoare şi încercări epuizante de aplicare a unor soluții radicale. În primul deceniu după preluarea puterii de către comunişti în 1948, aparatul de partid şi de stat se va ocupa cu

probleme mult mai presante. Din punct de vedere ideologic, se presupunea ca întrucât „țiganii erau victime ale capitalismului", odată cu înfrângerea acestuia se rezolva în mod automat şi problema lor. În ciuda ştirilor din mass-media despre victoriile obținute în ceea ce priveşte frecvența şcolară a copiilor de țigani, încadrarea în muncă şi, în general, asimilarea țiganilor, în 1958 se produce un moment de cotitură, când autoritățile ajung la concluzia că identitatea de grup a țiganilor trebuie nimicită, dacă se are în vedere progresul acestora. Ca urmare, se decretează că țiganii nu sunt un grup etnic, ci doar oameni care „păstrează o structură demografică vădit diferită" de restul populației. În acelaşi an se adoptă o lege stipulând şcolarizarea copiilor de țigani şi sedentarizarea atât a nomazilor (în mod practic, numai o minoritate în cadrul întregii populații țigăneşti şi cu referire, în principal, la grupările de origine valahă), cât şi a seminomazilor, prin înregistrarea lor într-un anumit loc şi interzicerea desfăşurării activității într-altul. Legea va da rezultate foarte bune în ceea ce priveşte eradicarea nomadismului. Căruțele cu cai ale țiganilor valahi fiind o țintă cât se poate de vizibilă, poliția putea să efectueze razii la locurile de tabără, să omoare caii şi să dea foc la căruțe. Legea se va dovedi însă ineficace atunci când se va încerca controlarea seminomazilor, mulți dintre aceştia deplasându-se continuu între domiciliul aflat în Slovacia şi locul de muncă din Cehia. În ciuda acestui fapt, planul de integrare a fost abordat cu acelaşi entuziasm de care s-a dat dovadă şi în cazul altor programe falimentare ale timpului, precum plantarea conopidei sau promovarea prieteniei eterne cu Mongolia. Autoritățile locale, în a căror sarcină cădea înregistrarea țiganilor şi asigurarea locurilor de muncă şi a locuințelor pentru aceştia, vor găsi, de regulă, că este mai comod să-i ignore.

Când seminomazii nu vor da curs programelor de

reunire şi alfabetizare, guvernul se va vedea silit să îşi reevalueze poziția. Se dă dispoziție provinciilor să strângă date cu privire la țigani şi să întocmească un plan pe termen lung de asimilare a acestora. Strategia pusă astfel la punct în 1965 va urmări îndeplinirea a două obiective: încadrarea în muncă a țiganilor apți de muncă şi desființarea cătunelor de țigani şi a altor „concentrări indezirabile" (circa 1300). Mai trebuia de asemenea să se organizeze o campanie împotriva analfabetismului şi parazitismului, şi pentru acest scop s-a solicitat Academiei de Ştiințe să efectueze o cercetare cu privire la viața dusă de țigani. Integrarea a fost concepută ca o capitulare necondiționată a țiganilor, considerați un popor primitiv, înapoiat şi degenerat. La recensământul efectuat în anul următor se vor înregistra 221.526 țigani, stabiliți îndeosebi în estul țării. Pe atunci tot al unsprezecelea copil născut în Cehoslovacia era țigan.

Noua schemă de „dispersare şi transfer" va avea la bază strămutarea regulată şi planificată a țiganilor din aşezările din Slovacia în vestul Cehiei, în zone cu o densitate redusă de țigani pentru a obține o răspândire uniformă dar cât se poate de redusă ca număr, pe întreg teritoriul republicii. Acțiunea va fi de la început sabotată de finanțarea necorespunzătoare, restricțiile de ordin birocratic, ostilitatea autorităților locale şi, în cele din urmă, de nerespectarea reglementărilor de către țigani. Evenimentele vor lua o întorsătură alarmantă când din nou îşi fac apariția prejudecățile rasiale, îndeosebi în sfera locativă (inclusiv o propunere venită din partea unui grup de muncitori de trimitere a țiganilor înapoi în India, pe cheltuiala statului). Până la sfârşitul anului 1968 se va ajunge la oprirea programului, astfel încât numărul de strămutări neplanificat va depăşi cu mult pe cel al transferurilor planificate. Strămutarea masivă a țiganilor care a avut loc în Cehoslovacia postbelică reprezintă, în general, un caz tipic de migrație de la sat

la oraş, în căutarea unui loc mai sigur, într-un mediu mai extins. Apoi, vreme de câțiva ani, se încearcă în mod efectiv tratarea țiganilor ca minoritate națională, permițându-li-se să organizeze cooperative şi să înființeze propriile asociații socioculturale. Ultimele dintre acestea vor spori rapid, atrăgându-i nu doar pe țiganii mai săraci, dar şi numărul mic şi influent de intelectuali considerați ca asimilați în totalitate. „Normalizarea" care a urmat Primăverii de la Praga arată caracterul efemer al experimentului, astfel că în 1973 toate organizațiile de masă ale țiganilor sunt dizolvate pe motiv că „nu au reuşit să-şi îndeplinească funcția de integrare", iar planul de introducere a limbii romani ca mijloc de instruire în şcoala primară este abandonat. Autoritățile revin la asimilare ca unică soluție. Unele strategii vor fi continuate în taină, precum presiunile exercitate asupra miilor de țigănci ca după naşterea câtorva copii să se supună sterilizării. Recensământul din 1980 indică o explozie demografică, fiind înregistrați 288.440 de țigani. Dar şi această subevaluare reprezintă circa 2% din întreaga populație (8% în Slovacia de Est), aceste cifre putând creşte rapid datorită ratei înalte a natalității în rândul segmentului mult mai tânăr al populației țigăneşti. Din punct de vedere al educației se observă un progres față de datele furnizate de recensământul din 1970: de exemplu, doar 10% dintre țiganii cu vârstă mai mare de 15 ani nu au primit niciun fel de educație, față de cei aproape 30% înregistrați cu zece ani înainte. Pe de altă parte, numărul absolvenților de studii superioare creşte de la 45 la 345{269}.

România şi Bulgaria, la rândul lor, vor dovedi aceeaşi rezistență în privința acordării statutului de grup etnic țiganilor. În problema şcolarizării şi a sprijinului cultural acordat țiganilor, România nu va încerca să ia măsuri comparabile cu cele luate, chiar dacă numai pe hârtie, pentru minoritățile maghiară şi germană. Şi întrucât rolul țiganilor devine mai important în munca

salariată din industrie şi din cooperativele agricole, vechile şi adânc înrădăcinatele prejudecăți față de aceştia se vor intensifica.{270} Guvernul a continuat politica de sedentarizare forțată, urmată apoi de dispersarea grupurilor mai numeroase, iar de la începutul anilor ’70 va refuza chiar să recunoască existența țiganilor. Ca parte componentă a acestui program de „sistematizare”, Ceauşescu, „Conducătorul”, va încerca să le distrugă cultura şi să-i bage cu forța în ghetourile sărăcăcioase din oraşe sau în aşezările deprimante de la țară. Obiectele lor de preț – monedele mari de aur din perioada austro-ungară, forma preferată de păstrare a economiilor – vor fi confiscate de către Poliție şi Securitate, iar posesorii lor nu vor scăpa niciodată de hărțuire.

Bulgaria va întreprinde o campanie de asimilare, vreme de aproape 30 de ani. Un decret emis în 1958 le interzice țiganilor să pribegească şi impune consiliilor să-i trimită la muncă în fabrici şi în cooperativele agricole. Unele din vechile cartiere de țigani vor fi demolate, iar familiile adăpostite în apartamente de bloc. Începând cu anul 1969 se înființează şcoli separate pentru a asigura miilor de copii de țigani o educație elementară, dar şi pentru a-i îndrepta spre ucenicie şi absolvirea de şcoli tehnice. Era interzisă folosirea limbii romani în aceste şcoli. În acelaşi timp, prin închiderea şi exproprierea ziarelor şi a asociațiilor lor, autoritățile vor submina capacitatea țiganilor de a-şi păstra individualitatea. Începând cu anii 1970 se va încerca desființarea pe cale legală a acestei numeroase minorități (5% pesemne din totalul populației). Se interzice folosirea termenului „țigan” în actele de identitate şi (ca parte a măsurilor cu caracter general luate împotriva musulmanilor) cei purtând nume musulmane sunt obligați să şi le schimbe cu altele noi, de origine slavă. Ziarele şi revistele vor bloca toate informațiile în acest sens. În anii 80 statul va merge şi

mai departe cu aceste măsuri, încercând să reglementeze chiar şi folclorul, prin interzicerea oricăror influenţe turceşti sau străine. Singura încurcătură o reprezintă faptul ca muzica ţigănească, deşi puternic influenţată de cea turcească, continuă să fie foarte solicitată la nunţile, botezurile şi celelalte sărbători bulgăreşti, neputând fi astfel eradicată. Deznodământul a fost că ţiganii s-au adaptat, în felul lor, la mediul oferit de societatea socialistă din Bulgaria. Din punct de vedere economic, situaţia lor s-a îmbunătăţit, fiind şi mai mult atraşi în sistemul educaţional, chiar dacă la sfârşit se manifestă tendinţa de a-i angaja pe ţigani în slujbe mai slab remunerate. Totuşi, ori de câte ori va fi posibil, în ciuda reglementarilor stabilite, ţiganii îşi vor rotunji salariile prin iniţiative particulare specifice pieţei libere sau vor continua să-şi găsească public pentru muzica lor, în ciuda interdicţiilor{271}.

În Iugoslavia, într-o federaţie înfiinţată după război, dată fiind complexitatea ei de ordin naţional, lingvistic şi cultural, care la rândul ei se va reflecta în diversitatea propriei populaţii ţigăneşti – una din cele mai numeroase din lume –, chestiunile legate de originea etnică aveau să joace un rol important. Şi tocmai aici, strategia multiculturală va progresa cel mai mult. În această fortăreaţă de partizani marxişti dar pluralişti, li se va acorda, în 1981, ţiganilor statutul de naţionalitate *(narodnost),* din punct de vedere constituţional, pe picior de egalitate cu alte minorităţi precum albanezii, maghiarii şi turcii. Deşi noul statut nu avea să fie aplicat uniform de diferitele republici iugoslave, le va aduce ţiganilor o limbă şi drepturi culturale. Mass-media va renunţa să mai folosească cuvântul *cigan,* cu conotaţie peiorativă, şi îl va înlocui cu *rom,* după care o serie de posturi de radio şi de televiziune vor începe în mod regulat să difuzeze programe în limba romani. În comunităţile mai mari, asociaţiile sociale şi culturale ale ţiganilor apar cu zecile, iar ţiganii vor începe să participe

pe plan regional şi în politică. În 1983, limba romani va fi introdusă într-o serie de şcoli primare, începând cu provincia Kosovo, locuită cu precădere de albanezi. În ciuda absenteismului şi a ratei înalte a abandonului şcolar (doar 20% dintre adulți au absolvit cursurile şcolii primare), câteva sute de țigani au reuşit profesional, devenind medici, avocați, ingineri etc. Majoritatea, totuşi, au continuat să ducă o viață situată mult sub medie, îndeosebi în Croația şi Slovenia, republicile mai prospere din nord, spre care se vor îndrepta multe familii de țigani, devenind locuitori ai mahalalelor de la marginea Zagrebului şi oameni de serviciu şi muncitori sezonieri prost plătiți la Ljubijana. Iugoslavia a fost singura țară comunistă care nu a încercat sedentarizarea forțată a țiganilor. Presiunea în direcția sedentarizării a venit mai degrabă din partea condițiilor economice decât din partea autorităților, iar tranziția a fost ca o reluare a unor evenimente care cu un veac înainte generaseră vaste schimbări în partea de vest a continentului. Pe măsură ce condițiile de viață ale clientelei şi ustensilele utilizate s-au adaptat la industrializare, şi țiganii nomazi din Iugoslavia vor face acelaşi lucru. La început, aceştia se instalau în apropierea satelor sau la marginea târgurilor, locuiau mai tot timpul anului în corturi transportate în căruțe trase de cai şi îşi câştigau existența pe seama unei societăți agrare, fiind uneori căldărari (arămari), alteori ghicind şi cerşind alimente. Acum însă se stabilesc în oraşele şi târgurile mai mici sau îşi cumpără maşini şi microbuze ca să-şi transporte cortul şi se îndeletnicesc cu comercializarea mărfurilor de-a gata, noi sau folosite, precum îmbrăcămintea purtată, produse industriale de calitatea a doua sau orice alte articole de larg consum deficitare.

În țările din vestul Europei, după cel de-al Doilea Război Mondial strategiile în privința țiganilor se vor concentra asupra altor chestiuni, reflectând faptul că

numărul țiganilor sedentari a rămas în general mult sub cel din răsăritul continentului, cu una sau două excepții notabile, cum ar fi Spania. În consecință, chestiunea dominantă o reprezentau măsurile ce trebuiau luate în privința familiilor de nomazi care trăiesc de regulă în rulote, al căror mod de viață se adaptează cu greu la nevoia tot mai mare de teren pentru dezvoltare, la legile generale cu privire la vagabondaj, la sănătatea publică şi la planurile de urbanism. Nomadismul în sine nu mai putea fi interzis în mod expres, dar sistemele legislative destinate societăților de tip sedentar puteau avea acelaşi efect. Nomazii vor fi pur şi simplu evacuați sau obligați să-şi vadă mai departe de drum, ori poate tolerați în locuri precum gropile de gunoi, fără sursă de apa sau grupuri sanitare. (În Germania, totuşi, legislația landurilor este mai tranşantă: între 1953 şi 1970 Bavaria va reuşi ca, imitând legea din 1926, să mențină în vigoare reglementări conform cărora nomazii erau supuşi unor controale speciale, inclusiv de confirmare a amprentelor digitale; alte landuri vor urma exemplul Bavariei.)

În majoritatea țărilor, obiectul preocupărilor îl vor reprezenta locurile de campare şi educația țiganilor. Apelurile autorităților centrale de înființare a unor locuri de campare speciale vor avea un efect limitat asupra autorităților locale. Prima circulară de acest gen, emisă în Anglia în februarie 1962 de către Ministerul Lucrărilor Publice şi al Puterii Locale, ilustrează foarte bine ce se poate obține prin forțe proprii, fără sprijin sau intervenții directe. Se stipulează că „țiganii veritabili sau romii au dreptul de a-şi duce viața conform tradiției, având nevoie pentru aceasta de locuri de campare.. A alunga oamenii de pe un teren neautorizat pentru a-şi găsi un altul nu reprezintă o soluție, niciun răspuns la problemele de ordin uman şi social.” (Deşi sunt menționați doar „țiganii veritabili”, fără o definire a lor, circulara, în mod practic, îi are în vedere pe toți

nomazii.) Doi ani mai târziu funcționau doar trei locuri de campare aparținând autorităților locale, pe care se puteau stabili circa 50 de rulote. Cel puțin două fuseseră amenajate în mod spontan înainte de emiterea circularei{272}. În 1965 ministerul efectuează un recensământ al nomazilor din Anglia şi din Țara Galilor ce locuiesc în rulote, barăci sau corturi. Se ajunge la concluzia că numărul lor se cifrează la cel puțin 15.000 de suflete sau circa 3400 de familii, cifră considerată în prezent drept o serioasă subevaluare{273}. În 1969 Scoția efectuează şi un recensământ, ocazie cu care sunt înregistrate 2100 de persoane sau 450 de familii,{274} între timp se ajunge la concluzia că a trecut vremea simplelor îndemnuri şi că în Anglia şi Țara Galilor sunt necesare măsuri statutare precum Legea locurilor de campare, adoptată în 1968, care odată intrată în vigoare în 1970 obligă autoritățile locale să amenajeze locuri de campare pentru nomazi. Douăzeci de ani mai târziu, conform cifrelor din iulie 1990 furnizate de către Departamentul Mediului, în Anglia sunt înregistrate 7357 de rulote ale țiganilor, instalate în locuri autorizate (o treime aproape pe terenuri private), în timp ce alte 4610 (39%) rulote sunt instalate în locuri neautorizate. Necesarul devansează cu mult dispozițiile, chiar dacă, într-o încercare de a grăbi lucrurile, cheltuielile totale sunt acoperite temporar cu fonduri din partea statului. Pe de altă parte, numărul rulotelor amplasate legal este cu mult mai mare decât cel dinainte de legea din 1968.

Unul dintre aspectele cu efect împovărător ale acelei legi va fi acordarea de „dispoziții de numire” autorităților locale, în stare să convingă guvernul că posedă suficiente locuri de campare sau că nu ar avea deloc nevoie de acestea; autoritățile locale vor fi apoi autorizate să înființeze zone interzise accesului, deferind justiției şi evacuând toate familiile din locurile neautorizate, indiferent dacă acestea sunt sau nu deținute sau controlate de către Consiliul local. Întrucât,

de regulă, la alegerile locale nu se câştigă voturi (de fapt mai adesea se pierd) prin înființarea mai multor locuri de campare pentru țiganii nomazi, statutul indicat va fi atât de prețuit încât peste 100 de consilii locale îl vor dobândi.

O problemă înrudită este cea legată de educație, întrucât nu se poate vorbi despre continuitate în procesul educativ, atâta timp cât există teama de evacuare. Indiferent de suspiciunile manifestate în trecut, mulți dintre țiganii din Anglia vor deveni pe deplin conştienți de nevoia sporită de acces la un anumit grad de învățătură, chiar dacă şi numai pentru faptul că noul mod de viață presupune îndemânarea de a completa declarații şi chitanțe, de a citi planuri şi manuale, obținerea permisului de conducere şi încheierea de asigurări, fără a mai menționa varietatea de formulare pentru asigurările medicale şi cele sociale şi pentru biroul forțelor de muncă. Caracterul descentralizat al învățământului britanic face ca autoritățile locale să fie responsabile de asigurarea educației tuturor copiilor domiciliați permanent sau temporar în zonă, inclusiv a copiilor țiganilor nomazi (deşi acest lucru se va stabili în mod formal abia în 1981). Existența în Anglia şi în Țara Galilor a peste o sută de atare comisii locale ne dă de înțeles că inițiativele separate şi independente pe care acestea le-au avut au generat nenumărate deosebiri în privința dotării materiale şi că, pe de altă parte, nivelul de implicare al echipelor de profesori a fluctuat între lucrul în centre dotate cu bază materială specială şi lucrul în situații în care aceasta lipsea cu desăvârşire.{275} Începând cu 1970 se obține un progres, chiar dacă numai superficial. În ciuda acestui fapt, comitetul instituit pentru investigarea educației copiilor aparținând minorităților etnice, în raportul său pentru anul 1985, ajunge la concluzia că trebuie să aleagă comunitatea de nomazi care să ilustreze „la maximum

experiența prejudecăților şi alienării cu care sunt confruntați şi copiii altor minorități etnice”: se spune că aceştia se confruntau cu imense greutăți în încercarea lor de a avea acces la sistemul de învățământ.{276} În 1990, guvernul central acordă o nouă subvenție în sprijinul educației nomazilor, dar în anii care au urmat multe din cererile venite din partea autorităților în materie de învățământ vor fi rezolvate doar parțial, dacă nu chiar deloc.

În 1992 se produce o schimbare bruscă în politica guvernului. Câştigurile obținute până atunci sunt puse în pericol prin propunerile de anulare atât a sprijinului financiar pentru înființarea locurilor de campare, cât şi a obligației consiliilor locale de a le asigura şi, în acelaşi timp, prin cele de a se introduce noi măsuri stringente împotriva cumpărării neautorizate. Un an mai târziu, aceste măsuri vor fi introduse în cadrul unui proiect de lege privind procedura penală şi ordinea publică, în ciuda protestelor venite din partea autorităților locale, a reprezentanților poliției, familiarizați cu probleme existente înainte de legea din 1968, precum şi din partea celor care vedeau în acest proiect o reîntoarcere la evacuări, cât şi o nous anulare a nevoii de educație, sănătate şi bunăstare. Camera Lorzilor va provoca o întrerupere a discuțiilor din parlament în vederea abrogării obligațiilor ce urmau să revină autorităților locale. Rezistența Camerei Lorzilor va fi zadarnică întrucât guvernul britanic, stăruitor în intențiile sale, se va impune în cele din urmă.

Până la această schimbare bruscă, evenimentele au avut o evoluție similară în majoritatea țărilor vest-europene, în măsura în care au existat strategii speciale, deosebite de substitutele lor de pe plan local.{277} În 1949, în Franța se constituie o echipă de lucru oficială pentru analizarea cererilor venite din partea țiganilor nomazi „la o vreme când multe dintre comunitățile locale le interziceau acestora accesul”. Echipa va

recomanda abandonarea „politicii de represiune şi interdicție", iar Ministerul de Interne îşi va da binecuvântarea oficială față de această abordare cu caracter mai progresist. Douăzeci şi doi de ani mai târziu, carnetul antropometric pentru nomazi (v. p. 266) va fi în cele din urmă abolit, înlocuit fiind de către un *carnet de circulation* ce va trebui verificat lunar de către poliție. Presiunea exercitată asupra autorităților locale în scopul înființării locurilor de campare s-a născut în mare parte din îndemnuri lipsite de succes, pentru ca, evoluând apoi prin intermediul subsidiilor venite de la centru, să sfârşească prin a se impune consiliilor locale obligația asigurării şederii pe termen scurt a nomazilor. Odată îndeplinită această obligație, autoritățile locale erau libere să interzică camparea în alte locuri decât cele amenajate în acest scop. La sfârşitul anilor '80 se constată că pe cea mai mare parte a teritoriului Franței, cu precădere în nord-vest, locurile de campare sunt inegal răspândite, condițiile asigurate variind de la foarte primitive până la o dotare corespunzătoare a acestora, în plus fiind amenajate şi câteva spații de locuit. Pe plan educațional, grupuri de voluntari vor organiza o mare varietate de experimente pilot, dar nu se poate consemna existența unei strategii centrale coerente.

În Italia, autoritățile locale şi cele centrale nu vor înființa un număr de campinguri autorizate, şi dacă totuşi vor exista unele excepții, atunci acestea vor fi rezultatul inițiativei particulare venite din partea unor categorii sociale speciale. Aceste inițiative nu vor avea totuşi continuitate, de vreme ce se va solicita în mod oficial garantarea accesului categoriilor simple de populație, cu intenția expresă de a se lua măsuri suplimentare pentru copiii de țigani cu probleme de învățătură; schimbarea nu s-a limitat doar la Italia şi pentru ea a fost prezentat un număr considerabil de argumente, deoarece sprijinul promis a fost în practică

adecvat. Belgia, la rândul ei, va renunța să mai facă deosebire de clasă, în vreme ce înființarea de campinguri este lăsată, în general, în seama consiliilor locale, cu sprijin financiar de la centru. Majoritatea celor aproximativ două duzini de campinguri sunt înființate cu scopul de a se reglementa situația rulotelor ce nu mai fuseseră mişcate din loc de câteva decenii. În Spania se pune mai puțin problema lichidării nomadismului, întrucât majoritatea țiganilor locuiau deja în cartierele sărace; trebuia, mai degrabă, întreprins ceva în legătură cu aceste *barrios* şi cu mahalalele de cocioabe. Mai puțin vizibilă este însă discriminarea înşelătoare făcută în plata zilierilor în agricultură; în 1989, pe ogoarele din Murcia, pentru o oră de muncă bărbații primeau 300 de pesetas, femeile 250 de pesetas, iar țiganii doar 200 de pesetas. Pentru desființarea acestor pete nefaste de pe hartă, unele autorități municipale vor da într-adevăr curs recomandărilor guvernului, adoptând programe privind construcția de locuințe. Guvernul va acorda subsidii pentru înființarea de clase pentru preşcolari.

Spania ajunge însă la concluzia că acțiunea de mutare a familiilor de țigani în noile locuințe, sau de şcolarizare a copiilor acestora, ar putea declanşa o reacție adversă din partea restului populației. Şi nu doar în această țară, întrucât reacții de acest gen vor exista chiar şi în Olanda şi în Suedia, două țări dintre cele mai receptive în anumite privințe. Suedia va accepta sute de țigani expulzați din Polonia (v. p. 290), pe care îi va trata ca refugiați, ajutându-i să găsească adăpost şi lucru. Olanda, la rândul ei, va adăposti un număr considerabil de țigani din străinătate (p. 287). În privința nomazilor autohtoni, autoritățile optaseră în favoarea constituirii unor grupuri mai mari de *woonwagenbewoners* concentrate într-un număr relativ mic de centre. Legislația olandeză din 1968 va conduce la înghesuirea nomazilor în parcuri regionale, odată cu înființarea de

şcoli speciale şi de clase pentru adulţi. La sfârşitul anilor ’70, va avea loc o schimbare a politicii în privinţa ţiganilor, când caracterul impropriu al marilor campinguri devine din ce în ce mai vizibil; dar şi înlocuirea lor cu un număr de spaţii mai mici se dovedeşte a fi un lucru extrem de dificil. În chip similar, atunci când politica din domeniul educaţiei va opta pentru integrarea copiilor în clasele obişnuite, reacţiile pe plan local vor genera adesea probleme, în parte datorită faptului că nivelul educaţiei şcolare în rândul nomazilor era extrem de scăzut, dar şi ca urmare a frontului comun făcut de ceilalţi copii şi a neîncrederii manifestate de părinţi i acestora.

Forumurile internaţionale nu vor duce lipsă de declaraţii de bune intenţii şi instrucţiuni detaliate. Pe rând, se va stabili câte un program substanţial pentru statele membre, dar, contrar aşteptărilor, diferenţa dintre decizia luată şi rezultatul practic rămâne neacoperită de iniţiativele izolate luate de către statele mai întreprinzătoare. Ministerele, Adunarea parlamentară, ca şi alte organisme ale Consiliului Europei, reprezentând grosul ţărilor europene din afara blocului comunist de atunci, deplângând situaţia deloc privilegiată a ţiganilor şi a altor nomazi din Europa, vor adopta după 1969 o serie de hotărâri şi recomandări, îndemnând guvernele membre şi autorităţile locale să pună capăt discriminării, să ia măsuri în privinţa campingurilor şi a spaţiului locativ, să promoveze educaţia şi orientarea profesională, sănătatea şi asistenţa socială. Începând din 1977, Comisia ONU pentru Drepturile Omului îşi va îndrepta atenţia asupra discriminării la care sunt supuşi ţiganii. Din 1984 instituţiile Comunităţii Europene vor fi preocupate în general de probleme legate de educaţie. Consiliul ministerial îşi va dedica activitatea acestei probleme, elaborând în mai 1989 o rezoluţie care reclamă „o abordare globală şi structurală pentru depăşirea

obstacolelor majore ce îngrădesc accesul țiganilor şi al copiilor de nomazi la educație", bazată pe respectul pentru cultura lor, pe resurse suplimentare şi pe pregătirea specială a cadrelor didactice.{278} Sumarul rezoluției cu privire la situația curentă din Comunitatea Europeană furnizează şi o serie de măsuri pentru recuperarea distanței existente între cele 12 state membre: doar 30-40% din circa o jumătate de milion de copii frecventează în mod curent şcoala; jumătate nu merg deloc la şcoală; numărul celor care îşi continuă educația la gimnaziu şi mai departe este şi mai redus; nivelul de educație atins nu concordă cu durata presupusă a şcolarizării şi, în cele din urmă, rata analfabetismului la adulți depăşeşte frecvent 50%, în unele părți chiar 80% şi peste.

Transformările politice aduse de anul 1989 vor genera, în curând, noi tendințe şi rivalități în întreaga Europă, dând o semnificație suplimentară documentului care afirmă drepturile minorităților naționale, semnat un an mai târziu de 34 de state, cu ocazia unei întâlniri a Conferinței pentru Securitate şi Cooperare în Europa, inițiată în 1975 cu ocazia semnării Actului Final al Conferinței de la Helsinki, document reînnoit cu ocazia încheierii războiului rece. Condamnarea oricărei discriminări pe baze etnice este însoțită de următoarele cuvinte: „în acest context ele [statele] recunosc problemele deosebite cu care se confruntă țiganii". Următoarele întâlniri ale CSCE vor reafirma această recunoaştere.

Problemele devin şi mai grave odată cu prăbuşirea totalitarismului în Răsărit, care va genera o renaştere a sentimentelor ținute în frâu de la război încoace; o libertate mai mare a cuvântului înseamnă, la rândul ei, libertate sporită de exprimare a prejudecăților. La abuzurile motivate rasial şi la atacurile pe față, autoritățile vor da un răspuns lipsit de fermitate. Incidente grave – case incendiate, familii de țigani bătute

– încep să apară şi apoi să persiste în Ungaria, Polonia, Cehoslovacia, România şi Bulgaria. Violența răbufneşte chiar şi acolo unde țiganii s-au stabilit cu multă vreme înainte şi unde aparent fuseseră acceptați. Inițiativa particulară nu mai este considerată o încălcare a legii, dar acei țigani care n-au pierdut prilejul să identifice conjuncturile favorabile oferite de economiile de piață postrevoluționare s-au confruntat cu ostilitate sporită datorită comerțului lor cu articole deficitare. Acolo unde naționalismul, greutățile materiale şi nivelul necunoscut până atunci al şomajului au creat nevoia de țapi ispăşitori, țiganii, dacă erau numeroşi, puteau fi traşi la răspundere pentru multe dintre problemele sociale şi economice. Cei puțini care şi-au văzut de treabă devin obiectul resentimentelor, restul putând fi învinovățiți că sunt leneşi, ca se dau înapoi de la muncă. În România mai ales, țiganii vor trezi disperarea multor muncitori suferind de pe urma recesiunii economice, iar guvernul nou ales se va situa în fruntea acestei cruciade. Când bandele de mineri vor fi aduse la Bucureşti în iunie 1990 pentru a reprima opoziția antiguvernamentală, țiganilor li se va rezerva un tratament special, iar minerii vor continua până seara târziu cu nelegiuirile în locuințele acestora, înainte de a părăsi capitala cu elogiile din partea preşedintelui răsunându-le încă în urechi.

După 1989, în răsăritul Europei vor exista o serie de reveniri la nomadism; pe plan internațional se va produce o nouă migrație, atunci când noile democrații vor slăbi controlul la frontiere, iar paşapoartele vor fi obținute pentru prima oara de către toată lumea, după decenii întregi de interdicție. Europa Centrală şi cea Occidentală se vor confrunta cu valuri de emigranți, inclusiv cu zeci de mii de țigani din România. Odată cu destrămarea Iugoslaviei datorită unui dureros şi crud război, țiganii de acolo vor îngroşa rândurile acestora. În Germania – principala lor destinație –, vor erupe atacuri

xenofobe, iar grupuri de autoapărare vor lansa acțiuni împotriva lagărelor şi căminelor pentru țigani şi alți refugiați sau muncitori imigranți. Se fac tot mai multe presiuni în favoarea expulzării celor veniți cu ani de zile înainte şi care nu obținuseră dreptul de reşedință, la fel ca şi pentru amendarea constituției țării şi înăsprirea legii cu privire la acordarea dreptului de azil. În 1992, guvernul federal şi România încheie un acord de repatriere. Tulburările în privința migrației legale şi ilegale vor fi la fel de răspândite şi în țările central-europene, în timp ce divorțul de catifea dintre Republica Cehă şi Slovacia va crea noi baze pentru aplicarea unor reglementări stricte şi exclusive cu privire la cetățenie, şi aceasta într-un mediu în care dușmănia arătată țiganilor se situează la cote înalte.

Pe fundalul acestor tensiuni sporite, înființarea în 1993 a pieței unice în cadrul Comunității Europene a adus cu sine acțiuni îndreptate spre o standardizare a politicii în privința pătrunderii cetățenilor din afara C.E., dar şi o atitudine dură față de cei care solicită azil, acestea fiind contramăsuri la deschiderea granițelor interioare, în vederea liberei circulații a cetățenilor C.E. – o libertate care, totuşi, nu elimină restricțiile impuse pe plan național cu privire la dreptul de lucru sau de deplasare, precum „carnetul de circulație" francez.

Populații şi grupări

După atâtea zguduiri ale caleidoscopului, nu este deloc surprinzător faptul că diversitatea de neamuri din sânul populației țigăneşti din zilele noastre prezintă o abundență de elemente diferite. Trecând în revistă acest mozaic, cum se va putea oare introduce o ordine în toate aceste elemente? Un foarte bun punct de plecare îl

reprezintă distincția fundamentală ce trebuie făcută în majoritatea țărilor între grupările vechi de țigani şi cele sosite pe parcursul ultimului veac – precum romii, sau, recent, gruparea *xoraxane* –, deosebire ce ia diverse forme de manifestare, fie în limbă, obiceiuri şi ocupații, fie în modul de viață, în general. O dihotomie similară este aceea dintre gruparea sinti şi cea a romilor, denumiri pe care țiganii înşişi le consideră a fi reciproc exclusive. Un țigan din grupul sinti va utiliza termenul de rom pentru a desemna orice țigan de origine est-europeană sau orice țigan care nu face parte din grupul sinti. În schimb, un rom va folosi termenul de sinti pentru a-i desemna pe toți țiganii din vestul Europei. Mai exact „sinti" sunt denumiți țiganii stabiliți cu mult timp înainte în teritoriile de limbă germană, fapt atestat de puternica influență exercitată de limba germană asupra dialectelor țigăneşti.[279] Aceştia se regăsesc în diferite țări; un dialect *sinti* al limbii țigăneşti va prinde, într-adevăr, rădăcini în răsărit, pe meleagurile râului Volga, adus fiind de către țiganii ajunşi acolo, via Polonia, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar care în timpul celui de-al Doilea Război Mondial vor fi mai departe strămutați în Kazahstan. În Franța aceştia vor fi cunoscuți sub denumirea de *manouches* (din țigănescul *manus*, „bărbat" țigan). O a treia mare categorie, deosebită de sinti şi de romi, o reprezintă țiganii *calé* din Spania, *ciganos* din Portugalia şi *gitans* din sudul Franței, împreună cu grupurile înrudite din America Latină. În țările vest-europene se pot distinge astfel mai multe straturi. În Franța vom întâlni țigani manouches, gitani, romi (îndeosebi căldărari), *xoraxane* şi alții. În Italia straturile mai vechi sunt alcătuite din diferite familii de sinti în nordul rării, împreună cu țigani din Abruzzi şi Calabria în centru şi sud care – judecând după numărul mic de cuvinte de origine slavă şi germană împrumutate din dialectele înrudite – pot foarte bine descinde din rândul acelora veniți direct din

Grecia. Peste aceştia s-au suprapus ţiganii *xoraxane* şi alţii proveniţi din Iugoslavia, precum şi ţigani căldărari, ciurari şi rudari şi tribun danubiene similare.

Tabloul în răsărit este la fel de pestriţ. În Balcani, complexitatea etnică şi cea lingvistică sunt deosebit de semnificative, dat fiind faptul că ceea ce s-a întâmplat acolo s-a dovedit a fi vital pentru istoria ţiganilor: de la început, în Balcani s-au aflat cele mai mari concentrări, fiind un veritabil *fons et origo* pentru întreaga Europă. În decursul veacurilor, această diversitate va deveni mai puternică decât oriunde altundeva.{280} În încercarea de consemnare a ramificaţiilor existente în sânul ţiganilor din Balcani devine necesară prezentarea unor criterii. Naţionalitatea abia dacă face parte dintre acestea, întrucât multe dintre triburile de ţigani se întind şi dincolo de frontiere, în acelaşi timp existând numeroase paralele între organizaţiile interne dintr-o ţară sau alta. Dialectul şi religia (musulmană/creştină) au fost şi sunt doi dintre cei mai importanţi factori. Un altul îl reprezintă specialitatea profesională, prezentă sau trecută: am văzut deja cum acest factor a reuşit să modeleze atâtea subdiviziuni ale ţiganilor. Hotarul dintre nomadism şi sedentarism este de asemenea important; dar în niciun caz precis şi durabil: mulţi dintre ţiganii sedentari pribegesc dintr-un loc într-altul datorită ocupaţiilor sezoniere, în vreme ce nomazii se stabilesc de obicei într-un loc pe perioada lunilor de iarnă.{281} (Pe de altă parte, nu există nicio corelare între hotarul dintre modul de viaţă sedentar şi cel nomad şi conservatorismul lingvistic, nu puţine grupuri de nomazi vor renunţa la folosirea limbii romani, în vreme ce mulţi dintre cei sedentari vor continua să o folosească, şi nu doar atunci când trăiesc în mijlocul unor mari comunităţi de ţigani.)

Pe baza unor atare deosebiri, s-a reuşit identificarea, pe teritoriul fostei Iugoslavii, a circa 20 de triburi principale, multe dintre acestea putând fi mai departe

subdivizate. Fiecare dintre ele poate avea propriul teritoriu, propria subcultură, dreptul de a-şi exercita propria meserie, de a folosi propriul dialect şi de a încheia căsătorii în cadrul propriului grup.{282} În Bulgaria, în ajunul Primului Război Mondial, un cercetător a reuşit să consemneze 19 triburi, numai în partea de nord-est a țării, folosindu-se de un amalgam de elemente ținând de zonă, religie şi ocupație, de modul de viață nomad sau sedentar. Şapte dintre ele erau triburi de musulmani sedentari, patru de creştini sedentari, patru de musulmani nomazi şi patru de creştini nomazi.{283} Trei dintre ele (inclusiv rudarii, la acea vreme cel mai numeros trib de țigani nomazi din nord-estul Bulgariei) nu vorbeau deloc limba romani, în vreme ce restul de 16 cuprindeau în mod egal vorbitori de dialecte valahe şi nevalahe, unele dintre cele nevalahe fiind considerate cele mai primitive din Balcani. De atunci, deosebirile dintre triburi au devenit treptat mai puțin semnificative, ca rezultat al dezvoltării continue a elementului național țigănesc, îmbinat cu sedentarizarea forțată, asimilarea culturală şi refuzul guvernului de a-i recunoaşte pe țigani drept un grup etnic legitim.{284}

Pentru a complica mai departe această clasificare, mai există şi alte grupuri periferice de nomazi, îndeosebi în Europa Occidentală, care datorită stilului de viață se aseamănă foarte mult cu țiganii, având şi multe elemente culturale în comun cu aceştia: se deplasează cu familia, din generație în generație, au ocupații asemănătoare, un mod de viață similar, aceeaşi atitudine față de societate, aceleaşi preferințe pentru căsătoria la o vârstă fragedă. În măsura în care grupurile acestea îşi au propriile graiuri, ele diferă de limba romani, în ciuda faptului ca sunt adesea influențate de aceasta, în acelaşi timp şi sistemele de tabuuri diferă între ele.

În Insulele Britanice, nomazii din Irlanda cărora, de

regulă, li se spune *„spoitori*”, dar care preferă acum termenul de *„călători”* reprezintă un atare grup care exista deja înainte de venirea țiganilor.{285} La început aceştia se deplasau în zonele rurale, exercitând tot felul de meserii şi servicii, îndeosebi producerea vaselor din cositor, geambăşia şi comerțul ambulant, locuind în corturi şi în căruțe cu coviltir. După cel de-al Doilea Război Mondial majoritatea meşteşugurilor şi ocupațiilor lor tradiționale cad în desuetudine, Nemaifiind în stare să-şi câştige existența la țară, un număr mare dintre „călători” vor migra spre zonele urbane, Dublin îndeosebi, unde bărbații vor umbla după pomeni sau vor căuta prin gunoi după fier vechi şi lucruri uzate, iar femeile vor merge la cerşit. Mai mult de jumătate dintre aceştia trăiesc azi în Irlanda în rulote sau case prefabricate, în campinguri special amenajate sau în locuințe sociale. La sfârşitul anilor ’50 mulți dintre ei vor trece în Anglia, stabilindu-se îndeosebi în regiunea din centrul țării (Midlands), unde vor începe să-i concureze pe țiganii englezi chiar în meseriile tradiționale ale acestora. (Acest val nu a fost în niciun caz primul de acest fel; în anii 1840 foametea mai generase unul asemănător.) Termenii *gammon* şi *cant*, care s-au dezvoltat din mai vechiul *shelta,* provin de la un idiom secret de origine celtă, incluzând rostirea pe dos a silabelor din irlandeza arhaică (ast fel însuşi termenul *gammon* derivă din *ogam,* vechiul alfabet gaelic); în structură însă, această limbă este mai apropiată de engleză decât de irlandeză. Şi în Scoția, spoitorii sunt cunoscuți cu mult înainte de venirea țiganilor, şi această primă populație, în relațiile cu nou-veniții, va reuşi nu doar simpla păstrare a propriei ființe. Foarte puține lucruri se cunosc despre relațiile dintre aceste două populații în trecut, dar au existat cu siguranța numeroase contacte între ele, inclusiv căsătorii, care au condus la creşterea numărului de țigani. Mulți dintre nomazii din Scoția au adoptat, bineînțeles, unele

tabuuri ale țiganilor (de exemplu cu privire la spălarea hainelor şi a veselei în acelaşi lighean), în vreme ce o serie de cuvinte în romani sunt destul de răspândite în limba lor, *cant,* în acelaşi timp cu o serie de termeni din dialectul gaelic şi cel scoțian, dar şi din vechiul argou (cel al lumii interlope, pentru prima dată consemnat în secolul al XVI-lea).{286}

Modul în care grupuri similare de nomazi afacerişti au luat ființă pe continent rămâne o chestiune deschisă dezbaterii: teoriile par să oscileze între factorii de ordin social şi cei economici, pe de-o parte, şi adaosul reprezentat de elementul țigănesc, pe de altă parte. Uneori, al doilea tip de argumente se bazează parțial pe o serie de opinii răspândite în zilele de glorie ale determinismului biologic ce leagă nomadismul țiganilor (şi alte trăsături ale acestora) de instinct şi atavism. Atari puncte de vedere nu par să fi câştigat prea mulți adepți în zilele noastre. În măsura în care țiganii şi alte grupări de nomazi continuă să migreze, explicația adecvată pentru aceasta se poate regăsi în faptul că nomadismul comercial practicat de aceştia este în esență un fenomen economic, ce răspunde cu intermitență unor cerințe cel mai bine îndeplinite de persoane fără un domiciliu stabil, şi în cele din urmă adaptarea la nomadism s-a făcut tocmai datorită culturii țiganilor.

Zadarnic cercetăm aceste grupări pentru o categorisire exactă, dacă țelul urmărit este doar ordonarea lor după criteriul „autenticității". Din punct de vedere geografic, cei mai răspândiți sunt *jenische.*{287} Această denumire este pentru prima oară menționată, ce-i drept nu foarte des, în 1714, cu referire la un jargon vienez; 70 de ani mai târziu termenul este aplicat jargonului folosit de către hoții din Germania, *rotwelsch.* Conform unei teorii populare, termenul este asociat cu rădăcina *dzan* „a şti" (din limba romani), dându-i sensul de „deştept" – limbaj deştept sau om deştept. În

Germania, *jenische* se vor stabili îndeosebi în Renania şi în regiunile învecinate, vocabularul lor secret fiind un amestec de romani, idiş, rotwelsch şi germană dialectală, proporţia variind în funcţie de localitate. Aceştia se îndeletniceau cu confecţionatul coşurilor şi sitelor, comerţul ambulant, tocilărie şi producerea vaselor din cositor. *Yeniches* stabiliţi în Franţa şi în Belgia au sosit acolo plecând cu aproape două secole înainte din teritoriile de limbă germană. Numele lor pare să mdice o oarecare relaţie cu ţiganii simpli din sudul Germaniei şi din Alsacia.{288} Pe de altă parte, se susţine ideea că, în Elveţia, contactul dintre ţigani şi *jenisch* a fost probabil extrem de limitat în ultimele două secole, dovezile în acest sens fiind însă neconcludente{289}. În fiecare ţară s-a produs probabil un anumit melanj, în unele însă acesta este de necontestat (de exemplu în centrul Franţei contactele între *manouches* şi *yeniches* sunt foarte numeroase), dar în privinţa limbii şi a codului de curăţenie separarea se păstrează. Gruparea corespondentă din Olanda, cunoscută sub numele de *woonwagenbewoners* (locuitori ai căruţelor cu coviltir) sau *reizigers* (călători), îşi face apariţia foarte probabil în secolul al XVIII-lea, sub forma unor negustori ambulanţi, fierari, tocilari etc., venind în principal din Westfalia, sau a lucrătorilor din turbăriile amenajate în ţinuturile mlăştinoase din nordul Brabantului; apoi, dintr-o mare varietate de surse, în secolul al XIX-lea se va naşte o nouă formaţiune. Cea mai mare parte dintre ei trăiesc astăzi în rulote staţionare. Până în anii ’70 şi-au dus existenţa comercializând fier vechi, maşini de ocazie şi haine vechi sau muncind ocazional; în anii din urmă însă au supravieţuit doar datorită ajutoarelor venite din partea serviciilor de asigurări sociale.{290}

În Scandinavia, din nou, nu se poate dovedi cu siguranţă existenţa unor relaţii între asemenea grupări şi ţigani. Este foarte posibil ca *omstreifere* (pribegii) din Norvegia să fi rezultat din melanjul dintre elementul

țigănesc, cel german şi cel autohton, în limbajul lor denumit *rodi,* o treime aproape din vocabular provenind din limba romani şi o zecime din germană.{291} În prezent, majoritatea sunt semisedentari. În Suedia nomazii sunt cunoscuți sub numele de *tattare;* inițial dată țiganilor, această denumire va fi treptat aplicată în secolul al XVIII-lea de regulă familiilor de nomazi, pentru țigani folosindu-se în prezent termenul *zigenare.* Aceşti *resande* (călători – cum le place să-şi spună) folosesc de asemenea o mulțime de cuvinte romani şi împrumuturi de origine dialectală, descinzând, după cum se vede, parțial din țigani şi parțial din familii suedeze sedentare. Acest lucru este argumentat pe baza unor genealogii, dar şi ele indică o anumită infuzie de sânge țigănesc.{292}

„Quinquis" din Spania şi Portugalia – termenul fiind abrevierea lui *„quinquileros"* (spoitori) – sunt un grup omogen şi exclusiv, manifestând în mod vădit o preferință pentru căsătoria între rude apropiate.{293} Parțial, se crede că provin dintr-o ramură izolată a primilor țigani, dar, din punct de vedere fizic, cultural sau lingvistic, nu există niciun fel de asemănare cu aceştia. Multe cuvinte din limbajul *„quinqui"* datează din Epoca de Aur a Spaniei. Conform unei teorii mai plauzibile, la originea lor au stat acei țărani fără pământ din Castilia, care în secolul al XVI-lea devin nomazi după ce populația rurală este decimată de o foamete îndelungată şi de o serie de calamități. În Spania, aceştia vor supraviețui în stare de nomadism până în anii 1950 – chiar mai mult decât gruparea denumită „gitanos" – pribegind dintr-un loc într-altul în căruțe cu coviltir, de culoare galbenă, bogat împodobite. O serie de legi interzicând nomadismul îi forțează apoi să devină sedentari; mulți se vor stabili ilegal în mahalalele cu cocioabe ce răsar precum ciupercile în jurul oraşelor Madrid, Barcelona şi Bilbao, până ce, în cele din urmă, vor fi demolate, iar locuitorii acestora alungați în

ținuturi mai îndepărtate. În prezent majoritatea locuiesc în cartierele sărace ale aglomerărilor urbane, îngroşând rândurile şomerilor. În castiliană *qmnqm* a devenit aproape sinonim cu *delincuente,* aceşti indivizi fiind priviți cu desconsiderare atât de către *gitano* cât şi de *payo.*

Date fiind aceste posibilități de producere a confuziilor, pe de-o parte, şi caracterul nepractic al deosebirilor de rasă rigide şi stabile, pe de altă parte, se poate presupune că recenzarea țiganilor va duce în cele din urmă la o frustrare. Recensămintele naționale nici nu se încumetă adesea să facă această încercare. Acolo însă unde se face recensământul apar dificultăți de definire a populației, dacă aceasta este nomadă sau sedentară, apoi de identificare a ei sau de convingere a indivizilor să se declare conform aşteptărilor. În Iugoslavia, unii nu vor fi de acord să-şi spună *romi.* Ca o reacție la tendința de evitare a termenului „țigan", în Macedonia apare, în 1990 o mişcare în favoarea adoptării denumirii de „egipcani"; ca urmare mai multe mii de țigani vor adopta această denumire cu ocazia recensământului din 1991. În Bulgaria, cu ocazia efectuării primului recensământ postcomunist, în decembrie 1992, 288.000 de persoane din populația de 8,5 milioane a țării vor recunoaşte că sunt țigani. Dar în vreme ce creştinii vorbitori ai limbii romani au recunoscut că sunt țigani, mulți dintre cei a căror limbă maternă este limba turcă au insistat să se declare turci. În consecință, o cifră mai apropiată de adevăr, în ceea ce-i priveşte pe țiganii din Bulgaria, ar fi de fapt circa o jumătate de milion.{294}

Datele estimative care au ca scop completarea lacunelor din cifrele oficiale indică adesea discrepanțe frapante. Două analize din anii 1980, plecând de la situația din fiecare țară în parte{295}, ne indică un număr total de țigani în Europa situat între 1.988.000 şi 5.621.000 în primul studiu şi între 3.421.750 şi

4.935.500 în cel de-al doilea. În cazul anumitor țări, decalajele sunt enorme, de exemplu una din surse indică circa 1000 de țigani în Olanda şi între 1000 şi 8000 în Suedia, în timp ce altă sursă indică 30.000-35.000 şi respectiv 60.000-100.000. Aceste diferențe pot fi puse parțial pe seama diverselor grade de deschidere față de includerea în populația definită şi a grupărilor marginale *(jenische, tattare*, *woonwagenbewoners* etc.), dar chiar şi atunci (precum şi în cazul cifrelor mai mari) estimările pot cu uşurință depăşi credibilitatea.

Nesiguranța inerentă nu reprezintă totuşi o scuză suficientă pentru evitarea totală a acestei chestiuni, astfel că devine necesară evaluarea numărului actual de țigani din Europa. Acestea sunt cifre rezonabile, în ordine descrescătoare (de exemplu, 250.000 + reprezintă o cifră situată între un sfert şi o jumătate de milion de țigani):

1.000.000+: România;
500.000+: Bulgaria, Ungaria;
250.000+: CSI (Rusia, Ucraina etc.), Spania, Slovacia, Serbia-Muntenegru;
100.000+: Macedonia, Republica Cehă, Franța, Grecia;
50.000+: Italia, Germania, Marea Britanie, Albania;
25.000 +: Polonia, Portugalia, Bosnia-Herțegovina;
10.000+: Croația, Austria;
1000+: Slovenia, Finlanda, Olanda, Belgia, Elveția, Lituania, Danemarca, Estonia, Letonia;
sub 1000+: Irlanda, Cipru, Norvegia, Luxemburg.

Uneori, numărul de țigani dintr-un oraş dintr-una din țările situate în partea superioară a clasamentului poate depăşi de departe întreaga populație țigănească dintr-o țară aflată în partea inferioară a clasamentului. De exemplu Suto Orizari, o comună în apropierea oraşului

Skopje din Macedonia iugoslavă, cu cei 40.000 de țigani ai ei, majoritatea musulmani, reprezintă cea mai mare comunitate țigănească din lume, în concurență cu localitatea Sliven din Bulgaria. În ceea ce priveşte Europa în totalitatea ei, o cifră situată între cinci şi şase milioane ar putea fi compatibilă cu limitele menționate mai sus. Nu putem fi totuşi siguri în acest sens, unii specialişti în domeniu pledând în favoarea unor cifre mai mari.

Schimbări de limbaj

În această analiză a grupurilor de țigani, deosebirile lingvistice au reprezentat o trăsătură caracteristică aparte. Dacă încercăm să descâlcim varietățile dialectale ale limbii romani, ne va veni foarte greu să ştim cu exactitate unde să ne oprim, chiar dacă ignorăm Orientul Mijlociu. Nicio limbă nu rămâne imobilă: anual, limba engleză dobândeşte circa 100 de cuvinte principale noi sau sensuri noi pentru cuvinte deja existente. Limba romani este o limbă deosebit de dinamică. Fiecare vorbitor matur al limbii romani este bilingv, şi în toate colțurile Europei această limbă se va îmbogăți prin împrumuturi provenite din partea culturilor gazda. Permanent se produc noi devieri. Fără a exista o limbă standard în scris, cu greu se poate păstra un control asupra fracționării limbii romani întrucât, deşi cântecele şi poveştile pentru care țiganii dovedesc atâta talent sunt transmise pe cale orală, de la o generație la alta, ele reprezintă un material viu, în permanență modificat şi reîntinerit în mod creator. Unele variante ale limbii romani nu mai pot fi deloc numite limbi, întrucât decad pe zi ce trece, vocabularul relativ redus putând fi utilizat în contextul unei limbi

naționale sau dialect – precum *calo* din Peninsula Iberică sau *anglo-romani*{296} (deosebit de limba arhaică păstrată de familia Wood din Țara Galilor). Chiar şi în cazul acelora care în mod legitim pot fi descrise ca fiind limbi, vocabularul este limitat de regulă la câteva mii de cuvinte. Deosebirile dintre dialecte sunt adesea foarte mari, deşi mult reduse, dacă ne gândim la fondul principal şi nu luăm în considerare împrumuturile dobândite recent şi parțial integrate.{297} În dialectul galez, aproximativ 60% din vocabular poate fi identificat la origine ca fiind pre-european; 16% posedă rădăcini de origine engleză, 9% greacă, 6% slavă şi 4% galeză, restul fiind constituit dintr-o serie de elemente mărunte provenind din română, germană şi franceză. Uneori împrumuturile vor adopta sensuri uşor diferite, dar de fiecare dată cuvintele vor primi sufixe specifice limbii romani şi vor fi supuse regulilor gramaticale ale acesteia.

În cadrul limbii romani din Europa, Franz Miklosich va stabili 13 dialecte în 1874, plecând în principal de la originea acestor împrumuturi.{298} Datorită mişcărilor ulterioare de populație şi noilor evoluții şi descoperiri în domeniul lingvistic, analiza efectuata de către acesta nu ne mai poate fi de folos. Limba romani a devenit o adevărată rețea de circa 60 de dialecte, aparținând unui număr de circa 20 de grupări diverse{299}, ce pot fi clasificate în multe feluri. Fonologia însăşi nu reprezintă o piatra de încercare adecvată{300}, deşi uneori tocmai această alunecare a unui sunet a condus poate la desprinderea unei grupări de trunchiul principal. Aşa s-a întâmplat cu o serie de dialecte care, după cât se pare, şi-au însuşit de timpuriu sunetul *h* sau *x* în locul lui *s* originar în anumite contexte (de exemplu, formele *hi/hin/hum* apar în loc de *si/isi).* Această evoluție vizibilă deja în glosarul întocmit de Ewsum în anii 1560 (v. p. 203) este o trăsătură a graiului utilizat de țiganii sinti, aruncând în acelaşi timp o umbra de îndoială asupra

legăturii stabilite între denumirea *sinti* şi termenul indian *sindhi.* Fenomenul se întâlneşte de asemenea şi la grupul *kaale* din Finlanda şi într-o oarecare măsură la unele dialecte din Slovacia şi din jurul Carpaților (estul Ungariei, Galiția, Transilvania). Chiar dacă această mutație reprezintă semnul unei coeziuni anterioare, multe schimbări s-au produs de atunci, ducând astfel la îndepărtarea unui dialect de altul şi la crearea unor noi subdiviziuni. În cadrul graiului vorbit de țiganii sinti spre exemplu, dialectele vorbite în Piemont şi în Lombardia, din nordul Italiei, s-au îndepărtat de celelalte variante, atât din punct de vedere fonetic cât şi lexical{301}, ba chiar şi acestea din urma, deşi mult mai apropiate între ele, pot fi grupate în trei mari categorii{302}:

— Cele vorbite în Germania, Olanda şi Alsacia;

— Cele vorbite în Franța; şi

— Cele vorbite la Veneția (Italia), în Stiria (Austria) şi în Ungaria.

Fiecare dintre aceste subdiviziuni este destul de omogenă, în pofida deosebirilor lexicale de la o țară la alta, şi aflat în interiorul ei, un vorbitor al unui anumit dialect sinti nu va întâmpina greutăți în a-i înțelege pe alții.

O altă distincție principală este făcută între țiganii valahi şi cei nevalahi. Toate formele valahe ale limbii romani dezvăluie o puternică influență din partea limbii române – de unde şi această etichetă. Unele dintre ele au fost răspândite de către romi *(cf.* pp. 242-243), ale căror principale dialecte sunt dialectul rusesc, românesc şi sârbesc al graiului căldărarilor, al graiului geambaşilor (lovari), al ciurarilor şi dialectul *macvano* (în SUA). În toate acestea se regăsesc o mulțime de cuvinte româneşti reprezentând poate două cincimi din vocabularul folosit de aceştia. În acelaşi timp au fost adoptate şi o serie de particularități de vorbire şi construcții româneşti (de exemplu, terminația *-uri/-una*

pentru plural, folosită în cazul substantivelor împrumutate şi apoi folosirea românescului *mai* în locul sufixului *-der* pentru forma comparativă din limba romani, de ex. *mai terno* = mai târziu, în comparație cu *tarnedér* din dialectul galez al limbii romani). Printre alte caracteristici mai pot fi menționate: terminația *-em* pentru persoana I singular a preteritului *(cf. kerdem* în dialectul căldărarilor şi *kedóm* = eu am făcut, în dialectul galez) şi înlocuirea sunetelor *tś* şi *dź* cu *ś* şi *ź* şi a pluralului articolului hotărât *e* sau *ī,* cu *le (cf le gaźé*, în dialectul căldărarilor față de *ī gadźé* în dialectul galez).

De regulă, dialectele nevalahe nu prezintă asemenea afinități. În decursul veacurilor, dialectele şi-au însuşit o serie de schimbări (nu doar împrumuturi lexicale, dar şi elemente privind pronunția, şi noi mijloace de formare şi utilizare a cuvintelor, expresiilor şi propozițiilor), datorită ariei geografice largi şi expunerii îndelungate la influențe din partea limbilor cu care acestea au venit în contact. Aria lor de răspândire cuprinde întreaga Europa, din Rusia, Republicile baltice şi Ucraina, până în Anglia şi Peninsula Iberică, incluzând în acelaşi timp şi proliferarea în Balcani a dialectelor nevalahe, unele dintre acestea ajungând să fie răspândite şi în alte zone, de exemplu dialectele *arliya* vorbite de mii de țigani musulmani, şi apoi *xoraxane.* Totuşi, în cadrul acestei arii geografice mari, trăsăturile împărtăşite de diferitele dialecte pot conduce la formarea unor grupări înrudite, de genul celei a țiganilor *sinti,* deja luată în discuție.

Limba romani a devenit atât de impregnată cu elemente provenite de la limbile cu care a intrat în contact, încât multor vorbitori aflați la distanță unii de alții le-ar fi foarte greu să comunice între ei. Unui țigan din Skopje, Macedonia, i-ar fi foarte greu să-l înțeleagă pe un *sinto* din nordul Italiei; dialectul „carpatin" vorbit de către țiganii sedentarizați din nordul Ungariei este virtual de neînțeles pentru grupurile valahe din aceeaşi

țară. Este într-adevăr discutabil dacă limba romani nu a ajuns la stadiul la care ar trebui să fie mai degrabă considerată un grup de limbi înrudite, decât o singură limbă cu numeroase dialecte.

Tradiția schimbării

Schimbările ce au avut loc în viața țiganilor din timpurile noastre, afectată de evoluția raporturilor stabilite între aceştia şi societatea din jur, indiferent că este vorba de creşterea numerică a populației, de lipsa tot mai acută de teren agricol pentru aceştia, de sedentarizare, de traiul în vecinătatea celor din afara etniei *(gadźo*), de transportul motorizat, de industrializare sau de fluctuațiile în privința posibilităților de câştig – toate reflectă şi în acelaşi timp reprezintă o secțiune transversală a vastei diversități etnico-lingvistice. Adesea s-a prezis dispariția societății țigăneşti: faptul că limba, obiceiurile, tradițiile şi întregul stil de viața al țiganilor sunt în continuă schimbare, preluând elemente provenite de la alte societăți, pare să indice acest declin. O grupare se va deosebi de alta datorită influențelor provenite de la diferitele categorii de *gadźé.* Fiecare este însă produsul unei tradiții generale de adaptare socială, geografică şi profesională. Este posibil ca în cele din urmă unele să dispară; multe însă vor reuşi să păstreze un simț al deosebirii radicale față de *gadźé* şi să făurească culturi tipice țigăneşti din ceea ce au reuşit să-şi însuşească. Vechile podoabe şi vechile obiceiuri vor dispărea uneori – atunci când căldărăresele vor renunța la broboadele multicolore sau când femeile din grupul țiganilor geambaşi vor renunța la lungile lor fuste, atât de pitoreşti – asta însă nu va distruge şi nici nu va diminua

sentimentul de izolare, indiferent dacă alți țigani căldărari sau geambaşi vor vedea în aceasta un semn al degenerării şi chiar dacă *gadźo* va continua să creadă că cel mai autentic țigan trebuie neapărat sa fie şi cel mai exotic, întotdeauna există riscul de a face, în mod nejustificat, generalizări prin sublinierea anumitor aspecte din viața țiganilor sau concluzionând în legătură cu toți țiganii. Orice afirmație cu privire la tipurile de meserii practicate de regulă de către țigani poate fi oricând contrazisă, datorită faptului ca unii țigani au devenit profesionişti serioşi şi, pe de altă parte, pentru că nu există principii universale sau exclusive care să guverneze modul în care țiganii îşi câştigă viața. Multe dintre ocupațiile „tradiționale" au fost probabil dobândite în decursul lungului drum parcurs de aceştia prin istorie. De exemplu, multe din expresiile folosite în domeniul prelucrării metalelor au fost împrumutate din limbile greacă, română sau din alte limbi europene. Adaptarea din punct de vedere economic, ce devine evidentă în secolul al XIX-lea, face parte dintr-un proces îndelungat care, fără a da semne de oprire, a continuat mai multe veacuri. Vechile denumiri legate de meserii – căldărari, geambaşi, rudari etc, – în prezent nu mai înseamnă prea mare lucru, doar nişte etichete, cu menirea de a deosebi un grup de țigani de altul. În regiunile europene cu societăți puternic industrializate, pe zi ce trece se îngustează tot mai mult sfera pentru meseriile pe care un număr mare de țigani ştiau să le facă în trecut. Dar în timp ce activitățile se schimbă, ceea ce se poate considera învechit este de fapt înclinația țiganilor spre desfăşurarea unei activități pe cont propriu şi un repertoriu al strategiilor care face posibilă o oarecare flexibilitate, adaptată structurii lor sociale şi dorinței lor de independență în organizarea propriului trai. (Aceasta, totuşi, nu este acelaşi lucru cu bizuirea pe forțe proprii, întrucât țiganii nu pot supraviețui fără a avea legături cu mai larga societate

gadźo şi economia acesteia.)

Fapt tipic pentru ţigani, aceştia pleacă în căutare de clienţi, din poartă în poartă sau din afacere în afacere, oferind o gamă bogată de bunuri şi servicii. Uneori, investiţia într-un mijloc de trai este de aşa natură încât, probabil, devine posibilă o continuitate, din generaţie în generaţie, ca în cazul familiilor de circari din Franţa şi din Italia. Dar acolo unde se cheltuieşte prea puţin cu unelte şi aparatură, unde nu există stocuri mari de articole şi spaţiu de lucru, ţiganii se pot deplasa mult mai uşor dintr-un loc într-altul, de la o sursă de venit la alta. În această situaţie nu mai este nevoie de o singură specializare şi astfel, în decursul unei vieţi de om, tipul de activităţi se poate schimba radical. În multe ţări, ţiganii s-au îndepărtat constant de micul negoţ cu articole noi şi de efectuarea reparaţiilor, ambele asigurând o clientelă numeroasă, orientându-se spre colectarea deşeurilor şi munca în construcţii, activităţi ce presupun mai puţine afaceri individuale. În vestul Europei apar sau se răspândesc noi mijloace de trai precum: comerţul cu covoare şi cu textile, cu deşeuri şi cu maşini de ocazie, cu mobilier, cu vechituri şi antichităţi, sau prestarea unor activităţi în domeniul construcţiilor (asfaltarea drumurilor şi construirea acoperişurilor). Îndeletnicirile vechi pot şi ele continua, la rândul lor, precum cele legate de muzică, divertisment şi ghicit (bazat pe subtila şi iscusita evaluare a psihologiei clientului) sau, de regulă, prin intermediul unei surse auxiliare de câştig, munca din horticultura şi din agricultură, pe bază de contract. Activităţile pe care nomazii din Anglia le descriu ca „îndeletnicire" pot include: negustoria ambulantă, ghicitul, colectarea deşeurilor, a rebuturilor, comerţul cu antichităţi şi alte articole vandabile, ba chiar căutarea de slujbe temporare. Gama de îndeletniciri variază însă pe măsură ce ţiganii se orientează spre noi pieţe de desfacere, plecând de la raportul dintre necesitate şi ocazie.

Valorile familiei reprezintă un liant în viața țiganilor, iar acest lucru devine cât se poate de evident şi în cazul în care aceştia îşi aleg metoda prin care să-şi câştige existența. Copiii încep să-şi aducă o contribuție de îndată ce sunt suficient de mari pentru aceasta. Adesea insuficient educați în sens convențional, copiii de țigani, însoțindu-i pe adulți, văzându-i şi ajutându-i în munca lor, apoi urmându-le sfaturile, învață să deprindă o serie de meşteşuguri. Câştigul pe care o femeie îl aduce în casă este adesea unul sistematic şi mai regulat, în comparație cu cel adus de bărbat. Ea are grijă şi de nevoile zilnice ale familiei, pe când bărbatul se ocupă de lucrurile ce necesită cheltuieli mai mari: uneltele, maşina, camionul sau rulota, cheltuielile pentru călătoriile mai îndelungate, pentru petreceri şi aniversări sau pentru sporirea cantității de obiecte de preț, precum bijuteriile de aur. Mulți țigani se mândresc cu flexibilitatea lor economică, privind disprețuitor la viața obişnuita a *gadźé* care se supun înregimentării muncii salariate şi presiunilor exercitate de aceasta pentru respectarea legilor. Unii prosperă, mulți însă nu. Există țigani bogați cu Mercedesuri şi rulote dotate cu echipament costisitor, dar şi țigani săraci, deplasându-se în condiții modeste sau jalnice, şi țigani asupriți, locuind în blocuri din beton.

Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului, de un oarecare ajutor se dovedeşte a fi încercarea de stabilire a unei legături, chiar şi numai trecătoare, între aceste considerații generale şi un mic eşantion din viața economică a unor țigani care, pe la mijlocul anilor 1960, au început să locuiască în casele din cătunul țigănesc de lângă Grasse, din sudul Franței.{303} Într-una din relatări se vorbeşte despre Rosette, văduvă la acea vreme, trecută de cincizeci de ani, provenită dintr-o familie de *manouches,* şi a doua relatare îl prezintă pe Fernand, un *sinto piemonteso,* născut în 1932.

În anii de după Primul Război Mondial, familia lui

Rosette se deplasează de la un sat la altul în furgonul tras de cal, prezentând filme mute acolo unde cinematograful nu reuşise încă să pătrundă. Şi astfel deplasările lor vor cuprinde Franța, Germania, Elveția şi Italia şi apoi, în principal, sud-estul Franței. La sfârşitul anilor 1920 filmele mute sunt abandonate datorită concurenței venite din partea filmelor sonore. Tatăl se reîntoarce la meseria de tocilar deprinsă de pe vremea copilăriei. În 1931, ajunsă la vârsta de 18 ani, Rosette va lua de bărbat un căldărar şi tânăra pereche va începe o viață nouă în Corsica, unde soțul, urmat de alți membri din familie, îşi va câştiga existența ca meseriaş specializat în cositorire, deplasându-se de colo, colo în căruța trasă de cal. Aici, în Corsica, inițiată de către o țigancă spaniolă, Rosette va începe pentru prima oară să facă comerț ambulant cu articole mărunte. Ulterior, aveau să ducă acelaşi mod de viață în Algeria şi apoi în Franța, înlocuind în cele din urmă căruța cu o furgonetă. În fiecare loc zăboveau cam preț de o săptămână, în funcție de ce găseau de lucru şi de câtă toleranță dădeau dovadă autoritățile. Bărbații mergeau pe la spitale, cazărmi, hoteluri, şcoli şi fabrici, ca să repare oalele existente şi în căutare de noi comenzi pentru vase de bucătărie, în timp ce femeile le dădeau o mână de ajutor la foaie şi la curățarea obiectelor din metal. Pe durata celui de-al Doilea Război Mondial, diversele grupări vor fi dispersate şi împiedicate să se mai deplaseze dintr-un loc într-altul. Familia lui Rosette va petrece războiul trăind în corturi în condiții mizerabile. Odată cu încheierea păcii, se vor alătura rubedeniilor şi vor porni din nou la drum, mai întâi în căruța cu cal, apoi într-un vehicul cu motor. Alocațiile pentru copii vor completa acum venitul obținut de pe urma cositoritului. După 1947, deplasările lor se vor limita la zona Alpes-Maritimes, unde vor găsi de lucru din abundență. În plus vor mai închiria pe perioade mai îndelungate nişte terenuri la Nisa şi la Cannes, locuind

într-o rulotă de circ. Decesul soțului în 1956 o aduce pe Rosette în situația de a fi nevoită să-şi crească singură cei nouă copii. Pentru a-şi putea completa pensia şi alocația pentru copii, Rosette începe să cumpere de la angrosişti pânză de casă şi dantelă, ca să le vândă apoi din casă în casă, ocupându-se în acelaşi timp şi cu ghicitul. Copiii mai mari îi vor da o mână de ajutor, unul dintre fii ocupându-se cu colectarea de fier vechi şi cu cositoritul. Iar atunci când va cădea la pat, îmbolnăvindu-se pentru mai multe luni, celelalte familii din tabără îi vor da lui Rosette o cotă parte din câştigul lor. În 1966 ea se mută, în cele din urmă, într-o casă din cătunul țigănesc, dar va continua şi cu ghicitul când i se va oferi ocazia. Între timp, băiatul cel mai mare, descoperind că datorită răspândirii veselei din oțel inoxidabil scăzuse mult interesul pentru cea cositorită, se va ocupa în principal cu colectarea fierului vechi şi a articolelor de gospodărie netrebuincioase. Apoi va trece la comercializarea maşinilor de ocazie, rotunjindu-şi în acelaşi timp venitul cu tocilăria şi cu vânzarea prin târguri a stocurilor excedentare de articole mărunte, meserii învățate de la alte familii de țigani.

Fernand, un *sinto piemonteso,* a crescut într-o familie care avea în frunte pe bunicul mamei. Ca mulți alți țigani *sinti* din Franța interbelica, şi familia lui se deplasa dintr-un loc într-altul în căruțe cu coviltir, îndeletnicindu-se cu diverse ocupații. Bărbații, plecând în fiecare zi de acasă într-o căruță uşoară, în căutare de tot felul de afaceri, se ocupau în principal cu geambăşia, împletitul coşurilor, colectarea deşeurilor, confecționarea scaunelor, iar femeile, cu vânzarea coşurilor, a articolelor de mercerie şi (dacă acestea erau bine primite) cu ghicitul ori cerşitul de alimente şi vechituri. Fernand, fără sa fi mers vreodată la şcoală, a început să-şi câştige existența la vârsta de 13 ani, vânzând frânghii şi, curând după aceea, colectând fier vechi. După ce la 17 ani s-a însurat cu o verişoară

îndepărtată, s-a apucat să împletească coşuri, pe care soția le vindea laolaltă cu alte articole mici; apoi a împletit scaune. După aceasta trece la colectarea deşeurilor şi dezmembrarea de maşini (folosindu-se de o căruță trasă mai întâi de un măgar, apoi de un cal, până ce în 1950 îşi cumpără prima maşina), afacere care între timp devine foarte profitabila. Însoțit de bunicul şi de unchii săi, Fernand se va deplasa prin Alpes-Maritimes, zăbovind într-un loc atâta timp cât găsesc de lucru şi nu îi obligă cineva să plece de acolo. Perioadele de toleranță se vor micşora pe măsură ce se răspândeşte urbanizarea, astfel că pe la mijlocul anilor 1950 găsirea unui loc de tabără devine o problemă majoră. În cele din urmă, se stabileşte în cătunul țigănesc. Acolo începe să cumpere soldurile şi deşeurile de la fabricile de confecții, de la angrosişti şi de la detailişti pe care, ajutat de cel mai mare dintre fii, le vinde prin piețe sau pe la porțile oamenilor. Câştigul adus de nevastă şi de fiicele mai mari, la care se adaugă şi alocațiile pentru copii, acoperă nevoile zilnice. Astfel că până în 1966 va reuşi să strângă suficienți bani pentru a cumpăra o bucată de teren, urmată apoi de altele. Pe unul din terenuri reuşeşte să ridice o casa pe care o va vinde în profit. Va construi apoi a doua casă, pe un alt teren, în care se va muta cu întreaga familie. Intre timp, cel mai mare dintre fii preia comerțul cu textile. Afacerile făcute de Fernand cu terenuri şi construcții n-au fost însă singurele speculații cu bani ale acestuia: din 1973 începând, împreună cu verii săi de origine *sinti* şi cu alți câțiva căldărari, el organizează în fiecare vara, pe durata a zece zile, un festival al artiştilor țigani, cu participarea gitanilor, romilor şi *manouches-ilor;* alți țigani se ocupă cu vânzarea de mâncare şi de băutură. Festivalul atrage întotdeauna numeroşi spectatori, fapt care le va permite artiştilor să tacă planuri de a pleca din nou în turneu cu spectacolul.

După cum indică aceste exemple (la care s-ar mai

putea adăuga nenumărate altele), sedentarizarea însăşi nu-i transformă pe ţigani în cetăţeni francezi, spanioli etc. şi nici nu implică renunţarea la modul ţigănesc de câştigare a existenţei. Este adevărat ca în Europa răsăriteană s-a produs o mai mare integrare a ţiganilor în structura naţională a forţei de muncă, adesea în rândurile celei necalificate, pătura, de regulă, cea mai afectată de perioadele de încetinire a producţiei, în momentul în care întreprinderile neprofitabile sunt oprite sau intră în remont. Dar chiar şi în economiile dirijate ale fostelor ţări comuniste tiparele de viaţă ale ţiganilor reuşesc încă să răzbată la suprafaţă. Dacă privim mai atent la ceea ce s-a întâmplat în Ungaria{304}, vom vedea cum schimbările pieţei îi vor face pe mulţi dintre ţiganii valahi seminomazi să renunţe la activităţile meşteşugăreşti pentru a se îndeletnici cu activităţi de colectare a deşeurilor (de exemplu fulgi şi fier vechi), dar şi cu alte tipuri de tranzacţii comerciale, ce se puteau efectua cu ajutorul căruţei şi al calului, până în clipa în care autorităţile, neliniştite de aceste metode neortodoxe, vor fi constrânse să introducă un sistem de autorizaţii cu scopul limitării acestora. Acest comerţ ambulant se va combina, de asemenea, şi cu alte activităţi sezoniere (de exemplu în fabricile de zahăr şi de conserve) sau cu alte activităţi care permit o mare flexibilitate (de exemplu lucrările de reparaţii şi de întreţinere a caselor). Alţi ţigani, stabiliţi în aşezările ţigăneşti, ratând ocazia colectivizării postbelice a terenurilor agricole, îşi vor da seama că vechiul stil de viaţă începe să fie depăşit. În aceste condiţii ei vor accepta să lucreze la mare distanţă, în echipele mobile de constructori, efectuând munci manuale şi deplasându-se de la un şantier la altul. Acest lucru le va da ocazia de a-şi forma propriile brigăzi de muncitori, care vor hotărî singure cu cine vor lucra şi cu cine vor locui în cămine. În plus, se puteau angaja în munci auxiliare, în sectorul privat de construcţii, în curs de

dezvoltare. Cu toate acestea, traiul lor este cât se poate de precar, familiile lor din aşezările ţigăneşti fiind adesea puse în situaţia de a supravieţui, căutând de lucru în agricultură sau în gospodării, în măsura în care, sporadic, acest lucru este posibil pe plan local.

Ţiganii sedentari sunt acum majoritari atât în Răsărit, cât şi în Occident, dar chiar dacă rămân într-un loc decenii la rând, aceştia îşi păstrează caracterul specific. Mobilitatea rămâne importantă şi, pentru mulţi dintre ţiganii din Vest, vehiculele motorizate devin mijloace esenţiale pentru practicarea meseriilor, permiţându-le să se deplaseze la distanţe considerabile în căutare de clienţi, fără însă a schimba prea des locul de reşedinţă. Nici sedentarizarea însă nu va elimina în mod obligatoriu obiceiurile sociale ale ţiganilor, odinioară nomazi. Aceştia manifestă o predilecţie pentru a se stabili aproape unii de alţii şi a menţine legătura cu rudele apropiate; viaţa de familie se desfăşoară într-o singură încăpere, cu foarte puţin loc pentru intimitate; nu privesc cu plăcere restrângerea spaţiului impusă de apartamente care îi izolează şi le subminează relaţiile de familie. Este ca şi cum ar duce un stil de viaţă apropiat celui din tabără, stingher datorită singurătăţii, căutând societate şi petrecând o mare parte din timp în afara casei, chiar şi în timpul liber.

În cazul acelor ţigani care rămân nomazi în rulotele lor trase acum de maşini, opririle nu se mai fac la intervale de câte zece mile, ca în vremurile deplasării în *vardo* tras de cal. Acest simbol al ţiganului „veritabil", puternic întipărit în ochii *gadzé,* va fi în realitate pus într-o postură inferioară datorită motorizării. Transformarea este, la rândul ei, legată de distrugerea treptată a campingurilor unde familiile de nomazi puteau trage. În Anglia şi în Ţara Galilor tranziţia se întinde pe durata mai multor decenii, în anii 1950 va fi mai rapidă, astfel că până în 1965 doar 6% din familii mai rămân dependente de un mijloc de transport. De

atunci procentul continuă să scadă, deşi calul va continua să dețină un loc important în sfera de interes, dacă nu chiar în organizarea economică a multora dintre țiganii motorizați. Noile forme de transport, la fel ca şi locuința mobilă, la rândul lor schimbă şi nivelul calitativ al vieții. Rulotele moderne sunt dotate cu curent electric, frigidere şi plite cu gaz. Şi pentru toți, sedentari sau nu, apariția televiziunii, după radio şi cinematograf, aduce lumea exterioară mult mai aproape, influențându-i îndeosebi pe tineri, făcându-i mai puțin dispuşi să accepte postura de paria, în acelaşi timp reprezentând noi căi de asimilare a valorilor *gadźé.* Ocazional, televiziunea îi învață chiar pe țigani câte ceva despre propria istorie: de exemplu, la sfârşitul anilor 1980, o emisiune TV din Grecia, stabilind o legătură între țigani şi India, va genera o modă printre țigăncile tinere de a purta *sari* şi de a introduce elemente orientale în dansurile lor. Cincizeci de ani după aceasta, etnomuzicologii, sesizându-le, le vor cataloga poate drept un vestigiu cultural din țara lor de baştină.

Pelerini şi penticostali

Religia reprezintă un alt domeniu în care țiganii reflectă lumea *gadźo* din jurul lor. Țiganii au manifestat întotdeauna tendința de a accepta religiile țărilor în care au trăit o anumită perioadă de timp. Astfel, există țigani catolici, diverse tipuri de țigani protestanți şi de țigani ortodocşi, iar în lumea islamică şi în acele părți din sud-estul Europei care până recent au rămas sub dominație otomană, se găseşte un număr mare de țigani musulmani. Pretutindeni sunt însă acuzați că nu sunt suficient de cucernici, în aceeaşi măsură în care la început lumea i-a poreclit „păgâni", „sarazini" şi „tătari".

În timp ce adesea se subliniază această aşa-zisă indiferență, este posibil ca în credința şi practica țiganilor să se manifeste un anumit eclectism. Spre deosebire de țiganii ortodocşi, cei catolici nu țin aşa de mult cont de sărbătoarea Sfântului Gheorghe, precum şi de obiceiul vopsirii ouălor ca un semn aducător de noroc în preajma Paştilor.

În Europa Occidentală țiganii au sosit mai întâi deghizați în pelerini. Rămâne însă discutabil dacă țiganii au fost într-atât de meticuloşi încât să viziteze locurile sfinte spre care pretindeau că se îndreaptă. În privința tainelor, în timp ce botezul devine foarte răspândit printre ei, în problema înmormântări; şi îndeosebi a căsătoriei, țiganii îşi vor urma propria cale.

În secolul al XIX-lea pelerinajele țiganilor devin totuşi un fapt normal. În zilele noastre se organizează periodic procesiuni spre mai mult de jumătate din locurile sfinte din Franța, Lourdes inclusiv, şi spre cele din Spania, Portugalia, Italia, Belgia şi Germania. Cel mai cunoscut pelerinaj are loc între 24 şi 25 mai în localitatea Les-Saintes-Maries-de-la-Mer, în zona Camargues. „Sfânta" Sara, pe care țiganii o adoptă ca patroană, n-a fost niciodată trecută în calendarul cu sfinți ai Bisericii; fiind sluga egipteană a mătuşilor lui Iisus, Maria Iacov şi Maria Salomea, aceasta se crede că ar fi ajuns în chip miraculos la gurile Ronului, la câțiva ani după crucificare. Prezența țiganilor printre ceilalți pelerini de la Les-Saintes-Maries se face remarcată de abia la mijlocul veacului al XIX-lea, şi mult mai recent aceştia au început să domine prima din cele două zile ale pelerinajului. În fiecare an, țiganii îmbracă în mantii noi şi strălucitoare statuia de gips a Sfintei Sara, înnegrită de fumul lumânărilor din criptă. Apoi, în 24 mai, serviciul divin şi procesiunea în care statuia escortată de *gardians,* călare pe cai albi, este purtată până la malul mării aparțin în principal țiganilor (turiştii fiind lăsați deoparte). Cortegiul de a doua zi organizat în

cinstea celor două Marii este mai degrabă o sărbătoare provensală, la care participă şi ţiganii. O vizită la Les-Saintes-Maries sau orice alt pelerinaj rămâne totuşi un prilej important de a reînnoi legăturile de familie şi contactele sociale, de a pune la cale vreo căsătorie sau poate de a încheia vreo afacere.

În valul de acţiuni misionare şi caritabile desfăşurate în perioada postbelică de către Bisericile de stat, este foarte greu să descoperi vreo urmă de rivalitate faţă de noua şi puternica mişcare pe care Clement Le Cossec, un pastor breton de origine *gadźé*, o iniţiază în 1952 în Bretania. Această reînnoire religioasă se va întinde şi spre alte colţuri ale Franţei, generând o puternică răspândire a credinţei penticostale printre ţiganii din Europa şi de peste ocean şi dând apoi naştere la întâlniri periodice ale acestora în ceea ce poate fi considerat echivalentul evanghelic al pelerinajelor organizate de catolici.{305} Unul dintre motivele pentru care această mişcare evoluează atât de rapid îl reprezintă faptul că, în timp ce Bisericile de stat au nevoie de o perioadă mai îndelungată pentru pregătirea preoţilor săi, mişcarea penticostală se bazează pe atragerea predicatorilor mireni (exclusiv bărbaţi) din rândul familiilor de ţigani. Ei erau aceia care ştiau încotro să se îndrepte, care vorbeau limba eventualilor prozeliţi şi care, radiind încredere, li se adresau acestora în predici improvizate pe teme biblice. Mai târziu, se va lua hotărârea strategică de desfăşurare a activităţii misionare pe baze tribale, folosindu-se pentru aceasta de predicatorii *manouches*, pentru a li se adresa ţiganilor *manouches*, de predicatori *gitans* pentru abordarea *gitans*-ilor ş.a.m.d. Se tinde apoi spre organizarea serviciului divin pe aceleaşi baze. Urmează apoi adevărate expediţii în străinătate, şi în anii 1960 focul se răspândeşte în Spania, unde prozeliţii vor fi, pe bună dreptate, porecliţi *aleluyas.* Se fac progrese, ce-i drept mult mai lent, şi în celelalte ţări din Europa

Occidentală şi în Grecia. În anii 1970 urmează apoi campaniile întreprinse în răsăritul Europei şi în țările celor două Americi; în anii 1980 se atinge un ritm foarte rapid în Statele Unite; în Marea Britanie, Convenția Evanghelică anuală reuşeşte să reunească un număr mare de țigani nomazi. Se crede că în primele trei decenii de existență, Biserica Evanghelică a Țiganilor a reuşit convertirea şi botezarea a circa 70.000 de țigani, ba chiar a reuşit, cu ocazia întrunirilor, atragerea unui număr şi mai mare de participanți. În consecință, 1600 de țigani au devenit predicatori şi 400 pastori. Mişcarea ține în ascultare circa o treime dintre țiganii din Franța, unde misiunea dispune de mai multe periodice, de un post de radio, de un Institut Biblic, o şcoală mobilă şi clase speciale în campinguri şi în vreo 50 de biserici.

Este posibil ca separarea unor atari forme de manifestare ale creştinismului să aibă o legătură cu modul în care credințele evanghelice fundamentale au reuşit să cuprindă comunități atât de diverse precum țiganii din Europa şi din America, aborigenii din Australia şi pigmeii din Zair. Pe de altă parte, se pare că în latura extatică a credinței evanghelice – momentul depunerii mărturiilor în favoarea lui Cristos – există ceva extrem de atrăgător pentru acei oameni care simt că modul lor tradițional de viață le este întru câtva amenințat. Prin natura ei, Biserica Evanghelică a Țiganilor îi face pe prozeliții născuți a doua oară să se simtă aleşi, apropiindu-i şi mai mult de ideea solidarității sociale. Botezul prin cufundare, maniera emoțională de exprimare a religiozității, mărturisirile spontane şi stilul participativ al momentului închinării, credința în necesitatea mântuirii prin Cristos şi existența iadului alternativ, practicile carismatice având la bază credința în *charisma* (harul divin) al Sfântului Duh, prinderea de mână şi vorbirea în pilde – toate acestea par a se îmbina pentru a crea o „religie a inimii", de care aceştia se simt atraşi emoțional şi psihologic.

Spre deosebire de acțiunile misionare din secolul al XIX-lea, țelurile aceste mişcări nu au deloc un caracter asimilator, dar efectul lor asupra stilului de viață al unui prozelit angajat este, cu toate acestea, radical. Abordarea fundamentalistă a Scripturii dă atenție deosebită ştiinței de carte şi educației. Normele ideale interzic consumul de alcool, de tutun şi de droguri, la fel ca şi jocul de cărți, minciuna şi hoția. Metodele păgâne trebuie să dispară: prețul miresei este considerat compatibil cu Biblia *(cf.* Geneza 24), dar nu şi ghicitul (Deuteronomul 18, 10-11); *slavi* sau sărbătorile de zilele sfinților celebrate de țiganii catolici şi de cei ortodocşi trebuie abandonate; practicile de înmormântare tradiționale şi *pomana* specifice romilor trebuie modificate. Noile credințe încep să dea năvală în unele dintre fostele țări comuniste. Tot ce putem face este să aşteptăm şi să vedem dacă vor continua să se răspândească după felul în care au făcut-o deja în Franța şi în Spania, şi dacă se vor dovedi suficient de puternice şi durabile.

Opre, Roma!

Biserica Evanghelică a Țiganilor reprezintă primul exemplu real din Europa Occidentală de organizare a tuturor țiganilor, depăşind subdiviziunile de ordin tribal. Pe plan politic, în anii 1930 au mai existat o serie de mişcări printre țiganii din Polonia şi cei din România, în direcția formarii unui grup internațional de influență. Cu ocazia unui Congres ținut la Bucureşti în 1933, la care au participat, se pare, delegați din multe țări din răsăritul Europei şi de dincolo de aceasta, s-a adoptat un program bogat şi cuprinzător, având ca principal scop ameliorarea situației pe plan social şi manifestând

în latura spirituală o puternică preferință pentru ortodoxia de tip răsăritean.{306} Cu excepția unui mare număr de ciocniri între facțiunile rivale ale țiganilor din România, nu a fost posibilă consemnarea unor rezultate în acest sens. După cel de-al Doilea Război Mondial însă, noile probleme majore referitoare la țigani apărute în societățile avansate din punct de vedere industrial vor fi la început abordate în principal de către organizații *gadźé* preocupate de situația comunităților de țigani, Țiganii însă vor începe să înființeze pe plan local şi național organizații cu caracter religios şi cultural.{307} În Germania anilor 1950, au luat ființă o serie de comitete ale țiganilor, mai întâi, în principal, pentru promovarea cererilor cu caracter reparatoriu. Mai târziu, sfera activităților a fost extinsă şi *Asociația Țiganilor Sinti din Germania* (Verband deutscher Sinti) iar apoi *Consiliul Central al Țiganilor Sinti şi Romi din Germania* (Zentralrat deutscher Sinti und Roma) vor reuşi să dobândească multă putere şi control asupra mediilor de informare.

Încercările inițiale de obținere a unui progres pe plan internațional se vor face însa în Franța. La început, unele dintre instituțiile create vor avea un caracter utopic, dar în 1965 se va înființa la Paris *Comitetul Internațional al Țiganilor* (Comite International Tsigane) – o organizație care îşi va propune țeluri mai realiste. Deşi comitetul va urma o cale de mijloc între diferitele grupări tribale, pe de-o parte, şi țiganii catolici, ortodocşi, protestanți şi musulmani, pe de altă parte, organizația va mai încerca, în acelaşi timp, să conlucreze şi cu Biserica Evanghelică a Țiganilor, întrucât aceasta din urmă este în cea mai mare parte condusă de țigani. CÂT va reuşi să înființeze o serie de filiale în mai multe țări, iar pe de altă parte, să făurească legături cu organizații independente; unele dintre acestea se dovedesc a fi puternice şi influente, altele există doar cu numele, iar altele depind de

ajutorul pe care *gadźé* binevoitori sunt dispuşi să-l acorde. Toate însă îşi vor propune ca țel principal nu atât adaptarea țiganilor la societatea gazdă, cât eradicarea nedreptăților făcute de către aceasta; în vederea atingerii scopului, erau pregătite să facă uz de metodele *gadźé:* demonstrații, trafic de influența şi campanii publicitare în acest sens, se subliniază necesitatea păstrării unei flexibilități de ordin economic şi geografic, a libertății de deplasare, precum şi a dreptului de folosire în şcoală a limbii romani şi a culturii țigăneşti.

În aprilie 1971, CÂT organizează la Londra primul Congres Mondial al Țiganilor unde delegații din circa 14 țări vor adopta denumirea de rom, drapelul organizației şi deviza: *Opre, Romdl* (Sculați, țigani!). După o schimbare a denumirii, CÂT devine secretariatul şi organul executiv al Congresului. Cinci comisii iau ființă pentru a se ocupa cu problemele sociale, cu educația, crimele de război, cu limba şi cultura țiganilor. La lucrările celui de-al doilea Congres Mondial al Țiganilor, ținut la Geneva în aprilie 1978, vor participa circa 120 de delegați şi observator: din 26 de țari. India va fi reprezentată de o delegație numeroasă, insistându-se astfel asupra legăturilor țiganilor cu aceasta. La congres se vor alege şi delegații pentru ONU, pentru Comisia ONU pentru Drepturile Omului şi pentru UNESCO. Organizația desemnată sa ducă la îndeplinire această muncă până la convocarea următorului congres se va numi mai întâi Uniunea Internațională a Romilor şi apoi Uniunea Romilor. Sub cea de-a doua denumire, organizația obține în 1979 statut consultativ pe lângă Comisia ONU pentru Probleme Sociale şi Economice. Din acest moment se duce o politică hotărâtă de sensibilizare a guvernelor şi organismelor internaționale.

Soarta țiganilor în perioada guvernării naziste va domina discuțiile celui de-al treilea congres, ținut la Gottingen, în mai 1981. Intre timp încep să se

diminueze prejudecățile vest-europenilor față de țigani. De la început țiganii iugoslavi, în comparație cu cei din celelalte țări est-europene, au reuşit să joace un rol special în cadrul mişcării internaționale. Prăbuşirea regimurilor intransigente face însă posibila ținerea, în aprilie 1990, într-una din suburbiile Varşoviei, a celui de-al patrulea congres, la care 75% din cei circa 250 de delegați vor proveni din țările fostului bloc comunist. În acelaşi timp, revoluțiile din 1989 vor oferi noi posibilități de afirmare a țiganilor pe scena politică națională şi cea locala. Aparent, schema folosită de către aceştia a urmărit mai întâi organizarea țiganilor în partide separate, pentru ca apoi să fie încheiate alianțe cu partide politice majore, cu ideologie asemănătoare. În Ungaria, de exemplu, Partidul Liber-Democrat al Țiganilor a colaborat cu Partidul Liber-Democrat Maghiar pentru a-şi asigura, după alegerile din aprilie 1990, noi deputați în parlament. Şi în Cehoslovacia, România şi Bulgaria, țiganii vor reuşi să aibă câțiva deputați în parlament. Uneori însă, dezbinarea țiganilor va genera o proliferare a partidelor politice ale acestora, în România înregistrându-se astfel nu mai puțin de şapte partide ale țiganilor.

Cel de-al patrulea Congres Mondial al Țiganilor şi-a propus îndeplinirea unei game de programe ambițioase în privința acordării de compensații, educației, culturii, relațiilor cu publicul, limbii şi elaborării unei enciclopedii a țiganilor. Concepută nu ca o enciclopedie *despre* țigani ci *pentru* aceştia, lucrarea urmăreşte nici mai mult, nici mai puțin o reformulare a cunoaşterii lumii din perspectiva țiganilor. Tot de lungă durată vor fi şi eforturile în scopul elaborării unei limbi literare standard, dat fiind insuficientul progres în direcția unei reconcilieri a existenței diferențelor de ordin morfologic, a lipsei unui vocabular standard, cât şi a varietății dialectale considerabile, chiar şi în cazul conceptelor de baza. Cea mai curajoasă încercare de până acum de

producere a unei limbi romani standardizate{308} s-a făcut cu scopul utilizării ei în Macedonia, Kosovo şi în zone adiacente din Serbia, dar şi pentru înfiinţarea în acea regiune de şcoli în limba romani. Având la bază dialectul *arliya* din Skopje, limba s-a inspirat şi din alte trei dialecte vorbite în Iugoslavia; în ciuda afinităţilor evidente, specialiştii au întâmpinat probleme serioase în procesul de reconciliere.{309}

Nivelul până la care se poate merge cu concesiile, în cazul unui atare proiect, ridică întrebarea dacă o singură limbă romani standardizată ar putea influenţa mai mult decât elita, lăsând cărţile, periodicele şi ziarele folosite de aceasta inaccesibile altora.

Elaborarea unei limbi standard nu reprezintă decât un singur aspect al dorinţei unora dintre ţigani de a construi o punte peste toate fisurile apărute în cursul îndelungatei lor istorii şi de a depăşi deosebirile din sânul etniei lor, produse ca urmare a contactului prelungit cu societatea europeană. A fi ţigan nu înseamnă doar a creşte şi a trăi în mijlocul ţiganilor, dar şi a fi în relaţii cu populaţia sedentară. În mare parte, această carte se axează pe întrebarea dacă o minoritate redusă numeric şi vulnerabilă are sau nu dreptul de a fi deosebită. Aceasta chestiune a stat chiar la baza primirii pe care societatea le-a făcut-o, situată între respingerea pe faţă şi asimilarea totală. Mult? vreme, supravieţuirea lor a depins de îndepărtarea duşmanilor, mai degrabă prin stratageme decât prin intermediul forţei, aflându-se în continuă mişcare şi evitând încurcăturile, chiar dacă au tratat cu nepăsare legile din ţările de reşedinţă. Autonomia şi-au păstrat-o adaptându-se la culturile dominante, păstrând în acelaşi timp o oarecare distanţa socială, la rândul ei intensificată de suspiciunea cu care au fost trataţi de către *gadźé.* Acum însă, în contradicţie pe de-o parte cu strategiile folosite anterior pentru a se face remarcaţi, şi pe de aha parte cu publicitatea

dispreţuitoare, unii ţigani încearcă să se înscrie pe o cale proprie şi să aibă ceva de spus în cadrul afacerilor pe care le conduc, pentru a se putea împotrivi prejudecăţilor pe care ultima jumătate de mileniu n-a reuşit să le schimbe. După cât se pare, unitatea nu se obţine cu atâta uşurinţă.

Bibliografie

Cu excepția titlurilor menționate mai jos, prezenta bibliografie se limitează la publicațiile citate în paginile anterioare. Acestea se regăsesc grupate pe următoarele direcții:

1. Lucrări bibliografice; 2. Periodice; 3. Studii generale; 4. Cadrul asiatic; 5. Diverse țări europene; 6. Istoria europeană înainte de 1800; 7. Secolele al XIX-lea şi al XX-lea; 8. America de Nord; 9. Antropologie fizică; 10. Limbă; 11. Muzică; 12. Basme populare; 13. Codul de curățenie; 14. Religie; 15. Alți nomazi; 16. Țiganii în artă şi literatură.

Notele nu reprezintă decât o mică parte din literatura de specialitate. Pentru a se indica o listă bibliografică mai cuprinzătoare s-a recurs, din acest motiv, la o suplimentare a titlurilor grupate sub prima direcție.

1. Lucrări bibliografice

Binns, D., *A Gypsy Bibliography,* Manchester, vol. 1, 1982; vol. 2, 1986; vol. 3, 1990; supliment 9, 1991.

Black, G. F., *A Gypsy Bibliography,* Londra, 1914.
German, A. V., *Bibliografyia o tsyganakh: Ukazatel' knigi statei s 1780 g. po 1930 g.,* Moscova, 1930.
Gronemeyer, R., *Zigeuner în Osteurope. Eine Bibliographie,* München, 1983. Hohmann, J. S., *Neue deutsche Zigeunerbibliographie,* Frankfurt pe Main, 1992.
Hovens, P. şi Hovens, J., *Zigeuners, Woonwagembewoners en reizenden: Een bibliografie,* Rijswijk, 1982.
Hundsalz, A., *Stand der Forschung über Zigeuner und Landfahrer. Eine Literaturanalyse,* Stuttgart, 1978.
Lockwood, W. G. şi Salo, S., *Gypsies and Travellers în North America: An annotated bibliography,* Cheverly, MD, 1994.
Masson, D. I., *Catalogue of the Romany Collection,* University of Leeds, Edimburgh, 1962.
Tong, D., *Gypsies: A multidisciplinary annotated bibliography,* New York, 1995.
Tyrnauer, G., *Gypsies and the Holocaust: A bibliography and introductory essay,* Montreal, 1989; ed. a 2-a, 1991.

2. Periodice

Etudes Tsiganes (începând cu 1955), 2 rue d'Hautpoul, 75019 Paris, Franța.
Giessenerheftefur Tsiganologie (1984-1986) urmată de *Tsiganologisebe Studien* (din 1990, apărute sporadic), e/o Institut für Soziologie, Universitatea Justus Liebig, Karl-Glockner-Str. 21E, 6300 Giessen, Germania.
Journal of the Gypsy Lore Society (începând cu 1888). Au existat câteva întreruperi; revista se află la a

cincea serie: 5607 Greenleaf Road, Cheverly, MD 20785, SUA. *A Newsletter of the Gypsy Lore Society, North American Chapter*, apărută în 1978, devine în 1989 *Newsletter of the Gypsy Lore Society.*

Lacio Drom (începând cu 1965), Centro Studi Zingari, Via dei Bărbieri 22, 00186 Roma, Italia.

Roma (începând cu 1974) 3290/15-D, Chandigarh, 160015, India.

3. Studii generale

Balič, S. şi alţii (éd.), *Romani Language and Culture,* Sarajevo, 1989.

Cohn, W., *The Gypsies,* Reading, MA, 1973.

Colocci, A. A., *Gli Zingari,* Torino, 1889.

Grellmann, H. M. G., *Die Zigeuner. Em historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes în Europa, nebst ihrem Ursprung,* Dessau şi Leipzig, 1783; ed. a 2-a Gottingen, 1787. Versiunea engleză, *Dissertation on the Gypsies,* Londra, 1787; ed. a 2-a, Londra, 1807. Versiunea franceză Metz, 1788 şi Paris, 1810. Versiunea olandeză, Dordrecht, 1791.

Gronemeyer, R. şi Rakelmann, G. A., *Die Zigeuner, Reisende în Europa,* Koln, 1988.

Hancock, I., *The Pariah Syndrome,* Ann Arbor, 1987.

Hoyland, J., *A Historical Survey... of the Gypsies,* York, 1816.

Kenrick, D. şi Puxon, G., *The Destiny of Europe's Gypsies,* Londra, 1972, versiunea romani, *Bersa bibahtaie,* Londra, 1988.

Kogălniceanu, M „Es*quisse sur l'histoire... des Cigains, B*erlin, 1837.

Liegeois, J. —P., *Gypsies,* Londra, 1986.

Martinez, N., *Les Tsiganes,* Paris, 1986.
Nunes, O., *O Povo Cigano,* Oporto, 1981.
Popp Serboianu, C. J., *Les Tsiganes,* Paris, 1930.
Predaji, F., *Origine e vicende dei Zingari,* Milano, 1941.
Rehfisch, F. (éd.), *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* Londra, 1975.
Salo, M. T. (éd.), *100 Years of Gypsy Studies,* Cheverly, MD, 1990.
Vaux de Foletier, F. de., *Mille ans histoire des Tsiganes,* Paris, 1970.
Vossen, R., *Zigeuner,* Frankfurt pe Main, 1983.
Willems, W., *Opzoek naarde ware zigeuner. De geschiedems van het Europese denken over zigeuners (1783-1945),* Leiden (în pregătire).
Williams, P. (éd.), *Tsiganes: Identite, Evolution,* Paris, 1989.

4. Cadrul asiatic

Berland, J. C., „Păry[a]tan: «native» models of peripatetic strategies în Pakistan", *Nomadic Peoples* (1986), nr. 21/22, pp. 189-205.
Burton, Sir Richard, *The Jew, the Gypsy and El Islam,* Londra, 1989.
Goeje, M. J. de., *Memoire sur les migrations des Tsiganes a travers l'Asie,* Leiden, 1903.
Harriot, J. S., „Observations on the Oriental origin of the Romnichal", *Transactions of the Royal Asiatic Society,* 2 (1830), pp. 518-558.
Kochanowski, J., „Roma – History of their Indian origin", *Roma,* 4 (1979), nr. 4, pp. 16-32.
Longperier, G. de., „L'Inde et ses mysteres", *Must.: universel,* 1 (1857), pp. 330-336.
Macritchie, D., *Accounts of the Gypsies of India,*

Londra, 1886, pp. 1-126.
Misra, P. K. şi Malhotra, K. C. (ed.), *Nomads în India,* Calcutta, 1982.
Mroz, L. „Les Lohar, les Banjara et le probleme de l'origine des Tsiganes", *Etudes Tsiganes* (1990V nr. 1, pp. 3-14.
Rao, A., „Note préliminaire sur les Jat d'Afghanistan", *Studia Iramca,* 8 (1979), nr. 1, pp. 141-149.
Rishi, W. R., „Roma – a studv", *Roma,* 7 (1983), nr. 2, pp. 1-10.
— „History of Romano movement, their language and culture", în *Romani Language and Culture,* S. Balič şi alții (éd.), Sarajevo, 1989, pp. 1-10.
5. Diverse țări europene
Austria
Mayerhofer, C., *Dorfzigeuner,* Viena, 1997.
Danemarca
Drylund, F., *Tatere og Natmandsfolk i Danmark,* Copenhaga, 1872.
Elveția
Huonker, T., *Fahrendes Volk – verfolgt und verfemt,* Zürich, 1987.
Finlanda
Gronfors, M., *Blood Finding among Finnish Gypsies* Helsinki, 1977.
Vehmas, R., *Suomen Romaamväeston Ryhmäluonneja Akkulturoitummen* (Caracterul de grup şi culturalizarea populației țigăneşti din Finlanda), Turku, 1961.
Franța
Vaux de Foletier, F. de., *Les Tsigans dans 1'ancienne France,* Paris, 1961.
— *Les Bohemiens en France au 19e siecle*, Paris, 1981.
Germania
Arnold, H., *Die Zigeuner, Herkun.fi und Leben în deutschen Sprachgebiet,* Olten, 1965.

Hohmann, J. S., *Geschichte der Zigeunerverfolgung în Deutschland,* Frankfurt, 1981.
Mode, H. şi Wolffling, S., *Zigeuner, Der Weg eines Volkes în Deutschland*, Leipzig, 1968.
Marea Britanie
Crabb, J., *The Gypsies Advocate,* ed. a 3-a, Londra, 1832.
Gentleman, H. and Swift, S., *Scotland's Travelling People,* Edimburgh, 1971.
Gordon, A., *Hearts upon the Highway,* Galashiels, 1980.
Gypsies and Other Travellers, raport al Secției de Cercetări Sociologice MHLG, Londra, 1967.
Jarman, A. O. H. şi Jarman, E., *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood,* Cardiff, 1991.
M'Cormick, A., *The Tinker-Gypsies,* Dumfries, 1907.
Macritchie, D., *Scottish Gypsies under the Stewarts,* Edimburgh, 1894.
Mayall, D., *Gypsy-Travellers în Nineteenth-Century Society,* Cambridge, 1988.
Okely, J., *The Traveller-Gypsies,* Cambridge, 1983.
Ribton-Turner, C. J., *A History of Vagrants and Vagrancy,* Londra, 1887. Simson, W., *A History of the Gypsies*, Londra, 1865.
Vesey-Fitzgerald, B., *The Gypsies of Britain,* Londra, 1944. Ward-Jackson, C. H. şi Harvey, D. E., *The English Gypsy Caravan,* Newton Abbot, 1972; ed. a 2-a, 1986.
Norvegia
Sundt, E., *Beretning om Fante-eller Landstrygerfolket i Norge,* Christiania, 1850.
Olanda
Hovens, P. şi Dahler, R. (ed.), *Zigeuners în Nederland,* Nijmegen, Rijswijk, 1988.
Kappen, I. van., *Geschiedenis der Zigeuners în Nederland*, Assen, 1965. Lucassen, L., *En men noemde hen Zigeuners,* Amsterdam / Haga, 1990.

Polonia
Ficowski, J., *Cyganie na polskich drogach,* ed. a 2-a, Cracovia, 1985.
— *The Gypsies în Poland,* f. d. [Varşovia, 1990].
Portugalia
Coelho, F. A., *Os Ciganos de Portugal,* Lisabona, 1892.
România
Potra, G., *Contnhuțium la istoricul Țiganilor din România,* Bucureşti, 1939. Remmel, F., *Die Roma Rumämens,* Viena, 1993.
Rusia
Druts, Y. şi Gessler, A., *Tsygane,* Moscova, 1990.
Spania
Borrow, G., *The Zincali,* Londra, 1841.
Leblon, B., *Les Gitans D'Espagne,* Paris, 1985.
Suedia
Etzler, A., *Zigenarna och deras avkomlingar i Svegige,* Uppsala, 1944. *Ungaria şi Transilvania*
Jekelfalussy, J. (ed.*), A Magyarországhan… Czigdnyosszeirás eredmenyei* (Rezultatele recensământului țiganilor în Ungaria), Budapesta, 1895; reluată şi însoțită de un eseu în engleză, Pecs, 1992.
Schwicker, J. H., *Die Zigeuner în Ungarn und Siebemburgen,* Viena, 1883. Wlislocki, H. von., *Vom wandemden Zigeunervolke,* Hamburg, 1890.

6. Istoria europeană înainte de 1800

Aaltonen, E., Recenzie la lucrarea lui R. Vehmas, „Suomen Romaanivaeston", *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 64-67.
Andreas, Presbyter Ratisbonensis, „Diarium sexennale", în A. F. Oefelius, *Rerum botcarum*

scriptores, Augsburg, 1763, vol. 1.
Andree, R., „Old warning-placards for Gypsies", *JGLS* (2), 5 (1911-1912), pp. 202-204.
Arlati, A., „Gli Zingari nello stato di Milano", *Lacio Drom* (1989), nr. 2, pp. 4-11.
Arnold, H., „Das Vagantenunwesen în der Pfalz wahrend des 18. Jahrhunderts", *Mitteilungen des histonschen Vereins der Pfalz,* 55 (1957), pp. 117-152.
— „Die Răuberbande des Hannikels", *Pfdizer Heimat,* 8 (1957), pp. 101-103.
Asseo, H., „Le traitement administratif des Bohémiens", în H. Asseo şi J.—P. Vittu, *Problèmes socio-culturels en France au XVIIe siecle,* Paris, 1974, pp. 9-87.
Aubrion, J., *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz,* Metz, 1857.
Aventinus, vezi Thurmaier.
Azevedo, P. D', „Os Ciganos em Portugal nos secs. XVI-XVII". *Arquivo Historico Portuguès,* 6 (1908), pp. 460-468; 7 (1909), pp. 42-52, 81-90, 169-177.
Bartlett, D. M. M., „Münster's *Cosmographia universalis*", *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83-90.
Bataillard, P., „Beginning of the immigration of the Gypsies into western Europe în the fifteenth century", *JGLS* (1), 1 (1888-1889), pp. 185-212, 260-286, 324-345; 2 (1890-1891), pp. 27-53.
Beier, A. L., *Masterless Men,* Londra, 1985.
Bellorini, T. şi Hoade, E. (trad.), „Pilgrimage of Lionardo di Niccolo Frescobaldi to the Holy Land", în *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum,* nr. 6 (1948), pp. 29-90.
Biester, J. E., „Ueber die Zigeuner; besonders im Konigreich Preussen", *Berlinische Monatsschrift,* 21 (1793), pp. 108-165, 360-393.
Blair, F. G., „Forged passports of British Gypsies în the sixteenth century", *JGLS* ţ3), 29 (1950), pp.

131-137.
Blunt, F. J., *The People of Turkey,* Londra, 1878.
Breydembach, B. von, *Peregrinatio în terram sanctam,* Mainz, 1486.
Campigotto, A., „I bandi bolognesi contro gli Zingari (sec. XVI-XVIII)", *Lacio Drom* (1987), nr. 4, pp. 2-27.
Chambers, E., *Cyclopaedia,* Londra, 1728.
La Continuatw? i du Mercure François, 1610-1612.
Cornerus, H., *Chronica nivella usque ad annum 1453,* în J. G. Eccard, *Corpus historicum medn aevi,* Leipzig, 1723, vol. 2.
Creades, D. „Les premiers Gitans à Murcie", *Etudes Tsiganes* (1974), numerele 2/3, pp. 5-7.
Crofton, H. T., „Early annals of the Gypsies în England", *JGLS* (1), 1 (1888-1889), pp. 5-24.
— „Supplementary annals of the Gypsies în England, before 1700", *JGLS*
(2), 1 (1970-1978), pp. 31-34.
Davies, C. S. L., „Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547", *Economic History Review* (19b6), pp. 533-549.
Diderot, D. (éd.), *Encyclopédie,* Paris, 1751-1772.
Douglas, G, *Diversions of a Country Gentleman,* Londra, 1902.
Fielding, H., *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning,* Londra, 1753. Foresti, J. F., *Supplementum chronicorum Fratris Jacobi Philippi Bergomensis,* Veneția, 1483.
Fraser, A. M., „Counterfeit Egyptians", *Tsiganologische Studien* (1990), nr. 2, pp. 43-69.
Fraser, A. M. şi Vaux de Foletier, F de., „The Gypsy healer and the King of Scots", *JGLS* (3), 51 (1972), pp. 1-8.
Frescobaldi, N.. vezi Bellorini şi Hoade; Manzi.
Fritsch, A., *Diatribe historica-polmca de Zygenorum origine, vita ac moribus,* Jena, 1660; trad, germană din 1662.

Gaster, M., „Rumanian Gypsies în 1560", *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61. Gheorghe, N., „Origin of Roma's slavery în the Rumanian principalities", *Roma,* 7 (1983), nr. 1, pp. 12-27.
Gilliat-Smith, B. J., „An eighteenth century Hungarian document", *JGLS*
(3), 42 (1963), pp. 50-53.
Gilsembach, R., „Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert", *Giessener Heftefür Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 8-16; 2 + 3/85, pp. 3-11. „Gipsies în America 1581", *JGLS* (2), 6 (1912-1913), p. 61.
Gomez Alfaro, A., „Anotaciones a los censos gitanos en Andalucia", *Actas del I Congreso de Historia de Andalucia,* Cordoba, 1978, vol. 1, pp. 239-256.
— „La polemica sobre la deportacion de los Gitanos a las colonias de America", *Cuadernos Hispanoamericanos,* Madrid, 1982, nr. 386, pp. 319-321.
— „El Expediente general de Gitanos" (teză de doctorat), Madrid, 1988.
— „La «Reduccion» de los ninos gitanos", *Historia de la Education* (Sala manca, 1991), nr. 10, pp. 187-202.
Gronemeyer, R., „Die Zigeuner în den Kathedralen des Wissens", *Giessener Heftefür Tsiganologie* (198t>), 1-4/86, pp. 7-29.
— *Zigeuner im Spiegelfrüher Chroniken und Abhandlungen,* Giessen, 1987. Groome, F. H., „Transportation of Gypsies from Scotland to America", *JGLS* (1), 2 (1890-1891), pp. 60-62.
Hall, E., *Chronicle of King Henry the Eighth,* Londra, 1548.
Hall, E. M., „Gentile cruelty to Gypsies", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 49-56. Halliday, W. R., *Folklore Studies,* Londra, 1924.
Hammer-Purgstall, J. G. von, *Geschichte des*

osmamschen Reiches, Budapesta, 1827-1835.
Harff, A. von, *Die Pügerfahrt des Ritters Arnold von Harff,* ed. E. von Groote, Koln, 1860.
Harrison W., *A Description of England,* adăugată la începutul *Cronicilor* lui Holinshed, Londra, 1587.
Hasluck, M., „Firman of A. H. 1013-1014 (A. D 1604-1605) regarding Gypsies în the Western Balkans", *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1-12. Hufton, O. H., *The Poor of Eighteenth-Century France,* Oxford, 1974. Jones, R. O., „The mode of disposing of gipsies and vagrants în the reign of Elizabeth", *Archaeologia Cambrensis* (seria a 4-a), 13 (1882), pp. 226-231; reluată în *JGLS* (2), 2 (1908-1909), pp. 334-338.
Kappen, O. van, „Four early safe-conducts for Gypsies", *JGLS (i),* 44 (1965), pp. 107-115.
— „Contribution to the history of the Gypsies în Belgium", *JGLS* (3), 48
(1969), pp. 107-120.
Krantz, A., *Rerum Germanicarum histonci clariss. Saxonia,* Frankfurt pe Main, 1580; prima ediție, Koln, 1530.
Lang, D. M. (ed.), *Lives and Legends of the Georgian Saints. Selected and translated from the original texts,* Londra, 1956.
Le Saige, J., *Voyage del. Le Saige de Douai a Rome, Venise, Jerusalem et autres saints lieux,* Douai, 1851.
Lewenklaw von Amelbeurn, H., *Neuwe Chronika turkischer Nation,* Frankfurt pe Main, 1590.
Liegeois, J. —P., „Bohémiens et pouvoirs publics en France du XVe au XIXe siècle", *Etudes Tsiganes* (1978), nr. 4, pp. 10-30.
Lopes da Costa, E. M., „La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV-XVIII)", *Lacio Drom* (1989), nr. 1, pp. 5-23.
Lopez de Meneses, A., „La inmigracion gitana en

Espana durante el siglo XV" în *Martinez. Ferrando, Archivero. Miscelânea de Estudios dedicados a su memoria*, Barcelona, 1968, pp. 239-263.
— „Moves dades sobre la immigracio gitana a Espanya al segle XV" în *Estudios d'Histona Medieval*, Barcelona, 1971, vol. 4, pp. 145-160.
Macfie, R. A., „The Gypsy visit to Rome în 1422", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111-115.
— „Gypsy persecutions: a survey of a black chapter în European history", *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 65-78.
Manzi, G (éd.), *Viaggio di Lwnardo di Niccolo Frescobaldi în Egitto e în Terra Santa*, Roma, 1818.
Meszaros, L., „A hodoltsagi latinok, gôrôgôk es cigânyok tortenetehez. 16. sz.-i oszmân-torok szorvânyadatok" (Despre istoria latinilor, grecilor şi ţiganilor sub guvernare otomană. Documente din arhivele otomane din secolul al XVI-lea), *Szâzadok* 110 (1976), nr. 3, pp. 474-489.
Moncada, S. de., „Espulsion de los Gitanos", în a sa *Restauracion politica de Espana,* Madrid, 1619.
More, Sir Thomas, *A dyaloge of Syr Thomas More, knt.,* Londra, 1529.
MS Register of the Privy Seal of Scotland, vol. 8.
Munster, S., *Cosmographia universalis,* Basel, 1550.
Muratori, L. A. (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores,* volumele 18 şi 19, Milano, 1730-1731.
Ogle, A., *The Case of the Lollards Tower,* Oxford, 1949.
Panaitescu, P. N., „The Gypsies în Walachia and Moldavia: a chapter of economic history", *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 58-72.
Pastore, M., „Zingari nello Stato Sabaudo", *Lacio Drom* (1989), numerele 3-4, pp. 6-19.
Paul, Sir J. Balfour (ed.), *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland,* volumele 3 şi 5, Edimburgh, 1901-1903.
Peeters, P., „Histoires monastiques géorgiennes",

Analecta Bollandiana, 36-37 (1917-1919).
Piasere, L., „De origine Cinganorum", *Etudes et documents balkaniques et mediterraneens,* 14 (1989), pp. 105-126.
Pike, R., *Penal Servitude în Early Modern Spain,* Madison, WI, 1983.
Pischel, R., *Beitrâge zur Kenntnis der deutschen Zigeuner.* Halle, 1894.
Pray, G. (éd.), *Annales Regum Hungariae ah anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV,* Viena, 1764-1770.
Rid, S., *The Art of Juggling or Legerdemain,* Londra, 1612.
Sampson, J., „The Wood family", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 56-71.
Sanchez Ortega, M. H., *Documentacion selecta sobre la situation de los gitanos espanoles en el siglo XVIII,* Madrid, 1977.
Shirley, j. (trad.), *A Parisian Journal, 1405-1449,* Oxford, 1968.
Sibeth, U., „Verordnungen gegen Zigeuner în der Landgrafschaft Hessen-Kassel un Zeitalter des Früh-Absolutismus", *Giessener Hefte fur Tsiganologie* (1985), nr. 4, pp. 3-15.
Soulis, G. G, „A note on the taxation of the Balkan Gypsies în the seventeenth century", *JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154-156.
— „The Gypsies în the Byzantine Empire and the Balkans în the late Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers,* nr. 15 (1961), pp. 142-165.
Stumpf, J., *Schweytzer Chronik,* Zürich, 1606.
Thomasius, J., *Dissertatw philosophica de Cingaris,* Leipzig, 1671; trad, germana 1702.
Thompson, T. W., „Consorting with and counterfeiting Egyptians", *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 81-93.
— „Gleanings from constables accounts and other sources", *JGLS* (3), 7

(1928), pp. 30-47.
Thurmaier, J., *Annalium Boiorum libri septem,* Ingolstadt, 1554.
Tuetey, A. (ed.), *Journal d'un Bourgeois de Paris (1405-1449),* Pans, 1881. Twiss, R., *Travels through Spain and Portugal în 1772 and 1773,* Londra, 1775. Vaux de Foletier, F. de., „Le pelerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin V", *Etudes Tsiganes* (1965), nr. 4, pp. 13-19. Vekerdi, J., „Earliest archival evidence on Gypsies în Hungary", *JGLS* (4), 1 (1907), pp. 170-172.
— „La parola «Zingaro» nei nomi medievali", *Lacio Drom* (1985), nr. 3, p. 31. Voetius, G., *Selectarum disputationum theologicarum,* Utrecht, 1655. „Von dem heuâigen Zustande... der Zigeuner în Ungarn", *Allergnâdigstprivilegirte Anzeigen, aus sdmmtlicb-kaiserlich-koniglicben Erblândern,* Viena, 1775, pp. 159-416; 6 (1776), pp. 7-168, *passim.*
Von der falseben Betler buberey, Mit einer Vorrede Martini Luther, Wittemberg, 1528.
Vukanovic, T. P., „Le firman du sultan Selim II relatif aux Tsiganes ouvriers dans les mines de Bosnie 1574", *Etudes Tsiganes* (1969), nr. 3, pp. 8-10. Weber, C. von., „Zigeuner în Sachsen 1488-1792", în *Mitteilungen aus dem Hauptstaatsarchivezu Dresden,* Leipzig, 1857-1861, vol. 2, pp. 282-303. Weissembruch, J. B., *Ausfuruche Relation von der famosen Zigeuner Diebsmordund Răuber-Bande, welchezu Giessen mstificirt worden,* Frankfurt şi Leipzig, 1727.
Wellstood, F. C., „Some French edicts against the Gypsies", *JGLS* (2), 5 (1911-1912), pp. 313-316.
Wiener, L., „Ismaelites", *JGLS* (2), 4 (1910-1911), pp. 83-100.
Winstedt, E. O., „The Gypsies of Modon and the «Wine of Romeney»", *JGLS* (2), 3 (1909-1910), pp. 57-69.
— „Early British Gypsies", *JGLS* (2), 7 (1913-1914),

pp. 5-37.
— „Some records of the Gypsies în Germany, 1407-1792", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97-111; 12 (1933), pp. 123-141, 189-196; 13 (1934), pp. 98-116.
— „Gypsies at Bruges", *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126-134.
— „Hannikel", JG*LS (*3), 16 (1937), pp. 154-173.
— „Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century11, *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 49-58.
Zedler, J. H. (ed.), *Grosses vollstdndiges Unwersal-Lexicon aller Wissenschaften und Kiinste,* vol. 62, Leipzig şi Halle, 1749.
Zuccon, M., „La legislazione sugli Zingari negli stati italiani prima della rivoluzione", *Lacio Drom* (1979), numerele 1-2, pp. 1-68.

7. Secolele al XIX-lea şi al XX-lea

Acton, T., *Gypsy Politics and Social Change,* Londra, 1974.
Acton, T. şi Kenrick, D., „From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: the development of special provision for Traveller education în the United Kingdom since 1967", apărut în *European Journal of Intercuitural Studies,* 1 (1991), nr. 2, pp. 47-62. Beck, S., „Tsigani-Gypsies în socialist Romania", *Giessener Heftefur Tsiganologie* (1986), 1-4/86, pp. 109-127.
Bernadac, C., *L'Holocauste oublie,* Paris 1979.
Boner, C., *Transylvania,* Londra, 1865.
Boue, A., *La Turquie d'Europe,* Paris, 1840.
Cartner, H., *Destroying Ethnic Identity: The*

Persecution of Gypsies în Romania, New York şi Washington, DE, 1991.
Chamberlain, H. S., *Die Grundiagen des neunzehnten Jahrhunderts,* Viena, 1899.
Commission for Racial Equality v Dutton, Court of Appeal, Londra, 1988. „Compensation claims rejected", în *Manchester Guardian,* din 30 martie 1959, p. 5.
Crowe, D. şi Kolsti, J. (editori), *The Gypsies of Eastern Europe,* New York/ Londra, 1991.
Dahler, R., „Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal" în *Zigeuners in Nederland,* editori R Hovens şi R. Dahler, Nijmegen Rijswijk, 1988, pp. 385-415. Davidova, E., „The Gypsies în Czechoslovakia", *JGLS* (3), 50 (1971), pp. 40-54.
Dillmann, A., *Zigeuner-Buch,* München, 1905.
Djuric, R., „Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac", *Lacio Drom* (1992), nr. 4, pp. 14-42.
Doring, H.—J., *Die Zigeuner im NS-Staat,* Hamburg, 1964.
Ficowski, J., „The Gypsies în the Polish People's Republic", *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28-38.
Fischer, E., „Erbe als Schicksal", *Deutsche Allgemeine Zeitung,* 28 martie 1943.
Formoso, B., *Tsiganes et sédentaires,* Paris, 1986.
Fraser, A. M., „References to Gypsies în British highway law", *JGLS* (3) 40 (1961), pp. 137-139.
— „The Travellers. Developments în England and Wales, 1953-1963", *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83-112.
— „A rum lot", în *100 Years of Gypsy Studies,* ed. M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 1-14.
— „The Rom migrations", *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 131-145.
Gaster, M., „Bill of sale of Gypsy slaves în Moldavia, 1851", *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68-81.

Gilliat-Smith, B.—J., „Report on the Gypsy tribes of north east Bulgaria", *JGLS* (2), 9 (1915-1916), pp. 1-54, 65-109.
Gjorgjevic, T. R., „Rumanian Gypsies în Serbia", *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7-25. Gobineau, J. —A. de, *Essai sur l'inegalite des races humaines,* Paris, 1853-1855. Gotovich J., „Quelques donnees relatives a l'extermination des tsiganes de Belgique", *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale,* 4 (1976), pp. 161-180.
„ «Greek» Gypsies", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124-132.
Gunther, W., *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871,* Hanovra, 1985. Guy, W., „Ways of looking at Roma: the case of Czechoslovakia" în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 201-229. Haley, W. J., „The Gypsy conference în Bucharest", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182-190.
Havas, G., „Strategien des Beschaftigungswechsels bei verschiedenen Zigeunergemeinschaften în Ungarn", *Giessener Hefte fur Tsiganologie* (1984), 2/84, pp. 3-24.
Hehemann, R., *Die „Bekämpfung des Zigeunerunwesens" im Wilkelmmischen Deutschland und în der Weimarer Republik 1871-1933,* Frankfurt pe Main, 1987.
Hohmann, J. S., *Robert Ritter und die Erben der Knminalbiologie,* Frankfurt pe Main, 1991.
Holmes, C „ „The German Gypsy question în Britain, 1904-1906", JG*LS* (4), 1 (1978), nr. 4, pp. 248-267.
Huttembach, H. R. (ed.), *Nationalities Papers,* 19 (1991), nr. 3 (numar special maculat „The Gypsies în Eastern Europe").
Jones, D., „Rural crime and protest", în *The Victorian Countryside,* ed. G. E. Mingay, Londra, 1981, vol. 2, pp. 566-579.
Kalibovâ, K. şi Pavlik, Z., „Demographic specificities of

the Romany population în Czechoslovakia", comunicare susținuta cu ocazia celu> de al 7-lea Seminar Internațional de Demografie, Universitatea Humboldt, Berlin, 1986.
Kaminski, I.—M., „The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland", în *The Other Nomads,* ed. A. Rao, Koln, 1987, pp. 323-356.
Kogalniceanu, M., *Desrobirea Țiganilor,* Bucureşti, 1891.
Kolex, A., „Census taking în a Bulgarian Gypsy Mahala" (Ruse. December 1992)" *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33-46.
Konig, U, *Sinti und Roma unter dem Nationalsoziahsmus: Verfolgung und Widerstand*, Bochum, 1989.
Korber, U, „Die Wiedergutmachung und die «Zigeuner»," în *Feimierklârung und Pravention,* Berlin, 1988, pp. 165-175.
Kostelancik, D. J., „The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations în the development of policy", *Studies în Comparative Communism,* 22 (1989), pp. 307-321.
Liegeois, J.—P., *School Provision for Gypsy and Traveller Children,* Bruxelles, 1987.
Lockwood, W. G., „Balkan Gypsies: an introduction", apărută în *Paper, from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter,* New York, 1985, pp. 91-99, reluată cu modificări în *Giessener Hefte fiir Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 17-23.
— „East European Gypsies în western Europe: the social and cultural adaptation of the Xoraxane, *Nomadic Peoples* (1986), numerele 21/22, pp. 63-70.
Lombroso, C., *L'uomo delinquente,* Milano, 1876.
Macritchie, D., „The Greek Gypsies at Liverpool",

Chambers's Journal, 11 septembrie 1886.
Mandia (Sewa Singh) v Dowell Lee, House of Lords, 1983, 2 A.C. 548.
Marushiakova, E., „Ethnic identity among Gypsy groups în Bulgaria", *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95-115.
Mills v Cooper, High Court, Londra, 1967/2 Q.B. 459.
Milton, S., „The context of the Holocaust", *German Studies Review,* 13, (1990), pp. 269-283.
— „Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933-1945", în *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 1-18.
Mirga, A., „The effects of State assimilation policy on Polish Gypsies", *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69-76.
Müller-Hill, B, *Murderous Science,* Oxford, 1988, trad, după *Todliche Wissenschaft,* Reimbek bei Hamburg, 1984.
Nawrocki, G., „ «Cintis»" în Hamburg – Grosstadatzigeuner ohne Romantik". *Hamburger Tageblatt* nr. 223, din 18 august 1937.
Oschlies, W., „ «Schwarze» und «Weisse»": zur Lage der Zigeuner în der Tschechoslowakei", *Giessener Haftefur Tsiganologte* (1985), 1/85, pp. 24-32.
Petrovic, A., „Contributions to the study of the Serbian Gypsies*", JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87-100.
Piasere, L., „În search of new niches: the productive organization o! the peripatetic Xoraxane în Italy", în *The Other Nomads,* ed. A. Rao, Koln, 1987, pp. 111-132.
Pouqueville, F. C. H. L., *Voyage dans la Grece,* Paris, 1820.
Puxon, G., *Roma: Europe's Gypsies*, ediţiile 2 şi 4, Londra, 1975, 1987.
„Resolution of the Council and the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children" (Rezoluţia Consiliului Miniştrilor Educaţiei în problema asigurării şcolarizării copiilor de ţigani şi de nomazi), *Official Journal of the European Communities,* 21 iun# 1989.

Rochas, M.-T., „Les Tsiganes yougoslaves!", *Etudes Tsiganes,* 30 (1984), nr. 2, pp. 29-37.
Samuel, R., „Comers and goers", în *The Victorian City,* editori H. J. Dyos şi M. Wolff, Londra, 1973, vol. 1, pp. 123-160.
Sijes, B. A. şi alții, *Vervolgmg van Zigeuners în Nederland 1940-1945,* Haga, 1979.
Silverman, C., „Bulgarian Gypsies: adaptation în a socialist context" *Nomadic Peoples* (1986), numerele 21/22, pp. 51-60.
Strauss, E. „Die Zigeunerverfolgung în Bayern 1885-1926", *Giessener Hefie fur Tsiganologie* (1986), 1-4/86, pp. 31-108.
Swann, Lord, *Education For All,* Londra, 1985.
Thompson T. W., „English Gypsy death and burial customs", *JGLS* (3), 3 (1924), pp. 5-38 şi 60-93.
— „Foreign Gypsy Coppersmiths în England în 1868", *JGLS* (3), 6 (1927)*, p. 144.
Thurner, E., *Nationalsoziahsmus und Zigeuner în Osterreich,* Viena, 1983.
Tritt, R., *Strugglingfor Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies,* New York, 1992.
Uhlik, R „ „Iz ciganske onomastike" în Gl*asnik Zemaljskog museja u Sarajevu, istorija i etnografija, s*erie noua, 10 (1955), pp, 51-71; 11 (1956), pp. 193-209.
Ulc, O., „Gypsies în Czechoslovakia: a case of unfinished integration" *Eastern European Politics and Societies,* 2 (1988), pp. 306-333.
Willems, W, şi Lucassen, L., „Beeldvorming over Zigeuners în Nederlandse Encyclopedieen (1724-1984) en hun wetenschappelijke bronnen", în *Zigeuners în Nederland*, editori P. Hovens şi R. Dahler Nijmegen Rijswijk, 1988, pp. 5-52 Versiune în engleza, „The Curch of knowledge", în *100 Years of Gypsy Studies*, editor M. T., Salo, Cheverly, MD,

1990, pp. 31-50.
— *Ongewenste Vreemdehngen,* Haga, 1990.
Williams, P., *Manage tsigane,* Paris, 1984.
Winstedt, E. O., „The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911-1913", *JGLS* (2), 6 (1912-1913), pp. 244-303.
Yoors, J., *Crossing,* New York, 1971.
Zang, T., *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria,* New York, şi Washington, DE, 1991.
Zimmermann, M., „From discrimination to the «Family Camp» at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies", *Dachau Review,* 2 (1990), pp. 87-113.
Zulch, T., „Und auch heute noch verfolgt?", *Zeuschriftfur Kulturaustausch,* 31 (1981), pp. 397-410.

8. America de Nord

Gropper, R. C., *Gypsies în the City,* Princeton, NJ, 1975.
Marchbin, A. A., „Gypsy immigration în Canada", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134-144.
Salo, M. T. (ed.), *The American Kalderas,* Hackettstown, NJ, 1981.
Salo, M. T. şi Salo, S., *The Kalderas in Eastern Canada,* Ottawa, 1977.
— „The Romnichel economic and social organization în urban New England, 1850-1930", *Urban Anthropology,* 11 (1982), pp. 273-313.
— „Gypsy immigration to the United States", în *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter,* New York, 1986, pp. 85-96.
Sutherland, A., *Gypsies, the Hidden Americans,*

Londra, 1975.

9. Antropologie fizică

Bhalla, V., „Marker genes as guides to the kinship of populations: a plea for linguistic-cum-anthropogenetic approach to the problem of «Roma» ancestry", în *Romani Language and Culture,* editori S. Balic şi alții, Sarajevo, 1989, pp. 155-163.

Corrain, C., „Sintesi di ricerche antropometriche ed emotipologiche tra gli Zingari europei", *Lacio Drotn* (1978), nr. 6, pp. 22-29.

Ely, B., „Les Cranes tsiganes des collections du Musee de l'Homme", *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (1967), pp. 177-192.

Gropper. R. C., „What does blood tell", *GLS/NAC Newsletter,* 4 (1981), numerele 2, 3 şi 4.

Mourant, A. E., *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology,* Oxford, 1983.

Pittard, E., *Les Tziganes ou Bohemiens,* Geneva, 1932.

Reyment, R., „Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques" *Etudes Tsiganes* (1981), nr. 4, pp. 1-14.

Tauszik, T., „Humanand medical-genetic examinations on the Gypsy population în Hungary", *GLS/NAC Newsletter,* 9 (1986), nr. 4.

10. Limbă

Bloch, J., Recenzie la lucrarea lui J. Sampson *The Dialect of the Gypsies of Wales.* JGLS (3), 5 (1926), pp. 134-141.

Borde, A., *The Fyrst Boke of the Introduction of Knowledge* [reeditare litografică a celei de-a 2-a ediții 1562/3], Salzburg, 1979.

Borrow, J., *Romano-Lavo-Lill,* Londra, 1874.

Bryant, J., „Collection on the Zingara or Gypsey language", *Archaeologta, 7* (1785), pp. 387-394.

Biittner, J., *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Volker,* Gottingen, 1775.

Cortiade, M., „Romany phonetics and ortography", *GLS/NAC Newsletter, 7* (1984), nr. 4.

— „Distance between the Romani dialects", *GLS/NAC Newsletter,* 8 (1985), nr. 2, pp. 1-4.

— *Romani fonetika tbaj lekbipa,* Titograd, 1986.

— „O kodifikaaji i normalizaciji romskog zajednickog jezika", în *Romani Language and Culture,* editori S. Balic şi ajtii, Sarajevo, 1989, pp. 205-221. Fraser, A. M., „Looking into the seeds of ume", *Tsiganologisebe Studien* (1992), numerele 1 + 2, pp. 135-166.

Friedman, V. A., „Problems în the codification of a standard Romani literary language", în *Papers from the Fourth and Fifth A nnual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter,* New York, 1985, pp. 56-75. Friedman, V. A şi Dankoff, R., „The earliest known text în Balkan (Rumelian) Romani", *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1-20.

Gjerdman, O. şi Ljungberg, E., *The Language of the Swedish Coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taikon,* Uppsala, 1963.

Grierson G. A., *Linguistic Survey of India, 20* de volume, Delhi, 1903-1928. Hancock, I., „The development of Romani linguistics", în *Languages and Cultures: Studies în Honor of Edgar C. Polome,* editori M. A. Jazayery şi W. Winter, Berlin, 1988, pp. 183-223.

— „The Hungarian student Valyi Istvan and the Indian connection of Romani", *Roma,* nr. 36 (1991).

— „On the migration and affiliation of the Domba: Iranian words în Rom, Lom and Dom Gypsy", *International Romani Union Occasional Papers,* seria F, nr. (1993).
Higgie, B., *„Proto-Romanes Phonology"* (tezi de doctorat, Univ. din Texas, Austin, 1984).
Iversen, R „Se*cret Languages în Norway. Part. II: The Rodi (Rotwelsch) în Norway, O*slo, 1945.
Josef Karl Ludwig, Arhiduce, *Czigâny Nyelvtan* (Gramatica lb. romani), Budapesta, 1888.
Jusuf, S. şi Kepeski, K., *Romani gramatika – Romska gramatika,* Skopje, 1980. Kaufman, T., Recenzie la lucrarea lui W. R. Risht *Multilingual Romani Dictionary, International Journal of the Sociology of Language,* 19 (1979), pp. 131-144.
— „Explorations în protogypsy phonology and classification", comunicare sustinută cu ocazia celei de a 6-a Mese rotunde de analiza limbilor din Asia de Sud, Austin Texas, 25-26 mai 1984.
Kenrick, D., „Romanies în the Middle East", *Roma,* 1 (1976), nr. 4, pp. 5-8, 2 (1977), nr. 1, pp. 30-36, 23-39.
Kluyver, A., „Un glossaire tsigane du seizieme siecle", *JGLS* (2), 4 (1910-1911), pp. 131-142.
Kochanowski, J., *Gypsy Studies,* New Delhi, 1963.
Macalister, R. A. Stewart, *The Language of the Nawar or Zutt, the Nomad Smiths of Palestine,* Monografia nr. 3 *GLS,* Londra (1914); apărută anterior în *JGLS* (2), 3 (1909-1910), pp. 120-126, 298-317; 5 (1911-1912), pp. 289-305.
Marsden, W., „Observations on the Language of the... Gypsies", *Archaeologia,* 7 (1785), pp. 382-386.
Miklosich, F. X., *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschnften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften,* Philosophisch-historische Klasse, vol. 21-31), Viena, 1872-1881. Papp, G., *A beâs cygányok*

roman nyelvjârâsa: Beâs-magyar szotâr (Dialectul românesc al ţiganilor băieşi: Dicţionar băieşo-maghiar), Pecs, 1982. Paspati, A., *Études sur Ies Tehinghianes,* Constantinopol, 1870.

Rishi, W. R., *Multilingual Romani Dictionary,* Chandigarh, 1974.

— *Romani Punjabi English Dictionary,* Patiala, 1981.

Rudiger, J. C. C., *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und aligemetnen Sprachkunde,* partea I, Leipzig, 1782; secţiunea referitoare la limba romani, *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien,* reluată, Hamburg, 1990.

Sampson, J., *The Dialect of the Gypsies of Wales,* Oxford, 1926.

— „Notes on Professor R. L. Turner's «The position of Romani în Indo-Aryan»",/GL5 (3), 6 (1927), pp. 57-68.

Soravia, G., *Dialetti degli Zingari Italiam,* Pisa, 1977.

Swadesh, M., „Lexicostatistic dating of prehistoric ethnic contacts", în *Proceedings of the American Philosophical Society,* 96 (1952), pp. 452-463.

— *The Origin and Diversification of Language,* ed. J. Sherzer, Londra, 1972. Torrione, M., „Del dialecto calo y sus usuarios: la minoria gitana de Espana"

(teză de doctorat, Perpignan, 1988).

Trail, R. L., *The Grammar oj Lamam,* Norman, OK, 1970.

Turner, R. L., „The position of Romani în Indo-Aryan", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145-189.

— „The position of Romani în Indo-Aryan": A reply to Dr J. Sampson", *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 129-138.

— „Transference of aspiration în European Gypsy", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 22 (1959), pp. 491-498.

Valet, J., „Les dialectes du sinto-manouche", în *Tsiganes: Identite, Evolution,* ed. de P. Williams, Paris, 1989, pp. 309-314.

Vulcanius, B., *De literis et lingua Getarum sive Gotborum,* Leiden, 1597.

11. Muzică

Alvarez Caballero, A., *Historia del cánte flamenco,* Madrid, 1981.

— *Gitanos, payos y flamencos, en los origines del flamenco,* Madrid, 1988. Bias Vega, J., *Los Cafes cantantes de Sevilla,* Madrid, 1984.

Bobri, B., „Gypsies and Gypsy choruses of Old Russia", *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112-120.

Brepohl, F. W., „Die Zigeuner als Musiker în den türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts", *JGLS* (2), 4 (1910-1911), pp. 241-244. Falla, M. de., *El Cante jondo,* Granada, 1922.

Hajdu, A., „Les Tsiganes de Hongrie et leur musique", *Etudes Tsiganes* (1958), nr. 1, pp. 1-30.

Kovalesik, K., *Vlacb Gypsy Folk Songs în Slovakia,* Budapesta, 1985. Leblon, B., „Identite gitane ey flamenco11, în *Tsiganes: Identite, Evolution,* ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 521-527.

— *Musiques Tsiganes et Flamenco,* Paris, 1990; *El Cánte flamenco,* Madrid, 1991. Liszt, F., *Des Bobemiens et de leur musique en Hongrie,* Paris, 1859; *The Gypsy în Music,* trad de E. Evans, Londra, 1926.

Sârosi, B., *Gypsy Music,* Budapesta, 1978.

Stewart, M., „La fraternité dans le chant: l'experience des Roms hongrois" în *Tsiganes: Identite, Evolution,* ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 497-513.

12. Basme populare

Groome, F. H., *Gypsy Folk-Tales,* Londra, 1899.

13. Codul de curățenie

Ficowski, J., „Supplementary notes on the *magempen* code among Polish Gypsies" *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123-132.

Miller, C., „Mačwaya Gypsy Mărime" (disertație de masterat, Seattle, 1968).

— „American Rom and the ideology of defilement", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 41-54.

Rao, A., „Some Manuš conceptions and attitudes", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 139-167.

Silverman, C., „Pollution and power: Gypsy women în America", în *The American Kalderas,* ed. M. T. Salo, Hackettstown, NJ, 1981, pp. 55-70.

Thompson, T. W., „The uncleannes of women among English Gypsies", *JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15-43; şi 8 (1929), pp. 33-39.

Winstedt, E. O., „Coppersmith Gypsy notes", *JGLS* (2), 8 (1914-1915), pp. 246-266.

14. Religie

Acton, T., „The Gypsy Evangelical Church", *Ecumenical Review,* 31 (1979), nr. 3, pp. 11-17.

Glize, R., „L'eglise evangelique tsigane comme vie possible d'un engagement culturel nouveau", în *Tsiganes: Identite, Evolution,* ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 433-443.
Lazell, D., *From the Forest I Came,* Londra, 1970.
Le Cossec, C., *Mon aventure chez les Tziganes,* Soignolles, 1991.
Ridholls, J., *Travelling Home,* Basingstoke, 1986.
Sato, E. B. L., „The social impact of the rise of Pentecostal evangelicalism among American Rom", în *Papers from the Eights and Ninth Annual Meetings, Gypsy are Society, North American Chapter,* New York, 1988, pp. 69-94.
Smith, C., *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith,* Londra, 1890.
Smith, R., *Gipsy Smith: His Life and Work,* Londra, 1901.
Wang, K., „Le mouvement pentecôtiste chez les Gitans espagnols", în *Tsiganes: Identite, Evolution,* ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 423-432.

15. Alți nomazi

Arnold, H., *Fahrendes Volk,* Neustadt, 1980.
Bonilla, K., „The Quinquis: Spain's last nomads", *JGLS* (4), 1 (1976), nr. 2, pp. 86-92.
Cottaar, A., şi Willems, W., „The image of Holland: Caravan dwellers and other minorities on Dutch society", *Immigrants & Minorities,* 2 (1992), nr. 1, pp. 67-80.
Gmelch, G., *The Irish Tinkers,* Menlo Park, CA, 1977; a 2-a ediție 1985.
Gmelch, G. şi Gmelch, S. B., „Ireland's travelling people: a comprehensive bibliography", *JGLS* (4), 1

(1977), nr. 3, pp. 159-169.
Gmelch, S. B., *Tinkers and Travellers,* Dublin, 1975, ed. a 2-a 1979.
Golowin, S., „Fahrende în der Schweiz", în *Giessener Hefte fur Tsiganologie* (1985), 2 + 3/85, pp. 40-50.
Haesler, W., *Enfants de la Grande-route,* Neuchâtel, 1955.
Heymowski, A., *Swedish Travellers and their Ancestry,* Uppsala, 1969. Ignacio, L., *Los Quinquis,* Barcelona, 1974.
Mecoll, E. şi Seeger, P., *Till Doomsday în the Afternoon,* Manchester, 1986. Meyer, C., *„Unkraut der Landstrasse"*, Zurich, 1988.
Rao, A. (ed.), *The Other Nomads,* Kôln/Viena, 1987.
Rehfisch, A. şi Rehfisch, F., „Scottish Travellers or Tinkers", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 271-283. Reyniers, A. şi Valet, J., „Les Jenis", *Etudes Tsiganes* (1991), nr. 2, pp. 11-35. Valet, J., *Les Voyageurs d'Auvergne, nos familles y emehes,* Clermont, 1990. Wernink, J. H. A., *Woonwagembewoners,* Assen, 1959.
Wiedel, J. şi O'Fearadhaigh, M „Ir*ish Tinkers, L*ondra, 1976.

16. Țiganii în artă şi literatură

Beaumarchais, P.-A. C de, *Le Mariage de Figaro* (pusa în scena în 17841. Borrow, G., *Lavengro,* Londra, 1851.
— *The Romany Rye,* Londra, 1857.
Campigotto, A. şi Piasere, L., „From Margutte to Cingar: the archeology of an image", în *100 Years of Gypsy Studies,* ed. M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990,

pp. 15-29.
Cervantes Saavedra, M. de, *Pedro de Urdemalas,* Madrid, 1615; sensa cea 1611.
— *La Gitan dia,* în ale sale *Novelas exemplares,* Madrid, 1613.
Crockett, W. S., *The Scott Originals,* Edimburgh, 1912.
Cuzin, J.-P., *La diseuse de bonne aventure de Caravage,* Paris, 1977.
Defoe, D., *Moll Flanders,* Londra, 1722.
Fielding, H „Th*e History of Tom fones, L*ondra, 1749.
Firdawsi, *Shah-nameh* (1010).
Fraser, A. M., „Authors' Gypsies", *Antiquarian Book Monthly,* 20 (1993), nr. 2, pp. 10-17.
Goethe, J. W. von, *Gotz von Behichingen,* 1773.
Herder, J. G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschbeit,* (1784-1791). Mone, F. J., (éd.), *Schauspiele des Mittelalters,* Karisruhe, 1846, vol. 2. O'Brien, C., *Gipsy Manun,* Londra, f.d. (cca. 1895).
Recueil d'Arras (Colecția Arras), Biblioteca municipală din Arras, Manuscris 266.
Sachs, H., *Die 5 elenderi wanderer*, în *Hans Sachs' Werke,* Berlin, 1884, vol. 2, pp. 58-68.
Scott, Sir Walter, *Guy Mannering,* Edimburgh, 1815.
Vicente, G., *Farsa das Ciganas,* pusă în scenă în 1521.

Încă de la misterioasa lor apariţie în Europa, acum mai bine de nouă sute de ani, ţiganii au refuzat să se înscrie în cadrele existenţei stabile, conformă cu convenţiile sociale acceptate. Aşa se face că obiceiurile şi cultura lor au rămas practic neînţelese, păstrarea propriei lor identităţi izbindu-se de respingerea societăţilor cu care au convieţuit.

Cartea de faţă începe cu cercetarea originii lor indiene (strălucit atestată de cercetările lingvistice), continuând cu migraţiile ce i-au purtat din Evul Mediu până în zilele noastre prin Orientul Apropiat, Europa răsăriteană şi cea occidentală. Cunoscuţi din cele mai vechi timpuri pentru talentul lor muzical, pentru iscusinţa cu care prelucrau metalele, pentru priceperea la cai şi pentru arta de ghicitori şi de vindecători, ţiganii au avut parte totuşi de-a lungul întregii lor istorii de o imagine cu persistente conotaţii negative. Cercetând rădăcinile istorice ale acestui fapt, Angus Fraser îi subliniază efectele în diferite epoci – de la frecventele expulzări din trecutul mai îndepărtat până la „holocaustul uitat" din timpul celui de-al Doilea Război Mondial –, trasând totodată un viguros tablou al prezentului.

ISBN 978-973-50-2641-7

Foto copertă: Cătălin Cioabă

{1} Colecția Editurii Blackwell (*n. t.).*

{2} *Cf.* A. M. Fraser, „References to Gypsies in British highway law", *Journal of the Gypsy Lore Society,* seria a III-a, 40 (1961), pp. 137-139. Revista frecvent citată, se va abrevia prin *JGLS* (1), (2), (3), (4) sau (5), în funcție de seriile editoriale.

{3} *Mills v. Cooper,* High Court, 1967 (2 Q. B. 459).

{4} *Commission for Racial Equality v. Dutton,* Court of Appeal, 1988.

{5} *Mandla (Sewa Singh) v. Dowell Lee,* Camera Lorzilor, 1983 (2 A.C. 548).

{6} Regulile adoptate pentru transcrierea limbii romani vor fi precizate în paginile care urmează. Cuvântul *gadźo* utilizat aici a fost introdus în literatura engleză din secolul al XIX-lea, în scrierile lui George Borrow sub forma *gorgio;* în decursul timpului au fost adoptate multe alte variante ortografice inclusiv *gaujo* şi *gadjo.*

{7} Titlurile unor lucrări citate în cadrul notelor au utilizat alte semne diacritice pentru redarea sunetelor č, ĵ, š, *ź.*

{8} În care š şi ş sunt, în mare, echivalente cu sh din engleză.

{9} Sunt două încercări în această direcție, dar efectuate separat: T. Kaufmannr „Explorations in protoGypsy phonology and classification" referat nepublicat, prezentat cu ocazia Mesei rotunde de analiză a limbilor din Asia de Sud, Austin, Texas, 25-26 mai 1984, şi B. Higgie, *Proto-Romanes Phonology* (teză de doctorat), Universitatea Texas, Austin, 1984.

{10} Vezi R. L. Turner, „The position of Romani in Indo-Aryan", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145-189; J. Sampson „Notes on Professor R. L. Turner's «The position of Romani in' Indo-Aryan»", *JGLS* (3), 6(1927), pp. 57-68; R. E. Turner „«The position of Romani in Indo-Aryan»: A reply to Dr. J. Sampson". *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 129-138.

{11} O cercetare amplă asupra polemicii lingvistice o reprezintă studiul lui I. Hancock „The development of Romani linguistics", aparut în *Languages and. Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polome,* editat de M. A. Jazavery şi W. Winter, Berlin, 1988, pp. 183-223.

{12} Kaufmann: „Explorations in protoGypsy", p. 42. Higgie (*Proto-Romanes Phonology,* pp. 19, 141) indică o dată şi mai veche cca secolul al VI-lea î.C. Rezerve în ceea ce priveşte datările au fost exprimate de către A. M. Fraser în „Looking into the seeds of time", lucrare publicată în *Tsiganologische Studien* (1992), nr. 1&2, pp. 135-166.

{13} E. Pittard, *Les Tziganes ou Bohemiens,* Geneva, 1932.

{14} De exemplu, B, Ely, „Les Crânes tsiganes des collections du Musee de l'Homme", *Bulletins de la Société d Anthropologie de Paris* (1967), pp. 177-192, şi R. Reyment, „Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques", *Études Tsiganes* (1981), nr. 4, pp. 1-14.

{15} Bine rezumată în studiul lui R. C. Gropper „What does blood tell?", *GJS/NAC Newsletter,* 4 (1981), nr. 2, 3 şi 4. *Cf.* şi în studiul lui C. Corrain „Sintesi di ricerche antropometriche ed emotipologiche tra gli Zingari europei", *Lacio Drom* (1978), nr. 6, pp. 22-29.

{16} Pentru o cercetare a grupelor sanguine şi a altor caracteristici genetice (amprentele digitale, simțul gustativ) care indica deosebiri vădite între țiganii din Ungaria şi alți maghiari şi o considerabilă asemănare între țigani şi indieni, a se vedea şi studiul lui T. Tauszik „Human-and medical-genetic examinations of the Gypsy population in Hungary", *GLS/NAC Newsletter*, 9 (1986), nr. 4. Date provenind din Slovacia şi India sunt comparate în studiul lui V. Bhalla „Marker genes as guides to the kinship of populations: a plea for linguisticum-anthropogenetic approach to the problem of «Roma» ancestry", publicat în *Romani Language and Culture,* editori S. Bali2 et al., Sarajevo, 1989, pp. 155-163.

{17} A. E. Mourant, *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology,* Oxford, 1983, p. 98.

{18} Cea mai veche ipoteză se pare că se găseşte în G. de Longperier, „L'Inde et ses mysteres", *Musee universel,* 1 (1857), pp. 330-336. O recentă combatere a acestor teorii o reprezintă studiul lui L. Mroz, „Les Lohar, Ies Banjara et le probleme de l'origine des Tsiganes", *Etudes Tsiganes* (1990), nr. 1, pp. 3-14.

{19} G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India,* vol. 9, partea a Ill-a Delhi, 1907, pp. 255-325; R. L. Trail, *The Grammar of Lamani,* Norman, OK, 1970.

{20} Un exemplu reprezentativ poate fi găsit în studiul lui J. Kochanowski, „Roma History of their Indian origin", apărut în *Roma,* 4 (1979), nr. 4, pp. 16-32.

{21} Vezi îndeosebi studiul lui W. R. Rishi, *Introduction to Multilingual Romani Dictionary,* Chandigarg, 1974; *Introduction to Romani Punjabi English Dictionary,* Patiala, 1981; „Roma a study", apărut în *Roma,* 7 (1983), nr. 2, pp. 1-10; şi „History of Romano movement, their language and culture", apărut în *Romam Language and Culture*, pp. 1-10.

{22} Ipoteza în legătură cu populația jat va fi abordată în capitolul următor, vezi mai jos pp. 44-46.

{23} Două explicări ale tehnicii lui Swadesh sunt „Lexico-statistic

dating of prehistoric ethnic contacts" apărut în *Proceedings of the American Philosophical Society,* 96 (1952), pp. 452-463, şi *The Origin of Diversification of Language,* ed. J. Sherzer Londra, 1972, îndeosebi pp. 271-284.

{24} Lucrarea lui Fraser *Looking into the Seeds of Time* conţine rezultatele, inclusiv un tabel cu cuvinte comparate între limba romani şi câteva limbi indice.

{25} Această clasificare este preluată din lucrarea lui Marcel Cortiade care a utilizat o metodă lexicostatistică pentru a stabili gradele de înrudire dintre dialectele limbii romani: „Romani phonetics and orthography", *GLS/NAC Newsletter,* 7 (1984), nr. 4; „Distance between the Romani dialects", *GLS/NAC Newsletter,* 8 (1985), nr. 2; *Romani fonetika thaj lekbipa,* Titograd, 1986.

{26} G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India,* 20 volume, Delhi, 1903-1928, prezintă pentru fiecare dialect principal al fiecărei limbi a subcontinentului, o listă uniformă de 241 de cuvinte şi expresii, o expunere sumară a gramaticii şi o selecţie de texte narative.

{27} Citatul original (în persană) însoţit de traducere apare într-un eseu de J. S. Harriot „Observations on the Oriental origin of the Romnichal", tipărit în *Transactions of the Royal Asiatic Society, 1* (1830), pp. 518-558, remarcabil pentru vremea respectivă.

{28} Expus în mod cuprinzător de M. J. Goeje în *Memoire sur Ies migrations des Tsiganes à travers l'Asie,* Leiden, 1903. O versiune anterioară a tezei lui Goeje, după care ţiganii pot fi identificaţi cu jat-ii, a fost încorporată în lucrarea lui D. MacRitchie, *Accounts of the Gypsies of India,* Londra, 1866, pp. 1-126, însoţită de un comentariu lung. Şi secţiunea referitoare la ţigani din lucrarea lui Sir Richard Burton, *The Jew, Tlx Gypsy and El Islam,* Londra, 1898, se ocupă cu aceeaşi constatare, autorul emiţând pretenţia de întâietate asupra ei.

{29} *Cf.* A. Rao, „Note préliminaire sur les Jat d'Afghanistan", aparut în *Studia Iranica,* 8 (1979), nr. 1, pp. 141-149.

{30} În legătură cu diferitele limbi ţigăneşti şi denumiri etnice din Orientul Mijlociu, a se consulta lucrarea lui D. Kennck, „Romanies in the Middle East", *Roma,* 1 (1976), nr. 4; pp. 5-8; 2 (1977) nr. 4, pp. 30-36; nr. 2, pp. 23-39.

{31} Cel mai complex studiu este cel al lui R. A. Stewart Macalister, „The Language of the Nawar or Zutt, the Nomad Smiths of Palestine", *GLS Monograph* nr. 3 (Londra, 1914); a apărut anterior în *JGLS* (2), 3 (1909-1910), pp. 120-126, 298-317; 5 (1911-1912), pp. 289-305.

{32} *Cf.* I. Hancock „On the migration and affiliation of the *Domba*:

Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy", apărut în *International Romani Union Occasional Papers*, seria F, nr. 8 (1993).

{33} Există alte fapte lingvistice greu de reconciliat cu concepția lui Sampson despre o grupare unitara a țiganilor *phen,* a căror sciziune s-a petrecut numai după pătrunderea lor în Armenia: *cf.* J. Bloch, recenzie la „The Dialect of the Gypsies of Wales", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 134-141; îndeosebi pp. 136-138; R, L. Turner „The position of Romani in Indo-Aryan", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145-189, îndeosebi pp. 177-178, şi „Transference of aspiration in European Gypsy", apărut în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 22 (1959), pp. 491-498, îndeosebi p. 491; Hancock „On the migration and affiliation of the Domba", p. 19.

{34} *Cf.* P. K. Misra şi K. C. Malhotra (editori), *Nomads în India,* Calcutta, 1982, şi J. C. Berland, „Pāry[ā]tān: „native" models of peripatetic strategies în Pakistan", *Nomadic Peoples* (1986), nr. 21/22, pp. 189-205.

{35} Analiza acestei faze bizantine din istoria țiganilor este mult uşurată de lucrarea lui G. C. Soulis, „The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages", apărută în *Dumbarton Oaks Papers,* nr. 15 (1961), pp. 142-165.

{36} D. M. Lang (editor), *Lives and Legends of the Georgian Saints: Selected and translated from the original texts,* Londra, 1956, p. 154; versiunea latină din lucrarea lui P. Peeters, „Histoires monastiques géorgiennes", apărută *în Analecta Bollandiana,* 36-37 (1917-1919), pp. 102-104.

{37} Citatele din acest paragraf provin din lucrarea lui Soulis, „The Gypsies in the Byzantine Empire", pp. 146-147.

{38} *Ibid.,* pp. 147-148.

{39} Citat integral, *ibid.* pp. 148-149.

{40} Citat din *ibid.,* p. 152.

{41} Tradus din latină, citat din F. H. Groome, *Gypsy Folk-Tales,* Londra, 1988, p. XIX.

{42} J. le Saige, *Voyage de J. Le Saige de Douai a Rome, Venise, Jerusalem et autres saints lieux,* Douai. 1851, p. 74, citat de Soulis în „The Gypsies in the Byzantine Empire", p. 156.

{43} Textul integral în latină se afla redat de Soulis, *op. cit.,* pp. 164-165.

{44} Textul integral în latină, *ibid.,* p. 164.

{45} Vezi E. O. Winstedt, „The Gypsies of Modon" şi „Wine of Romeney", *JGLS* (2), 3 (1909-1910), pp. 57-69.

{46} *Viaggio di Lionardo Niccolo Frescobaldi in Egitto e in Terra. Santa*,

editat de G. Manzi, Roma, 1818, pp. 72-73; „Pilgrimage of Lionardo di Niccolo Frescobaldi to the Holy Land", tradus de T. Bellorini şi E. Hoade, în *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum*, nr. 6 (1948), pp. 29-90.

{47} Trad. din germană, *apud* Winstedt, „The Gypsies of Modon", p. 60.

{48} Împărații germani au purtat denumirea de împarat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, între anii 962–1806, de la Otto I cel Mare la Francise II, arhiduce al Austriei şi primul împărat ereditar al Austriei *n. t.*

{49} Traducere după originalul german *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff,* editat de E. von Groote, Koln, 1860, pp. 67-68.

{50} A. Paspati, *Etudes sur Ies Tchinghianes,* Constantinopol, 1870, p. 169.

{51} *Cf.* F. X. Miklosich, „Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas", *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften,* Philosophisch-historische Klasse, Viena, vol. 23 (1874), p. 6.

{52} *Cf.* P. P. Panaitescu, „The Gypsies in Walachia and Moldavia: A chapter of economic history", apărut în *JGI.S* (3), 20 (1941), pp. 58-72, şi N. Gheorghe, „Origin of Roma's Slavery in the Rumanian Principalities", aparut în *Roma,* 7 (1983), nr. 1, pp. 12-27.

{53} *Cf.* M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Cigains,* Berlin, 1837.

{54} L. Wiener, „Ismaelites", aparut în *JGLS* (2), 4 (1912), pp. 83-100.

{55} Vezi J. Vekerdi, „Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary", *JGLS* (4), 1 (1977), nr. 3, pp. 170-172.

{56} Citat de F. Predări, *Origine e Vicendedei Zingari,* Milano, 1841, p. 63.

{57} Vezi J. Vekerdi, „La parola Zingaro nei nomi medievali", în *Lacio Drom* (1985), nr. 3, p. 31.

{58} Două articole, încă fundamentale pentru începuturile țiganilor în Europa, deşi modificate şi amplificate de cercetările ulterioare sunt: P. Bataillard, „Beginning of the immigration of the Gypsies into Western Europe in the 15th century", *JGLS* (1), 1 (1888-9), pp. 185-212, 260-286, 324-345; (1890), pp. 27-53 şi E. O. Winstedt, „Some records of the Gypsies in Germany, 1407-1792", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97-111; 12 (1933), pp. 123-141, 189-196; 13 (1934), pp. 98-116. O corecție folositoare în ceea ce priveşte unele neînțelegeri o reprezintă lucrarea lui R. Gilsenbach, „Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert", apărut în *Giessener Hefte fur Tsiganologie* (1985),

1/85, pp. 8-16; 2 & 3/85, pp. 3-11.

{59} Textul lui Münster (în latină) se găseşte în lucrarea lui D. M. M. Bartlett, „Munster's *Cosmographia universalis*" în *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83-90. Textul în germană, uşor diferit, este menționat în studiul lui R. Gronemeyer *Zigeuner im Spiegel fruher Chromken und Abhabdlungen,* Giessen, 1987. care în mod convenabil reuneşte multe din referințele aflate în cronici etc. (fără arhive municipale).

{60} A discuta multitudinea de teorii timpurii în legătură cu originea țiganilor depăşeşte intenția acestei cărți. Pentru perioada 1461–1841, acest lucru a fost excelent realizat de studiul lui L. Piasere, „De origine Cinganorum", apărut în *Etudes et documents balkaniques et méditerranéens,* 14 (1989) pp. 105–126.

{61} Traducere după textul latin al lui Hermann Cornerus, „Chronica novella usque ad annum 1435", apărut în J. G. Eccard, *Corpus historicum medii aevi,* Leipzig, 1723, vol. 2, col. 1225.

{62} *Cf.* M. Pastore „Zingari nello Stato Sabaudo", apărut în *Lacio Drom* (1989), nr. 3-4, pp. 6-19, îndeosebi p. 7.

{63} Tradus din italiană de L, A. Muratori (editor), *Rerum Italicarum Scriptores,* vol. 18, Milano, 1730.

{64} *Ibid.* vol. 19, Milano, 1731, p. 890.

{65} *Journal d'un Bourgeois de Paris (1405-1449),* editor A. Tuetey, Paris, 1881; această traducere este efectuată după versiunea lui J. Shirley, *A Parisian Journal, 1405-1449,* Oxford, 1968, pp. 217-218.

{66} Două articole relevante sunt: R. A. Scott Macfie, „The Gypsy visit to Rome in 1422", în *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111-115; F. de Vaux de Foletier, „Le pelerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin V", în *Etudes Tsiganes* (1965), nr. 4, pp. 13-19.

{67} Tradus dupa textul latin al lui Andreas, Presbyter Ratisbonensis, *Diarum sexennale,* care se găseşte în A. F. Oefelius, *Rerum boicarum scriptores,* Augsburg, 1763, vol. 1, p. 21.

{68} *Cf.* E. O. Winsted, „Gypsies at Bruges", apărut în *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126-134.

{69} Cel mai bun tablou general în legătură cu împrumuturile dm dialectele europene (deşi se bazează pe stadiul atins de lingvistica limbii țigăneşti cu peste un veac în urmă, rămâne studiul lui F. X. Miklosich, „Uber die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas", *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissensebaften,* Philosophisch-historische Klasse, Viena, 1872-1881, îndeosebi partea a 3-a, „Die Wanderungen der Zigeuner", vol. 23 (1874), pp. 1-46.

{70} Termenul original latin este *superb,* ce se poate traduce în mai multe variante; este posibil ca sensul dorit să fi fost „conducătorii

lor”.

{71} Tradus după textul latin al lui Johann Thurmaier, *Annalium Boiorum libri septem,* Ingolstadt, 1554.

{72} Aici şi în altă parte datele vor trebui să fie extrase dintr-o multitudine de surse. Citarea fiecărei surse în cadrul acestui capitol ce cuprinde în amănunţime referinţele istorice cunoscute despre ţigani: din afara Balcanilor până la 1550 ar conduce uşor la supraîncarcarea paginii. In consecinţa, citatele se referă la expuneri cuprinzătoare, deosebit de importante. Mai multe lucrări citate în capitolul precedent sunt relevante şi pentru prezentul capitol. O bună istorie generală pâna la mijlocul veacului al XIX-lea şi structurată din punct de vedere tematic este lucrarea lui F. de Vaux de Foletier, intitulată *Mille ans d’histoire des Tsiganes,* Paris, 1970.

{73} Vezi O. van Kappen, „Four early safe-conducts for Gypsies”, *JGLS* (3), 44 (1965), pp. 107-115. Trei cărţi cu referiri generale despre istoria de început a ţiganilor în tinuturile de limbă germană sunt: H. Arnold, *Die Zigeuner, Herkunft undLeben im deutscben Sprachgebiet,* Olten, 1965, îndeo sebi pp. 33-63; H. Mode şi S. Wolffling, *Zigeuner, Der Wee eines Volkcs in Deutschland,* Leipzig, 1968, îndeosebi pp. 141-166, şi R. Gronemeyer şi G. A. Rakelmann, *Die Zigeuner, Reisende irt Europa,* Koln, I9HH, îndeosebi pp. 23-78.

{74} Textul complet se află în lucrarea lui C. von Weber „Zigeuner in Sachsen 1488-1792” apărut în *Mitteilungen aus dern Hauptstaatsarchive zu Dresden,* Leipzig, 1857-1861, vol. 2, pp. 282-303.

{75} *Cf.* R. A. Scott Macfie, „Gypsy persecutions: A survey of a black chapter in European history”, *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 65-78.

{76} Tradus din germană din Johann Stumpf, *Schweyzer Chronik,* Zurich, 1606; folio 731.

{77} J. Okely, *The Traveller-Gypsies,* Cambridge, 1983; N. Martinez, *Les Tsiganes,* Paris, 1986.

{78} *Cf.* A. M. Fraser, „Counterfeit Egyptians”, *Tsiganologische Studien,* 1990, nr. 2, pp. 43-69.

{79} Istoria ţiganilor până la revoluţie este analizată în lucrarea lui F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l’ancienne France,* Paris, 1961. La fel de importante în ceea ce priveşte atitudinea autorităţilor franceze sunt lucrările lui H. Asseo, „Le traitement administratif des Bohemiens”, publicat de H. Asseo şi J.-P. Vittu în *Problèmes socioculturels en France au XVIIe siecle,* Paris, 1974, pp. 9-87 şi lucrarea lui J. P. Liegeois, „Bohemiens et pouvoirs publics en France du *XVe* au XIXe siècle”, apărută în *Etudes Tsiganes* (1978), nr. 4, pp. 10-30.

{80} *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz,* Metz, 1857, p. 348.

{81} Principala temă a lucrării lui B. Leblon, *Les Gitans d'Espagne,* Paris, 1985, o constituie istoria relațiilor dintre țigani şi autoritățile din Spania până la sfârşitul secolului al XVIIl-lea. Lucrarea lui G. Borrow, *The Zincali,* Londra 1841, conține multe informații înca relevante. Două lucrări bine documentate despre secolul al XV-lea sunt cele ale Amaliei Loptz de Meneses, „La rsmigration en Espana durante el siglo XV", aparută în *Martinez Ferrando, Archivero. Misceldnea de Estudios dedicados a su memoria,* Barcelona, 1968, pp. 239-263, si în „Noves dades sobre la immigraci, gitana a Espanya al segle XV", apăruta în *Estudis d'Historia Medieval,* Barcelona, 1971, voi. 4; pp. 145-160. Teza de doctorat a lui Gomez, Alfaro, intitulată *El Expediente general de Gitanos,* Madrid, 1988, reprezintă o sursă importantă de informații referitoare la legislația existentă între secolele XV şi XVIII.

{82} D. Creades, „Les premiers Gitans à Muricie", *Etudes Tsiganes* (1974), nr. 2/3, pp. 5-7.

{83} *Cf.* F. A. Coelho, Os *Ciganos de Portugal,* Lisabona, 1892, îndeoseb cap. 3; P. d'Azevedo, „Os Ciganos em Portugal nos secs. XVI e XVIII", *Arquivo Historico Portugues,* nr. 6 (1908), pp. 460-468, şi nr. 7 (1909), pp. 42-52, 81-90,169-177; O. Nunes, *OPovo Cigano,* Oporto, 1981, îndeosebi partea a II-a, cap. 4, şi E. M. Lopes da Costa, „La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV-XVIH), *Lacio Drom* (1989), nr. 1, pp. 5-23.

{84} Şi Cervantes se referă la această trăsătură în nuvela *La Gitanilia* (1613) şi în comedia *Pedro de Urdemalas* (1611).

{85} Un studiu cuprinzător al relațiilor cu țiganii în partea de nord a Țărilor de Jos, până la mijlocul veacului al XVIII-lea, este lucrarea lui O. van Kappen, *Gescbiednis der Zigeuners in Nederland,* Assen, 1965. Pentru sudul Țărilor de Jos vezi lucrarea „Contribution to the History of the Gypsies in Belgium" de acelaşi autor, apărută în *JGLS* (3), 48 (1969), pp. 107-120.

{86} În legătură cu primele legi din statele italiene referitoare la țigani, vezi lucrarea lui M. Zuccon, „La legislazione sugli Zingari negii stati italiani prima della rivoluzione", apărute în *Lacio Drom* (1979), nr. 1-2, pp. 1-68. A. Campigotto, „I bandi bolognesi contro gli Zingari (sec. XVI-XVIII), apărută în *Lacio Drom* (1987), nr. 4, pp. 2-27, A. Arlati „Gli Zingari nello stato di Milano", apărută în *Lacio Drom* (1989), nr. 2, pp. 4-11.

{87} *Cf.* A. Campigotto şi L. Piasere, „From Marguette to Cingar: The archeology of an image", aparat în *100 Years of Gypsy Studies,* editată de M. T, Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 15-29.

{88} G. Pray (editor), *Annales Regum Hungariae ab anno Chnsu CMXCVII ad annum MDLX1V,* Viena, 1764-1770, voi. 4, p. 273.

{89} E. O. Winstedt, „Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century", aparut în *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 49-58.

{90} Vezi Bálint Sárosi, *Gypsy Music,* Budapesta, 1978, pp. 55 şi urm.

{91} L. Meszáros, „A hodoltsigi latinok, görögök es cigányok tôrténetehez. 16. sz. 4 oszmán-torok szorványadatok" (Despre istoria latinilor, grecilor şi ţiganilor sub dominaţie otomană. Documente din arhivele otomane din secolul al XVI-lea), *Szazadok,* 110 (1976), nr. 3, pp. 474-489.

{92} *Cf.* J. Ficowski, *Cyganie na polskicb drogach,* ed. a 2-a, Cracovia, 1985, pp. 16-25 şi *The Gypsies in Poland* (f. d. [Varşovia, 1990]), pp. 11-13.

{93} Începuturile istoriei ţiganilor în Scoţia şi în Anglia sunt dezbătute printre alţii de W. Simson în *A History of the Gypsies,* Londra, 1865; H. T. Crofton în „Early Annals of the Gypsies in England", studiu apărut în *JGLS* (1), 1, 1888-1889, pp. 5-24, şi în „Supplementary Annals of the Gypsies in England before 1700", apărut în *JGLS* (2), 1 (1907-1908), pp. 31-34; D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts,* Edinburg, 1894; E. O. Winstedt, „Early British Gypsies", apărut în *JGLS* (2), 7 (1913-1914), pp. 5-37, şi B. Vesey-FitzGerald, *The Gypsies of Britain,* Londra, 1944.

{94} *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland,* editat de Sir James Balfour Paul, Edinburgh, 1901, vol. 3, p. 136.

{95} Sir Thomas Morus, *A dyaloge of Syr Thomas More, knt.,* Londra, 1529, cartea 3, cap. 15. Chestiunea rămâne valabilă chiar dacă este posibil ca relatarea lui Morus să fi fost denaturată; *cf.* A. Ogle, *The Case of the Lollards Tower,* Oxford, 1949, p. 95.

{96} *W.* Harrison, *A Description of England* (anexat la *Cronicile* lui Holinshed), Londra, 1587, cartea a 2-a, cap. 10; S. Rid, *The Art of Juggling or Legerdemain,* Londra, 1612.

{97} În legătură cu atare legislaţie, a se vedea de asemenea C. J. Ribton-Turner, *A History of Vagrants and Vagrancy,* Londra, 1887.

{98} *Cf.* C. S. L. Davies, „Slavery and Protector Somerset: The Vagrancy Act of 1547", *Economic History Review* (1966), pp. 533-549.

{99} Paul (editor), *Accounts,* vol. 5, 1903, p. 379.

{100} Registrul manuscris al Micului Sigiliu al Scoţiei, vol. 8, folio 153.

{101} *Recueil d'Arras,* nr. 266: din seria manuscriselor aflate în biblioteca municipală din Arras.

{102} Vezi A. M. Fraser şi F. de Vaux de Foletier, „The Gypsy healer and the King of Scots", *JGLS* (3), 51, 1972, pp. 1-8.

{103} A. Etzler, *Zigemarna och deras avkomlingar i Sverige,* Uppsala, 1944, conține o prezentare a începuturilor istoriei țiganilor în Suedia şi în general în Scandinavia. Alte materiale referitoare la istoria țiganilor: pentru Suedia se găsesc în A. Heymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry,* Uppsala, 1969; pentru Norvegia, în E. Sundt, *Beretning om Fante-eller Landstrygerfolket i Norge,* Christiania, 1850; pentru Danemarca, în F. Drylund, *Tatere og Natmandsfolk i Danmark,* Copenhaga, 1872, şi pentru Finlanda, în R. Vehmas, *Suomen Romaanivâestôn Rybmăluonne ja Akkulturoitummen* (Caracterul de grup şi culturalizarea populației țigăneşti din Finlanda), Turku, 1961.

{104} A. Aaltonen, recenzie în *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 64-67.

{105} Această temă este studiată şi ilustrată în catalogul lui J. P. Cuzin, *La diseuse de bonne aventure de Caravage,* Paris, 1977.

{106} *Schauspiele des Mittelalters,* editat de F. J. Mone, Karlsruhe, 1846, vol. 2, pp. 378 şi urm.

{107} „Die 5 elenden Wanderer", in *Hans Sachs' Werke,* Berlin, 1884, vol. 2, pp. 58-68.

{108} A. Krantz, *Rerum Germanicarum historici clariss. Saxonia,* Frankfurt pe Main, 1580, pp. 354 şi urm. (ed. I, Kuln, 1530).

{109} Pentru un atare proces judecat în Țările de Jos în 1553, vezi Van Kappen, *Geschiedenis,* pp. 128-130.

{110} Pentru anumite țări, rămân relevante multe din lucrările citate în cap. 4 şi 5.

{111} Cf. A. M. Fraser, „Counterfeit Egyptians", apărută în *Tsiganologiscbe Studieri,* 1990, nr. 2, pp. 43-69.

{112} Cazul este studiat în mod detaliat în lucrarea lui T. W. Thompson, „Consorting with and counterfeiting Egyptians*",JGLS* (3), 2 (1923), pp. 81-93.

{113} R. O. Jones „The mode of disposing of gypsies and vagrants in the reign of Elizabeth", publicat în *Arcbaeollogta Cambrensis,* seria a 4-a, 13 (1882), pp. 226-231; republicat în *JGLS* (2), 2 (1908-1909), pp. 334-338.

{114} Pentru o completare a imaginii mai poate fi reținut faptul că cea mai veche menționare a țiganilor în Irlanda apare în unica lege irlandeză în care se face referire la ei, aceasta fiind o lege pentru pedepsirea haimanalelor şi vagabonzilor (1634). Printre categoriile

afectate se aflau incluşi si „egiptenii” şi „falşii egipteni”. Totuşi este discutabil dacă acest lucru indica sau nu prezenta ţiganilor în Irlanda la acea vreme: în mare parte, modul de exprimare a tost preluat din legea referitoare la haimanale şi vagabonzi emisa în Anglia în 1597.

{115} J. Hoyland, *A Historical Survey... of the Gypsies,* York, 1816, pp. 86-87.

{116} T. W. Thompson „Gleanings from constables' acounts and other sources”, *JGLS* (3), 7 (1928), pp. 30-47.

{117} De exemplu, în *Cum vă place:* „Ambii într-un cânt ca doi ţigani pe acelaşi cal.”.

{118} *Cf.* D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts,* Edinburg, 1894, pp. 81-84.

{119} W. Simson, *A History of the Gypsies,* Londra, 1865, p. 120.

{120} *Ibid.,* pp. 133-137.

{121} W. S. Crockett, *The Scott Originals,* Edinburg, 1912, cap. 6, şi A. Gordon, *Hearts upon the Highway,* Galashiels, 1980, pp. 73-74.

{122} Textul complet în franceză apare în studiul lui F. C. Wellstood, „Some French edicts against the Gypsies”, *JGLS* (2), 5 (1911-1912), pp. 313-316.

{123} *Cf.* O. H. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France,* Oxford, 1974, pp. 220-222.

{124} *Cf.* F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, Paris, 1961, pp. 211-214, *Les Bohemiens en France au 19e siecle,* Paris, 1981, pp. 92-93.

{125} R. A. Scott Macfie, „Gypsy persecutions”, *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 71-73. Foarte mult material relevant se gaseste si în lucrarea lui J. S. Hochmann, *Geschichte der Zigeunerverfolgung m Deutschland*, Frankfurt, 1981, îndeosebi pp. 18-47.

{126} *Cf.* R. Andree, „Old warning-placards for Gypsies”, *JGLS* (2), 5 (1911-1912), pp. 202-204.

{127} *Cf.* H. Arnold, „Das Vagantenunwesen in der Pfalz wahrend des 18. Jahrhunderts”, apărut în *Mitteilungen des historiscben Vereins der Pfalz,* 55 (1957), pp. 117-152, îndeosebi p. 131.

{128} *Cf. ibid.,* pp. 133-134, şi U. Sibeth, „Verordnungen gegen Zigeuner in der Landgrafschaft Hessen-Kassel im Zeitalter des Früh-Absolutimus”, apărut în *Giessener Hefte fur Tsiganologie* (1985), nr. 4, pp. 3-15, îndeosebi pp. 10-13.

{129} Traducere din latină şi apărută în lucrarea lui H.M.G. Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, ed. a 2-a, Gottingen, 1787, pp. 349-350.

{130} B. J. Gilliat-Smith, „An eighteenth century Hungarian document", *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 50-53.

{131} Pentru mai multe detalii în legătură cu aceste măsuri şi cu impactul produs de acestea în ținutul Burgenland din Austria, a se vedea C. Mayerhofer, *Dorfzigeuner,* Viena, 1987, pp. 23-33.

{132} Alte detalii se găsesc în lucrarea lui R. Pischel, *Beiträge zur Kenntnis der Deutschen Zigeuner,* Halle, 1894, îndeosebi pp. 9 şi urm.

{133} Aflat în „Espulsion de los Gitanos", partea a doua a celei de-a şaptea prelegeri din *Restauracion politica de Espana,* Madrid, 1619.

{134} *Cf.* R. Pike, *Penal Servitude in Early Modern Spain,* Madison, WI, 1983, îndeosebi pp. 14-15.

{135} Însoțit de alte documente referitoare la secolul al XVIII-lea, decretul este reprodus în lucrarea lui M. H. Sanchez Ortega, *Documentacion selecta sobre la situacion de los gitanos espanoles en elsiglo 18,* Madrid, 1977. O serie paralelă de documente se găseşte în M. Torrione, *Del dialecto calo y sus usuarios: La minoria gitana de Espana* (teză de doctorat), Perpignan, 1988.

{136} O analiză exhaustivă a atitudinilor oficiale în veacul al XVIII-lea o reprezintă lucrarea lui A. Gomez Alfaro, *El Expediente general de Gitanos* (teză de doctorat), Madrid, 1988.

{137} Raportul Campomanes-Valiente este comentat de B. Leblon în *Les Gitans d'Espagne,* Paris, 1985, pp. 67-84, şi în lucrarea lui Gomez Alfaro, *El Expediente general,* pp. 1085-1119.

{138} *Cf.* A. Gomez Alfaro, „La 'Reduccion' de los ninos gitanos", publicat în *Historia de la Educacion,* Salamanca, 1991, nr. 10, pp. 187-202.

{139} Vezi *Travels through Spam and Portugal in 1772 and 1773,* Londra, 1775, pp. 179-180.

{140} Gómez Alfaro în „El Expediente general", pp. 1210-1644, analizează detaliat punerea în aplicare a Pragmaticei Sancțiuni din 1783.

{141} *Cf. O.* Nunes, *O Povo Cigano,* Oporto, 1981, pp. 74-83.

{142} Textele prezentei şi armatoarelor măsuri (până în 1848) se găsesc în lucrarea lui F. A. Coelho, *Os Ciganos de Portugal,* Lisabona, 1892, pp. 230-266.

{143} *Cf.* A. Gomez Alfaro, „La polemica sobre la deportacion de los Gitanos a las colonias de America", studiu apărut în *Cuadernos Htspanoamencanos,* Madrid, 1982, nr. 386, pp. 319-321, şi „El Expediente general", pp. 1071-1784.

{144} „Gipsies in America, 1581", *JGLS* (2), 6 (1912-1913), p. 61.

{145} Cf. A. L. Beier, *Master less Men,* Londra, 1985, pp. 162-164.

{146} Cf. F. H. Groome, „Transportation of Gypsies from Scotland to America", *JGLS* (1), 2 (1890-1891), pp. 60-62, şi E. O. Winstedt, „Early British Gypsies", *JGLS* (2), 7 (1913-1914), pp. 5-37, îndeosebi p. 29.

{147} *Cf.* G. Douglas, *Diversions of a Country Gentleman,* Londra, 1902, pp. 255-267, şi Gordon, *Hearts upon the Highway,* pp. 64-68.

{148} M. Gaster, „Rumanian Gypsies in 1560", *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61.

{149} Vezi textul în T. P. Vukanovic, „Le firman du sultan Selim II relatif aux Tsiganes, ouvriers dans les mines de Bosnie (1574)", apărut în *Etudes Tsiganes,* 1969, nr. 3, pp. 8-10.

{150} *Cf.* M. Hasluck, „Firman of A. H. 1013-1014 (A. D. 1604-5) regarding Gypsies in the Western Balkans", *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1-12.

{151} Evliya Çelebi a aratat doar puţină consideraţie faţă de ţigani, dar a reuşit să strângă un glosar substanţial de cuvinte ţigăneşti de la comunitatea numeroasă de ţigani stabilită la Komotim, în vestul Traciei; vezi V. A. Friedmann şi R. Dankoff „The earliest known text in Balkan (Rumelian) Romani", *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1-20.

{152} G. C. Soulis, „A note on the taxation of the Balkan Gypsies in the seventeenth century",*JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154-156.

{153} W. R. Halliday, *Folklore Studies,* Londra, 1924, p. 17.

{154} J. D. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches,* Budapesta, 1827-1835, vol. 6, pp. 608-609 şi 621.

{155} F. J. Blunt, *The People of Turkey,* Londra, 1878, vol. 1, pp. 160–161.

{156} *Cf.* H. Lewenklaw von Amelbeurn, *Neuwe Chronica türkischer Nation,* Frankfurt pe Main, 1590, pp. 468 şi urm., şi F. W. Brephol, *Die Zigeuner als Musiker in den türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts, JGLS* (2), 4 (1910-1911), pp. 241-244.

{157} Există mai multe mărturii în legătură cu cazul respectiv, de exemplu: Simson, *History of the Gypsies,* pp. 79-86, E. M. Hall „Gentile cruelty to
Gypsies",JGZS (3), 11 (1932), pp. 49-56. Toate acestea conduc la J. B. Weissenbruch, *Ausfuhrliche Relation von der famosen Zigeuner-Diebs-Mordund Răuber-Bande, welchezu Giessen justificirt worden,* Frankfurt şi Leipzig, 1727.

{158} *Cf.* E. O. Winstedt, „Hannikel", *JGLS* (3), 16 (1937), pp. 154-173, şi H. Arnold, „Die Rauberbande des Hannikels", în *PfălzerHeimat,* 8 (1957), pp. 101-103.

{159} *La Continuation du Mercure François* (1610-1612), folio 317.

{160} *Cf.* Beier, *Masterless Men,* pp. 142-144.

{161} *Cf.* F. G. Blair, „Forged passports of British Gypsies in the sixteenth century", *JGLS* (3), 29 (1950), pp. 131-137.

{162} *Cf.* Vaux de Foletier, *Les Tziganes dans l'ancienne France,* pp. 69-70.

{163} *Cf.* J. H. Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen,* Viena, 1883, pp. 62-70.

{164} *Cf.* A. Gomez Alfaro, „Anotaciones a los censos gitanos en Andalucia", publicat în *Act as del I Congreso de Historia de Andalucia,* Cordoba, 1978, vol. 1, pp. 239-256.

{165} Prezentarea completă a isprăvilor sale se găseşte în lucrarea lui A. M. Cormick, *The Tinkler-Gypsies,* Dumfries, 1907, îndeosebi în cap. 1, 2, 12.

{166} Sanchez Ortega, *Documentacion,* pp. 232-234.

{167} *Cf.* Leblon, *Gitans d'Espagne,* pp. 163-228.

{168} În Biserica roinano-catolică, prin ungere cu untdelemn sfințit în ultimele clipe ale vieții, muribundul este pregătit pentru moarte (*n. t.).*

{169} Vaux de Foletier, *Les Tziganes dans l'ancienne France,* pp. 213-214.

{170} G. Voetius, *Selectarum disputationum theologicarum,* Utrecht, 1655, vol. 2, pp. 652-659.

{171} A. Etzler, *Zigenarna ocb deras avkomhngar i Sverige,* Uppsala, 1944, pp. 58-60.

{172} A. Kluyver „Un glossaire tzigane du seizieme siècle", *JGLS* (2), 4 (1910-1911), pp. 131-142.

{173} *De literis et lingua Getarum sive Gothorum,* Leiden, 1597, pp. 100-109.

{174} *Dissertatio philosophica de Cingaris,* Leipzig, 1671; traducere în germană, 1702.

{175} *Diatribe histonca-politica de Zygenorum origine, vita ac monbus,* Jena, 1660, traducere în germana, 1662.

{176} Pentru a studia tratamentul aplicat țiganilor în 54 de enciclopedii olandeze, vezi W. Willems şi L. Lucassen, „The Church of knowledge", apărut în *100 Years of Gypsy Studies,* editat de M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 31-50; iar pentru enciclopediile germane, vezi R. Gronemeyer, „Die Zigeuner in den Kathedralen des Wissens", *GiessenerHe/tefur Tsiganologie* (1986), 1-4/86, pp. 7-29.

{177} „Von dem heutigen Zustande... der Ziegeuner in Ungarn",

apărut în *Allergnädigstpnvuigierte Anzeigen, aus sämmdich-kaiserlkh-koniglichen Erbländern,* Viena, 5 (1775), pp. 159-416; 6 (1776), pp. 7-168*, passim*.

{178} Îi mulțumesc lui Wim Willems pentru acordul de a cita acest lucru înaintea publicării la Leiden a tezei de doctorat *Op zoek naar de ware zigeuner: De geschiedenis van het Europese, denken over zigeuners* (*1783-1945* urmata de versiunea în engleză cu titlul: *In search of the true Gypsy: The history of European thought on Gypsies (1783–1945).*

{179} Vezi I. Hancock, „The Hungarian student Vályi Istvan and the Indian connection of Romani", *Roma,* nr. 36 (1991). Ii rămân îndatorat lui Wim Willems pentru furnizarea unor detalii suplimentare referitor la cei trei studenți; teza de doctorat citată va da amploare relatării.

{180} *Archaeologia,* 7 (1785), pp. 387-394. (iu două luni înainte *{ibid.,* pp. 382-386), William Marsden furnizase societății o serie de comparații judicioase între limba engleză şi limba romani din Grecia, pe de o parte, şi limbile hindi, marathi şi bengali.

{181} De exemplu, unul dintre termenii care i-au fost furnizați lui Bryant pentru noțiunea de „tată" este *ming.* Acesta este o străveche vorba de duh țigănească. Cuvântul a pătruns acum în vocabularul englez: cel puțin, atunci când *Collins Dictionary of the English Language* a apărut pentru prima oară în 1979, acesta conținea termenul *minge...* termen argotic prohibit: 1. organe genitale femeieşti... (C20: de origine necunoscută). Editorul a acceptat asigurarea data de mine, şi anume că provine de la cuvântul țigănesc *mindz,* care are acelaşi sens în dialectele romani din întreaga Europa (deşi propria derivare nu este clar stabilită); astfel, edițiile care au urmat dau următoarea etimologie: „(C20: din romani; de origine necunoscută)".

{182} *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde,* Leipzig, 1782, partea 1, pp, 37-84; aceasta parte (*Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien)* este repetată şi însoțită de introducerea lui H. Haarman, Hamburg, 1990.

{183} H. M. G. Grellmann, *Die Zigeuner. Ein bistorischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten uns Schicksale dieses Volkes în Europa, nebst ihrem Ursprung,* Dessau şi Leipzig. 1783; ediția a 2-a, Gottingen, 1787. Versiunea engleză, *Dissertation on the Gipsies,* Londra, 1787; ediția a 2-a, 1807; versiunea franceză, Metz, 1788, şi Paris, 1810; versiunea olandeză, Dordrecht, 1791.

{184} În introducerea la lucrarea *Vergleichungstafeln der Schriftakten verschiedener Volker,* Gottingen, 1775.

{185} *Cf.* A. M. Fraser, „Authors' Gypsies", apărut în *Antiquarian Book*

Monthly, 20 (1993), nr. 2, pp. 10-17.

{186} Aşa cum, într-adevar, Fielding a preferat să introducă în *Tom Jones* (1749) o ceata de ţigani pentru a ironiza visul conservatorilor (Tory) despre o societate utopică, întinată de civilizaţie. Totuşi, patru ani mai târziu, fiind implicat în polemicile unui proces intentat unei ţigănci şi unei codoaşe acuzaie de răpirea lui Elisabeth Canning, ajutoare de bucătăreasă, Fielding, în pamfletul *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning,* Londra, 1753, va adopta o părere mai puţin favorabilă faţă de firea ţiganilor.

{187} C. O'Brien, *Gipsy Marion,* Londra, f.d. [cca 1895], p. 4.

{188} A. Gordon, *Hearts upon the Highway,* Galashiels, 1980, pp. 43-53.

{189} *Cf.* D. Mayall, *Gypsy-Travellers in Nineteenth Century Society,* Cambridge, 1988, în special pp. 97-129.

{190} C. Smith, *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith,* Londra, 1890.

{191} R. Smith, *Gipsy Smith: His Life and Work,* Londra, 1901; D. Lazell, *From the Forest I Came,* Londra, 1970.

{192} *Cf.* J. Sampson, „The Wood family", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 56-71, şi A. O. H. Jarman şi E. Jarman, *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood,* Cardiff, 1991, cap. 4 si 5.

{193} B. Leblon, *Musiques Tsiganes et Flamenco,* Paris, 1990, arată că ţiganii au preferat mai degrabă instrumentele înrudite cu cele folosite de regulă în India şi în ţănie răsăritene. El este de părere că muzica ţigănească din diferitele ţări are mult mai multe elemente comune decât se pare la prima vedere şi ca există adesea o legătura între aceste trasaturi comune şi muzica orientală.

{194} F. Liszt, *The Gipsy in Music,* tradus de E. Evans, Londra, 1926, p. 340.

{195} Ţiganii valahi din Ungaria, sosind mai târziu decât *romungre* şi neinteresaţi să cânte pentru *gadźé,* şi-au păstrat stilul şi repertoriile proprii de cântece populare. *Cf.* A. Hajdu, „Les Tsiganes de Hongrie et leur musique", apărut în *Etudes Tsiganes* (1958), nr. 1, pp. 1-30; K. Kovalcsik, *Vlacb Gypsy Folk Songs in Slovakia,* Budapesta, 1935, şi M. Stewart, „La fraternité dans le chant: L'experience des Roms hongrois", apărut în *Tsiganes: Identite, Evolution,* editat de P. Williams, Paris, 1989, pp. 497-513.

{196} V. Bobri, „Gypsies and Gypsy choruses of old Russia", *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112-120; Y. Druts şi A. Gessler, *Tsygane,* Moscova, 1990, pp. 201-276.

{197} Contribuţiile, atât cele ţigăneşti, cât şi cele din afara etniei, sunt bine analizate de A. Alvarez Caballero în *Gitanos, payos y flamencos en los origines del flamenco,* Madrid, 1988.

{198} *Cf.* B. Leblon, „Identite gitane et flamenco", aparut în *Tsiganes: Identitc, Evolution,* pp. 531-527, şi *Musiques Tsiganes et Flamenco.*

M. de Falia, *El Cânte jondo,* Granada, 1922.

{200} *Cf.* A. Alvarez Caballero, *Histona del cánte flamenco,* Madrid, 1981, pp. 15-17.

{201} J. Bias Vega, *Los Cafes cantantes de Sevilla,* Madrid, 1984, p. 27.

{202} *Czigany Nyelvtan* [Gramatica limbii ţigăneşti], Budapesta, 1888.

{203} Rezultatele au fost publicate în *A Magyarorszâgban... czigânyosszeirâs eredmenyei* (Rezultatele recensământului ţiganilor din Ungaria), editată de J. Jekelfalussy, Budapesta, 1895, cu un comentariu în maghiară şi în germană; reluată şi însoţită de un eseu în engleză, Pécs, 1992. Detalii despre recensământul din 1880 în lucrarea lui J. H. Scgwicker, *Die Zigeuner în Ungarn und Siebenburgen,* Viena, 1883, pp. 75-89.

{204} De exemplu, F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grece*, Paris, 1820, voi. 2, p. 458, scriind despre ţiganii musulmani din Bosnia, afirmă că „adesea sunt întâlnite colibe de lemn acoperite cu coajă de copac, montate pe roţi şi trase de 10 sau 12 boi, în vreme ce familia se deplasează pe jos în urma domiciliului mobil"; A. Boue, *La Turquie d'Europe,* Paris, 1849, vol. 2, p. 77, după ce menţionează că majoritatea ţiganilor nomazi locuiau în corturi sau colibe provizorii, adaugă că, „îndeosebi în Albania, mai pot fi văzuţi ţigani locuind în căruţe acoperite cu pânză sau coajă de copac".

{205} *Cf.* C. H. Ward-Jackson şi D. E. Harvey, *The English Gypsy Caravan*, Newton Abbot, 1972; ediţia a 2-a, 1986.

{206} *Cf.* D. Jones, „Rural crime and protest", apărut în *The Victorian Countryside,* editat de G. E. Mingay, Londra, vol. 2, pp. 566-579.

{207} Două studii folositoare despre viaţa nomazilor din Anglia secolului al XIX-lea aparţin lui R Samuel, „Comers and goers", apărut în *The Victorian City,* editat de H. J, Dyos si JVL Wolff, Londra, 1973, vol. 1, pp. 123-160, şi Mayall, *Gypsy Travellers.*

{208} Bazat pe Mayall, *Gypsy Travellers,* pp. 23-29, care furnizează o analiză mai detaliată.

{209} În cartea lui G. Borrow, *Romano Lavo-Lil,* Londra, 1874, pp. 207-237, se află descrieri ale coloniilor din Wandsworth, Notting Dale şi Schoreditch.

{210} J. Crab, *The Gipsies' Advocate,* ed. a 3-a, Londra, 1832, pp. 136-137.

{211} *Cf.* M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Cigains,* Berlin, 1837; A. A, Colcocci, *Gli Zingan,* Torino, 1889, îndeosebi pp.

126-146; T. R. Gjorgjefic, „Rumanian Gypsies in Serbia", *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7-25; C. J. Popp Serboianu, *Les Tsiganes,* Paris, 1930, îndeosebi pp. 45-53; G. Potra, *Contribuţium la istoricul Ţiganilor din Romanţa,* Bucureşti, 1939; I. Hancock, *The Pariah Syndrome,* Ann Arbor, 1987, îndeosebi pp. 11-48; F. Remmel, *Die Roma Rumäniens,* Viena, 1993.

{212} M. Kogălniceanu, *Esquisse*, pp. 16-17; de asemenea, *Desrobirea Ţiganiloru,* Bucureşti, 1891, p. 14.

{213} M. Gaster „Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia, 1851", apărut în *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68-81.

{214} Termenul „ursari", în comparaţie cu ceilalţi, poate fi mai degrabă folosit pentru desemnarea meseriei, decât ca denumire dată tribului din care fac parte.

{215} *Cf.* J. Ficowski, *Cyganie na polskrich drogach,* ed. a 2-a, Cracovia, 1985, pp. 78-107.

{216} F. de Vaux Foletier, *Les Bohemiens en France au 19e siecle,* Paris, 1981, conţine un capitol bine întocmit referitor la vizitele făcute de ţiganii din centrul şi răsăritul Europei.

{217} T. W. Thompson, „Foreign Gypsy Coppersmiths in England in 1868", apărut în *JGLS* (3), 6 (1927), p. 144.

{218} O valoroasă prezentare a acestor incursiuni se găseşte în L. Lucassen, *En men noemdehen Zigeuners,* Amsterdam / Haga, 1990, ce conţine istoria ţiganilor în Ţările de Jos, în perioada 1750-1944.

{219} D. MacRitchie, „The Greek Gypsies at Liverpool", apărut în *Chambers' Journal,* 11 septembrie 1886; „Greek Gypsies", aparut în *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124-132; A. A. Marchbin, „Gypsy immigration to Canada", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134-144.

{220} *Cf.* C. Holmes, „The German Gypsy question in Britain, 1904-1906", *JGLS* (4), 1 (1978), nr. 4, pp. 248-267.

{221} E. O. Winstedt, „The Gypsy Copersmiths' invasion of 1911-1913", apărut în *JGLS* (2), 6 (1912-1913), pp. 244-303.

{222} Pentru o analiză detaliată, vezi lucrarea lui M. T. Salo şi S. Salo „Gypsy immigration to the United States", apărută în *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter,* New York, 1986, pp. 85-96.

{223} *Cf.* M. T. Salo şi S. Salo, „The Romnichel economic and social organ; zation în urban New England (1850-1930)", apărut în *Urban Anthropology, pp. 273-313.*

{224} *Cf.* A. M. Fraser, „The Rom migrations", aparut în *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 131-145.

{225} G. Papp, *A beâs cigânyok román nyelvjârâsa: Beâs-magyar*

szotâr (Dialectul românesc al țiganilor băieşi: Dicționar băieso-maghiarj, Pecs, 1982.

{226} O descriere detaliată a organizării sociale a romilor poate fi întâlnită în lucrarea lui P. Williams, *Mariage tsigane,* Paris, 1984, care în general prezintă lumea romilor şi, în particular, cea a căldărarilor din Paris. Romii şi, în mod deosebit, căldărar şi țiganii macvaya ocupa un loc principal în rândul diferitelor grupări din America de Nord, în acelaşi timp apărând un număr tot mai mare de studii de specialitate întocmite de cărturari nordamericani, precum: W. Cohn, *The Gypsies,* Reading, MA, 1973; R. G. Groper, *Gypsies in the City,* Princeton, N. J., 1975; A. Sutherland, *Gypsies, the Hidden Americans,* Londra, 1975, şi M. T. şi S. Salo, *The Kalderai in Eastern Canada,* Ottawa, 1977.

{227} Winstedt, „The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911-1913", pp. 260-262.

{228} H. von Wlislocki, *Vom werdenden Zigeunervolke,* Hamburg, 1890, pp. 61-68. (Această carte trebuie tratată cu prudență.).

{229} M. Gronfors, *Blood Feuding among Finnish Gypsies,* Helsinki, 1977.

{230} *Cf.* T. W. Thompson, „English Gypsy death and burial customs", *JGLS* (3), 3 (1924), pp' 5-38 şi 60-93; şi J. Okely, *The Traveller-Gypsies,* Cambridge, 1983, cap. 12.

{231} Relatări în ceea ce priveşte tabuurile referitoare la murdărie au apărut în studiile lui E. O. Winstedt, „Coppersmith Gypsy notes", *JGLS* (2), 8 (1914-1915), pp. 246-266, şi T. W. Thompson, „The uncleanness of women among English Gypsies*", JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15-43, şi 8 (1929), pp. 33-39. Practicile asemănătoare din Polonia au fost analizate de J. Ficowski, „Supplementary notes on the *mageripen* code among Polish Gypsies11, *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123-132. Studiile recente în domeniu debutează cu C. Miller, *Mačwaya Gypsy Marime* (disertație de masterat, Seattle, 1968), şi includ următoarele lucrări: C. Miller, „American Rom and the ideology of defilement", şi A. Rao, „Some Manus conceptions and attitudes", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* editat de F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 41-54 şi 139-167; C. Silvermann, „Pollution and power: Gypsy women în America", apărut în *The American Kalderas,* editat de M. T. Salo, Hackettstown, N. J., 1981, pp. 55-70; Okely, *The Traveller-Gypsies,* şi I.-M. Kaminski, „The dilema of power: Internal and external leadership: The Gypsy-Roma of Poland", studiu apărut în *The Other Nomads,* editat de A. Rao, Koln, 1987, pp. 323-356.

{232} Vezi L. Lucassen, *En men noemdehen Zigeuners,* Amsterdam, Haga, 1990.

{233} R. Hehemann, *Die Bekämpfung des Zigeunerunwesens' im Wilhelminiscbem Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933*, Frankfurt pe Main, 1987, pp. 246-250. (Aceasta este cea mai cuprinzătoare lucrare referitoare la relațiile dintre țigani şi *gadźo* din Germania acelei epoci.)

{234} *Cf.* W. Giinther, *Zur preussiscben Zigeunerpohtik seit 1871,* Hanovra, 1985, pp, 13-14.

{235} *Cf.* E. Strauss, „Die Zigeunerverfolgung in Bayern, 1885-1926", aparut în *Giessemer Hefte fur Tsiganologie,* 1986, 1-4/86, pp. 31-108.

{236} T. Huonker, *Fahrendes Volk vefolgt und verfemt*, Zürich, 1987, p. 63.

{237} *Ibid.,* pp. 74-115. W. Haesler, *Enfants de la Grande-route*, Neuchâtel, 1955, constată ca, în urma studierii unui număr de copii, rezultatele pe plan social şi educațional nu sunt deloc impresionante, dar îşi exprimă speranța că o schimbare a metodei educaționale ar putea conduce la o ameliorare a situației.

{238} *Cf.* F. de Vaux de Foletier, *Les Bohemiens en France au 19e siecle,* Paris, 1981, cap. 10.

{239} Munca de pionierat în cazul acestui subiect a reprezentat-o lucrarea lui T. Acton, *Gypsy Politics and Social Change,* Londra, 1974; mult material relevant se găseşte şi în lucrarea lui D. Mayall, *Gypsy Travellers in 19th Century Society,* Cambridge, 1988.

{240} Studiul lui A. M. Fraser „A rum lot", aparut în vol. *100 Years of Gypsy Studies,* editat de M, T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 1-14, face o prezentare a începuturilor Societății pentru Trada şi Folclorul țiganilor.

{241} Tradus din germană şi apărut în lucrarea lui R. Vossen, *Zigeuner,* Frankfurt pe Main, 1983, p, 70.

{242} A trebuit să treacă un timp după cel de-al Doilea Război Mondial până când tratamentul la care naziştii i-au supus pe țigani să devină obiect de studiu, dar astăzi literatura în acest domeniu este substanțială. O lucrare utilă cu caracter bibliografic este cea a lui G. Tyrnauer, *Gypsies and the Holocaust,* Montreal, 1989, ed. a 2-a, 1991. Principala lucrare în engleză este cea a lui D. Kenrick şi G. Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies,* Londra, 1972. Mai sunt: B. Müller-Hill, *Murderous Science,* Oxford, 1988, traducerea lucrării *Todliche Wissenschaft,* Rheinbeck bei Hamburg, 1984, M. Zimmermann „From discrimination to the «Family Camp» at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies", *Dachau Review,* 2 (1990), pp. 87-113; S. Milton, „The Context of the Holocaust", aparut în *German Studies Review,* 13 (1990), pp.

269-283, şi „Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933-1945”, *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 1-18; H. R. Huttenbach, „The Romani Porajmos: The Nazi genocide of Europe’s Gypsies”, apărut în *Nationalities Papers,* 19 (1991), pp. 373-394; *The Gypsies of Eastern Europe,* editată de D. Crowe şi J. Kolsti, New York. / Londra, 1991. În franceză avem lucrarea lui C. Bernadac, *L’Holocauste oublie,* Paris, 1979, un titlu potrivit, care a fost împrumutat aici.

{243} H. J. Dormg, *Die Zigeuner im NS-Staat,* Hamburg, 1964, pp. 58-60.

{244} Müller-Hill, *Murderous Science,* p. 57.

{245} Ibid., pp. 59-60.

{246} Ibid., p. 61.

{247} *Cf.* E. Thurner, *Nationalsozialismus und Zigeuner in Osterreich,* Viena, 1983, pp. 174-179.

{248} În privința cercetărilor efectuate după război în Germania, se va consulta J. S. Hohmann, *Robert Ritter und die Erben der Krimmalbiologie,* Frankfurt pe Main, 1991, pp. 330-379 şi 417-437.

{249} Un sumar se găseşte în cap. 6 şi 7 ale lucrării lui Kenrick şi Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies,* revizuit în versiunea romani, *Bersa bibahtale*, Londra, 1988.

{250} *Cf.* Bernadac, *L’Holocauste oublie,* pp. 43-144.

{251} În Franța, la fel ca şi în alte țări, o serie de țigani s-au alăturat mişcărilor de rezistență şi partizanilor; pentru relatarea activităților clandestine ale unei *kumpanw* de țigani geambaşi si ciurari din Franța ocupată, vezi lucrarea lui J. Yoors, *Crossing,* New York, 1971. U. Konig, în lucrarea *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand,* Bochum, 1989, tratează tema rezistenței dintr-o perspectivă mult mai generală.

{252} J. Goovitch, „Quelques donnes relatives à l’extermination des tsiganes de Belgique”, apărut în *Cahiers d’histoire de la seconde guerre mondiale, 4* (1976), pp. 161-180.

{253} B. A. Sijes şi alții, *Vervolging van Zigeuners in Nederland: 1940-1945,* Haga, 1979, şi Lucaseen, *En men noemde hen Zigeuners,* cap. 6.

{254} Principalul lagăr de exterminare s-a aflat la Jasenovac. Evenimentele de aici sunt analizate de R. Djuîic în studiul „Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac”, apărut în *Lacio Drom* (1992), 4, pp. 14-42.

{255} *Cf.* F. Remmel, *Die Roma Rumäniens,* Viena, 1993, pp. 62-73.

{256} Kenrick şi Puxon, *The Destiny of Europe’s Gypsies,* p. 131.

{257} Vossen, *Zigeuner,* pp. 85-86, analizând cifrele din fiecare țară,

ajunge la un total de 275 200 de morți în comparație cu cei 947 500 de țigani estimați a se afla în țările respective în 1939.

{258} *Cf.* T. Ziilch, „Und auch heute noch verfolgt?", studiu apărut în *Zeitscbrift fiir Kulturaustauscb,* 31 (1981), pp. 397-410, îndeosebi p. 399.

{259} „Compensation claims rejected", articol apărut în ziarul *Manchester Guardian* în 30 martie 1959.

{260} *Cf.* U. Korber, „Die Wiedergutmachung und die Zigeuner", apărut în *hemderklârung und Prdvention,* Berlin, 1988, pp. 165-175.

{261} *Cf.* I.-M. Kaminski, „The dilemma of power: Internal and external leadership: The Gypsy-Roma of Poland", articol apărut în *The Other Nomads,* editat de A. Rao, Koln, 1987, pp. 323-356, îndeosebi pp. 346-348.

{262} *Cf.* T. Zülch, „Und auch heute noch verfolgt?", apărut în *Zeitschnft für Kulturaustausch,* 31 (1981), pp. 397-410, îndeosebi pp. 401-402.

{263} *Cf.* M.-T. Rochas, „Les Tsiganes yougoslaves!", apărut în *Etudes Tsiganes, 30* (1984), nr, 2, pp. 29-37; L. Piasere, „In search of new niches: The productive organization of the peripatetic Xoraxane in Italy" (referindu-se la țiganii din provincia Kosovo la sfârşitul anilor 1970), apărut în *The Other Nomads,* pp. 111-132, şi W. G. Lockwood, „East European Gypsies in Western Europe: The social and cultural adaptation of the Xoraxane" (cu referire la țiganii din Bosnia, Herțegovina şi Muntenegru la mijlocul anilor 1980), apărut în *Nomadic Peoples* (1986), nr. 21/22, pp. 63-70.

{264} *Cf.* R. Dahler, „Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal", apărut în *Zigeuners in Nederland*, editori P. Hovens si R. Dahler, Nijmegen, Rijswijk, 1988, pp. 385-415, care ne furnizează o relatare a primirii țiganilor la Oldenzaal, una dintre cele 11 comunități; şi W. Willems şi L. Lucassen, *Ongewenste Vreemdehngen*, Haga, 1990.

{265} *The Gypsies of Eastern Europe,* editată de D. Crowe şi J. Kolsti, New York şi Londra, 1991, se referă Ia situația țiganilor din România, Cehoslovacia şi Ungaria; *Nationalities Papers,* 19 (1991), nr. 3, număr special intitulat *The Gypsies m Eastern Europe,* editat de H. R. Huttenbach, conținând articole despre Ungaria, Cehoslovacia şi URSS.

{266} G. Puxon, *Rom: Europe's Gypsies,* ediția a 2-a, Londra, 1975, p. 12; Y. Druts şi A. Gessler, *Tsygane,* Moscova, 1990, p. 31.

{267} *Cf.* J. Fikowski, „The Gypsies in the Polish People's Republic", apărut în *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28-38, şi *The Gypsies m Poland* (f. d. [Varşovia, 1990]), pp. 49-53; Kaminski, *The dilemma of power*, pp. 348-353, si A. Mirga, „The effects of stare assimilation policy on

Polish Gypsies", aparut în *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69-76.

{268} E. Davidova, „The Gypsies în Czechoslovakia", apărut în *JGLS* (3), 50 (1971), pp. 40-54; W. Guy, „Ways of looking at Roms: the case of Czechoslovakia", apărut în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* editat de F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 201-229; W. Oschlies, „ «Schwarze» und «Weisse»: Zur Lage der Zigeuner in der Tschechoslowakei", aparut în *Giessener Hefte fiir Tstganologie,* 1985, 1 (85), pp. 24-32; O. Ulč, „Gypsies în Czechoslovakia: A case of unfinished integration", apărut în *Eastern European Politics and Societies,* 2 (1988), pp. 306-333; D. J. Kostelancik, „The Gypsies of Czechoslovakia: Political and ideological considerations în the development of policy", apărut în *Studia în Comparative Communism,* 22 (1989), pp. 307-321; R. Tritt, *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovaks Endangered Gypsies,* New York etc. 1992.

{269} K. Kalibovâ şi Z. Pavlik, „Demographic specifities of the Romany population in Czechoslovakia", comunicare prezentată la cel de-al VII-Iea seminar Internațional de Demografie, Universitatea Humboldt, Berlin, 1986.

{270} *Cf* S. Beck, „Tsigani Gypsies in Socialist Romania", apărut în *Giesscm Heftefur Tsiganologie,* 1-4/86, pp. 109-127.

{271} *Cf.* C. Silverman, „Bulgarian Gypsies: Adoption in a socialist context", apărută în *Nomadic Peoples* (1968), nr. 21/22, pp. 51-60; T. Zang, *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria,* New York şi Washington, DC, 1991.

{272} *Cf.* A. M. Fraser, „The Travellers. Developments in England and Wales, 1953-1963", *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83-112.

{273} *Gypsies and Other Travellers,* raportul Secției de Cercetare Sociologică de pe lângă Ministerul Spațiului Locativ şi Puterii Locale, Londra, 1967.

{274} H. Gentleman şi S. Swift, *Scotland's Travelling People,* Edinburgh, 1971.

{275} *Cf.* T. Acton şi D. Kenrick, „From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: The development of special provision for Traveller education in the United Kingdom since 1967", apărut în *European Journal of Intercultural Studies,* 1 (1991), nr. 3, pp. 47-62.

{276} Lord Swann, *Education for All,* Londra, 1985, cap. 16.

{277} *Cf.* J. -P. Liégeois, *School Provocation for Gypsy and Traveller Children,* Bruxelles, 1987, se ocupă de statele membre ale Comunității Europene.

{278} „Resolution of the Council of the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children", apărut în *Official*

Journal of the European Communities, 21 iunie 1989, 89/C153/02.

{279} Prima referire publicată despre *sinti* ca grup apare în J. E. Biester, „Uber die Zigeuner: Besonders im Kouigreich Preussen", *Beriimsebemonatsschrift,* 21 (1793), pp. 108-165.

{280} Pentru un tablou general vezi W. L. Lockwood, „Balkan Gypsies: An introduction", apărut în *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter,* New York, 1985, pp. 91-99, reluat apoi cu modificări în *Giessener Fleftefür Tsiganologie,* 1/85, pp. 17-23.

{281} Pentru o prezentare a procesului de asimilare a țiganilor *bijeli* (musulmani sârbi) din Serbia antebelică şi tranziția de la o viață de tip nomad la una de tip sedentar şi combinarea treptată cu *gadiê,* a se vedea A. Petrovic, „Contributions to the study of the Serbian Gypsies", *JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87-100.

{282} R. Uhlik, „Iz ciganske onomastike", apărut în *Glasnik Zemaljskog museja u Sarajevu, istonja i etnografija,* serie nouă, 10 (1955), pp. 51-71; 11 (1956), pp. 193-209.

{283} B. J. Gilliat-Smith, „Report on the Gypsy tribes of north-east Bulgaria", apărut în *JGLS* (2), 9 (1915-1916), pp. 1-54, 56-109.

{284} Situația contemporană este analizată în studiul lui E. Marushiakova, „Ethnic identity among Gypsy groups in Bulgaria", *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95-115.

{285} *Cf.* S. B. Gmelch, *Tinkers and Travellers,* Dublin, 1975, ed. a 2-a, 1979; J. P. Wiedel şi M, O'Fearadhaigh, *Irish Tinkers,* Londra, 1976; G. Gmelch, *The Irish Tinkers,* Menlo Park, CA, 1977, ed. a 2-a, 1985, G. Gmelch şi S. B. Gmelch, „Ireland's travelling people: A comprehensive bibliography", *JGLS* (4), 1 (1977), nr. 3, pp. 159-169.

{286} A. şi F. Rehtisch, „Scottish Travellers or Tinkers", apărut în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* pp. 271-283; E. MacColl şi P. Seeger, *Till Doomsday in the Afternoon,* Manchester, 1986.

{287} *Cf.* H. Arnold, *Fahrendes Volk,* Neustadt, 1980; A. Reyniers şi J. Valet, „Les Jenis", apărut în *Etudes Tsiganes* (1991), nr. 2, pp. 11-35.

{288} *Cf.* J. Valet, *Les Voyageurs d'Auvergne, nos familles yeniches,* Clermont, 1990.

{289} *Cf.* S. Golowin, „Fahrende in der Schweiz", *Giessener Heftefur Tsiganologie,* 2 & 3/85, pp. 40-50, şi C. Meyer, *Unkraut der Landstrasse,* Zürich, 1988.

{290} *Cf.* J. H. A. Wernink, *Woonwagembewoners,* Assen, 1959; A. Cottaar şi W. Willems, „The image of Holland: Caravan dwellers and other minorities on Dutch society", apărut în *Immigrants and Minorities*, 2 (1992), nr. 1, pp. 67-80.

{291} *Cf. R.* Iversen, *Secret Languages in Norway*, *Part II: The Rodi (Rotwelsch) in Norway*, Oslo, 1945.

{292} A. Heymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry,* Uppsala, 1969.

{293} *Cf.* L. Ignacio, *Los Qumqun,* Barcelona, 1974; K. Bouilla, „The Quinquis: Spain's lost nomads", *JGLS* (4), 1 (1976), nr. 2, pp. 86-92.

{294} A. Kolev „Census taking in a Bulgarian Gypsy Mahala (Ruse, December 1992)", apărut în *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33-46.

{295} R. Vossen, *Zigeuner,* Frankfurt pe Main, 1983, pp. 157-162, şi J-R Liegeois, *Gypsies,* Londra, 1986, p. 47.

{296} De exemplu, în următoarea propoziție din relatarea unei tinere țigănci despre târgul de cai din Appleby: „When the little chawies get up they take the grais down the pani and they wash the grais down, and then they râde the grais up and down the drom." *[chawy* = băiat, *grai* = cal, *pani* = apă (râul Eden), *drom* = drum.] / „Când băieții se scoală, duc caii la apă, unde îi spală, apoi îi călăresc în susul şi în josul drumului." Cel puțin două dintre aceste cuvinte sunt de origine indică, unul de origine greaca, iar *grai* este probabil de origine armeana dacă nu este de origine indică.

{297} Pentru o analiză lexicală şi statistică a unor mostre vezi M. Cortiade, „Distance between the Romani dialects", *GLS/NAC Newsletter,* 8 (1985) nr. 2, pp. 1-4, şi „O kodifikauji i normalizacijs romskog zajednickog jezika", apărut în *Romani Language and Culture,* editat de S. Balič şi alții, Sarajevo, 1989, pp. 205-221.

{298} „Uber die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas", *Denksebnften de kaiserlichen Akademie der Wissenschaften,* Philosophischhistorische Klasse, Viena, vol. 23 (1874), pp. 1-46.

{299} *Cf.* T. Kaufmann, recenzie apărută în *International Journal of the Sociology of Language,* 19 (1979), pp. 131-144, îndeosebi pp. 134-136.

{300} Pentru o clasificare bazată pe fonologie, vezi J. Kochanowski, *Gypsy Studies,* partea I, New Delhi, 1963, pp. 52-118.

{301} *Cf.* G. Soravia, *Dialetti degli Zingari Italiani,* Pisa, 1977.

{302} *Cf.* J. Valet, „Les dialects du sinto-manouche", apărut în *Tsiganes: Identite, Evolution,* editată de P. Williams, Paris, 1989, pp. 309-314.

{303} Prezentare făcută de B. Formoso în *Tsiganes et sédentaires.* Paris, 1986. Acesta efectuează un studiu amănunțit al cătunului şi al locuitorilor săi. Cătunul a fost înființat în 1966 de o asociație pro-țigănească.

{304} *Cf.* G. Havas, „Strategien des Beschaftigungswechsels bei verschiedenen Zigeunergemeinschaften in Ungarn", aparut în *Giessener Hefte für Tsiganologie,* 2/84, pp. 3-24.

{305} *Cf.* T. Acton, „The Gypsy Evangelical Church", *Ecumenical Review,* 31 (1979), nr. 3, pp. 11-17; J. Ridholls, *Travelling Home,* Basingstoke, 1986; E. B. L. Sato, „The social impact of the rise of the Pentecostal evangelicalism among American Rom", apărut în *Papers from the Eighth and Ninth Annual Meeting, Gypsy Lore Society, North American Chapter,* New York, 1988, pp. 69-94; K. Wang, „Le mouvement pentecotiste chez les Gitans espagnols", apărut în *Tsiganes: Identite, Evolution,* pp. 423-432; R. Glize, „L'eglise evangelique tsigane comme voie possible d'un engagement culturel nouveau", *ibid.,* pp. 433-443; şi C. Le Cossec, *Mon Aventure chez les Tsiganes,* Soignolles, 1991.

{306} *Cf.* W. J. Haley, „The Gypsy Conference at Bucharest", studiu apărut în *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182-190, şi F. Remmel, *Die Roma Rumäniens,* Viena, 1993, pp. 46-61.

{307} Pentru a avea o imagine asupra situației, controverselor şi rivalităților din Anglia, a se vedea T. Acton, *Gypsy Politics and Social Change,* Londra, 1974.

{308} S. Jusuf şi K. Kepski, *Romani gramatika Romska gramatika,* Skopje, 1980.

{309} *Cf.* V. A. Friedman, „Problems in the codification of a standard Romani literary language", apărut în *Papersfrom the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter,* New York, 1985, pp. 56-75.